

## MEGEMLÉKEZÉS

### CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ ÖRÖKSÉGE

ANTAL Z. László

MTA, Szociológiai Kutatóintézet  
H-1014 Budapest, Üri u. 49.; e-mail: posta@socio.mta.hu

Cseh-Szombathy László a II. világháború befejezése után döntött úgy, hogy a szociológia lesz az a tudomány, amellyel egész életében foglalkozni fog. A társadalomtudományok iránti már meglévő érdeklődése középiskolás korában tovább erősödött a Lónyay utcai református gimnáziumban, ahol egyik kedves tanára egyetemi szinten tanította történelmet. A társadalmi kérdések iránti érzékenységét növelte, hogy apja révén – aki orvos, kispárti politikus és országgyűlési képviselő is volt – személyesen ismerte Móricz Zsigmondot, Babits Mihályt, Szabó Lőrincet és Veres Pétert. Ennek köszönhető, hogy már középiskolás korában rendszeresen olvasta a megismert szerzők könyveit és a népi íróknak Magyarország helyzetéről készített műveit. Az érettségi után, 1943-ban, a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatja tanulmányait, ahol történésznek készült. Húsz éves, amikor befejeződik a második világháború és az átélt élmények, az életét is fenyegető tapasztalatok után már másként folytatja az egyetemet. Beiratkozott Hajnal István szemináriumára, ami meghatározó volt gondolkodására. Hajnal István volt az, akinek személyes hatása és munkái végül a szociológia irányába vezették. Ettől kezdve élete több szálon is szorosan összefonódott a hazai szociológia történetével.

1947-ben Szalai Sándor szemináriumára is járt és hallgatóként a Társadalomtudományi Intézet tagja lett, amelyet Szalai Sándor alapított és vezetett. Az Intézetbe Szalai Sándor kiváló szakembereket hívott meg, többek között Perjés Gézát, aki elismert hadtörténész lett és a későbbi közgazdasági Nobel-díjas Harsányi Jánost, akik abban az időben Cseh-Szombathy László legközelebbi barátai és szellemi társai voltak. Szalai Sándornak nemzetközi kapcsolatai révén egy egész Európában egyedülálló társadalomtudományi könyvtárat sikerült kialakítania, hazai kapcsolatai pedig a kutatások anyagi támogatását tették lehetővé. A hazai szociológiának ezt az ígéretes műhelyét 1950-ben felszámolták, s a könyveket elégették. A szociológia „üldöztetésének” e nehéz éveit Cseh-Szombathy László általános, majd középiskolai tanárként vészelte át, de már 1955-ben – egy véletlen ismertség révén – jelentkezett a KSH-ba. Ekkor még csak külső munkákkal bízták meg, s nagy meglepetésére ez a helyzet éppen 1957-ben változott meg. *„Egyszer csak októberben vagy szeptemberben jelentkezett a Statisztikai Hivatal... azt mondták, hogy most be lehet menni. Ami azért volt érdekes, mert az egész politikai szituáció akkor keményedett istenigazából meg. Ez mutatja, hogy a dol-*

gok néha kiszámíthatatlanok.” (Kovács 2000: 27) Öt éven keresztül dolgozott a Nemzetközi Osztályon, összehasonlító életszínvonal vizsgálatokat végzett, s közben megtanulta a „módszertant”, amelynek egyik legjobb hazai ismerője lett. Ma már a szociológiatörténet része az a küzdelem, amit Ő is folytatott a szociológia újbóli elfogadtatásáért. Utólag olvasva 1962-ben megjelent írását, csodálkozunk azokon az érveken, amelyekkel a Statisztikai Szemlében Hegedűs András könyvének ismertetése kapcsán igyekezett alátámasztani a szociológiának, mint önálló tudománynak a létjogosultságát. „*Szociológia jellegű vizsgálatokat már eddig is végeztek a szocialista társadalom problémáinak kutatásával kapcsolatban, ezek a vizsgálatok azonban más tudományágak keretei között zajlottak le. A társadalom rendszeres megismerése és a legjobb vizsgálati módszerek kialakítása szempontjából szükségesnek látszik ezeknek a kutatásoknak az összefogása egy bizonyos mértékig különálló tudomány a szociológia keretei közé.*” (Cseh-Szombathy 1962: 224) E küzdelem – amit másokkal együtt vívott – nem volt hiábavaló, hiszen 1963-ban megalakult az MTA Szociológiai Kutató Intézete.

Cseh-Szombathy László életében is jelentős változást hozott az, hogy 1962-ben a Nemzetközi Osztályról átkerült a Népesedésszociológiai Főosztályra. Itt – 12 évi kényszerű szünet után – újból szociológiai kérdésekkel, az öngyilkossággal, az öregedéssel, a nyugdíjasok helyzetével és az alkoholizmussal foglalkozott. Ekkor ismerte meg azokat az embereket, akikkel életre szóló barátságok kötött: Andorka Rudolfot, Buda Bélát, Józán Pétert és Vukovics Györgyöt. A választott kutatási területei mellett bekapcsolódott a Szalai Sándor vezetésével folyó nemzetközi időmérleg kutatásba is, ami jó lehetőséget teremtett a külföldi szakmai kapcsolatok újbóli kialakítására. A hatvanas évek második felében, a szociológia iránt megélnékült érdeklődés idején Szelényi Ivánnal és Ferge Zsuzsával közösen – akik akkor szintén a KSH-ban dolgoztak – a szociológia professzionalizálódását tartották fontosnak. Ennek érdekében Ferge Zsuzsával megszerkesztették *A szociológia felvétel módszerei* című kötetet, amely 1968-ban jelent meg először. E kötet több egyetemen is kötelező anyaggá vált és a későbbiek során több kiadásban is megjelent. Cseh-Szombathy László magas szintű szakmai tudásának, nemzetközi kapcsolatainak és tudományszervező tevékenységének is köszönhető, hogy a szociológia újból elismert, elfogadott és komoly társadalmi érdeklődést kiváltó tudományággá vált Magyarországon. A hazai szociológia „hőskorában” volt a szociológia egyik meghatározó, elismert és nagy tekintélyű egyénisége.

A hatvanas évek végén sokirányú érdeklődésének középpontjába a család került, amely számos szociológiai kérdés jobb megértéséhez nyújt számára alkalmas eleméleti keretet. Ettől kezdve folyamatosan jelennek meg családszociológiai írásai, s két legismertebb könyvét – *Családszociológiai problémák és módszerek* és *A házastársi konfliktusok szociológiája* – is e témakörben írta. A család vizsgálatokhoz szorosan kapcsolódnak a népesedéspolitikai kérdések is, amelyekkel a GYES bevezetésének (1967) előkészítése óta foglalkozott.

1991-ben védte meg nagydoktori értekezését, amelynek címe *A házassági konfliktusok szociológiája* volt. Ebben a munkájában, amely 1995-ben könyv formájában is megjelent, a családszociológiai új elméleti keretét dolgozta ki. Célkitűzése az volt, hogy a konfliktuskutatásokban elért eredményeket alkalmazza a saját kutatási területén is. A házastársi konfliktusok elméletének kidolgozását azért is tartotta fontosnak,

mert a szociálpszichiátriai és szociálpszichológiai megközelítéseket – amelyek korábban kezdtek el foglalkozni a házastársi konfliktusokkal –, csak korlátozottan tartotta érvényesnek. „*A családszociológia a családi és ezen belül a házastársi konfliktusok vizsgálatakor nem elégedhet meg azzal, hogy a konfliktusok pszichiátriai és pszichológiai elemzéseinek eredményeit rendezze, hanem feladata azoknak a társadalmi tényezőknek a bemutatása, amelyek a családban konfliktusokat teremtenek ...*” (Cseh-Szombathy 1985: 10) A válások növekvő számát olyan társadalmi jelenségként vizsgálta, amely a társadalmi változások egy nem kívánatos következményeként értelmezhető. Elméleti megközelítésében határozottan kiemelte a „makro” szinten bekövetkezett változások hatásait, amelyek azután a „mikro” szinten családi konfliktusokhoz vezettek. „*A társadalmi változások módosították a család különböző funkcióinak súlyát és jelentőségét, olyanokat hoztak előtérbe, amelyek erősen változók, dinamikus jellegűek, s a családtagoktól is állandó, együttes fejlődést követelnek. Ez olyan igény, amelynek a családtagok, elsősorban a házastársak jelentős része nem tud eleget tenni; ezt a házasságok nagy instabilitása, a válások magas gyakorisága bizonyítja.*” (Cseh-Szombathy 1985: 8) Munkásságának fontos célja volt, hogy ráirányítsa a figyelmet azokra a makroszintű változásokra, amelyek a mikro szinten okoznak a társadalom hosszútávú működését veszélyeztető „zavarokat”.

Ebben a könyvében is megfigyelhető az egész munkásságára jellemző alaposság. Könyvének hét fejezetéből hármat szentel a vizsgálat tárgyául választott fogalom – a konfliktus – lehetséges értelmezéseinek bemutatására, funkcióinak és típusainak elemzésére, s csak ezután fogalmazza meg a mű további részében alkalmazott definíciót. Kutatási eredményeinek következtetése az, hogy házassági konfliktusok a makro és a mikro szint közötti konfliktusokként is értelmezhetők, ill. hogy a konfliktusok legfontosabb forrása a nők munkaerejéért folyó küzdelem, amely az anyai szerepek betöltését megnehezíti. „*A modern házasságokban nem a házastársi és a kereső munka végzéséből adódó szerep ellentmondásából vezethető le a legsúlyosabb házastársi ellentétek kibontakozása, hanem az anyai szerep és a foglalkozási szerep közötti összeütközésekből.*” (Cseh-Szombathy 1985: 73) Ebből a konfliktusból a mikro szint került ki vesztesen, amelynek következménye a válások magas száma és az alacsony reprodukciós szint. Könyvének végén megfogalmazza azokat következtetéseit, amelyeket a családok védelme és a társadalom egészséges működése érdekében alapvető fontosságúnak tart. Hosszútávon ugyanis nem tartható fent, hogy a makroszintű előnyök a mikro szint rovására valósuljanak meg: Rámutatott, hogy az egyes családokkal való foglalkozás mellett „... szükség van makrotársadalmi jellegű változásokra is. Gondolok itt a társadalmi munkamegosztásból eredő szerepek és a családi szerepek közötti ellentétek csökkentésére, a család mindennapi létét nehezítő anyagi szűkösség enyhítésére egyes rétegeknél, a szülői feladatok ellátásának megkönnyítésére, a közgondolkodás befolyásolására avégből, hogy a családi életnek, a házassági kapcsolatoknak nagyobb értéket, jelentőséget tulajdonítson...” (Cseh-Szombathy 1985: 188) Ez a könyv, mely több egyetemen is kötelező tananyag, mind a mai napig eleméleti keretet nyújt az e kérdéseket vizsgáló szakemberek számára.

1979-ben a Magyar Szociológiai Társaság közgyűlésén - amelynek témája az egészség és a társadalom kapcsolata volt - egy gyökeresen új szemléletű családmodellt mutat be (az előadás írott változata már abban az évben megjelent a konferencia előadásait tartalmazó kötetben, majd 1980-ban a *Szociológia* is közölte). Sokirányú ér-

deklódése, a hazai és a nemzetközi szakirodalom alapos ismerte segítette abban, hogy a megismert elméleteket a családszociológiában alkalmazza. Jól tudjuk, hogy a konfliktus- és szerepelméletek elsősorban az Ő közvetítésével épültek be a hazai családszociológiai gondolkodásba. Kevésbé ismert azonban, hogy a természettudományi eredmények alkalmazására is kísérletet tett. E megközelítés jogosultságát – ismerve a szociológusok egy részének kritikus gondolatait ezzel kapcsolatban – a következő érvekkel támasztotta alá. *„Évtizedeknek kellett eltelniük, míg a rendszerelméleti megközelítés be nem bizonyította, hogy a biológiai organizmusoknak modellként való felhasználása nemcsak terminológiai játék, hanem lehetőséget nyújt arra is, hogy a természettudományi kutatások során megállapított összefüggéseket eredményesen alkalmazzuk társadalomtudományi vizsgálati hipotézisek kidolgozásához.”* (Cseh-Szombathy 1980: 65) Írásában azt mutatja be, hogy a biológiai organizmusok modellként való felhasználása a családszociológiában is új eredményeket hozhat. Ismereteim szerint a magyar szociológusok között Ő volt az első, aki ezt, mint új elméleti megközelítést megfogalmazta. *„Az emberek számára a család nem csupán egyik közösség, amelyikbe tartoznak, hanem érzelmi életük, tudatuk, biológiai funkcionálisuk szempontjából megkülönböztetett jelentőségű: mint a család tagjai, olyan mértékben kapcsolódnak egymáshoz, hogy nem indokolatlan, ha egymáshoz való viszonyukat mint egy élő szervezet, organizmus részeinek funkcionális összefüggését fejezzük ki.”* (Cseh-Szombathy 1980: 65) Ez az új elméleti keret lehetőséget ad arra, hogy a családi kapcsolatok kivételes erejét – amelyre a racionális magyarázatok nem nyújtanak elégséges magyarázatot – jobban megértsük. *„A családi interakciók nagy része megmagyarázhatatlan valamilyen racionálisra épülő alku-modell segítségével; a felek közül legalább az egyik, de többnyire mindkettő nemcsak egyedi érdekeire van tekintettel, hanem a másikéra is, mégpedig azért, mert a „másikat” nem érzi magától teljesen függetlennek, hanem önmaga részének fogja fel.”* (Cseh-Szombathy 1980: 66) Ebben a megközelítésben a család egészséget védő hatása és az előforduló betegségek az eddigektől eltérő magyarázatot kaphatnak. *„A kutatások kiindulhatnának abból, a ma már általánosan elfogadott felismerésből, hogy a szomatikus betegségek jó részének is vannak pszichés okai. Itt csak azt a további lépést kell megtenni, amely a pszichés okok között a családi kapcsolatok rendszeréből fakadó okok kiemelését jelentené. A gyomorfekélyes megbetegedések esetében például annak kimutatását, hogy az mennyiben következménye, illetve manifesztálása házastársi ellentéteknek, vagy a szívpanaszok miként válnak kölcsönösen elfogadott kiúttá a szexuális zavarokból.”* (Cseh-Szombathy 1980: 67)

A tudományos kutatások mellett oktató és aktívan részt vett a szociológiai közéletben. Alapítója volt a Magyar Szociológiai Társaságnak, melynek 1990-ben elnökövé választották, majd ezután haláláig az elnökség tagja volt. Sokat tett azért, hogy a szakma folyóirata a *Szociológia*, majd 1990-től a *Szociológiai Szemle* – amely Szociológia jogutódja – színvonalas és érdekes folyóirat legyen. A *Szociológia* Szerkesztőbizottságának elnöke volt 1981-től 1990-ig, majd a *Szociológia Szemle* alapító főszerkesztője lett. 1991 és 1998 között látta el a főszerkesztői, illetve elnöki feladatokat, majd ezt követően a Szerkesztőbizottság tagja maradt egészen haláláig.

1974-ben került a Szociológiai Intézetbe, ahol igazgató-helyetteseként, majd 1983-tól igazgatójaként, rengeteg időt szánt munkatársai szakmai támogatására. Az elkészült kéziratokat mindig rendkívüli alaposággal elolvasta és értékes gondolatokkal

és szigorú módszertani megjegyzéssel járult hozzá a végleges változatok színvonalának emeléséhez. A fiatalok támogatásnak egyik emlékezetes példája volt, amikor 1986 lemondott az Új-Delhiben rendezett Világkongresszuson való részvételéről, mondván, hogy „*az én keretemből két fiatal is elutazhat*”. Vezetése alatt az Intézet Budapest egyik legizgalmasabb szellemi műhelyének számított. Gyakran voltak itt tartalmas és élénk, a politikai változásokat előkészítő szakmai viták. (Például a *Fordulat és Reform* anyagainak vitái ill. fiatal szociológusok által szervezett fórumok.) Az első független szakszervezet (a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete) alakulását előkészítő megbeszélések egy része – az Ő egyetértésével – szintén az Intézetben történt. Végül nyugdíjba vonulására is (1988-ban) a politikai határok „átlépése” miatt került sor. A pártvezetés számomra kérte rajta ezt a „túlzott” szellemi szabadságot. Ezt követően lemondott igazgatói állásáról és nyugdíjba vonult. Az intézeti viták folytatásának a bekövetkezett politikai változások – amelyek néhány éven keresztül az Intézet kettészakításához vezettek – vetettek véget. Azóta se sikerült azt a pezsgő szellemi életet újból megteremteni. Nyugdíjba vonulása után tovább folytatta szociológiai munkásságát. Folyamatosan jelentek meg írásai, tanított hazai és külföldi egyetemeken és aktívan vett részt a szociológiai és a demográfiai közéletben. Műveinek válogatott bibliográfiája, amely 80. születésnapja tiszteletére a KSH-ban állítottak össze, külön kötetet tesz ki. Több évtizedes magas szintű szakmai munkásságának elismerésként 1993-ban az Akadémia levelező, majd 2001-ben rendes tagjává választották.

Életének utolsó éveiben elmélyülten foglalkozott a népesedési folyamatok vizsgálatával, s ezen belül is elsősorban a születések számának csökkenéséhez vezető társadalmi folyamatok elemzésével. Erről a következőket mondta a vele készített interjúban: „*A Statisztikai Hivatalon belül kezdetektől fogva van egy olyan nézet, amely szerint nem a termékenység a fő probléma, nem annak hanyatlása, hanem a magas halandóság, tehát a halandóságon kellene javítani. Ez nem vitás, de közben a másik probléma olyan mértékig háttérbe szorul, hogy vannak publikációk, amelyek szinte jelentéktelennek mutatják a termékenységben bekövetkezett hanyatlást. Ami nonszensz, mert ki lehet tolni az életet, az jó, ha időskorúaknak csökken a halandósága, de ez nem hosszútávú megoldás... Ez a helyzet okozza hogy, a kilencvenes évek második felében a demográfusok között egyre többen vannak..., akik azt mondják: a népesedési kérdést fel kell vetni olyan értelemben, hogy nem csak a halálozás fölött kell siránkoznunk, s azt nézni, hogy ott mit lehet tenni, hanem igenis, a termékenységgel is kell valamit kezdeni.*” (Kovács 2000: 34) A születések számának csökkenését mindig tágabb összefüggésben, s nem sajátos magyar jelenségeként elemezte, de az ország sorsáért felelősséget érző értelmiségiként megfogalmazta a jövővel kapcsolatos aggodalmait is. „*Engem most nem egyik vagy másik kiszámított érték nagysága nyomaszt, hanem a születések alakulásának változatlan tendenciája, amely mellett egyre nehezebb lesz később fordulatot elérni: az egyre kisebb létszámú prokreatív korban lévő kohorszok ugyanis még nagyobb termékenység esetén sem tudják majd a 21. században megállítani a csökkenést.*” (Tóth 1994: 540)

Az ország jövőjét féltő gondolataiért igen kemény kritikát kapott, amelyre a *Demográfia* című folyóirat egyik körkérdése kapcsán válaszolt. „*Egyik, az alacsony termékenység miatt búslakodó cikkemre reagálva hazánk két eminens közgazdásza is fasisztának nevezett, mondván, hogy az aktív népesedési politika csak a náci gondolkodás*

*zás jele. ...Nem fasiszta gondolkodást kell a mögött keresni, ha egy népet fennmaradásra foglalkoztatja.”* Cseh-Szombathy 1999 : 220) Számos szakembertől eltérően mindig rámutatott arra is, hogy a kialakult tendenciákat nem lehet csak az anyagi helyzet alakulásával magyarázni. *„Fenntartással kezelendők azok a magyarázatok, amelyek kizárólagos szerepet tulajdonítanak a családok hátrányos anyagi helyzetének a gyermekvállalás alacsony színvonalában. Nem hagyhatjuk ugyanis figyelmen kívül, hogy egész Európában 1965 körül megindult egy zsugorodási folyamat, amelynek eredményeként a szegény és gazdag országokban egyaránt a reprodukciós szint, vagyis 2 alá süllyedt a teljes termékenység mutatója.”* (Cseh-Szombathy 2001: 525) Több írásában is kifejti ezzel kapcsolatos véleményét. *„Saját kutatásaim alapján az általános világnézet és értékítélet az, ami kulcsfontosságú.”* (Cseh-Szombathy 2000: 12) Megoldási javaslatok között ezért szerepelt mindig központi helyen a gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök kérdése. *„Megítélésünk szerint ugyanis a gyermeknevelés nemcsak áldozatvállalás és nemcsak anyagi kérdés, hanem öröm, ajándék és segítség; azaz érték az egész közösség számára. Éppen ezért a gyermeknevelés költségeihez történő állami hozzájárulás mellett nagy gondot kell fordítani a gyermekekhez kapcsolódó értékek 'karbantartására' is.”* (Cseh-Szombathy 2001: 532)

Már közel 75 éves, amikor 1999-ben – a Miniszterelnök elnöklete alatt működő Népesedéspolitikai ad hoc Bizottság részéről – felkértek egy népesedéspolitikai koncepció kidolgozására. Nehéz vállalat lehetett, hiszen jól tudta, hogy több mint 30 éve óta – amióta erre a tendenciára és ennek súlyos társadalmi következményeire a demográfusok felhívták a figyelmet – se Magyarországon, se a fejlett ipari országokban nem sikerült ezen a téren érdemi változásokat elérni. Az ENSZ e kérdéssel foglalkozó nemzetközi szakértői testülete is csak a kialakult helyzet súlyosságát tudta megállapítani és azt, hogy egyelőre nem találják a lehetséges megoldást. Azt is pontosan tudta – hiszen évtizedeken keresztül ez volt a fő kutatási területe –, hogy olyan bizonytalan helyzet alakult ki ezekben a népesedési problémákkal küzdő országokban, amely a gyermekek felnevelésének egyik fontos feltételét, a családok stabilitását meggyengítette. Szinte hihetetlen, hogy mindezek ismeretében vállalja ezt a heroikus munkát, s azt is, hogy egy éven belül elkészül a koncepció. Valószínűleg azért, mert úgy érezte, hogy – amint ezt egy szakmai összefoglalón megfogalmazta – *„most hátszelünk van!”* De döntésében szerepet játszott az is, hogy annak ellenére, hogy mindig törekedett arra, hogy következtetései tudományosan megalapozottak legyenek, bölcs belátással kezelte a tudományos megközelítések korlátait. Egy vele készített interjúban elmondta, hogy bár folyamatosan készülnek a meglehetősen borúlátó demográfiai előrejelzések, ennek ellenére *„fel kell készülnünk váratlan fordulatokra is.”* (Cseh-Szombathy 1994: 1479) Ezt az optimizmusra utaló megjegyzést a következő példával támasztotta alá. *„A XX. században már bekövetkezett egyszer a családok működésében senki által nem várt fordulat. A harmincas években tudományos előrejelzések láttak napvilágot a család, mint életforma alkonyáról, a családi élet végét, katasztrófáját jósolták. Ehelyett – éppen a világháború alatt és után – egyre népszerűbbé vált, szinte újjászületett a család intézménye. Ugrásszerűen nőtt a népszaporulat, s jó tizenöt évig tartó fellendülés kezdődött ezzel. Rengetegen vizsgálták és elemezték már az ötvenes-hatvanas évek eme jelenségét, de a magyarázatok nem kielégítőek. Így ma sem tudjuk megmondani, hogy mi hozhat majd kibontakozást a jelenlegi mélypontról, egy a háború utánihoz hasonló újabb fellendülés azonban elképzelhető.”* (Cseh-Szombathy 1994: 1479) A népesedési

koncepció kidolgozására felkért szakemberek éltek a lehetőséggel és rendkívül feszített tempót diktálva 2000 március elejére elkészült a koncepció. Az ad hoc Bizottság az előterjesztést megvitatta és elfogadta. Ebben jeletős szerepe volt Tóth Pál Péternek, aki a munka elvégzésének oroszánrészét magára vállalta. Ezután a Miniszterelnök megbízta a Miniszterelnöki Hivatal egyik vezetőjét, hogy a koncepció alapján dolgozza ki a konkrét cselekvési programot, amely azonban nem készült el. Nem Cseh-Szombathy Lászlón és a munkában részt vevő szakembereken múltott, hogy erőfeszítéseiket nem koronázta siker.

Cseh-Szombathy Lászlót barátai, ismerősei és munkatársai kedves, udvarias és gyakran mosolygó embernek ismerték meg, akit különös tisztelet övezett végtelen becsületessége és korrektsége miatt is. Magánéletében és szakmai munkájában is került a konfliktusokat. A hatvanas években a kutatási témák megválasztásában is érvényesítette ezt a szempontot. *„Én akkor nagyon tudatosan olyan témákat választottam, amelyek minél kevesebb tyúkszemet sértenek, tehát jött az öngyilkosságnak a vizsgálata, ami a kutynak se kellett. A másik volt az öregedés, tehát a nyugdíjasok helyzete.”* (Kovács 2000: 28) Ilyen kockázatmentes kutatási terület volt az időmérleg kutatás és a családszociológia is. Családi háttérének ismeretében, pártonkívüliként az adott körülmények között ez a "túlélési stratégia" része volt. Csak kevesen tudták róla hogy e visszafogottság és óvatosság ellenére milyen hihetetlen erős belső tartaléka volt. Egész életével azt mutatta meg: hogyan őrizhetjük meg emberségünket a nehéz időkben. Egy a „régvi világ” értékeit őrző ember volt, aki mérhetetlen felelősséget érzett az országért és saját szavaival élve „tette amit lehet”.

Az őseitől örökölt kálvinista hit fontos megőrzendő érték volt számára. A családjáról készített *A hét nemzedék* című visszaemlékezésben büszkén említi templomépítő őseit és azt, amit ők hitük megőrzésért tettek. E családi hagyománnyal magyarázta azt is, hogy 1947-ben a tizenkét Svájcban lévő ösztöndíjas közül egyedüliként tért haza Magyarországra. Annak ellenére – vagy éppen azért – döntött így, hogy nagyon pontosan tudta, mi történt Nagy Ferencsel, hiszen azokban a napokban Ő volt a Miniszterelnök tolmácsa és idegenvezetője Genfben. *„Amikor aláírta a miniszterelnöki lemondást, s emigrációba kényszerült, akkor viszont én úgy döntöttem, hogy engem a kutya se kényszerít arra, hogy Magyarországot végérvényesen otthagyjam, éppen ezért július elején szépen felültem a vonatra és hazajöttem Magyarországra.”* (Kovács 2000: 22) Hazajöveteléről, amelyen akkor sokan meglepődtek, később így emlékezik vissza: *„Úgy éreztem, hogy a Cseh-Szombathy ősök erre köteleztek. 1947 után nehéz évek következtek ránk, de a mai napig nem bántam meg ‘ballépésem’. Legfontosabb pozitívuma a hazajövelemnek házasságom volt: a hagyományos Zupringer Margit néném révén 1948-ban megismerkedtem feleségemmel, akivel haláláig, ötven éven át egymás iránti nagy szeretetben éltünk.”* (Cseh-Szombathy 2004: 69) Családjá nagyon fontos volt számára, s élete legfontosabb eseményének tartotta fiai és unokái születését.

A saját értékeihez ragaszkodó Ember emlékezetes példáját mutatta meg 1983-ban, amikor meghalt az Édesanyja. Ez éppen akkor történt, amikor pártonkívüliként megpályázta a Szociológiai Intézet igazgatói állását. A temetésre hívó parte cédulát behozta az Intézetbe és néhány közeli munkatársának is odaadta. A gyászír így kezdődött: *„Isten akaratában megnyugodva...”* Magas szintű szakmai munkásságának elismerését jelentette, hogy ennek ellenére megkapta az igazgatói kinevezését.

Személyes beszélgetéseinkben szívesen mesélt olyan különleges történeteket, amelyekre nem talált megfelelő magyarázatot. Egyik leggyakrabban mesélt történetét, mely orvos Öregapjáról szól, meg is írta: „*Kiváló diagnosztá volt gyenge látása ellenére. Azt mondta, hogyha kimegy a beteg lakására, s belép a szobába, ahol a beteg fekszik, nem látja, hogy a beteg a szoba melyik sarkában fekszik, de a szagok alapján már tudja, hogy mi a beteg baja.*” (Cseh-Szombathy 2004: 58) Édesapjáról, aki szintén orvos volt, pedig büszkén írja, hogy „*szinte utolérhetetlen volt az intuíciója, amely alapján a betegségeket, azok várható alakulását felmérte...*” (Cseh-Szombathy 2004: 61) Tudományos munkája során azonban Ő maga tartózkodott az intuíciók megfogalmazásától – talán az egészségügyről szóló írása az egyetlen kivétel –, pedig Durkheim öngyilkosságról szóló könyvéhez készített bevezetőjében leírja, hogy ez a megközelítés a szociológiában is hozhat új eredményeket. Durkheim módszerét részben kritizálva a következőket írja: „*Nem elégedett meg például azzal, hogy a gazdag vagy szegény országokról, vagy a katolikus vagy protestáns kantonokról teoretizáljon, hanem gazdag vagy szegény emberekről, protestánsokról vagy katolikusokról beszélt. Ez nem azt jelenti, hogy Durkheimnek az egyének magatartására vonatkozó megállapításai mind tévesek lennének, arról van csupán szó, hogy e megállapítások módszertanilag nem indokoltak. Durkheim intuitíve lényeges összefüggésekre tapintott rá, azonban felismerései csak később igazolódtak tudományosan.*” (Cseh-Szombathy 1967: 12) Valószínűleg a számára alapvető értéket jelentő szakmai fegyelem tartotta vissza attól, hogy írásaiban olyan intuitív gondolatokat fogalmazzon meg, amelyeket szakirodalmi hivatkozásokkal vagy saját kutatási eredményeivel még nem tudott alátámasztani.

Az elmúlt években rendszeresen meglátogattam, és sokat beszélgettünk a Hegyalja utca 5. számban lévő lakásában. Egyik alkalommal megmutatta a családi Bibliát, amelynek utolsó oldalára feljegyezték a családdal kapcsolatos fontosabb eseményeket. A családi hagyomány szerint ezt a Bibliát mindig a család legidősebb férfi tagja őrzi, s elmondta, már készül rá, hogy átadja fiának, Mártonnak. Beszélgetéseinkben gyakran felmerültek az élet befejezésével kapcsolatos kérdések és nagyon érdekelték a túlvilághittel és a halálközeli élményekkel kapcsolatos kutatásaim. A kilencvenes évek végén egy kisebb betegség miatt néhány napot a Szent János Kórházban töltött, s kérte, hogy ott is látogassam meg. Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy olyanra a bizalmába fogadott, hogy az ott átélt halálközeli élményét elmesélte nekem. E beszélgetések során elmondta, hogy egyáltalán nem fél a haláltól, sőt olykor még tréfálkozott is e kérdéstről. Előfordult, hogy amikor felhívtam, a beszélgetést azzal kezdte, hogy „*még élek...*”, s tudtam, hogy közben arcán megjelenik sajátos finom mosolya.

Az elmúlt évben egyre jobban legyengült, már csak telefonon tartottuk a kapcsolatot. Tudta, hogy közeledik életének vége és készült a búcsúra. Ő maga választott ki és kért fel egy fiatal lelkészt a temetési szertartás elvégzésére.

Temetése szép volt. Ragyogóan sütött a Nap és sokan eljöttek, akik szerették, tisztelték és nagyra becsülték Őt. Élete kerek egész volt. Nemcsak utódaiban, szociológiai és demográfiai írásaiban élnek tovább gondolatai, hanem bennünk is, akik egy udvarias, korrekt és nagy tudású Embert ismerhettünk meg benne, aki megmutatta nekünk, hogy hogyan őrizhetjük meg emberségünket a nehéz időkben.



**CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ PUBLIKÁCIÓI A SZOCIOLÓGIA ÉS  
SZOCIOLÓGIAI SZEMLE FOLYÓIRATOKBAN**

- Az elméletek jelentősége a családon belüli integrációs kapcsolatok vizsgálatában. *Szociológia*, 1973(2): 170–186.
- Az átalakuló család. Könyvismertetés. *Szociológia*, 1973(3): 450–452.
- Családszociológia. *Szociológia* 1974(5): 83–87.
- Családszociológiai előadások és viták. *Szociológia* 1975(1): 31–35.
- A párkapcsolatok szociológiája. Könyvismertetés. *Szociológia*, 1975(2): 286–288.
- Huszár Tibor akadémikus doktori értekezésének vitája. *Szociológia*, 1976(3–4): 596–598.
- Magyarország népesedése. Könyvismertetés. *Szociológia*, 1977(1): 131–134.
- Gondolatok az egyensúly-modellek a házastársi kapcsolatok vizsgálatánál való alkalmazásáról. *Szociológia* 1978(3): 409–413.
- Családszociológia és egészségügy. *Szociológia* 1980(1): 63–67.
- Családpolitika – család gondozás. *Szociológia* 1986(1–2): 1–19.
- La famille incertaine. Könyvismertetés. *Szociológiai Szemle*, 1991(1): 189–191.
- Szórványban. Könyvismertetés. *Szociológiai Szemle*, 2000(4): 146–147.

**IRODALOM**

- Cseh-Szombathy L. (1962): Hegedűs András: A modern polgári szociológia és a társadalmi valóság. Könyvismertetés. *Statisztikai Szemle*, 2: 223–224.
- Cseh-Szombathy L. (1967): A magyar kiadás előszava. In Durkheim, E.: *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Cseh-Szombathy, L. (1968): *A szociológia felvétel módszerei*. Budapest, KJK.
- Cseh-Szombathy L. (1979): *A családszociológiai problémák és módszerek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Cseh-Szombathy L. (1980): Családszociológia és egészségügy. *Szociológia*, 1: 63–67.
- Cseh-Szombathy L. (1985): *A házastársi konfliktusok szociológiája*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Cseh-Szombathy L. (1994): Család és társadalom. Beszélgetés Cseh-Szombathy László akadémikussal, Fodor Lajos István. *Élet és Tudomány*, 47: 1478–1479.
- Cseh-Szombathy L. (1999): Válasz a Népeségtudományi Intézet körkérdésére. *Demográfia*, 3–4: 219–221.
- Cseh-Szombathy L. (2000): A magyar pesszimizmusról: válaszok Solymosi Frigyes körkérdésére. *Magyar tudomány*, 1: 10–11.
- Cseh-Szombathy L. (2001): A népesedési folyamatok alakulása Magyarországon. In Cseh-Szombathy L.–Tóth P.P. szerk.: *Népesedés és népesedéspolitiká*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Cseh-Szombathy L. (2004): A hét nemzedék. *Magyar Szemle*, 3–4: 47–70.
- Kovács I.G. (2000): Lehetőségek és választások. Cseh-Szombathy László beszél pályájáról, magán és közdolgozokról, múltjáról, jelenéről és az eljövendőről Kovács I. Gáborral. In Spéder Zs.–Tóth P.P. szerk.: *Emberi viszonyok Cseh-Szombathy László tiszteletére*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.
- Tóth P.P. (1994): Valóban fontos-e, hogy mennyien vagyunk? Tóth Pál Péter interjúja Cseh-Szombathy Lászlóval. *Magyar Tudomány*, 5: 540–543.

## TANULMÁNYOK

### A MODERNIZÁCIÓS FOLYAMAT HATÁSA AZ ÉRTÉKRENDRE\*

KELLER Tamás

TÁRKI

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; e-mail: keller@tarki.hu

**Összefoglaló:** A modernizációs folyamat hatását a legtöbb elmélet lineáris változásnak értelmezi, még abban az esetben is, ha a modernizációs folyamat során több szakaszt különít el. Ez utóbbi típusú elméletek legalább két, egymás után zajló, lineárisnak tekinthető folyamatról beszélnek. Tanulmányunk újdonsága abban áll, hogy a modernizáció folyamatával végbemenő változásokat egyszerre – egy indexbe tömörítve – mutatja be. A tanulmány elméleti gyökerei Habermas munkásságához nyúlnak vissza. Az empirikus elemzés során a modernizációs folyamat nem lineáris jellemzőit elemezzük.

**Kulcsszavak:** értékrend, modernizáció, társadalmi evolúció

Már Max Weber felveti a *Protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* című munkájában, hogy a gazdasági berendezkedés és az értékrend között kapcsolat van. Weber azzal érvel, hogy a protestantizmus által etikailag közvetített racionális életvezetés és a kapitalizmus gazdasági értelemben vett racionalitása között szoros kapcsolat van. Bennünket azonban ennek a tanulmánynak a keretei között nem a protestantizmus és kapitalizmus között elméletileg megalapozott párhuzam empirikus tesztelése érdekel. Dolgozatunkban abból a weberi gondolatból indulunk ki, amely a kapitalizmus és protestantizmus közötti párhuzam továbbgondolásának szükségszerűségére figyelmeztet. „Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott e világban, e világi javak olyan növekvő, s végül annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban. Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – elillant ebből az épületből. A győzelmes kapitalizmusnak, mióta gépi alapokon nyugszik, nincs többé szüksége rá, mint támaszra. Végérvényesen halványodni látszik nevető örökösének, a felvilágosodásnak rózsás kedve is mai életünkben

\* A tanulmány a *Kötő-jelek* 2006-os kötetében (ELTE TáTK, Budapest, 2007., 53-87.) megjelent tanulmány átszerkesztett változata. A tanulmány elhangzott az BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék által szervezett *Értékek és Normák Interdiszciplináris Megközelítésben* című konferencián 2006. szeptemberében. A szerző köszönetet mond a Faludi Ferenc Akadémiának a dolgozat megírásához támogatást nyújtó Faludi ösztöndíjért. Név szerint külön köszönet illeti ezen kívül *Tóth István Györgyöt* (TÁRKI), *Tardos Róbertet* (MTA-ELTE) és *Varga Károlyt* (PPKE BTK) a tanulmány korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéseikért. A fennmaradt hibákért kizárólag a szerző tartozik felelősséggel.

és a »hivatásszerű kötelesség« gondolata mint egy valaha volt vallásos hittartalom kísértetének árnya él csupán.» (Weber 1982: 287)

Tanulmányunk célkitűzése a modernizációelméleti állítások empirikus tesztelése. Nevezetesen azt szeretnénk megérteni, hogy a gazdasági növekedéssel (modernizáció) miképpen változik meg az emberek gondolkodásmódja. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy ez a gondolat nem a weberi gondolat, mert mint ahogyan az látni fogjuk, a gazdasági változásokat oknak tartva magyarázzuk majd az emberek gondolkodásában bekövetkező változásokat. Miközben tehát a weberi gondolatból indulunk ki, el is szakadunk attól. Az elszakadás oka a modernizációelméleti írások később részletesen is tárgyalandó jellegzetességében rejlik, nevezetesen abban, hogy azok inkább marxi alapokon állva a gazdasági változások által bekövetkezett társadalmi változásokkal érvelnek.

Mielőtt belekezdenénk a tanulmány elméleti és empirikus fejezetibe, néhány sor erejéig foglalkoznunk kell a dolgozat egészét illető – az adatok értelmezését bizonyos szempontból megnehezítő – problémával<sup>1</sup>. Amikor a gazdasági fejlettséget majd az egy főre jutó GDP PPP-vel operacionalizáljuk, meg kell jegyezni, hogy az elméletben felállított tradicionális-modern dichotómia nem azonos az empirikus adatokban tapasztalt dichotómiával. Gyakorlatilag ugyanis már nincsenek tradicionális társadalmak, ezért a modernizált országok nem a tradicionális országokkal állnak szemben, hanem azokkal az országokkal, ahol a modernizáció bizonyos mértékig zsákutcába jutott, vagy ahol megkésve kezdődött csak el. A tradicionális társadalmak eltűnése miatt tehát szükségszerűen, kényszerűségből, csupán a megkésve modernizálódó országokat tudjuk vizsgálni, ami óvatosságra int az adatok értelmezése szempontjából. A megkésve modernizálódó országokban azonban a hagyományos értékrend sokkal hangsúlyosabb, mint a modern értékek. Ennek a jelenségnek az oka bizonyos fokig a megkészettség, másrészt egyfajta örökség is. Az említett tétel igazolása jelenlegi ismereteink szerint csupán Magyarországon történt meg (Hankiss et al. 1982), véleményünk szerint azonban a tétel általános érvényű.

## **A MODERNIZÁCIÓ FOLYAMATA ÉS HATÁSA: PROBLÉMAFELVETÉS A MODERNIZÁCIÓELMÉLET ALAPJÁN**

A tanulmányban társadalmi *modernizációnak* nevezzük azokat a változásokat, amelyeket a gazdasági rendszerben bekövetkezett változások, elsősorban az iparosítás okoztak. Bár kétségtelen, hogy a gazdasági változások összefüggésben vannak a társadalom más területein jelentkező folyamatokkal – és ennek egyik klasszikus példája Weber idézett írása –, a jelen tanulmány érvelése szempontjából azonban fontos, hogy a modernizáció motorját elsősorban a gazdasági változásokban keresi, hasonlóan ahhoz a modernizációs felfogáshoz, amelyet Inglehart használ:

*Az iparosításnak egyszerre vannak társadalmi és kulturális következményei: a növekvő iskolázottsági szinttől egészen a nemi szerepek megváltozásáig. Az iparosítás a modernizációs folyamat központi elemének tartható, amely befolyással van a társadalom legtöbb elemére.* (Inglehart–Backer 2000: 20)

1 Ennek a problémának a tudatosításáért külön köszönet illeti a *Szociológiai Szemle* névtelen lektorát.

Modernizációról beszélve feltétlenül fontos elkülöníteni a modernizáció folyamatától azt a folyamatot, amit Inglehart posztmodernizációnak nevez. Inglehart modernizáción a gazdasági fejlődés érdekében szükséges teljesítménymotivációs értékbeállítódást és a racionális-jogi tekintélynek való alárendelést érti. A posztmodernizáción azonban a gazdasági fejlettség eredményeként létrejött jólét következtében kialakuló önkifejezés, a személyiség értékének fontosságát érti, valamint a szubjektív jólét felértékelését, amely folyamatok mind a vallási, mind a jogi értelemben vett racionális tekintélyelv széthullásával együtt zajlanak le (Inglehart 1997: 74–81). Ebben a dolgozatban a modernizáció kifejezést nem a mezőgazdasági társadalmakból az ipari termelésen alapuló társadalmakra való áttérés értelmében használjuk – mint ahogyan azt Inglehart teszi –, hanem modernizációnak nevezzük azt a folyamatot, ahogyan a gazdaság és a munkaszervezési változások befolyásolták az emberi élet különféle területeit. Ebben az értelemben a modernizáció folyamatának folytatódását látjuk abban, amit Inglehart posztmodernizációnak nevezett. Modernizáción tehát azokat a gazdasági okokkal magyarázható társadalmi változásokat értjük, amelyek eredményeként a tradicionális társadalmi berendezkedés átalakult. Azt, hogy egy országban mennyire előrehaladott a modernizáció folyamata, vagyis milyen mértékű gazdasági változások zajlottak le, az adott ország GDP PPP<sup>2</sup>-jének szintjével jellemezzük, mivel azt felélezzük, hogy a gazdasági változások gazdagságot eredményeznek.

Kérdéses azonban, hogy hol keresendők az említett társadalmi változások, vagyis hol jelentkeznek a modernizáció hatására kialakuló változások. Amikor a társadalmi *modernizáció hatásáról* beszélünk, akkor a hatást teoretikusan két nagyobb területre lokalizáljuk: egyrészt a gazdasági rendszerben bekövetkezett változásokra, másrészt – Habermas szóhasználatával – a társadalom intézményes keretében bekövetkezett változásokra. Habermas azt a jelenséget, amelyet korábbi műveiben a társadalom intézményi keretének és a célracionális alrendszernek a konfliktusaként ragad meg (Habermas 1971, 1979), később – *A kommunikatív cselekvés elméletében* – az életvilág és rendszer konfliktusává növeli (Habermas 1982). A jelenség gyökere azonban a társadalmi fejlődéssel lezajló változásokban keresendő, amelyet éppen a modernizációs elméletek fejtenek ki.

Habermas tudatosan elválasztja egymástól a célracionális cselekvést és a kommunikatív cselekvést. A munka, vagy *célracionális cselekvés* fogalma alatt instrumentális cselekvést vagy racionális választást ért. Az instrumentális cselekvést technikai szabályozás teszi lehetővé, és empirikus tudáson alapul. A racionális választás analitikus tudáson alapuló stratégiák alapján értelmezhető. A *kommunikatív cselekvés*en szimbolikusan közvetített interakciókat ért, amelyet kötelező érvényűnek tartott normák tesznek lehetővé. A célracionális és a kommunikatív cselekvés alapján társadalmi rendszereket különböztethetünk meg annak alapján, hogy azokban a célracionális cselekvés vagy az interakció dominál-e inkább.

*A két cselekvéstípus segítségével aszerint különböztethetjük meg egymástól a társadalmi rendszereket, hogy a célracionális cselekvés vagy az interakció van-e bennük túlsúlyban* (Habermas 1994: 27).

2 Az adott ország modernizáltságát az egy főre jutó GDP PPP (vásárlóerő-paritás) értékkel jellemezzük, tudván azt, hogy ez nem minden esetben a legjobb indikátor. Talán arab olajexportőr ország esetében a legkézenfekvőbb a modernizáció és a GDP PPP egyeztetésének korlátja.

A habermasi életvilág, ahogyan azt Felkai Gábor megfogalmazza, a kommunikatív cselekvés komplementer koncepciójából vezethető le.

*Míg a kommunikatív cselekvés egyszerre három világhoz viszonyul, s így a kulturális újratermelés, a szociális integráció és a szocializáció médiumát képi, addig az életvilág a kultúra, a társadalom és a személyiség strukturális összetevőivel szociális teret és időt bocsát a cselekvők rendelkezésére, valamint közös háttérismeretekkel – és értelmezésekkel – látja el őket (Felkai 1993: 300).*

Az életvilág három alkotórésze tehát a kultúra, a társadalom és a személyiség; ezt a három részt a közös normák, az interszubbektivitás és a kommunikatív cselekvés jellemzi. Az életvilág ennek a három szférának: azaz a kultúrának, a szociális közösségeknek és a személyiségnek az újratermeléséért felelős.

A habermasi rendszer fogalma – az életvilág fogalmával szemben – definíció szerint csak járulékosan támaszkodik normákra, és a cselekvők önmaguk számára sem átlátott cselekvési következményeit funkcionálisan hangolja össze. A rendszer a társadalom materiális újratermeléséért felelős.

Amikor tehát a modernizáció hatásáról beszélünk, a gazdaság által generált változások hatását vizsgáljuk meg az életvilágra: vagyis – teoretikusan – a kultúrára, a társadalomra és a személyiségre. *Gyakorlatilag azonban arra vagyunk kíváncsiak, hogy (1) a modernizáció hatására hogyan változott meg az emberek értékrendje: azok a dolgok, amelyek fontosak egy adott társadalomban, és (2) milyen kapcsolat van a modernizáció nettó hatása és az életminőség között?*

A gyakorlati kérdéseinkre vonatkozó irodalom két, egymástól markánsan különböző részre osztható. Az egyik csoport a modernizáció hatását egyfajta önkiteljesedésben látja, azaz a modernizáció egy boldogabb, kötöttségektől szabadabb életet jelentene. Bell szerint, míg a hagyományos kapitalizmusban megfeleltethető volt egymásnak a gazdasági rendszer és az életvezetés racionalitása – mivel mindkét társadalmi szféra a protestáns értékek alapján működött –, ez a kapcsolat mostanra megszűnt (Bell 1974). A gazdaság továbbra is protestáns értékek alapján működik; a kultúra, és ezen belül az életvezetés azonban már nem magyarázható a protestáns aszkézissel, hanem a hedonista logika alapján működik. Himanen a gazdasági növekedés hatására egy kreatívabb és kötöttségektől szabadabb értékrend és etika terjedését vizionálja (Himanen 2000). Inglehart a World Value Survey adatait elemezve rávilágít arra, hogy egy bizonyos küszöbértékig az egy főre jutó GNP növekedésével együtt növekszik az, hogy mennyire jó az emberek közérzete<sup>3</sup> (Inglehart 2000). A European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions által publikált írásokból szintén az olvasható ki, hogy az EU29-en belül a gazdaságilag kevésbé fejlett országok kevésbé elégedettek az életükkel, illetve kevésbé boldogok (Böhnke 2005).

Az irodalom másik csoportja a modernizáció nyereségeinek elismerése mellett hangsúlyozza azt is, hogy a nyereségeknek áruk van. Ennek a csoportnak lehetne tagja – mint ahogyan azt Gedeon Péter megfogalmazza – Habermas:

*A haladás evolutionista felfogásának integrálnia kell a haladás áráként jelentkező problémák tárgyalását is. Ilyen értelmezést enged meg Habermas társadalomszemlélete. A rendszer és életvilág fogalmi megkülönböztetése alapján a modernitáshoz vezető társadalmi evolúció értelmezhető úgy, mint a rendszer és életvilág szétválása, a*

3 A küszöbérték elérése után már nem áll fenn ugyanez az ütemű növekedés.

*rendszerek kialakulása és az életvilág racionalizálódása. Ebben az elméleti keretben tematizálható a haladásért fizetett ár, ami az életvilág kolonizációjában érhető tetten* (Gedeon 2004: 20).

Gedeon Péter érvelése szerint a társadalmi változást nem egy jobb állapotba történő változásnak kell felfognunk, hanem a társadalom intézményeinek a környezethez történő alkalmazkodásaként.<sup>4</sup>

A jelen tanulmány érvelését tekintve ennek a második felfogásnak empirikus bizonyítását kísérli meg.

### **A modernizáció: a kötöttségektől való megszabadulás?**

Inglehart és Baker már idézett publikációjában a szerzőpáros a társadalmi modernizációnak (az ő terminológiájukban a posztmodern értékek irányába történő változásnak) az életvilágon belül az értékrendet érintő változásokban két fontos dimenziót különböztetett meg (Inglehart–Baker 2000). Az első dimenzió: az értékrend a tradicionális értékek felől a szekulárisan racionális értékek felé történő elmozdulást jelenti. A tradicionális értékek bizonyos tekintélyek elfogadását jelentik, legyenek ezek a tekintélyek akár vallási előírások, akár szülői vagy átöröklött társadalmi minták formájában megfogalmazva. A szekulárisan racionális értékek a tekintéllyel szemben valamilyen racionálisan belátható alapelv elfogadását jelentik.

A második dimenzió a racionális értékektől az önkifejezés értékei felé történő elmozdulást jelenti. Az önkifejezés a kölcsönös megértésre való törekvést, a személyiség önkifejezésének igényét jelenti. Inglehart alapfeltevése szerint a társadalmi modernizáció alapvetően az önkiteljesítő értékek irányába mutat, bár az adott társadalom kulturális hagyományai, vallása szintén meghatározza – módosíthatja – a gazdasági változások által okozott hatást (Inglehart 1997). Adatai szerint a gazdag országok mégis mind az önkiteljesedő, mind a racionális értékek skáláján magas pontszámokat érnek el. Ez látszólagos ellentmondásnak tűnik.

Ugyanígy látszólagos ellentmondás az, hogy ha a gazdasági változások – mint ahogyan a nemzetközi adatokat vizsgálva Inglehart (1997: 62; 2000: 217), az európai adatokat vizsgálva Delhey (2004) és Böhnke (2005) megállapítják – a magukat boldogoknak mondók magas arányával párosulnak, miért van az, hogy az egyébként Inglehart által gyártott szubjektív jólét-index nagyon magas értékeket mutat nemcsak Dániában és Luxemburgban, hanem Nigériában és Kolumbiában is? (Melléklet, 8. táblázat)

### **A VIZSGÁLAT MÓDSZERE**

Annak érdekében, hogy megtudjuk: vajon az életvilágra vonatkozóan a modernizációnak mi a hatása, a *World Value Survey* (továbbiakban WVS) 4. hullámát használ-

4 Más szóval, az egyes társadalmak nem az emberi természet kibomlásának általános képességével rendelkeznek, az egyes társadalmak fejlődési pályáját saját intézményrendszerük és környezetük kölcsönhatása határozza meg, nem az emberi természet (Gedeon 2004: 21).

tuk, ez a hullám lényegében 1999 és 2004 közötti időszakra vonatkozik, az adatok többsége azonban 1999-ből való. Az elemzés egységei országok. A rendelkezésünkre álló adatbázisból összesen 68 ország esetében tudtuk kiszámolni a függő változónk – a később részletesen is tárgyalandó –, modernizáció nettó hatását mérő index, értékeit. Az elemzés során ezt az indexértéket, mint függő változót magyaráztuk meg a GDP PPP-vel, amin a modernizáció folyamatát értettük. A GDP értékeit a Human Development Report 2001-es kiadványából vettük. Ebben a kiadványban az 1999-es évre kiszámolt GDP PPP értékek szerepelnek. Elemzésünk során oksági modellt állítottunk fel, így a független változót oknak, a függő változót okozatnak kezeltük. Mivel a független változó minden esetben az 1999-ből származó GDP PPP érték, az okság logikai feltételezése azoknak az országoknak az esetében sem sérül, amelyekben a WVS terepmunkája nem 1999-ben, hanem egy-két évvel később zajlott. Összesen 63 ország esetében állt rendelkezésünkre mind a függő-, mind a magyarázó változó értéke, így 63 ország szerepel a regressziós modellekben, bár a WVS adatai alapján összesen 68 ország esetében tudtuk kiszámolni a függő változó értékét.

### Előkészületek a függő változó kiszámításához

A WVS adatállományban rendelkezésünkre állt egy kérdésblokk, amely arra vonatkozott, hogy a megkérdezett milyen tulajdonságokat tart fontosnak és hangsúlyosnak a gyermeknevelés során, vagyis: mire nevelné a gyermekét? Választásunk azért esett éppen erre a kérdéscsoportra, mert egyrészt Inglehart ennek a kérdéscsoportnak néhány kérdéséből számolta ki a teljesítménymotivációt mutató indexét (Inglehart 1997: 390), másrészt annak a területnek – az életvilágnak –, amelyre vonatkozóan a modernizáció hatását szeretnénk megnézni, egyik központi eleme a személyiség újratermeléséért felelős szocializáció.<sup>5</sup>

5 Az életvilág az a transzcendens hely, ahol beszélők és hallgatók találkoznak egymással, és terveiket közös helyzet meghatározás alapján, egyetértésben követik el, miközben három világra – az életvilág három szerkezeti összetevőjére – reflektálnak. *Kultúrára*, amely azt a tudáskészletet alkotja, amelyből a kommunikációban részt vevők ellátják magukat. *Társadalomra*, amelyet azok a legitím szabályozók alkotnak, amelyek révén a kommunikációban részt vevők elrendezik társadalmi csoportokhoz fűződő hovatartozásukat. *Személyiségre*, amely olyan kompetenciákat jelent, amelyek az alanyokat beszéd- és cselekvőképessé avatják. Az életvilág ennek a három szférának, azaz a kultúrának, a szociális közösségeknek és a személyiségnek az újratermeléséért felelős (Habermas 1982, II.: 209).

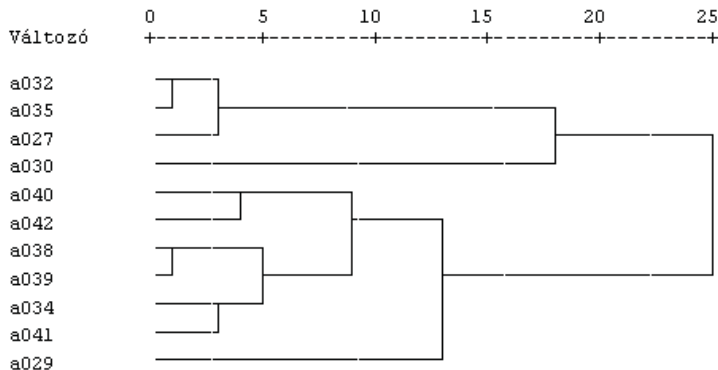
## 1. táblázat Az elemzés során felhasznált kérdések a WVS 4. hullámából

Néhány olyan tulajdonságot soroltunk fel, amire nevelni lehet a gyerekeket. Melyeket tarja ön <i>különösen</i> fontosnak? Kérem, válassza ki az öt legfontosabbat! <sup>6</sup>	
a027	udvariasság, jó modor
a029	önállóság
a030	a kemény munka
a032	felelősségérzet
a034	képzelőerő, fantázia
a035	mások tisztelete, tolerancia
a038	takarékosság
a039	határozottság, állhatatosság
a040	vallásos hit
a041	önzetlenség
a042	engedelmesség

Kódok			
0	Nem említette	1	Fontos

Első lépésként az 1. táblázatban szereplő változók között igyekeztünk valamilyen kapcsolatot találni. A hierarchikus klaszterelemzés<sup>7</sup> segítségével egy dendrogramon ábrázoltuk a változók közti kapcsolatot.



1. ábra Távolság a változók közti átlagos kapcsolat alapján

6 A kérdések magyar fordítása az 1990-es WVS kutatás magyar kérdőívéből származik.  
[http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo\\_hun.pl?sorszam=TDATA-C70](http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-C70)

7 A módszer két klaszter távolságát a két klaszterből az összes lehetséges módon kiválasztott elempárok távolságának átlagával számolja ki (négyzetes euklideszi távolság). Az ezzel a módszerrel létrejövő távolságokból (különbözőségekből) a BAVERAGE (weighted average linkage) módszerrel készítettük el a különbözőségi mátrixot. Ennek a módszernek a lényegét a következő formula fejezi ki:  
 $d_{(p+q),i}^{ij} = (n_p \cdot d_{pi} + n_q \cdot d_{qi}) / (n_p + n_q)$  ahol:  $d_{(p+q),i}^{ij}$  az új (p+q) klaszter különbözősége az i-edik klasztertől,  $d_{pi}$ : a különbözőség a p-edik és az i-edik klaszterek között,  $d_{qi}$ : a különbözőség a q-adik és az i-edik klaszterek között.



Az ábrából látható, hogy a változók között van négy pár, amelyik szoros kapcsolatban áll egymással. Ezek – az ábrán felülről lefelé haladva: felelősségérzés (a032) – tolerancia más emberek iránt (a035); vallásos hit (a040) – engedelmesség (a042); takarékoság (a038) – céltudatosság, kitartás (a039); képzelőerő (a034) – önzetlenség (a041). Inglehart alapján könnyű észrevenni ezek között a változópárok között azt a három elemet, amely az értékrendben bekövetkezett két nagy változást elkülöníti egymástól (Inglehart 1997; Inglehart–Baker 2000).

Tradicionális értékeknek tekintettük az a040, a042, racionális értékeknek az a038, a039 és a szubjektív jólét posztmodern értékeinek az a032–a035; a034–a041 változókat. Ugyanazokkal a változókkal, amelyekkel mi a tradicionális és racionális értékek jelenlétét vizsgáltuk, mérte Inglehart a teljesítménymotivációt, gyakorlatilag ugyanazoknak a megfontolásoknak az alapján, amelyekre a tanulmányban mi is alapozzuk érvelésünket. A szubjektív jólét értékeinek mérésére, mivel azokat Inglehart a bezárkózás és önvédelem helyett a nyitottsággal és mások elfogadásával hozza kapcsolatba,<sup>8</sup> az a032–a035 változókat használtuk. A megtalált változópárokból indexeket generáltunk annak alapján, hogy az egyes országokban a lakosság hány százaléka tartotta fontosnak az adott kérdést. Így három indexet kaptunk, amelyeket az alábbi három egyenlet segítségével számoltunk ki:

- (1) Tradicionális: {vallásos hit (a040) + engedelmesség (a042) [a népesség arányában] }/2
- (2) Racionális: {takarékoság (a038) + céltudatosság, kitartás (a039) [a népesség arányában] }/2
- (3) Szubjektív jólét: {felelősségérzés (a032) – tolerancia más emberek iránt (a035) [a népesség arányában] }/2

A létrehozott három index közti kapcsolatot a 2. táblázatban bemutatott korrelációs mátrix számai mutatják meg:

2. táblázat Kendall-féle tau<sub>b</sub> korreláció<sup>9</sup> a tradicionális, racionális és szubjektív jólét értékeinek népességen belüli arányát mutató indexek között

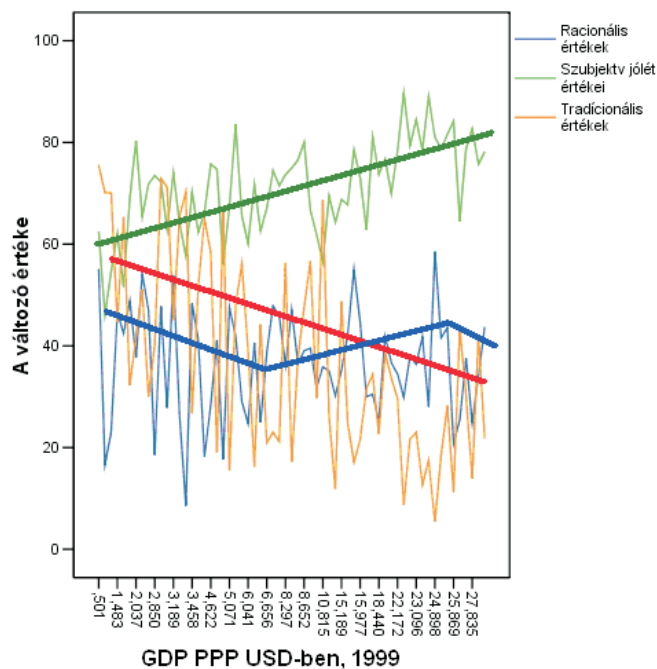
		Racionális értékek	Szubjektív jólét értékei
Tradicionális értékek	Korrelációs együttható	-0,203	-0,379
	N	67	68
A szubjektív jólét értékei	Korrelációs együttható	0,155	
	N	68	
Szignifikáns eredmények 0,05 szinten			
Szignifikáns eredmények 0,01 szinten			

8 A posztmodern értékek az önkifejezést hangsúlyozzák a tekintély védelme helyett, és toleránsak más csoportok iránt, sőt a különös dolgokat és a kulturális sokszínűséget – mint olyat ösztönzőnek és fokozandónak, de semmiképpen sem fenyegetőnek – tartják (Inglehart 2000: 223).

9 A korreláció mérésére azért használtuk a Kendall-féle tau<sub>b</sub> korrelációt, mert itt nem feltétel a hiánytalan adatsor, illetve a változók normális eloszlása.

A táblázatból látható, hogy a tradicionális értékek és a szubjektív jólét értékei között negatív korreláció van. Szintén negatív korreláció van a tradicionális értékek és a racionális értékek között. Nem találtunk azonban  $p=0,05$ -ös szinten szignifikáns kapcsolatot a szubjektív jólét és a racionális értékek között ( $p=0,062$ ).

Amikor az indexértékeket a GDP PPP-vel hasonlítottuk össze, láthatóvá vált, hogy a szubjektív jólét értékei a GDP PPP magas, a tradicionális értékek a GDP PPP alacsony értékeivel jártak együtt, de nem találtunk egyértelmű kapcsolatot a GDP PPP és a racionális értékek között. Az adataink tehát nem támasztották alá egyértelműen azt, hogy a modernizáció hatására – ha a modernizációt, mint a gazdasági fejlettség egy fokmérőjét, a GDP PPP-vel mérjük – a racionális értékek előbb nőnek, majd csökkennek.



2. ábra Az egyes értéktípusok kapcsolata a GDP PPP-vel

### A függő változó: a modernizáció nettó hatása

Az indexek egymás közti összefüggései, illetve az indexek és a GDP PPP kapcsolatából látható, hogy a modernizáció során a tradicionális értékek korrodálódnak, a szubjektív jólét értékei megnőnek, nem tudunk azonban egyértelmű lineáris trendet megállapítani a racionális értékek esetében, mivel azok a vizsgált országokban a GDP PPP növekedésével egy ideig növekednek, majd csökkenésnek indulnak. Ez a tendencia egyébként összhangban van az Inglehart által értelmezett modernizációval, Inglehart szerint ugyanis a racionális értékek – amelyek a teljesítménymotiváció köré

csoportosulnak – egy bizonyos fejlettségi szint után átadják helyüket a szubjektív jólét értékeinek. Lényegében ez a folyamat a modern társadalomból a posztmodern társadalomba való átmenet (Inglehart 1997, 2000: 225). Az elemzés során azonban négyzetes összefüggést sem találtunk a racionális értékek és a GDP PPP között.

Felfogásunk szerint téves dolog a modernizációt az életvilágon belül pusztán kiteljesülésként vagy pusztulásként felfogni. Ezért egy olyan indexértéket szerettünk volna létrehozni, melynek értékei azt fejezik ki, hogy a két – modernizációval együtt járó – folyamat együttesen miképp jellemzi az országokat. Az indexbe ezért csak azokat az értéktípusokat foglaltuk bele, amelyeknél egyértelműen ki tudtuk mutatni, hogy hogyan viselkednek a GDP PPP-vel összefüggésben. Így az indexünkben kihagytuk a racionális értékeket, mert szintjének alakulását nem tudtuk egyértelműen összekapcsolni a GDP PPP-vel. Mindezeknek a megfontolásoknak az alapján a modernizáció nettó hatását mérő indexet a következő – 4. számú – egyenlettel számoltuk ki.

$$A \text{ modernizáció nettó hatása} = \frac{\text{Szubjektív jólét értékei} + \text{Tradicionális értékek}}{2} \quad (4)$$

A modernizáció nettó hatását mérő index (a továbbiakban modernizációs index) – mivel bizonyos értékek népességen belüli arányát fejezi ki – elvileg 0–100-ig vehet fel értékeket. Az index alkotóelemei, mint azt a 3. táblázat mutatja, negatív korrelációban állnak egymással. Figyelemre méltó, hogy a modernizációs index két alkotóelemének eltérő a szintje. A két változó átlaga és mediánja azt bizonyítja, hogy a szubjektív jólét szintje átlagosan magasabb a vizsgált országokban a tradicionális értékek szintjéhez képest. A minimum- és maximumértékek pedig megmutatják, hogy a tradicionális értékek lényegesen nagyobb (szinte dupla akkora) értéktartományban mozognak, mint a szubjektív jólét értékei. (A modernizációs index értékeit országonként bontva lásd: Melléklet, 9. táblázat.)

3. táblázat A modernizációs index alkotóelemei

	Tradicionális értékek	A szubjektív jólét értékei
Átlag	38,622	70,955
Medián	34,180	71,817
Minimum	5,434	46,118
Maximum	82,882	89,705
Szórás	19,867	8,835
Kendall-féle tau_b korreláció	Együttható	-0,379
	Sig.	0,000
	N	68

## EREDMÉNYEK

### A modernizációs index értékeinek vizsgálata

Az index legalacsonyabb értéke Csehországban (38,1), legmagasabb értéke pedig Irakban (79,8) van. A két szélső érték közti különbség 41,7. A különbség alapján a modernizációs indexet 4 csoportra osztottuk úgy, hogy az egyes csoportok határait a különbség negyede adta. Az első csoport határa így a maximumérték mínusz a maximum- és minimumértékek között lévő különbség negyede, a következő csoporté pedig az így kapott érték és a különbség negyede. A létrejött 4 csoportban a modernizációs index maximumának és minimumának a különbsége alig több mint 10 (41,7/4).

A 4. táblázat a modernizációs index 4 csoportjának és alkotóelemeinek kapcsolatát mutatja. A táblázat celláiban az egyes csoportok átlagai szerepelnek. Mivel az első klaszterbe csak két ország – Indonézia és Irak – tartozik, viszonyítási alapunkat a második klaszter képzi.

4. táblázat A modernizációs index alapján kialakított országklaszterek

A modernizációs index maximum- és minimumértékének különbsége alapján kialakított klaszterek						
A klaszter száma		Elemszám	A GDP PPP átlaga	A modernizációs index átlaga	Tradicionális értékek	A szubjektív jólét értékei
1. klaszter <sup>10</sup>		2		76,195	77,895	74,493
2. klaszter		16	4 984	64,178	61,249	67,107
3. klaszter	Összes <sup>11</sup>	30	14 890	54,325	36,587	72,065
	15 USD alatti GDP PPP	13	3 726	54,787	44,195	65,381
	15 USD feletti GDP PPP	15	24 566	53,845	29,354	78,335
4. klaszter	Összes <sup>12</sup>	20	13 733	45,902	19,647	72,158
	10 USD alatti GDP PPP	7	5 990	45,324	19,561	71,088
	10 USD feletti GDP PPP	12	18 249	46,114	19,080	73,148

- 10 A klaszter GDP PPP-átlagértéke nem szerepel, mivel két ország tartozik ebbe a klaszterbe – Irak és Indonézia –, és Irak GDP PPP értéke nem volt hozzáférhető a Human Development Report 2001-es kiadványában.
- 11 Esetszámban azért van eltérés a 3. klaszter alacsony és magas GDP PPP-vel rendelkező országainak összesített elemszáma és az összes 3. klaszterbe tartozó ország esetszáma között, mert Bosznia-Hercegovina és Észak-Írország GDP PPP-adatai nem szerepeltek a *Human Development Report* 2001-es kiadványában.
- 12 Esetszámban azért van eltérés a 4. klaszter alacsony és magas GDP PPP-vel rendelkező országainak összesített elemszáma és az összes 4. klaszterbe tartozó ország esetszáma között, mert Szerbia-Montenegró GDP PPP-adata nem szerepelt a *Human Development Report* 2001-es kiadványában.

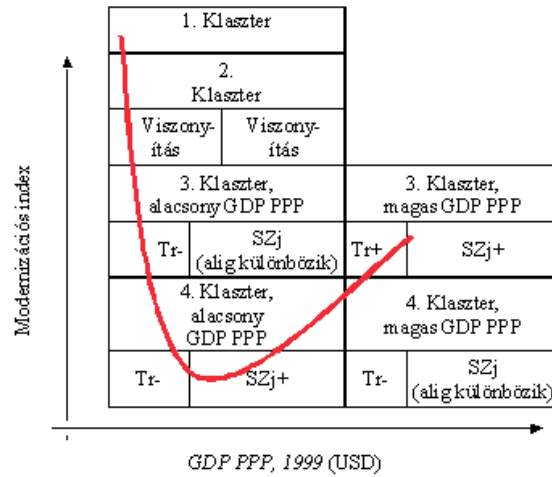
A harmadik és negyedik klaszter között tovább folytatódik a modernizációs index csökkenése, ami a tradicionális értékek további csökkenését és a szubjektív jólét nagyon kicsi emelkedését jelenti.

A harmadik klaszter értékeihez viszonyítva a második klaszterbe tartozó országok modernizációs indexe alacsonyabb. Az index értékének csökkenése a második és harmadik klaszter között minden bizonnyal magyarázható azzal, hogy a két klaszter tradicionális értékeiben jelentős különbség van: a harmadik klaszterbe tartozó országokban sokkal kevesebb a tradicionális értékek társadalmon belüli aránya, és csak kevéssel több a szubjektív jólét társadalmon belüli aránya.

Míg az első és második klaszterbe csak alacsony – Szaúd-Arábia kivételével –, 10 USD alatti GDP PPP-vel rendelkező országok tartoznak, a harmadik és negyedik klaszterben egyaránt jelen vannak magasabb és alacsonyabb GDP PPP-vel rendelkező országok is. Amikor a harmadik és negyedik klaszterben a GDP PPP szerint kettébontottuk az országokat, azt találtuk, hogy a harmadik klaszterbe tartozó 15 USD alatti országok magasabb tradicionális értékekkel és alacsonyabb szubjektív jólét-értékekkel jellemezhetőek, mint a 15 USD feletti országok. A negyedik klasztert a GDP PPP alapján kettébontva nem találtunk ilyen különbségeket.

Ha az index értékeit a klaszterekhez tartozó átlagos GDP PPP szerint sorba rendezzük, azt láthatjuk, hogy a viszonyítási alapként használt második klaszter tradicionális- és szubjektív jólét-értékeihez képest a harmadik klaszter alacsony GDP PPP-vel rendelkező országában a tradicionális értékek csökkennek, a szubjektív jólét értékei alig változnak, a modernizációs index értéke azonban csökken. Ehhez a klaszterhez viszonyítva a negyedik klaszter alacsony GDP PPP-vel rendelkező országaiban csökken a tradicionális értékek társadalmon belüli aránya, növekszik azonban a szubjektív jólét elterjedtsége: mindazonáltal a modernizációs index értéke tovább csökken. A negyedik klaszter alacsony GDP PPP-vel és magas GDP PPP-vel rendelkező országai között a modernizációs index növekedésnek indul, ami megmutatkozik abban, hogy a tradicionális értékek csökkenése megáll, a szubjektív jólét értékei azonban lassan ugyan, de tovább nőnek. A harmadik klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országaiban az index értéke tovább növekszik a negyedik klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országaihoz képest, ami azt jelenti, hogy a tradicionális értékek növekedésnek indulnak, a szubjektív jólét értékeinek növekedése pedig tovább folytatódik.

A modernizációs index alapján kialakított országklaszterekből az látható, hogy a modernizáció előrehaladásával – ha a modernizációt, mint a gazdasági fejlettség hatását, a GDP PPP-vel mérjük – a modernizációs index értékei előbb csökkennek, majd nőnek. Mivel a modernizációs index a tradicionális és szubjektív jólét értékeinek együttes elterjedtségét mutatja, a klaszterekre bontás azt is megmutatja, hogy a tradicionális értékek drasztikus csökkenése egy bizonyos GDP PPP-érték után megáll, míg a szubjektív jólét értékei a GDP PPP növekedésével szinte folyamatos lassú növekedést mutatnak. A 4. táblázat tanulságait a következő ábrán szemléltettük:



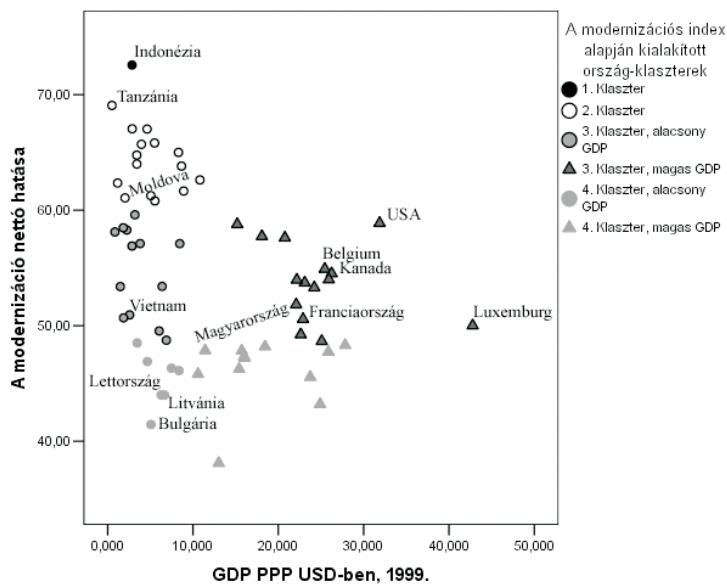
\* Tr = Tradicionális értékek; Szj = Szubjektív jólét értékei.

3. ábra A modernizációs index alapján kialakított országklaszterek és a GDP PPP mint modernizációs mutató

### A modernizáció nettó hatásának magyarázata

A modernizáció folyamatát úgy fogtuk fel, mint amely magában foglal nyereségeket és veszteségeket egyaránt. Az, hogy a vallásos normák csökkenését, illetve a szubjektív jólét értékeinek növekedését nyereségként vagy veszteségként értékeljük, nézőpont kérdése. A modernizáció folyamatának meghatározásában azonban nagyon jelentős az, hogy a modernizáció eredményeként az életvilágon belül bizonyos értékek jelentősége csökken, míg más értékek jelentősége növekszik. Így, amikor arról beszélünk, hogy a modernizáció hatására a szubjektív jólét értékei megnőnek, meg kell említenünk, hogy más értékek háttérbe húzódnak, és csak a két – növekedő és csökkenő – folyamatot közösen értelmezve beszélhetünk arról, mit hozott a modernizáció.

Ha a modernizáció nettó hatását a 4. egyenlet szerint számoljuk ki, és megnézzük, hogy az eredmények milyen kapcsolatban vannak a GDP PPP-vel, a következő ábrát kapjuk:



4. ábra A modernizáció nettó hatása és a GDP PPP

Az eddigiekben avval érveltünk, a modernizációs index és GDP PPP között nem lineáris a kapcsolat. Az érvelésünket az index értékeinek csoportokba rendezésével támasztottuk alá. Most azonban szeretnénk matematikai modell segítségével is meghatározni, hogy vajon a 4. ábra adataiban valóban látható-e görbület. Ennek érdekében két OLS-regressziós modellt<sup>13</sup> illesztettünk az adatokra. Mindkét modellben a függő változó a modernizációs index volt. A független változók között azonban az első esetben a GDP PPP lineáris komponensét, a második esetben pedig a GDP PPP lineáris és négyzetes komponensét is szerepeltettük. Az eredményeket az 5. és 6. táblázatban szerepeltettük.

13 A regressziós becsléshez használt OLS regresszió mindkét modell esetében alkalmas volt a regressziós becsléshez, mivel az adataink nem sértették meg egyik modell esetében sem az OLS-regresszió előfeltételeit (Gujarati, 1995: 285). A regressziós becslés variancia-kovariancia mátrixának főatlóját egyik modell esetében sem jellemezte heteroszkedaszticitás a Breusch-Pagan-Godfrey (Gujarati: 1995: 377-8) teszt alapján.

5. táblázat A modernizációs index és a GDP PPP, annak lineáris komponensét szerepeltetve

	Standarizálatlan együtthatók		Standardizált együtthatók	t-Statistika	Szignifikancia
	B	Standard hiba	Béta		
Konstans	57,820	1,451		39,836	0,000
GDP PPP	-0,288	0,094	-0,365	-3,064	0,003
<b>R négyzet</b>	<b>0,133</b>				
A modell szign.	0,003				

Függő változó: Modernizációs index.

6. táblázat A modernizációs index és a GDP PPP, annak lineáris és négyzetes komponensét is szerepeltetve

	Standarizálatlan együtthatók		Standardizált együtthatók	t-Statistika	Szignifikancia
	B	Standard hiba	Béta		
Konstans	60,362	1,892		31,896	0,000
GDP PPP	-0,848	0,291	-1,075	-2,911	0,005
A GDP PPP négyzete	0,017	0,009	0,747	2,025	0,047
<b>R négyzet</b>	<b>0,189</b>				
A modell szign.	0,002				

Függő változó: Modernizációs index.

Annak a modellnek az illeszkedése, amelyben a GDP PPP négyzetes komponensét is szerepeltettük 5,6%-kal jobb<sup>14</sup> ahhoz a modellhez képest, amelyben csupán a GDP PPP lineáris komponense szerepelt. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a modernizáció (GDP PPP) és a modernizáció hatása (modernizációs index) közötti kapcsolatot pontosabban tudjuk megérteni abban az esetben, ha a két változó közötti kapcsolatban négyzetes irányultságot is feltételezünk.

A regressziós elemzés által kapott eredményeink összhangban vannak a modernizációs index klaszterekbe való rendezése során kapott eredményeinkkel, nevezetesen azzal, hogy a GDP PPP növekedése a modernizációs index értékeinek előbb a csökkenésével, majd a növekedésével jár együtt.

Mivel a négyzetes komponens tartalmazó modellilleszkedés jobb, a két változó közötti kapcsolat leírásában ezt a modellt fogadjuk el. Azt azonban nem modhatjuk,

14 A Hat-Value (Fox 1991: 24) értékei alapján a 6. táblázatban közölt, négyzetes komponens is tartalmazó, modell esetében outlier-nek bizonyul Luxemburg. Maga a tény teljesen érthető, hiszen Luxemburg GDP értékei nem feltétlenül függenek össze az ország modernizáltsági fokával. Abban az esetben, ha Luxemburgot kivesszük az elemzésből, az  $R^2$  érték 0,189-ről 0,221-re módosul, a GDP PPP négyzetes komponenséhez tartozó standarizálatlan regressziós együttható értéke pedig 0,017-ről 0,037-re növekszik. Ugyanakkor a csak lineáris komponens tartalmazó modell esetében Luxemburg törlése lényegesen kevesebb változást eredményez. Az  $R^2$  érték ebben az esetben 0,133-ről 0,135-re módosul, a GDP PPP lineáris komponenséhez tartozó standarizálatlan regressziós együttható értéke pedig -0,288-ről -0,316-re változik.



hogy a két változó között tökéletes négyzetes összefüggés van. Ennek oka minden bizonnyal az, hogy az alacsony GDP PPP-vel rendelkező országok modernizációs indexében sokkal nagyobb a szórás, mint a magas modernizációs indexszel rendelkező országokéban. Ez pedig azt jelenti, hogy az alacsony GDP PPP-vel rendelkező országokban a szubjektív jólét és a tradicionális értékek megoszlása sokkal gyorsabban változik, mint a magas GDP PPP-vel rendelkező országokban. A tradicionális értékrend gyors bomlása tehát csak a nagyon magas GDP PPP-vel rendelkező országokban kezd kompenzálódni a szubjektív jólét értékeinek növekedésével.

Vietnamban például – a legisebb GDP PPP-vel rendelkező országok egyikében (GDP PPP = 1860 USD) – a szubjektív jólét értékeinek társadalmon belüli részaránya 69,1%, a tradicionális értékeké pedig 32,25%. Így Vietnam modernizációs indexének értéke csaknem akkora, mint Franciaországé, ahol 78,4% a szubjektív jólét, és 21,7% a tradicionális értékek társadalmon belüli aránya, Franciaország GDP PPP-je pedig 22897 USD.

Mindezek alapján akkor járunk közel az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a modernizációs index a GDP PPP szerint bontva egy horogforma szerint rendeződik el. A 6. táblázatban közölt négyzetes komponens szignifikáns mivoltát így az adatokban megmutatózó ívként értelmezzük.

#### **Különbségek az életminőség társadalmi és személyes dimenziójában a modernizációs index szintjei szerint**

Az eddigiekben azt vizsgáltuk, hogy a modernizáció folyamata milyen változást eredményezett az életvilágban. A változás természetéről megállapítottuk, hogy az nem lineáris. A tradicionális értékeknek előbb le kell épülniük ahhoz, hogy kialakuljanak a szubjektív jólét értékei. Az átalakulásnak azonban van egy olyan fázisa, amelyben már leépültek a tradicionális értékek, de még nem erősödtek meg a szubjektív jólét értékei. A továbbiakban azzal a problémával foglalkozunk, hogy ez a különböző fázisokra tagolható átalakulás milyen összefüggésben van az életminőséggel.

Az egyes életminőség-kutatások Allardtra (1993) hivatkozva három szinten határozzák meg tárgyukat: gazdasági, társadalmi és személyes szinten. Az életminőség gazdasági dimenzióján birtokolható javakat, társadalmi dimenzióján a másokhoz fűződő kapcsolatot, személyes dimenzió pedig azt értik, hogy az egyén mennyire érzi magát jól a társadalomban (Delhey 2004: 1–4). Az elemzés további részeiben az életminőség társadalmi és személyes dimenziójára koncentrálunk, a gazdasági dimenziót ugyanis a GDP-vel szokták azonosítani, amelyet ebben az elemzésben mi a modernizáció motorjaként értelmeztünk.

Az életminőség társadalmi szintjét a társadalmak bizalmi indexével hoztuk összefüggésbe. A WVS negyedik hullámában szerepelő egyik kérdés arra vonatkozott, hogy mennyire lehet megbízni a megkérdezettek szerint az emberekben. A két lehetséges opció – a legtöbb emberben meg lehet bízni, illetve az ember soha nem lehet elég óvatos – közül országanként az előbbi népességen belüli arányát vettük figyelembe.

Az életminőség személyes dimenzióját, a boldogságot, egy 4 fokozatú skálán mérő kérdéssel mértük, ahol 1-est a magát nagyon boldognak, 4-est pedig a magát nagyon kevésbé boldognak érzők választottak. Elemzésünkben országanként az átlagokat sze-

repeltettük, az átlag számításánál azonban a skálát megfordítottuk. A három magyarázó változó leíró statisztikáit az alábbi táblázat tartalmazza:

7. táblázat A regressziós modell magyarázóváltozóinak leíró statisztikája

	GDP PPP USD-ben, 1999	Az általános bizalom	Általános boldogság
Átlag	11 861	28,422	3,031
Medián	8 326	23,876	3,020
Minimum	0,501 (Tanzánia)	7,631 (Uganda)	2,39 (Románia)
Maximum	42 769 (Luxemburg)	66,531 (Dánia)	3,578 (Nigéria)
Szórás	9 778	14,930	0,296

A modernizációs index magas értékei – bár az esetek többségében az alacsony GDP PPP-vel járnak együtt – nem csak az alacsony GDP PPP-vel rendelkező országokban magasak, hanem bizonyos magas GDP PPP-vel rendelkező országokban is annak tekinthetők: azokban az országokban, ahol a tradicionális értékek csökkenéséből adódó hiányt már betöltötték a szubjektív jólét értékei (a modernizációs index alapján kialakított 3. klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országai). Azért tekinthetjük ezeket az indexértékeket relatíve magasaknak, mert az indexértékeket a modernizáció folyamatában, a GDP PPP alapján ábrázolva – mint ahogyan láttuk a fenti elemzési egységben –, a GDP PPP négyzetes komponensét szerepeltetve jobban magyarázható. Mindez azt is jelenti, hogy a modernizációs index bizonyos értékeihez egyaránt tartoznak magas és alacsony GDP PPP-vel rendelkező országok is. Ezt mutatja a modernizációs index alapján kialakított 3. és 4. klaszter GDP PPP alapján történő megosztása.

Külön kíváncsiak voltunk tehát arra, hogy van-e különbség az életminőség társadalmi és személyes dimenziójában:

1. azok között az országok között, amelyek magas modernizációs indexszel és alacsony GDP PPP-vel, illetve azok között az országok között, amelyek relatíve magas modernizációs indexszel és magas GDP PPP-vel rendelkeznek. Vagyis az első és második modernizációs index alapján kialakított klaszter országai és a harmadik klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országai között milyen különbségek vannak? Boldogabbak és jobban megbíznak-e egymásban az emberek olyan országokban, mint Nigéria, az olyan országokhoz képest, mint például Belgium?

2. Milyen különbségek vannak az azonos szintű modernizációs indexszel, de különböző GDP PPP-vel rendelkező országok között? Vagyis milyen különbségek vannak boldogság és egymásba vetett bizalom területén a 3. klaszter magas és alacsony, illetve a 4. klaszter magas és alacsony országai között?

Kérdésünkre a lineáris regresszió anova táblája alapján kaptuk meg a választ. A regresszióelemzés előnye ebben az esetben az volt, hogy egy táblázatban mutatta meg azokat az adatokat, amelyekre kíváncsiak voltunk. A regresszióelemzést tehát lényegében mint a varianciaelemzés egy speciális fajtáját használtuk. (A módszerről részletesebben: Moksony 1999: 66–70.)

Annak érdekében hogy eldöntsük, vajon a modernizációs folyamat elején és végén lévő országok különböznek-e egymástól bizalom és boldogság tekintetében, létrehoztunk egy olyan dummy-változót, amely a 0 értéket abban az esetben vette fel, ha a mo-

dernizációs index az 1-es vagy a 2-es klaszterbe tartozott, a változó 1-es értéke pedig a 3. klaszterbe tartozó magas GDP PPP-vel rendelkező országokban volt. A létrehozott dummy-változóval magyaráztuk a társadalmak bizalmi szintjét és boldogsági szintjét.

A magas modernizációs indexszel és alacsony GDP PPP-vel (1. és 2. klaszter, a modernizációs folyamat kezdete) rendelkező országokban a társadalom átlagosan 25,848%-a véli úgy, hogy a legtöbb emberben meg lehet bízni. A magas modernizációs indexszel és magas GDP PPP-vel rendelkező országokban 10,38%-kal több ember gondolja ezt, az eltérés azonban  $p=0,05$ -ös szinten nem szignifikáns (*szignifikancia-értéke 0,079*).

A társadalom boldogsági szintjét országonként egy négyfokozatú skálán elérhető pontszám népesség arányában vett átlagával jellemeztük. Az 1. és 2. klaszter átlagos boldogsági szintje 3,072, és ennél 0,172-vel magasabb a 3. klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országaiban. Ez az eredmény sem szignifikáns  $p=0,05$ -ös szinten, bár szignifikancia-értéke 0,052.

A modernizációs index magas értékeivel rendelkezők (az előbbieken összehasonlított két csoport: vagyis az 1. és 2., illetve a 3. klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országai) között bizalom és boldogság tekintetében vannak különbségek: a modernizációs folyamat végén lévő országok jobban megbíznak egymásban és boldogabbak, mint a folyamat elején tartó országok, a különbségek azonban  $p=0,05$  szint mellett még nem szignifikánsak (de  $p=0,1$  szint mellett már igen).

Egy másik dummy-változó segítségével a relatíve alacsony modernizációs indexszel rendelkezőket hasonlítottuk össze a relatíve magas modernizációs indexszel rendelkező társadalmakkal (0-nak kódolva a 4. klaszter alacsony, illetve magas GDP PPP-vel rendelkező, illetve a 3. klaszter alacsony GDP PPP-vel rendelkező országait, 1-nek pedig az 1., 2., és 3. klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országait). Azt találtuk, hogy a relatíve magas modernizációs index nem függ ugyan össze a társadalom bizalmi szintjével ( $p=0,1$ -es szignifikancia-szint mellett sem), de a magas indexértékekkel rendelkező társadalmak szignifikánsan boldogabbak, mint a relatíve alacsony indexértékekkel rendelkezők. Az általános boldogság szint a magas modernizációs indexszel rendelkező országokban átlagosan 0,239-cel magasabb, ami  $p=0,01$  szinten szignifikáns eredménynek mondható.

Azt is megvizsgáltuk, hogy a modernizációs index értékeit tekintve relatíve hasonló, de a GDP PPP-t tekintve különböző országok különböznek-e egymástól. A harmadik klaszter magas és alacsony indexértékekkel rendelkező országait összehasonlítva azt találtuk, hogy a magasabb GDP PPP-vel rendelkező országok szignifikánsan 12,117%-kal jobban megbíznak egymásban, a bizalmi szintjük átlaga pedig 0,278-cal magasabb, mint ugyanennek a klaszternek az alacsony GDP PPP-vel rendelkező országaié (*az eredmények  $p=0,05$  szinten szignifikánsak*).

Ugyanígy összehasonlítottuk a 4. klaszter magas és alacsony indexértékekkel rendelkező országait. Bár a magasabb GDP PPP-vel rendelkező országok valamivel kevésbé bíznak meg az emberekben, illetve valamivel boldogtalanabbak, a különbségek

nem jelentősek (az eredmények  $p=0,05$  szinten egyik esetben sem szignifikánsak, az általános boldogság szignifikancia értéke azonban  $0,093$ ).<sup>15</sup>

A most közölt regressziós eredményeink alapján a következő módon összegezhetjük a modernizáció nettó hatásában mutatkozó különbséget a vizsgált országok között  $p=0,05$ -ös szignifikancia-szint mellett:

1. A relatíve magas indexértékekkel jellemezhető társadalmak között nincsen jelentős különbség a társadalom bizalmi szintjében és átlagos boldogságában (1. és 2. klaszter összehasonlítva a 3. klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országaival).

2. A relatíve magas indexértékekkel jellemezhető országok lakói (1. 2. és 3. klaszter magas GDP PPP-vel rendelkező országai) valamivel boldogabbak, mint a relatíve alacsony indexértékű társadalmak (3. klaszter alacsony GDP PPP, 4. klaszter magas és alacsony GDP PPP).

3. Mind a társadalom bizalmi szintjében, mind az átlagos boldogság tekintetében jelentős különbségek vannak azok között az országok között, amelyek a modernizáció hatására kialakuló horog alak meredekebb, leszálló ágában vannak, és azok között az országok között, amelyek az öblösebb, felfelé tartó ágban vannak. Az U felfelé tartó ágában élő társadalmak lakói jobban bíznak az emberekben és boldogabbak, mint a lefelé tartó ág országainak lakói. (A 3. klaszter alacsony és magas GDP PPP-vel rendelkező országai közti különbség.)

4. Se bizalom, se boldogság vonatkozásában nincsenek jelentős különbségek a horog alak alján lévő, GDP PPP alapján megosztott országok között. (A 4. klaszter alacsony és magas GDP PPP-vel rendelkező országai közti különbség.)

5. Az eredmények alapján nem lehet megalapozottan azt mondani, hogy a modernizáció folyamatának előrehaladásával lineárisan változna az életminőség társadalmi és személyes dimenziója.

## ÖSSZEFOGLALÁS ÉS KITEKINTÉS

A vizsgálat újdonsága, hogy a modernizáció értékrendre gyakorolt hatását – a modernizációs elméletekkel összhangban – olyan folyamatként fogja fel, amely szükségszerűen nyereségekkel és veszteségekkel jár. Modernizáción olyan gazdasági változásokkal járó folyamatot értettünk, amelynek hatása van az életvilág egészére. A modernizáció folyamatán olyan változásokat értettünk, amelyek a tradicionális értékek pusztulását, illetve a szubjektív jólét értékeinek növekedését jelentik.

Az elméleti megfontolások fényében létrehoztuk a modernizáció nettó hatását mérő indexet. A létrehozott index vizsgálata során megállapítottuk, hogy a modernizáció útja relatíve a társadalmak szegényedését jelenti egy viszonylag magas GDP

15 Itt szeretnénk felhívni a figyelmet arra, hogy a Kötő-jelekben az ide vonatkozó táblázatok összekeveredtek. A főszövegben található szöveg helyes (71–72. oldalak), azonban a 18, 19. és 20 táblázatok helytelenül lettek közölve (86–87. oldalak) A táblázatokban közölt számok helyesek, a nyomtatásban azonban összekeveredtek a táblázatok felirataival. A 18. táblázatban a függő változó helyesen írva a bizalmi szint, és a harmadik klaszter helyett a negyedik klaszternek kellene szerepelnie a szövegben. A 19. táblázatban a függő változó az általános boldogság. A 20. táblázatban pedig a negyedik klaszter helyett a harmadik klaszternek kellene állnia a szövegben. Ebben a tanulmányban nem közöljük ezeket a táblázatokat, csak a számokat jelezzük a szövegben. A Kötő-jelekben a jelen tanulmányban közölt változatok képest több táblázatot közlünk, ezeket azonban az említett pontosításokkal kell kezelni.

PPP-szintig, ahol is a modernizáció által biztosított új értékek társadalmon belüli reprezentációja felül múlja a tradicionális értékek csökkenését.

Azt is sikerült kimutatnunk, hogy az életminőség személyes dimenzióját mérő számok – a magukat boldogabbnak tartók aránya egy társadalmon belül – azokban az országokban magasabbak, amelyek relatíve magas modernizációs indexértékekkel rendelkeznek, vagyis azokban az országokban, amelyekben még nem indult meg a modernizáció folyamata, vagy amelyekben a modernizáció folyamatának eredményeként a tradicionális értékek pusztulását már felül múlta a szubjektív jólét értékeinek társadalmon belüli elterjedése.

A kutatás eredménye új színben tünteti fel a modernizáció életvilágra gyakorolt hatását, és vitába száll azokkal a felfogásokkal, amelyek a modernizációt lineáris, egy jobb és boldogabb állapotba vezető útnak tartják.

## IRODALOM

- Allardt, E. (1993): Having, Loving, Being: An Alternative to the Swedish Model of Welfare Research'. In Nussbaum, M.–Sen, A.: *The Quality of Life*. Oxford: Clarendon Press, 88–94.
- Bell, D. (1974): *The Coming of Post-Industrial Society*. London: Heinemann.
- Böhnke, P. (2005): First European Quality of Life Survey: Life satisfaction, happiness and sense of belonging. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. <http://www.eurofound.eu.int/publications/files/EF0591EN.pdf>.
- Delhey, J. (2004): Life Satisfaction in an Enlarged Europe. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions. <http://www.eurofound.eu.int/publications/files/EF0591EN.pdf>.
- Felkai G. (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron Kiadó.
- Fox, J. (1991): *Regression Diagnostics: An Introduction*. Sage University Paper Series on Quantitative Application in the Social Sciences, 07-079. Newbury Park, CA: Sage.
- Gedeon P. (2004): Társadalmi változás vagy társadalmi evolúció? Érvek és ellenérvek a társadalmi evolúció elméletéről. *Szociológiai Szemle*, (2): 3–26.
- Gujarati, D.N. (1995): *Basic Econometrics*. New York, McGraw Hill.
- Habermas, J. (1971): *Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'*. Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag, 48–104.
- Habermas, J. (1979): *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*. Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag.
- Habermas, J. (1982): *Theorie des kommunikativen Handelns Band I–II*. Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag.
- Habermas, J. (1994) Technika és tudomány mint „ideológia“. In Habermas, J.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Kiadó, 11–58.
- Hankiss E. et al. (1982): *Kényszerpályán?: a magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Himanen, P. (2001): *The Hacker Ethic and the Spirit of Information Age*. London: Vintage. Human Development Report. <http://hdr.undp.org/reports/global/2001/en/pdf/completew.pdf>.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2000): . *Washington Quarterly*, Winter: 215–228.
- Inglehart, R.–Baker, W.E. (2000): *American Sociological Review*, 65: 19–55.
- Moksony F. (1999): *Gondolatok és adatok – Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó.

## HONLAPOK

<http://www.worldvaluessurvey.org/services/index.html>  
<http://www.eurofound.eu.int>

## MELLÉKLET

8. táblázat Szubjektív jólét<sup>16</sup> és gazdasági fejlettség

A szubjektív jólét index rangsora országok szerint (a boldogság és az étellel való elégedettség pontszámai alapján)							
MAGAS ÉRTÉK		KÖZEPESEN MAGAS ÉRTÉK		KÖZEPESEN ALACSONY ÉRTÉK		ALACSONY ÉRTÉK	
<i>Puerto Rico</i>	4,67	<b>Szaúd-Arábia</b>	3,01	Dél-afrikai Köztársaság	1,86	<u>Észtország</u>	0,24
<i>Mexikói Egyesült Államok</i>	4,32	Szingapúr	3	<u>Horvátország</u>	1,55	<u>Szerbia</u>	0,21
<b>Dánia</b>	4,24	<b>Nagy-Britannia</b>	2,92	Görögország	1,45	Tanzánia	0,13
<b>Írország</b>	4,16	<b>Nyugat-Németország (NSZK)</b>	2,67	<i>Peru</i>	1,32	Azerbajdzsán	0,13
<b>Izland</b>	4,15	<b>Franciaország</b>	2,61	<u>Kína</u>	1,2	<u>Montenegró</u>	0,06
<b>Svájc</b>	4	<i>Argentína</i>	2,61	S. Korea	1,12	India	0,03
<b>Észak-Írország</b>	3,97	<u>Vietnami Szocialista Közt.</u>	2,59	Iráni Iszlám Köztársaság	0,93	<u>Litvánia</u>	- 0,07
<i>Kolumbia</i>	3,94	<i>Chilei Köztársaság</i>	2,53	<u>Lengyelország</u>	0,84	<u>Macedón Köztársaság</u>	- 0,14
<b>Hollandia</b>	3,86	Fülöp-szigetek	2,32	Törökország	0,84	Pakisztán	- 0,3
<b>Kanada</b>	3,76	Tajvan	2,25	<u>Bosznia-Hercegovina</u>	0,82	<u>Lettország</u>	- 0,7
<b>Ausztria</b>	3,69	<u>Dominikai Köztársaság</u>	2,25	Marokkói Királyság	0,74	<u>Albánia</u>	- 0,86
<i>Salvadori Köztársaság</i>	3,67	<i>Brazília</i>	2,23	Uganda	0,67	<u>Bulgária</u>	- 0,87
<i>Venezuela</i>	3,58	<b>Spanyolország</b>	2,13	Algéria	0,57	<u>Belarusz Köztársaság</u>	- 0,92
<b>Luxemburgi Nagyhercegség</b>	3,52	<b>Izrael</b>	2,08	Banglades	0,54	<u>Grúzia</u>	- 1,11
<b>Amerikai Egyesült Államok</b>	3,47	<b>Olaszország</b>	2,06	Egyiptom	0,52	<u>Románia</u>	- 1,3
<b>Ausztrália</b>	3,46	<b>Kelet-Németország (NDK)</b>	2,02	<u>Magyarország</u>	0,41	<u>Moldovai Köztársaság</u>	- 1,63
<b>Új-Zéland</b>	3,39	<b>Szlovénia</b>	2,02	<u>Szlovákia</u>	0,4	<u>Orosz Államszövetség</u>	- 1,75
<b>Svédország</b>	3,36	<i>Uruguay</i>	2,02	Jordánia	0,39	<u>Örményország</u>	- 1,8
Nigéria	3,32	<b>Portugália</b>	1,99			<u>Ukrajna</u>	- 1,81
<b>Norvégia</b>	3,25	<b>Japán</b>	1,96			Zimbabwei Köztársaság	- 1,88
<b>Belgium</b>	3,23	<u>Csehország</u>	1,94			Indonézia	- 2,4
<b>Finnország</b>	3,23						

**Félkövér:** Gazdag országok, *Dólt:* latin-amerikai országok, *Aláhúzott:* volt kommunista országok  
*Forrás:* Inglehart: <http://www.worldvaluessurvey.org/library/index.html>

16 A szubjektív jólét-indexet Inglehart a WVS két kérdése alapján számította ki, az egyik a boldogságra, a másik az elégedettségre vonatkozott. Az index pontos kiszámítása: Inglehart 1997: 391.

9. táblázat A modernizáció nettó hatását mérő index értéke országonként

		Modernizációs index	GDP PPP	Tradicionalis értékek	Szubjektív jólét értékei
1. Klaszter	Indonézia	72,56	2,857	72,91	72,211
	Irak	79,83	.	82,88	76,774
2. Klaszter	Iráni Iszlám Köztársaság	60,8	5,531	56,14	65,462
	Moldovai Köztársaság	61,06	2,037	41,87	80,258
	Algéria	61,25	5,063	66,5	56,006
	Dél-afrikai Köztársaság	61,66	8,908	56,67	66,65
	Uganda	62,35	1,167	70,11	54,591
	Szaúd-Arábia	62,62	10,815	68,61	56,625
	Chilei Köztársaság	63,81	8,652	47,54	80,084
	Egyiptom	63,99	3,42	70,28	57,7
	Marokkói Királyság	64,76	3,419	65,5	64,024
	Puerto Rico	64,9	.	62,29	67,5
	Mexikói Egyesült Államok	65	8,297	56,32	73,681
	Jordánia	65,7	3,955	65,05	66,354
	Venezuela	65,81	5,495	48,04	83,583
	Peru	67,02	4,622	58,29	75,75
	Zimbabwei Köztársaság	67,04	2,876	71,16	62,925
Tanzánia	69,07	0,501	75,62	62,511	
3. Klaszter, alacsony GDP PPP	Belarusz Köztársaság	48,74	6,876	23,02	74,473
	Románia	49,54	6,041	38,93	60,156
	Vietnami Szocialista Köztársaság	50,68	1,86	32,25	69,1
	Kirgizisztán	50,93	2,573	30,01	71,86
	Banglades	53,38	1,483	44,67	62,1
	Törökország	53,4	6,38	44,19	62,611
	Azerbajdzsán	56,89	2,85	40,31	73,477
	Fülöp-szigetek	57,1	3,805	51,83	62,375
	Lengyelország	57,1	8,45	37,65	76,551
	Nigéria	58,11	0,853	70,1	46,118
	India	58,28	2,248	51,15	65,41
	Pakisztán	58,48	1,834	65,33	51,625
	Albánia	59,6	3,189	45,1	74,1
3. Klaszter, magas GDP PPP	Ausztria	48,65	25,089	18,53	78,774
	Svédország	49,24	22,636	8,77	89,705
	Luxemburg	50	42,769	21,79	78,214
	Franciaország	50,56	22,897	21,71	79,415
	Nagy-Britannia	51,82	22,093	33,68	69,97
	Hollandia	53,29	24,215	17,52	89,072
	Finnország	53,72	23,096	22,97	84,46
	Olaszország	53,97	22,172	29,63	78,303
	Írország	54	25,918	43,5	64,491
	Kanada	54,52	26,251	30,27	78,768
	Belgium	54,91	25,443	28,25	81,559
	Szingapúr	57,61	20,767	38,53	76,687
	Spanyolország	57,74	18,079	34,36	81,115
Málta	58,77	15,189	48,76	68,787	
Amerikai Egyesült Államok	58,88	31,872	42,04	75,709	
3. Kl. hiányzó GDP PPP	Bosznia-Hercegovina	53,35	.	34	72,709
	Észak-Írország	56,5	.	48,75	64,257
4. Klaszter, alacsony GDP PPP	Bulgária	41,44	5,071	15,48	67,405
	Litvánia	43,99	6,656	20,97	67,017
	Lettország	44	6,264	16,19	71,817
	Észtország	46,11	8,355	17,25	74,965
	Orosz Államszövetség	46,32	7,473	21,18	71,46
	Macedón Köztársaság	46,9	4,651	19,1	74,692
Ukrajna	48,51	3,458	26,76	70,261	



4. Klaszter, magas GDP PPP	Csehország	38,1	13,018	11,87	64,325
	Japán	43,21	24,898	5,43	80,984
	Németország	45,55	23,742	12,65	78,445
	Szlovákia	45,81	10,591	29,71	61,909
	Görögország	46,26	15,414	24,8	67,723
	Portugália	47,2	16,064	31,63	62,776
	Szlovénia	47,32	15,977	21,57	73,058
	Dánia	47,74	25,869	11,27	84,203
	Koreai Köztársaság	47,83	15,712	17,17	78,5
	Magyarország	47,85	11,43	26,22	69,49
	Izrael	48,19	18,44	22,69	73,687
	Izland	48,31	27,835	13,95	82,677
	4.K1 hiányzó GDP PPP	Szerbia és Montenegró	47,4	.	27,04
	Kína	.	3,617	.	68,1s

## CSALÁDI GAZDASÁG VERSUS IPARI FARM?

FERTŐ Imre–FOGARASI József\*

MTA Közgazdaságtudományi Intézet és BCE Agrárközgazdasági és Vidékfejlesztési Tanszék  
H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; e-mail: ferto@econ.core.hu

Agrárgazdasági Kutató Intézet  
H-1093 Budapest, Zsil u. 3.; e-mail: fogarasi@akii.hu

**Összefoglaló:** A közép-kelet európai országok mezőgazdaságának átalakulásáról szóló irodalom általában elhanyagolja szervezeti formák elemzését a mezőgazdaságban. Ez a tanulmány az első, amelyik a szervezeti formákat meghatározó tényezőket vizsgálja a poszt szocialista mezőgazdaságban a tranzakciós költségek elméletét alkalmazva. Az elemzés a magyar tesztüzemi rendszer 2003. évi adatain alapul. Eredményeink általában nem támogatják a szervezeti formákra ható tényezőkre vonatkozó elméleti előrejelzéseket. Ugyanakkor a számítások megerősítik a tőke szintjére és a mezőgazdasági területre vonatkozó hipotéziseket a különböző mezőgazdasági szervezetekben. Az elmélet és az empiria közötti divergencia rámutat, hogy további kutatások szükségesek a mezőgazdasági szervezeti formák magyarázatára.

**Kulcsszavak:** közép-kelet európai országok, poszt szocialista mezőgazdaság, mezőgazdasági szervezeti formák, családi gazdaság, ipari farm

### BEVEZETÉS

Az elmúlt másfél évtizedben a nemzetközi irodalom egyre növekvő része tárgyalja a közép-kelet európai országok 1990 utáni mezőgazdasági átalakulását (lásd Brooks-Nash 2002; Rozelle-Swinnen 2004 összefoglaló munkáit). A kutatások az átmeneti időszak különböző aspektusait, így a földpiac, a kereskedelem és az árliberalizáció, a farmszerkezet átalakulását vizsgálták. Szintén jelentős számú tanulmány foglalkozott azzal a kérdéssel, hogyan változott meg a mezőgazdasági üzemek termelékenysége és hatékonyságával ezekben az országokban (Gorton-Davidova 2004). Ezek a cikkek elsősorban arra koncentráltak, hogy milyen tényezők magyarázzák a mezőgazdasági üzemek hatékonyságában található különbségeket. Érdekes módon ez idáig a szervezeti formák vizsgálatát elhanyagolták az empirikus irodalomban. A mezőgazdaság szervezeti formáinak elemzéséről szóló kutatások elsősorban normatív

\* A tanulmány korábbi változata elhangzott az Európai Agrárgazdasági Társaság *Institutional Units in Agriculture* című konferenciáján Wye-ban, az Amerikai Agrárgazdasági Társaság éves konferenciáján Providence-ben, és az MTA Közgazdaságtudományi Intézet Gazdaságelméleti Szemináriumán. A Szerzők köszönetet mondanak a résztvevők értékes megjegyzéseikért. Köszönettel tartozunk továbbá a két névtelen lektor részletes észrevételeikért. Természetesen minden hiba bennünket terhel.

módon közelítették meg az átalakuló mezőgazdasági üzemszervezet problémáját a posztszocialista országokban. Nevezetesen, melyik üzemforma versenyképesebb a mezőgazdaságban a hatékonyság és a termelékenység szempontjából. A kutatások azonban kevésbé foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy milyen tényezők határozzák meg a mezőgazdaságban a szervezeti formákat? A mezőgazdasági szervezeti formákról szóló kutatások azonban még gyerekcipőben járnak (Fertő 2002). Különösen igaz ez a posztszocialista országok mezőgazdaságára. Brem-Kim (2000), illetve Brem (2002) a korábbi szocialista nagyüzemek átstrukturálódását vizsgálták Csehországban, de nem foglalkoztak a családi gazdaságokkal. Hasonlóan a nemzetközi irodalomhoz, a hazai kutatások mind a közgazdasági, mind a szociológiai elemzések elhanyagolták az üzemformák, illetve azok meghatározó tényezőinek vizsgálatát a magyar mezőgazdaságban. Tanulmányunk az első, amely a szervezeti formákat meghatározó tényezőket vizsgálja a posztszocialista mezőgazdaságban az új intézményi közgazdaságtan elméletét alkalmazva. Pontosabban, Allen-Lueck (1998) által kidolgozott elméletet alkalmazzuk annak tesztelésére, hogy megállapíthatjuk, hogy a tranzakciós költségek elmélete mennyire alkalmazható a posztszocialista mezőgazdaságra. Nevezetesen milyen tényezők határozzák meg, hogy a magyar mezőgazdaságban a mezőgazdasági üzemek milyen szervezeti formában működnek a két ideáltipikus formát tekintve: családi gazdaság vagy ipari farm? Kutatásunk egy ponton kapcsolódik a hazai irodalomhoz. Juhász Pál (1973) úttörő tanulmányában már felvetette a szervezeti formák jelentőségét a mezőgazdasági fejlődésben. Egyik fő állítása, hogy a korabeli magyar mezőgazdaság technikai megújulása egy inadekvát szervezeti rendben valósult meg. Írásunk tulajdonképpen Juhász Pál régi tanulmánya egyik gondolatának fellelevenítése a tranzakciós költségek elméletének felhasználásával. Nevezetesen, a piactudományra való átmenet eredményeképp kialakult vállalati/üzemszervezeti formák mennyire állnak összhangban a piac követelményeivel.

A cikk a következőképpen épül fel. Először ismertetjük az empirikus modell hátterül szolgáló elméleti háttérét. Majd bemutatjuk az empirikus módszertant és az adatbázist. Ezt követően ismertetjük a regressziós elemzés eredményeit. Végezetül összefoglaljuk a legfontosabb eredményeket és megfogalmazzuk néhány következtetést.

## ELMÉLETI HÁTTÉR

A posztszocialista országok mezőgazdaságáról szóló irodalom, és különösen az úgynevezett "családi gazdaság vita" általában elhanyagolja a családi farm definícióját és nem ad megfelelő tipológiát a mezőgazdasági üzemekre sem. Ennek azért van nagy jelentősége, mert a definíciós problémáknak komoly következményei vannak mind az empirikus vizsgálatok mind az agrárpolitikai ajánlások számára. Például a termelési hatékonyságról szóló empirikus irodalom általában a mezőgazdasági üzemek statisztikai tipológiáját alkalmazza, amelyik tipikusan két fajta üzemet különböztet meg: a magán-gazdaságokat, amelyeket automatikusan családi gazdaságnak tekint, illetve a gazdasági szervezeteket, amelyeket bérmunkás nagyüzemeknek azonosít. Ez a fajta implicit csoportosítás azonban nem feltétlenül igaz. Ezért ezeket a kategóriákat alkalmazva a különböző becslések félrevezető eredményekhez és téves agrárpolitikai ajánlásokhoz

vezethetnek. A következőkben ezért röviden áttekintjük a mezőgazdasági szervezetek kétféle megközelítését és ismertetjük a családi gazdaság néhány alternatív definícióját.

### Fogalmi problémák<sup>1</sup>

Mind a közgazdasági, mind a szociológiai irodalom jelentős figyelmet szentel a mezőgazdasági szervezetek lehetséges tipológiájának és az egyes üzemtípusok, ezen belül is a családi farm definíálásának. Témánk szempontjából kiemelkedő fontosságú Allen–Lueck (1998) tipológiája, amely a mezőgazdasági üzemeknek három típusát különbözteti meg. A tiszta családi gazdaság, ahol a farmer egyedül birtokolja az outputot és az inputok, valamint a farm vagyona fölötti ellenőrzést. A másik ideáltípus az iparszerű korporáció (ipari farm), amely sok ember tulajdona, és a munkaerőt nagyszámú, specializált bérmunkás biztosítja. Köztes formaként definiálják a mezőgazdasági társaságot, amelyben két-három tulajdonos osztozik az outputon és a tőkén, valamint mindegyik tulajdonos dolgozik is a farmon. Roumasset (1995) és Roumasset–Uy (1987) a munka, a menedzsment és az ellenőrzési funkciók elkülönítésén alapuló csoportosítást javasol. A két tipológiában az a közös, hogy mindkettő a morális kockázat és termelési kockázat optimális kezelésén alapul. A szociológiai irodalom inkább a családi farm definíciójára koncentrál (például Gasson–Errington 1993 és Djurfeldt 1996). Fontos hangsúlyozni, hogy szemben a hazai agrárpolitikai közbeszédde a nemzetközi irodalom (legyen az közgazdasági, vagy szociológiai) nem tulajdonít pozitív vagy negatív tartalmú konnotációkat a családi farm fogalmának.

Bármely tipológiából is induljunk ki az empirikus elemzésnek szembe kell nézni azzal a problémával, hogy a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján nagyon nehéz az egyes üzemszervezeti formákat azonosítani. Az eddig elterjedt megoldások elsősorban a munkaerő oldaláról igyekeznek megragadni a különböző üzemtípusokat, ezen belül is elsősorban a családi gazdaságokat. Raup (1986) két statisztikai ismérvet is megfogalmaz: a családi gazdaságok definíálására: egyrészt évente megközelítőleg 1,6 ember munkáját köti le, másrészt az éves munkaerő-használat nem haladja meg jelentősen a 3 ember/évet. Hill (1993), (1996) a farmokat annak alapján különböztette meg, hogy milyen viszony van a családi munkaerő és a bérmunkaerő között a farmon felhasznált munkamennyiségben. A szerző ezek alapján három üzemtípust különített el: – családi farm, ahol  $FWU/AWU > 0,95$ , – közbenső farm, ahol  $FWU/AWU = 0,5–0,95$ , – nem családi farm vagy ipari farm, ahol  $FWU/AWU < 0,5$ .<sup>2</sup> Elemzésünk elsősorban arra koncentrál, hogy milyen tényezők befolyásolják a két ideáltipikus üzemforma - a családi farm és az ipari farm - előfordulásának a valószínűségét. Annak érdekében, hogy a rendelkezésünkre álló adatokból kinyerjük az egyes üzemformákra

1 A mezőgazdasági szervezetek lehetséges tipológiáiról és a családi gazdaság alternatív definícióiról lásd bővebben Fertő (2002).

2 FWU (*Family Work Unit*): a családi munkaerő egysége: a tulajdonos és a családtagoknak a farmon felhasznált évi munkaerejének átszámítása egy teljes munkaidős dolgozó egyenértékére. AWU (*Annual Work Unit*): éves munkaerőegység, minden fajta munkaerőinput átszámítása egy teljes munkaidős dolgozó egyenértékére.

vonatkozó információt a fenti két pragmatikus statisztikai megközelítést alkalmazzuk a családi és az ipari farmok azonosítására.

### Elmélet

Két egymást kiegészítő elmélet van a mezőgazdasági szervezetek magyarázatára. Az első a mezőgazdasági háztartás elméletén alapul (Schmitt 1991, 1997a, 1997b és Schmitt et al. 1996). Schmitt egymást követő munkáiban úgy érvel, hogy a családi gazdaságok azért maradtak fenn a fejlődő országokban, mert a gazdaságok nagyságát korlátozza a családi munkaerő rendelkezésre álló kapacitása. A mezőgazdasági háztartás bővülését ugyanis korlátozza a rendelkezésre álló családi munkaerő, ezért a mezőgazdasági üzem nagyságának növelése csak bér munkásokat felvételével lehetséges. A családi gazdaságokban foglalkoztatott bér munkás vagy helyettesítheti, vagy kiegészítheti a családi munkaerőt. A családi munkaerő bér munkával való helyettesíthetőségét azonban nemcsak a felügyeleti és ellenőrzési költségek korlátozhatják. A lehetséges helyettesíthetőséget akadályozzák a munkaerővel szemben támasztott különböző igények és a képzettségi különbségek. Röviden, a családi gazdaság előnye onnan származik, hogy rugalmasan képes alkalmazkodni a termelési kapacitásokhoz, míg a bér munka alkalmazása számos súrlódással járhat, amelyeknek forrásai például a rögzített bérek, vagy a foglalkoztatási szabályok. A sok bér munkás alkalmazása egyre költségesebb, növekvő tranzakciós költségekkel jár, ezért a családi gazdaság hatékonyabb, mint a bér munkás üzem. Elmélete alátámasztására Schmitt (1997b) közvetett bizonyítékokkal szolgál a tranzakciós költségek jelentőségéről. Úgy érvel, ha bér munkás üzemek hatékonyabbak, mint a családi gazdaság, akkor ennek meg kell mutatkoznia az agrárszerkezet átalakulásában. A szerző Németország mezőgazdasági struktúráját 1979 és 1994 között elemezve, úgy találja, hogy a koncentráció folyamata folytatódott, ha az üzemek nagyságát az egy gazdaságra jutó földterületben mérjük. Ha viszont a farmok nagyságát az egy üzemre jutó munkaerő számával mérjük, akkor a farmok koncentrációja az egy bér munkásnál kevesebbet foglalkoztató, illetve a két munkaerőnél (családi és bér munkás összesen) kevesebbet foglalkoztató üzemek irányába mutat. A vizsgált időszakban a 3 bér munkásnál többet alkalmazó farmok aránya az összes teljes idős farmon belül 0,5 százalékról 0,2 százalékra esett vissza, átlagos területük 105 hektárról 91 hektárra, a 100 hektárra jutó számos állatok száma pedig 80-ról 43-ra csökkent, miközben az egy üzemre jutó bér munkás száma 4,15-ről 4,34-re emelkedett. Ezek a tények Schmitt (1997b) szerint arra utalnak, hogy a családi farmok kapacitása bér munkával való növelésének a lehetőségei korlátozottak, ami egyben a tranzakciós költségek fontosságának implicit bizonyítékai.

A kevés számú ázsiai esettanulmány eredményei azonban azt sugallják, hogy a bér munka ellenőrzésének tranzakciós költségei jelentősek lehetnek. Dong és Dow (1993) megvizsgálták a monitoring költségeket a kínai mezőgazdasági üzemekben. Úgy találták, hogy a munkaerő ellenőrzése a teljes munkaerő 10-20 százalékát tette ki 1970 és 1976 között. Frisvold (1994) indiai farm szintű adatokat felhasználva megvizsgálta, hogy a családi és a bér munkás mennyire tekinthetők homogén inputnak. Eredményei arra utalnak, hogy a családi munkaerő ellenőrzése volt szükséges ahhoz, hogy a bér munkások termelékenységük növekedjen. Az ellenőrzés miatt kieső/csökke-

nő kibocsátás értéke 10–40 százalékig terjedt parcellánként. Evenson és szerzőtársai (2000) az ellenőrzés költségeit vizsgálták meg a fülöp-szigeteki rizstermelő farmok esetében. Számításaik szerint a tranzakciós költségeknek negatív hatása van a farm hatékonyságára, amelyet csak részben ellensúlyoz az intenzívebb ellenőrzési tevékenység, amely a hatékonyság növelését célozza.

A családi gazdaságok fennmaradásának második magyarázata a modern vállalatelmélet néhány megfontolásán (átváltás a morális kockázat és specializációból fakadó előnyök között) és a mezőgazdasági termelés bizonyos sajátosságain (szezonális) alapul (Allen–Lueck 1998). A szezonális nem teszi lehetővé, hogy a mezőgazdasági termelés különböző lépcsőit egyidejűleg végezzék. Emiatt például nem lehet olyan munkamegosztás a növénytermesztésben, amelyikben egymással párhuzamosan az egyik ember csak szánt, a másik vet, a harmadik pedig arat. A szezon ebben az összefüggésben tehát azt jelenti, hogy a farmerek az évnél egy bizonyos szakaszában csak meghatározott tevékenységet folytathatnak (például vetés), és ezt a lehető legjobban kell elvégezniük. A szezonális befolyásolja a termelési ciklusok számát egy éven belül, a cikluson belüli termelési fázisok számát, az egy fázison belüli speciális tevékenységek számát, végül pedig a fázis hosszát. A természet erői tehát megkülönböztetett szerepet játszanak a mezőgazdaságban. A véletlenszerűen előforduló természeti jelenségek különösen sok gondot okozhatnak a farmereknek, gondoljunk csak a szárazságra, a fagyra, az árvízre vagy a különböző növényi kártevőkre és állati betegségekre. A természet két szempontból is fontos hatást gyakorol a mezőgazdasági termelésre. Egyrészt előreláthatóvá teszi a termelés szezonálisát, másrészt viszont a váratlan események tönkretelhetik részben vagy egészben a termelési folyamat addigi eredményeit. A mezőgazdasági üzemszervezés fejlődésének megértéséhez az a kulcs, hogy a természet milyen módon befolyásolja a farmereket az üzemszervezési forma megválasztásában. Két tényezőt érdemes számba venni. 1. A természet által generált termelésingadozások lehetőséget adnak a bérmunkásoknak, hogy kihúzzák magukat az esetlegesen rosszul végzett munkájuk következményei alól. 2. A szezonális korlátozza a specializációból fakadó nyereséget, és időbeli problémákat okoz a termelés egyes fázisai között.

Az időbeliség mellett a termelési ciklusok száma, az egyes fázisok hossza, valamint az egyes fázisokon belüli feladatok száma is befolyásolja az ösztönzőket. Ha kevés termelési ciklus van, az egyes fázisok hossza rövid, ha fázison belüli feladatok száma kevés, akkor csak kevés előny származik a specializált bérmunka alkalmazásából egy komplex vállalatban. Ezek a feltételek nemcsak a specializációból származó előnyöket korlátozzák, hanem a bérmunkások ellenőrzését is költségessé teszik. Ilyen körülmények között a családi gazdaságok vonzó alternatívát jelentenek a mezőgazdasági szervezetek számára. A másik lehetséges eset, amikor a termelést sok ciklus, hosszú fázisok és fázison belül sok feladat jellemzi. Ekkor a specializációból fakadó előnyök és az intenzív tőkefelhasználás a nagyméretű ipari farmok számára teremt kedvező környezetet. Ha a farmerek képesek enyhíteni a szezonális és a kibocsátás véletlenszerű ingadozásaiból fakadó problémát, akkor a mezőgazdasági üzemszervezet a nagyméretű, iparszerű vállalati forma irányába fejlődik.

A modell előrejelzései alapján a mezőgazdaság két főágazatában eltérő üzemszervezeti formák dominanciája várható. A családi gazdaság előfordulása a növényter-

mesztésben valószínűbb, mivel a növénytermesztésben kevés a ciklus, a fázisok hossza rövid, és kevés feladat van az egyes fázisokon belül. Továbbá a természet erőinek kiszámíthatatlan játéka jelentősen befolyásolja a termelést. Az állattenyésztésben ezzel szemben a természet erői már közel sem befolyásolják annyira a termelés feltételeit, ugyanakkor az egyes fázisokon belül sok feladat a jellemző.

Allen–Lueck (1998) egyrészt gazdaságtörténeti példákkal, másrészt kanadai és egyesült államokbeli adatokon végzett vizsgálatok segítségével igazolták elméletük előrejelzéseit. Lema és társai (2003) az Allen–Lueck modellt felhasználva elemezték a családi gazdaságok dominanciáját az argentin mezőgazdaságban. Eredményeik szerint a relatív árakban és az agrárpolitikában meglévő különbségek ellenére a morális kockázat és a korlátozott specializálódás fontos magyarázó tényezői a családi gazdaságok fennmaradásának Argentínában.

### ADATOK ÉS EMPIRIKUS MÓDSZERTAN

Elemzésünk a magyar testüzemi adatbázison 2003. évi adatain alapul. A magyar Mezőgazdasági Számvetési Információs Hálózat (röviden testüzemi rendszer) létrehozását hazánk Európai Unióhoz való csatlakozása tette indokolttá, ugyanis itt a Közös Agrárpolitika (KAP) döntés-előkészítésének támogatására már 1965-ben létrehozták a testüzemi információs rendszert (Farm Accountancy Data Network, FADN). A hazai mezőgazdasági testüzemi információs rendszer létrehozásának előkészítését már 1996-ban elkezdték, melynek működését törvényben szabályozták.<sup>3</sup> Működtetését az Agrárgazdasági Kutató Intézetre (AKI) bízta az akkori földművelésügyi minisztérium. A kettős könyvvitel szabályai szerint könyvelt számviteli adatok és statisztikai információk gyűjtését az AKI már 1997-ben elkezdte és 2001-ben érte el a testüzemi rendszer az országos lefedettséget. Az adatok gyűjtését pályázaton kiválasztott könyvelőirodák végzik és azon gazdálkodók esetében, akik nem vezetnek kettős könyvvitel szabályai szerinti nyilvántartást, a könyvelőirodák elvégzik a könyvelést az egységes adatgyűjtés követelményeinek megfelelően. Magyarországon a vizsgált gazdálkodók köre a 2 európai méretegységet<sup>4</sup> meghaladó mezőgazdasági termelőkre - egyéni gazdaságokra és gazdasági szervezetekre - terjed ki földrajzi elhelyezkedésük, méretük és termelési profiljuk figyelembe vételével. A gazdaságok kiválasztása a KSH által elvégzett mezőgazdasági szerkezeti összeírásaira alapszik. Az országos lefedettség elérésétől számítva évente 1900 mezőgazdasági vállalkozás adatait gyűjtik. A számviteli és pénzügyi adatokon kívül az adatgyűjtés köre kiterjed a földhasználatra, a munkaerő állományra, a termelési adatokra, valamint ágazati szintű adatgyűjtésre. Az adatbázis 2003-ban 1893 mezőgazdasági vállalkozást tartalmazott, amelyből 1400 egyéni gazdaság és 493 társas vállalkozás. Az adatok megtisztítása után a végső minta 1498 megfigyelésből állt, amelyből 1131 egyéni gazdaság és 353 társas vállalkozás.

3 Az agrárgazdaság fejlesztéséről szóló 1997. évi CXIV. Törvény.

4 1 Európai Méretegység (*European Size Unit*) 1200 Euro standard fedezeti hozzájárulásnak (*Standard Gross Margin*) felel meg.

Az 1. táblázat mutatja a változók leírását. A tesztüzemi rendszer csoportosítása (egyéni gazdaság, társas vállalkozás) nem ad megfelelő információt a szervezeti formákról, amely kutatásunk tárgya. Ezért újracsoportosítottuk az üzemeket felhasználva mind Hill (1993) és Raup (1986) tipológiáját. Raup csoportosításával a családi gazdaságok száma 586, míg a nem családi gazdaságoké 898, a megfelelő számok a Hill-féle tipológia alapján 651 és 883. Ezek a számok rávilágítanak a tesztüzemi rendszer és a konceptuális csoportosítások közötti különbségekre. A függő változók közül a FÖLD és a TŐKE változókat csak az elemzés második lépcsőjében használjuk, amikor a mezőgazdasági üzemnagyság és a szervezeti forma közötti kapcsolatot vizsgáljuk. A TŐKE változó a tőkeállományt mutatja, amelyet az összes tárgyi eszközzel mérünk.

1. táblázat A változók leírása

Változó neve	A változó definíciója
<i>Függő változók</i>	
CSALÁDI FARM <sup>H</sup>	1 ha családi gazdaság; 0 nem
CSALÁDI FARM <sup>R</sup>	1 ha családi gazdaság; 0 nem
FARMTÍPUS	1 ha családi gazdaság; 2 ha közbenső farm; 3 ha ipari farm
FÖLD	A farm összes területe hektárban
TŐKE	Tőke, ezer forintban
<i>Független változók</i>	
CIKLUS>1	1 ha a farm olyan növényt termel, amelynek évente több ciklusa van; 0 ha nem
CIKLUS<1	1 ha a farm olyan növényt termel, amelynek évente kevesebb mint egy ciklusa van; 0 ha nem
ÁLLAT1	1 ha a farm tejet, sertést és baromfit termel; 0 ha nem
ÁLLAT2	1 ha a farm marhát, juhot termel; 0 ha nem
BÉRELT TERÜLET	A bérelt föld aránya az összes területben
KOR	A farmer kora (év) 2003-ban

*Megjegyzés:* H és R felső indexek farm típusát mutatják Hill és Raup csoportosítása szerint.

Az empirikus elemzés során az Allen–Lueck (1998) modell három előrejelzésére koncentrálnunk.

1. Amikor a ciklusok száma növekszik (feltéve, hogy a fázisok száma és hossza konstans), és az egy feladatra jutó időmennyiség teljes összege nő, akkor a családi farmok előfordulásának esélye kevésbé valószínű.

2. A specializáció fontosságának növekedésével a családi farm előfordulásának az esélye kevésbé valószínű, mint a mezőgazdasági társaság és az ipari farm.

3. A munka ellenőrzése költségeinek növekedése a családi farmok előfordulásának esélyét növeli.

A szezonális egyik fontos eleme, amelyet empirikusan is definiálni lehet a ciklusok száma évenként egy adott növénynél. Az első hipotézis tesztelésére ezért a növényi termékeket két csoportba osztottuk. Az egyik kategóriába azok a növények tartoznak, amelyeknek évenként legalább egy ciklusa van (CIKLUS>1), a másik csoportot azok a növények alkotják, amelyeknek kevesebb, mint egy ciklusa van évente



( $CIKLUS < 1$ ). Az elmélet előrejelzése szerint a  $CIKLUS > 1$  változó együtthatójának az előjele negatív, míg a  $CIKLUS < 1$  változóé pozitív.

Az állattenyésztés jellemzőit figyelembe véve itt is két csoportot képeztünk. Az első kategóriát, a tejet, a sertést és a baromfit termelő gazdaságok alkotják (ÁLLAT1), míg a második csoportba a marha és juhtartó gazdaságok tartoznak (ÁLLAT2). Az első csoportban (tej, sertés, baromfi) a napi rutin munkák mennyisége nagyobb és a termelési ciklusok száma is magasabb, mint a második típusban (marha és juh). A specializációból fakadó nyereség nagyobb, ha több napi rutin feladat van, ugyanakkor a munka ellenőrzésének a tranzakciós költségek növekednek. A második és a harmadik hipotézisnek megfelelően az ÁLLAT1 változó együtthatójának az előjele negatív, míg az ÁLLAT2 változóé pozitív.

A becült egyenletek még két ellenőrző változót tartalmaznak: a bérelt föld aránya az összes mezőgazdasági földhöz viszonyítva és a mezőgazdasági üzem vezetőjének a korát 2003-ban. Az üzemvezető korát az egyéni gazdaságok esetében a tulajdonos és/vagy az üzemvezető, a társas vállalkozásoknál az üzemvezető korával mértük. A minta nagysága valamivel kisebb, mint a kiinduló mintáé, mivel a bérelt földre vonatkozó változó esetében voltak hiányzó adatok.

## EMPIRIKUS EREDMÉNYEK

Elemzésünk két részből áll. Először megbecsüljük milyen tényezők határozzák meg, hogy a farmerek a családi gazdaság, vagy nem családi gazdasági forma mellett döntenek. Másodsor, megbecsüljük milyen hatása van a farm nagyságának (tőke és területnagyságban mérve), hogy a termelők milyen szervezeti forma mellett döntenek. Teszteljük továbbá, hogy eredményeink mennyire robusztusak a mezőgazdasági üzemszervezeti formák alternatív definícióira. Minden becslést és specifikációs tesztet Stata szoftverrel végeztünk.

### A szervezeti formát meghatározó tényezők

A mezőgazdasági termelők szervezeti formaválasztását első lépcsőben logit modellel becültük meg. A termelők választását függő változóként specifikáltuk a szerint, hogy családi gazdaságról vagy ipari farm van szó. Második lépcsőben az eredeti Allen–Lueck modellhez képest egy multinomiális logit modellt is becültünk, amelynek három kimenete van: családi gazdaság, közbenső gazdaság, ipari farm. A családi gazdaságot használtuk referencia kategóriaként.

A logit modell eredményei azt mutatják, hogy a ciklusváltozóknak ellentétes előjelük mindkét specifikációban. A  $CIKLUS > 1$  változó statisztikailag szignifikáns a Hill modell esetében, míg a  $CIKLUS < 1$  változó a Raup modellnél szignifikáns. A becült együtthatóknak az ÁLLAT1 változónál a várakozásoknak megfelelő az előjele mindkét modellnél, de csak a Hill modell esetében szignifikáns. Ez az arra utal, hogy azokban az állattenyésztési ágazatokban, ahol a ciklusok száma magas, és az egy feladatra jutó időmennyiség is jelentős, a magyar mezőgazdasági termelők inkább nem

családi gazdasági formában működtetik üzemeiket. Az ÁLLAT2 változónak a Raup modellnél az elméleti előrejelzéseknek megfelelő az előjele, de nem szignifikáns. Az ellenőrző változóknak becsült együttthatóinak a várakozásoknak megfelelő előjele van, de csak a BÉRELT TERÜLET változó szignifikáns statisztikailag. Az eredmények tehát azt mutatják, hogy a családi gazdaságok kevesebb bérelt területen dolgoznak. Érdemes megjegyezni, hogy a két specifikáció hasonló eredményekre vezetett.

2. táblázat A farmszervezet választásának logit modellje

	CSALÁDI FARM <sup>H</sup>	CSALÁDI FARM <sup>R</sup>
CIKLUS>1	0,400 (0,251)	0,939 (0,006)
CIKLUS<1	-1,602 (0,000)	-0,676 (0,107)
ÁLLAT1	-0,579 (0,047)	-0,005 (0,985)
ÁLLAT2	-0,591 (0,385)	0,568 (0,347)
KOR	-0,009 (0,118)	-0,001 (0,822)
BÉRELT TERÜLET	-1,677 (0,000)	-0,988 (0,000)
Konstans	0,855 (0,083)	-0,663 (0,168)
N	1394	1394
McFadden's R <sup>2</sup> :	0,112	0,061
Log-Likelihood	-852,638	-880,192

Megjegyzés: H és R felső indexek farm típusát mutatják Hill és Raup csoportosítása szerint; p értékek zárójelben.

Brem–Kim (2000) hangsúlyozzák, hogy a mezőgazdaság szervezeti rendszere a posztoszocialista országokban komplexebbek, mint ahogy az Allen–Lueck (1998) stilizált modelljében szerepel. Ezért a következő becslésekben Hill tipológiáját követve egy harmadik üzemformát, a közbenső farmot is bevezetjük, mint egy lehetséges opciót a mezőgazdasági termelők számára. A farmerek választására becsült multinomiális modell marginális hatásait mutatja a 3. táblázat.

3. táblázat A multinomiális logit modell marginális hatásai a farmszervezet választására

	CSALÁDI FARM	KÖZBENSŐ FARM	IPARI FARM
CIKLUS>1	0,140 (0,142)	0,075 (0,034)	-0,215 (0,016)
CIKLUS<1	-0,278 (0,000)	0,181 (0,028)	0,096 (0,324)
ÁLLAT1	-0,059 (0,161)	0,056 (0,073)	0,003 (0,962)
ÁLLAT2	-0,081 (0,540)	0,106 (0,315)	-0,025 (0,850)
KOR	-0,002 (0,355)	0,001 (0,896)	0,002 (0,182)
BÉRELT TERÜLET	-0,258 (0,000)	-0,041 (0,098)	0,408 (0,000)

Megjegyzés: p értékek zárójelben.

A becslések a logit modellhez hasonló eredményeket mutatnak. A CIKLUS és az ÁLLAT1 változóknak ellentétes az előjele a családi gazdaságok és az ipari farmok

esetében. Az ÁLLAT2 változónak az elméleti előrejelzéseknek megfelelő előjele van, de egyik kimenetnél sem szignifikáns. A CIKLUS és az ÁLLAT változóknak pozitív az előjele és statisztikailag szignifikánsak. Ennek értelmezése problematikus, mivel a számítások arra utalnak, hogy a termelés különböző sajátosságai, amelyeknek ellentétes hatásúaknak kell lennie egyaránt pozitíven befolyásolják a közbelső farm választását. Az ellenőrző változók együttthatói arra utalnak, hogy a fiatalabb farmerek inkább a családi gazdasági formát választják, míg az idősebb termelők a közbelső illetve az ipari farmot preferálják. Továbbá az eredmények azt mutatják, hogy a családi és a közbelső farmok kevesebb bérelt területet használnak.

A multinomiális logit modellnek van egy fontos korlátozó feltevése, amelyet az irreleváns alternatíváktól való függetlenségnek neveznek (*independence of irrelevant alternatives: IIA*), amelyet formálisan a következőképpen írhatunk le:

$$(1) \quad \frac{\Pr(y = m|x)}{\Pr(y = n|x)} = \exp(x_{mb} - x_{nb})$$

ahol az egyes alternatívák megvalósulásának a valószínűsége független a rendelkezésre álló egyéb alternatíváktól (Long–Freese 2003: 207). Ebben az értelemben ezek az alternatívák irrelevánsak, vagyis egy újabb alternatíva hozzáadása vagy elvétele nem befolyásolja az előfordulás valószínűségét a megmaradó alternatívák között.

A Stata szoftverben két teszt is rendelkezésre áll az irreleváns alternatíváktól való függetlenség feltevésének ellenőrzésére. Az első tesztet Hausman–McFadden (1984) dolgozta ki, amelyet később Small–Hsiao (1985) fejlesztett tovább. Annak érdekében, hogy ellenőrizzük az irreleváns alternatíváktól való függetlenség feltevésének érvényességét mindkét tesztet elvégeztük. Eredményeink azt mutatják, hogy a becült modell megfelel a korlátozó feltevésnek (4. táblázat).

4. táblázat Az irreleváns alternatíváktól való függetlenség feltevésének tesztjei

HAUSMAN TESZT	$\chi^2$	P érték
CSALÁDI FARM	-9,778	1,000
KÖZBENSŐ FARM	-0,060	1,000
IPARI FARM	-0,416	1,000
SMALL–HSIAO TESZT	$\chi^2$	P érték
KÖZBENSŐ FARM	2,899	0,894
IPARI FARM	7,082	0,420

### A mezőgazdasági üzem nagysága

Az elmélet előrejelzései szerint a tőke szintje alacsonyabb a családi gazdaságokban, ahol magasabb tőkeköltséggel néznek szembe, míg nagyobb az ipari farmoknál, ahol a tőke költsége kisebb. A mezőgazdasági üzemek tőkeintenzitását a teljes tőke nagyságával mértük. A farmoknak három különböző csoportosítását használtuk, hogy ellenőrizzük mennyire érzékenyek eredményeink az alternatív tipológiákra.

5. táblázat A tőkére vonatkozó z OLS becslések eredményei

Változó	Tőke		
CSALÁDI FARM <sup>H</sup>	-48531,54 (0,000)		
CSALÁDI FARM <sup>R</sup>		-52270,06 (0,000)	
FARMTÍPUS			34118,81 (0,000)
CIKLUS >1	-76058,38 (0,000)	-69404,56 (0,000)	-70066,65 (0,000)
CIKLUS <1	-58643,15 (0,010)	-49304,84 (0,029)	-57126,76 (0,011)
ÁLLAT1	-7588,67 (0,336)	-1401,30 (0,852)	-6107,432 (0,419)
ÁLLAT2	-84530,61 (0,000)	-71989,24 (0,000)	-81771,82 (0,000)
KOR	446,22 (0,100)	525,93 (0,052)	405,10 (0,131)
BÉRELT TERÜLET	63869,92 (0,000)	70148,36 (0,000)	53006,74 (0,000)
Konstans	101761,73 (0,000)	86676,62 (0,000)	15654,71 (0,511)
n	1394	1394	1394
R <sup>2</sup>	0,1760	0,1641	0,1569
F(7,1386)	25,42	32,45	27,90

*Megjegyzés:* H és R felső indexek farm típusát mutatják Hill és Raup csoportosítása szerint; p értékek zárójelben.

A standard OLS becslés ugyanazokat az exogén változókat tartalmazza, amelyek korábban a szervezeti forma választásánál alkalmaztunk. Az eredmények azt mutatják, hogy az együtthatók előjele megfelel az elméleti előrejelzéseknek és minden specifikációra szignifikánsak (5. táblázat). Másképpen fogalmazva, a családi gazdaságok kevesebb tőkét használnak, mint a nem családi gazdaságok. A becslések azt is mutatják, hogy az idősebb farmerek magasabb tőkeállománnyal rendelkeznek.

6. táblázat A földre vonatkozó OLS becslések eredményei

Változó	Föld		
CSALÁDI FARM <sup>H</sup>	-310,25 (0,000)		
CSALÁDI FARM <sup>R</sup>		-270,78 (0,000)	
FARMTÍPUS			208,64 (0,000)
CIKLUS >1	-87,46 (0,004)	-99,19 (0,001)	-6,04 (0,850)
CIKLUS <1	-413,64 (0,000)	-397,62 (0,000)	-343,08 (0,000)
ÁLLAT1	-264,45 (0,000)	-239,89 (0,000)	-226,35 (0,000)
ÁLLAT2	-287,12 (0,000)	-248,36 (0,000)	-224,04 (0,000)
KOR	2,95 (0,002)	3,24 (0,001)	2,92 (0,001)
Konstans	362,28 (0,000)	320,31 (0,000)	-256,47 (0,000)
n	1484	1484	1484
R <sup>2</sup>	0,1951	0,1194	0,1569
F(6,1477)	35,87	34,64	33,99

Megjegyzés: *H* és *R* felső indexek farm típusát mutatják Hill és Raup csoportosítása szerint; *p* értékek zárójelben.

A farm tőkeintenzitása mérésének alternatívájaként a farm által használt összes területet alkalmaztuk, hogy újrabecsljük modellünket, amelyben a tőkét a földdel helyettesítettük. Mivel az összes terület egyben tartalmazza a bérelt földeket is, ezért a BÉRELT TERÜLET változót kihagytuk az újrabecslt modellből. Az OLS regresszió eredményei megerősítették korábbi becsléseinket. Nevezetesen a családi gazdaságok kevesebb földet használnak, mint a nem családi gazdaságok (6. táblázat). Továbbá, hasonlóan a korábbi eredményekhez, az idősebb farmerek több földet használnak.

## KÖVETKEZTETÉSEK ÉS DISZKUZZIÓ

Ebben a cikkben a tranzakciós költségek elméletének segítségével megvizsgáltuk, hogy milyen tényezők befolyásolják a különböző szervezeti formák előfordulásának valószínűségét a magyar mezőgazdaságban. Empirikus eredményeink azt sugallják, hogy elutasíthatjuk az Allen–Lueck modellt a termelési ciklusok számára vonatkozó előrejelzéseit. Ugyanakkor becsléseink a specializációra és az ellenőrzési költségek szerepét hangsúlyozó hipotéziseket részben alátámasztják. Az elméleti modell kielégítő módon jelezte előre a tőkeszintben meglévő különbségeket az egyes farm típusok között. Érzékenységi elemzés végeztünk, hogy ellenőrizzük eredményeink mennyire robusztusak a mezőgazdasági üzemszervezetek alternatív csoportosítására. Mivel sem az elméleti, sem az empirikus irodalom nem biztosít számunkra stabil fogódzókat a megfelelő specifikációk kiválasztásában, ezért több heurisztikus becslést is alkalmaztunk. Összegezve, eredményeink úgy tűnik robusztusak az alternatív specifikációkra.

Joggal merül fel kérdés, hogy mi lehet az oka az elmélet és empirikus eredmények közötti ellentmondásnak. Ha feltételezzük, hogy a magyar termelők is racionálisan választanak üzemszervezetet (miért ne tennének így), akkor ezt nyilvánvalóan hatékony-

sági megfontolások alapján teszik. Ebben az esetben empirikus eredményeink alapján az elmélet előrejelzéseivel szemben azt várhatjuk, hogy a növénytermelésben a nem családi gazdaságoknak kell hatékonyabbnak lenniük, míg ennek az ellenkezője igaz az állattenyésztés bizonyos ágazataiban. A magyar mezőgazdaság termelékenységéről szóló korábbi tanulmányok azonban csak kevés fogódzót adnak e tekintetben. Az üzemformák közötti hatékonyságot elemző vizsgálatok ellentmondásos eredményre vezettek. A kilencvenes évek közepi adatokat használták. Hughes (2000) arra a következtetésre jutott, hogy a kis farmok hatékonyabbak (ebben a tanulmányban ez a 30 hektárnál kisebb gazdaságra vonatkozott). Gorton és társai (2003) viszont úgy találták, hogy a kommerciális farmok többsége jövedelmezőbb, mint a családi gazdaságoké. Bakucs és társai (2006) úgy találták, hogy 2001 és 2005 között a társas vállalkozások hatékonyabbak az egyéni gazdaságoknál. Ezeket az eredményeket azonban csak kellő óvatossággal szabad összehasonlítani, mivel különböző farm tipológiákkal dolgoztak. Ugyanakkor Allen és Lueck elmélete részleges elutasításának egyik lehetséges következménye, hogy a magyar mezőgazdaságban jelentős hatékonysági tartalékok vannak, mivel az egyes mezőgazdasági tevékenységek nem a leghatékonyabb üzemszervezetben működnek.

Eredményeink rávilágítanak a mezőgazdasági szervezetek elméletének gyengeségeire. A tranzakciós költségek elméletének egyik jól ismert hiányossága, hogy nem veszi figyelembe az útfüggőséget, amely fontos tényező lehet a mezőgazdasági szerkezet átalakulásában. Másképpen fogalmazva, az egyes üzemek számára meghatározó lehet a kiinduló helyzet, hogy mennyire képesek alkalmazkodni a változó körülményekhez és túlélni a piac változások hatásait. Rizov–Mathijs (2003) magyar adatokkal elvégzett vizsgálata szerint a régebbi és nagyobb mezőgazdasági üzemek nagyobb valószínűséggel maradnak fenn, míg a farm növekedési üteme csökken az üzem korával, ha farm nagyságot konstansnak tekintjük. Tovább hangsúlyozzák, hogy tanulási folyamat fontos a mezőgazdasági üzemek növekedésének megértésében. Az útfüggőség tézisének azonban részben ellentmond Bakucs és Fertő (2007) vizsgálata, eredményeik szerint 2001 és 2005 között a családi gazdaságoknak és a társas vállalkozások növekedési pályája hasonló és független az egyes gazdaságok kiinduló helyzetétől.

Az elméleti és az empirikus eredmények közötti feszültség további lehetséges magyarázatát az agrárpolitikának a mezőgazdasági üzemszervezetekre gyakorolt hatásában találhatjuk. Gyakori feltevés, hogy a fejlett országokban a családi farmok fennmaradásának egyik oka a bőkezű állami támogatás. Ezzel szemben a vizsgálatok azt mutatják, hogy a farmok 20-30 százaléka kapja meg a támogatások 70-80 százalékát. Ezek a farmok viszont egyre kevésbé kerülnek ki a családi farmok közül (Fertő 2002). Magyarországon ezzel szemben a társas vállalkozások arányaiban és üzemekre vetítve is jóval magasabb támogatásban részesülnek, mint a családi farmok. Bakucs és társai (2007) eredményei szerint 2001 és 2005 közötti időszakban a társas vállalkozások hatékonyabbak voltak, mint az egyéni gazdaságok, ugyanakkor a támogatások csökkentették a farmok hatékonyságát. Fertő és társai (2007) úgy találták, hogy a társas vállalkozások költségvetési korlátja valószínűleg puha. Röviden, az agrárpolitika jelentősen torzíthatja azokat az ösztönzőket, amelyek befolyásolják az egyes mezőgazdasági szervezeti formák előfordulásának esélyeit. Hazánk esetében az eddigi korlátozott eredmények szerint az elmúlt másfél évtizedben a politikai szövegek ellenére,

az agrárpolitika kimutathatóan inkább a gazdasági társaságokat preferálta, amely részben magyarázhatja az elmélet és az empiria közötti ellentmondásokat.

Összegezve, az elmélet és az empirikus vizsgálatok közötti ellentmondás számos okra vezethető vissza. Egyrészt, a mezőgazdasági szervezeti formák sokkal komplexebbek a posztszocialista mezőgazdaságban, mint ahogy a mezőgazdasági vállalatok modellje feltételezi. Másrészt, a fent említett tényezőkön kívül farmereknek az input és output piacokhoz való kapcsolatát is figyelembe kell venni a mezőgazdasági szervezetek formáinak elemzésekor. Következésképpen további kutatások szükségesek, hogy jobban megérthessük a szervezeti formák átalakulását a posztszocialista mezőgazdaságban.

### IRODALOM

- Allen, D.W.–Lueck, D. (1998): The Nature of the Farm. *Journal of Law and Economics*, 41: 343–386.
- Bakucs, L.Z.–Latruffe, L.–Fertő, I.–Fogarasi, J. (2006): Technical Efficiency of Hungarian Farms Before and After Accession. Előadás az MTA Közgazdaságtudományi Intézet *Transition in Agriculture – Agricultural Economics in Transition III.* című konferenciáján. [www.econ.core.hu](http://www.econ.core.hu).
- Bakucs, L.J.–Fertő, I. (2007): Gibrat's Law Revisited in a Transition Economy. The Hungarian Case. Előadás az Európai Agrárgazdasági Társaság és Nemzetközi Agrárgazdasági Társaság közös *Agricultural Economics and Transition: What Was Expected, What We Observed, the Lessons Learned* című konferenciáján, Budapest, 2007. szeptember 6–8.
- Brem, M. (2002): Organisational Change in Agricultural Transition. Mechanisms of Restructuring Socialist Large Scale Farms. *Acta Oeconomica*, 52(1): 25–55.
- Brem, M.–Kim J.-M. (2000): The Status of Agricultural Producer Co-Operatives in East European Countries. *Korean Journal of International Agriculture*, 3: 238–256.
- Brooks, K.–Nash, J. (2002): The Rural Sector in Transition Economies. In Gardner, B.–Rausser, G.C. eds.: *Handbook of Agricultural Economics. Vol. 2A.* Amsterdam: North-Holland, 1547–1592.
- Dong, X.–Dow, G.K. (1993): Monitoring Costs in Chinese Agricultural Teams. *Journal of Political Economy*, 101(3): 539–553.
- Djurfeldt, G. (1996): Defining and Operationalizing Family Farm from Sociological Perspective. *Sociologia Ruralis*, 36(3): 340–355.
- Evenson, R.E.–Kimhi, A.–DeSilva, S. (2000): Supervision and Transaction Costs: Evidence from Rice Farms in Bicol, The Philippines. Előadás az Amerikai Agrárgazdasági Társaság éves konferenciáján. [www.agecon.lib.umn.edu](http://www.agecon.lib.umn.edu).
- Fertő I. (2002): A mezőgazdaság termelési szerkezetének átalakulása a fejlett országokban. I. Miért a családi gazdaság a meghatározó üzemforma a fejlett országok mezőgazdaságában? *Közgazdasági Szemle*, 49(7–8): 574–596.
- Fertő I.–Bakucs L.Z.–Fogarasi J. (2007): A puha költségvetési korlát és a hitelpiaci tökéletlenségek hatása a beruházásokra a magyar mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 54(4): 322–333.
- Friswold, G.B. (1994): Does Supervision Matter? Some Hypothesis Tests Using Indian Farm-Level Data. *Journal of Development Economics*, 43: 217–238.
- Gasson, R.–Errington, A (1993): *The Farm Family Business.* Wallingford: CAB International.

- Gorton, M.–Kovacs, B.–Mizik, T.–Davidova, S.–Ratinger, T.–Iraizoz, B. (2003): An Analysis of the Commercially Oriented Farms in Hungary. *Post-Communist Economies*, 15(3): 401–416.
- Gorton, M.–Davidova, S. (2004): Farm Productivity and Efficiency in the CEE Applicant Countries: A Synthesis of Results. *Agricultural Economics*, 30(1): 1–16.
- Hausman, J.–McFadden, D. (1984): A Specification Test for the Multinomial Logit Model. *Econometrica*, (52): 1219–1240.
- Hill, B. (1993): The 'Myth' of the Family Farm: Defining the Family Farm and Assessing its Importance in the European Community. *Journal of Rural Studies*, 9(4): 359–370.
- Hill, B. (1996): The Numerical Importance of Family Farming in the European Community. In: Carruther, S.P.–Miller, F.A. eds.: Crisis on the Family Farm: Ethics or Economics. CAS Paper 28. *Reading Centre for Agricultural Strategy*, 138–143.
- Hughes, G. (2000): Total Productivity of Emergent Farm Structures in Central and Eastern Europe, In Banse, M.–Tangermann, S. szerk.: *Central and Eastern European Agriculture in an Expanding European Union*. Wallingford: CABI Publishing, 61–87.
- Juhász P. (1973): A mezőgazdasági fejlődésben megnyilvánuló tehetetlenségéről. Szövetkezeti Kutató Intézet Közleményei 93. Budapest.
- Lema, D.–Barrón, E.–Brescia, V.–Gallacher, M. (2003): Theory of the Firm and Farm Ownership in Argentina: An Empirical Assessment. Poszter a Nemzetközi Agrárgazdasági Társaság 25. konferenciáján, Durban.
- Long, J.C.–Freese, J. (2003): *Regression Models for Categorical Dependent Variables Using Stata*. Texas: Stata Press, College Station.
- Mathijs, E.–Vranken, L. (2001): Human Capital, Gender and Organisation in Transition Agriculture: Measuring and Explaining the Technical Efficiency of Bulgarian and Hungarian Farms. *Post-Communist Economies*, 13(2): 171–187
- Raup, P.M. (1986): Family Farming: Rhetoric and Reality. Staff Paper P86-56. Minnesota, St.Paul: Department of Agricultural Economics and Applied Economics, University of Minnesota, St.Paul.
- Rizov, M.–Mathijs, E. (2003): Farm Survival and Growth in Transition Economies: Theory and Empirical Evidence from Hungary. *Post-Communist Economies*, 15(2): 227–242.
- Roumasset, J. (1995): The Nature of the Agricultural Firm. *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 26: 161–177.
- Roumasset, J.–Uy, M. (1987): Agency Costs and the Agricultural Firm. *Land Economics*, 63(3): 290–302.
- Rozelle, S.–Swinnen, J.F.M. (2004): Success and Failure of Reform: Insights from the Transition of Agriculture. *Journal of Economic Literature*, 42(2): 404–456.
- Schmitt, G. (1991): Why is the Agriculture of Advanced Western Economies still Organized by Family Farms? Will this Continue to Be so in the Future? *European Review of Agricultural Economics*, 18(3–4): 443–458.
- Schmitt, G. (1997a): Unvollkommene Arbeitsmärkte, Opportunitätskosten der Familienarbeit und Betriebsgrösse. Zur Problem der optimalen Betriebsgrösse in der Landwirtschaft. *Berichte über Landwirtschaft*, 75: 35–65.
- Schmitt, G. (1997b): Betriebsgrösse und Lohnarbeitskäufe in der Landwirtschaft – Wie relevant sind Transaktionskosten wirklich? *Berichte über Landwirtschaft*, 75: 224–249.
- Schmitt, G.–Schulz-Greve, W.–Lee, M-H. (1996): Familien- und/oder Lohnarbeitskräfte in der Landwirtschaft? Das ist hier die FrKOR. *Berichte über Landwirtschaft*, 74: 211–231.
- Long, J.S.–Freese, J. (2003): *Regression Models for Categorical Dependent Variables Using STATA*. College Station, TX: STATA Press.
- Small, K.–Hsiao, C. (1985): Multinomial Logit Specification Tests. *International Economic Review*, 26: 619–627.



## SZEGÉNYSÉG, EGÉSZSÉG ÉS ETNICITÁS: ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGI KUTATÁSOK EMPIRIKUS TAPASZTALATAI

FÓNAI Mihály–FÁBIÁN Gergely–FILEPNÉ NAGY Éva–PÉNZES Mariann\*

Debreceni Egyetem, Állam-és Jogtudományi Kar  
H-4028 Debrecen, Kassai út 26.; e-mail: fonaim@delfin.unideb.hu

Debreceni Egyetem, Egészségügyi Kar  
H-4400 Nyíregyháza, Sóstói u. 2–4.; e-mail: fabian.gergely@chello.hu

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Területfejlesztési és Környezetgazdálkodási Ügynökség Kht.  
H-4400 Nyíregyháza, Benczúr tér 7.; e-mail: filep@ssbcd.hu

WHO Regions for Health Network  
H-1051 Budapest, Zrínyi u. 3.; e-mail: dlpenzes@netra.hu

**Összefoglalás:** Tanulmányunkban az északkelet-magyarországi régióban általunk folytatott empirikus kutatások tapasztalatait elemezzük és vetjük össze a hazai és nemzetközi szakirodalmi eredményekkel. Az elmúlt évtizedben két megyei kutatás és több, egyes településeken folyó kutatás keretében vizsgáltuk a térségben élő romák szociális helyzetét és egészségi állapotát. Eredményeinket három probléma köré csoportosítva mutatjuk be, ami lehetőséget ad az ezekre a problémákra reflektáló más kutatások hipotéziseinek az empirikus tesztelésére is. Az underclass és az etnicitás összefüggésére vonatkozó állítások elemzésére a hajdúböszörményi kutatás mintájának sajátosságai adtak módot, ugyanis a térben együtt élő romák és nem romák társadalmi helyzetének mutatói a legtöbb területen hasonlóak. Eredményeink igazolják azt az állítást, mely szerint a „szegénység etnicizál”, de az underclassba nem kizárólag csak romák sorolhatók. Tanulmányunkban részletesen elemezzük a szegénység és az etnicitás összefüggését is; a jövedelmi szegénység mellett kitérünk a lakásszegénység, a vagyoni depriváltság, az életkörülmények depriváltsága és a szociálpolitikai szegénység problémáira is. Eredményeink szerint a térségben a romák körében az egy főre eső jövedelem az elmúlt években 16-20 ezer forint volt, és a relatív szegénységi mutató alapján 90 százalékuk tekinthető szegénynek. Az egészségi állapot esetében vizsgáltuk az egészségi állapotra vonatkozó énképet, valamint az ellátórendszer igénybevételét, az ellátással való elégedettséget és a gyakori panaszok, betegségek listáját („Mivel fordult orvoshoz...”). Saját eredményeink alapján a szív-és érrendszeri betegségek, az agyi keringési zavarok, a gyomor-és nyombélfekély, a légzőszervi betegségek, az asztma, valamint az idegi-és pszichés betegségek fordulnak elő magasabb arányban, mint a nem romák között. Ta-

\* Tanulmányunkban, különösen az egészségi állapotra vonatkozó elméleti keretek meghatározásánál jelentős mértékben támaszkodtunk Neményi Mária írásaira, így a *Szegénység – etnicitás – egészség* című tanulmányára, valamint akadémiai doktori értekezésére. A hasonló megközelítés és téma miatt utalunk tanulmányunk címében is írásaira.

nulmányunkban a vizsgált jelenségek strukturális és kulturális magyarázatára, és ezek összefüggésének a bemutatására törekedtünk, bár a kutatások módszertana következtében inkább a strukturális hatások érvényesülését elemeztük.

**Kulcsszavak:** szegénység, egészségügyi állapot, etnicitás, észak-kelet-magyarországi régió, roma, underclass, depriváltság

## BEVEZETÉS

Az etnikai kisebbségek helyzetét elemző kutatások meghatározó többsége a szegregált és kirekesztett kisebbségi csoportok esetében mind a szociális, mind az egészségi állapotot általánosabb társadalmi folyamatok *következményeként* taglalja. Így van ez a hazai romák helyzetét vizsgáló kutatások esetében is, azaz a címbeli felsorolás is jelzi a szegénység, az egészség és az etnicitás között kialakuló, bonyolult kölcsönhatásokat. Mégis, mi magyarázza azt a jelenséget, amely a szegénység és a rossz egészségi állapot esetében az etnikai hovatartozásból egyenesen levezethetővé teszi az etnikai csoportok hátrányait és kedvezőtlen mutatóit? Eltekintve a köznapi magyarázatoktól, a *szociális és egészségi állapot mutatói* azok, melyek félrevezető következtetések levonását teszik lehetővé: a kutatási eredmények alapján a romák szociális és egészségi állapota, helyzete minden összehasonlítható dimenzióban rosszabb, mint pl. a hazai többségi társadalomé. A romák helyzetére vonatkozó mutatók azonban a legtöbb esetben *okozati jellegűek, azt mutatják meg, hogy az etnikai hovatartozás a legtöbb területen együtt jár a társadalmi hátrányok kialakulásával és újratermelődésével.* Ebben a lehetséges magyarázó modellben az *etnikai hovatartozás, a szociális helyzet és az egészségi állapot* között kapcsolat mutatható ki, ám mögöttük egyéb társadalmi folyamatok hatnak, melyeket a kutatók gyakran a társadalmi kirekesztés keretében tárgyalnak. Az etnikai kisebbségek, így a romák szociális helyzetének és egészségi állapotának magyarázatára a strukturális okokkal és a kulturális különbségekkel operáló megközelítések különíthetők el. A strukturális tényezőket hangsúlyozó kutatások a társadalmi státuszra, a szocio-ökonómiai helyzetre, és azok következményeire helyezik a hangsúlyt, és kevésbé vizsgálják a kisebbségek kultúrájának lehetséges hatásait, így pl. a kisebbségek egészségi állapota és szociális helyzete között közvetlen összefüggést látnak. A kulturális különbségekre és azok következményeire koncentráló szerzők az etnikai csoportok esetében a társadalmi különbségeket, az egészségi állapot eltéréseit, az egészségre ható életmódot és például az egészségképet, testképet vizsgálva az eltéréseket gyakran csak a kulturális különbségekre vezetik vissza. A két megközelítésmód „végpontjain” található a leegyszerűsítő, irreleváns magyarázatokat, melyek vagy csak kizárólagosan az „osztályhelyzettel”, vagy csak a kulturális különbségekkel magyarázzák az etnikai kisebbségek helyzetét, szociális és egészségi állapotát; utóbbi esetben születnek a vizsgált csoportok „egzotikus” helyzetéből fakadó magyarázatok, melyek tovább erősítik az etnikai csoportokkal kapcsolatos sztereotípiákat (Neményi 2000, 2005).

Bár jelen írásunkban teoretikusan nem foglalkozunk a klasszifikáció kérdésével, arra utalnunk kell, hogy a hazai szakirodalomban a roma/cigány klasszifikációra vo-

natkozó álláspontok két, jellegzetes megközelítésben, illetve értelmezésben jelennek meg, melyek részben érintkeznek a struktúra versus kultúra megközelítésmódokkal, de semmiképpen nem abban az értelemben, hogy pl. a „szociológiai” közelítések kizárólagosan a „strukturális” magyarázatot fogadnák el. A szakirodalomban a *szociológiai versus antropológiai megközelítések* érvényesülnek,<sup>1</sup> ezek között jelentős szemléletmódbeli és metodikai különbségek vannak, a szociológiai megközelítések a romák helyzetét a társadalmi egyenlőtlenségek reprodukciója keretében tárgyalják, azaz a strukturális viszonyok következményeként – a kulturális antropológiai megközelítések inkább a kulturális jellemzőkre teszik a hangsúlyt, és fontosabbnak látják az etnikai identitás vállalását, valamint annak a következményeit. Bár a kutatások jelentős része vagy az egyik, vagy a másik megközelítésmódot érvényesíti, a kutatások és tanulmányok gyakran alkalmazzák egyidejűleg a kétféle megközelítésmódot, így pl. a „szociológiai” szemléletű kutatások esetében ez azt jelenti, hogy a vizsgált jelenségek, pl. az iskolai kudarcok esetében az etnikai kultúra sajátosságait veszik figyelembe a jelenségek magyarázatához, másrészt számos, kulturális antropológiai szemléletű írás operál „kantitativ szociológiai” adatokkal és magyarázatokkal.

A roma/cigány etnikai klasszifikáció esetében is két, alapvető megközelítés terjedt el, ami bizonyos mértékig megfelel a szociológiai és kulturális antropológiai értelmezési kereteknek is: az egyik irányzat szerint roma/cigány az, akit nem roma/ nem cigány környezete annak tart, míg a másik irányzat az etnikai identitás vállalását emeli ki. A kilencvenes években a roma/cigány klasszifikációról folytatott viták jelentős mértékben a tudományos kutatások metodikai szempontjairól szóltak, bizonyos konszenzus a „külső” és „belső” klasszifikációs szempontok egyidejű érvényesítésében alakult ki, azaz a többségi társadalom etnikai besorolása mellett a romák/cigányok önklasszifikációjának az elfogadását, illetve ennek a figyelembevételét illetően. Ez a konszenzus azonban elsősorban kutatómetodikai jellegű volt, kevésbé érintette a klasszifikáció általánosabb kérdéseit. A romák/cigányok belső etnikai tagoltságának, és a külső – belső klasszifikációnak az ezzel részben összefüggő problémáit mutatják a „roma” és „cigány” megnevezés használatában mutatkozó eltérések is. Mivel a roma megnevezés önmeghatározásként csak a hazai romák/ cigányok kisebb részét alkotó oláh-cigányok önmegnevezése, a kutatók jelentős része a „cigány” megnevezést használja. A hazai kutatások egy részében, valamint a politikai közbeszédben a roma/cigány etnikai csoport hovatartozástól függetlenül a „roma” megnevezést fogadják el.<sup>2</sup> A továbbiakban írásunkban akkor is a „roma” megnevezést használjuk, ha egyébként pl. romungrókról van szó. Ez nem azt jelenti, hogy nem tartjuk fontosnak a „külső” és „belső” identitásképzés, vagy a „másság” konstruálásának problémáját, és e bonyolult kérdést pusztán az alkalmazott megnevezésre egyszerűsíteni le, bár a klasszifikáció jelentős mértékben az identitás konstruálásának a kérdése is.<sup>3</sup>

1 Ennek elemzésére lásd többek között: Forray–Hegedűs 2003; Neményi 2005; Szuhay 1999.

2 Ezt mutatja a roma/ cigány szervezetek neveinek használati módja is. A nemzeti és etnikai kisebbségekről szóló törvény, és a kisebbségi önkormányzatok esetében a cigány megnevezést használják.

3 Jelen tanulmányunkban, melyet hangsúlyosan empirikusnak szánunk, nem elemezzük az etnikai identitás konstruálásával összefüggő kérdéseket, és ennek a következményeit, bár pl. a szociális és egészségügyi ellátások hozzáférése, az intézmények és a romák viszonya érinti ezt a problémát is. A témáról többek között lásd: Csepeli–Simon 2004; Kligman 2001; Ladányi–Szelényi 2001; Neményi 2000.

Tanulmányunkban több, az északkelet-magyarországi régióban folytatott, empirikus kutatásunk eredményeit ismertetjük. Elemzett kutatásainkkal a korábbi, hazai romakutatások eredményeinek, és az azok alapján megfogalmazható állításoknak a tesztelésére vállalkozunk. Hangsúlyozzuk, hogy tanulmányunk *a térségben folytatott kutatásaink empirikus elemzése*, ám az eredményeket összevetjük a főbb hazai kutatások eredményeivel. A választott metodika miatt tanulmányunk felépítése eltér a szokványostól, *az egyes fejezetek elején vázoljuk a vizsgált problémára vonatkozó elméleti keretet*.

### **AZ EMPIRIKUS KUTATÁSOK ÉS MINTÁIK JELLEGZETESSÉGEI, AZ ALKALMAZOTT MÓDSZEREK**

Jelen tanulmányunk három kutatás eredményeit foglalja össze. E kutatásokban a szerzők kutatásvezetőként és kutatóként vettek részt. A továbbiakban az egyes kutatások mintaválasztásának a sajátosságait mutatjuk be.

2003-ban került sor Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében a Megyei Területfejlesztési Tanács megbízásából reprezentatív lakossági minta keretében a háztartások, valamint a háztartásokban élők helyzetének a vizsgálatára.<sup>4</sup> A kialakított mintába 1500 háztartást választottunk egy lépcsőzetes mintaválasztás eredményeként, mely során a kistérségi és településtípusok szerinti sajátosságokat vettük figyelembe, majd az egyes településeken véletlen mintaválasztással jutottunk el a vizsgált háztartásokba. A kutatás során a háztartások összetételét, jövedelmi helyzetét, bevételeit és kiadásait, valamint problémapercepcióját, és támogatórendszerét, továbbá a háztartástagok iskolai végzettségét, gazdasági aktivitását, egészségi állapotát, és mentális státuszát vizsgáltuk. E kutatás során a kérdezőbiztosok besorolása alapján képeztünk egy roma almintát; a klasszifikáció megfelel a hazai kutatások hasonló eljárásának. A kérdezőbiztosok a válaszoló háztartásfőket „roma”, „nem roma”, és „nem tudja eldönteni, hogy a megkérdezett roma-e” csoportokba sorolhatták, majd az általuk romának minősített háztartásfőktől kérdezték a saját etnikai besorolásukat; a kérdezőbiztosok által „romának” minősített háztartásfők kilenczede önmagát is romaként azonosította.

2004-ben ugyancsak Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében egy pályázati projekt keretében került sor 500 roma háztartásban a háztartás helyzetének, valamint a háztartástagok iskolai végzettségének, gazdasági aktivitásának, egészségi és mentális státuszának a kérdőíves vizsgálatára, alapvetően a 2003-as kutatás dimenziói szerint.<sup>5</sup> A minta kialakítása során kistérségek és településtípusok szerinti lépcsőzetes mintaválasztásra, majd a településeken a roma szervezetek és a romákat ismerő szakértők bevonásával a háztartások közül véletlen mintaválasztásra került sor. A háztartási

4 Kutatásvezetők: Fábíán Gergely, Fónai Mihály, Filepné Nagy Éva. A kérdezőbiztosok szociálmunkás-szakos hallgatók voltak.

5 A projekt címe: *Egészségügyi és szociális helyzet a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei cigányság körében*. 36419–3–0017 NÚF. A projekt szervezője a nyíregyházi Szocio-East Egyesület volt. Közreműködő kutatók: Fónai Mihály, Huszti Éva és dr. Péntzes Mariann voltak. A kérdezőbiztosok a Családsegítő Központ (Nyíregyháza) munkatársai voltak. A kutatás egyik vezetője és koordinátora Vitál Attila, a Szocio-East Egyesület elnöke volt.

mintában a 12–28 éves háztartástagok között egy almintát alakítottunk ki, a roma fiatalok egészségképének és életmódjának az elemzésére. Ez azt jelenti, hogy a kutatás során egyidejűleg érvényesítettük a „szakértői” besorolás, valamint a közreműködő roma szervezetek révén az etnikai önbesorolás kritériumait.

Ugyanebben az évben, a jelzett pályázati projekt keretében került sor Hajdúböszörményben a város összes roma háztartását magába foglaló kutatás lefolytatására. A teljeskörű kutatás során a mintába 62, a romákkal térben együtt élő, de nem roma, valamint 263 roma háztartás került. A város roma közössége viszonylag szegregáltan, bár a nem romákkal térben keverten él. Ez azt is jelenti, hogy a romákkal egy lakóövezetben a hasonló társadalmi státuszú nem romák élnek. Ez lehetőséget adott arra, hogy összevessük a romák, és a velük hasonló körülmények között élő nem romák társadalmi helyzetének mutatóit, és választ kapjunk arra, hogy számos területen a szociális és egészségi állapot vajon társadalmi helyzet, vagy etnikai hovatartozás függő-e – mivel az ezekben a háztartásokban élők számos mutatója megfelel a roma háztartásokban élőkének, a létrejött minta alkalmas volt az *underclass tézis tesztelésére is* (Fónai 2005).

## UNDERCLASS ÉS ETNICITÁS

A hazai szociológiai szakirodalomban elsősorban Ladányi János és Szelényi Iván (Ladányi–Szelényi 2004) valamint Spéder Zsolt (2002) nevéhez és kutatásaihoz kapcsolódik az *underclass* jelenség vizsgálata. Ladányi és Szelényi az *underclass*ra vonatkozó nemzetközi szakirodalom teoretikus elemzése, és az ezekre alapozott hipotézisek megfogalmazása mellett egy, több országra kiterjedő kutatás eredményei alapján fogalmazták meg az *underclass*ra, és az *underclass* etnicizálására vonatkozó állításukat (Ladányi–Szelényi 2004; Szelényi 2001). A nemzetközi szakirodalom elemzése során a szerzők az *underclass* helyzetét a strukturális helyzet sajátosságaival magyarázó elméleteket (Wilson 1987) és a „szegénység szubkultúrájának” az elméletét (Lewis 1961) vetik össze, és elemzik a két megközelítés és értelmezés más teoretikusait is. *Underclass* alatt ennek megfelelően a többségtől elkülönülten (homogén etnikai gettóban) élő „kívül rekedteket” értik, akiknek a gyerekei is nagy valószínűséggel ebben az osztályban maradnak (Ladányi–Szelényi 2004).

A kirekesztésre vonatkozó összehasonlító kutatás eredményeként fogalmazták meg az *underclass*, az alsó kaszt (*under-caste*) és az alsó osztály (*lower-class*) típusú kirekesztésekre vonatkozó állításukat a közép-és délkelet európai cigányok körében. Az *underclass* ebben a megközelítésben a kirekesztések egyik típusaként jelenik meg, ugyanakkor maga az *underclass* az empirikus operacionalizálás során a társadalmi kirekesztés három dimenziójában vizsgálható (Ladányi–Szelényi 2002). E dimenziók a következők: térbeli szegregáció, munkaerőpiaci kirekesztettség (deklaszáció) és az oktatási rendszerbeli szegregáció (Mitev 2001):

- lakóhelyi szegregáció: hagyományos cigánytelep, olyan környék, ahol az ott élők többsége roma, olyan környék, ahol az ott élők többsége nem roma szegény (nincs lakóhelyi szegregáció, ha sem a romák, sem a nem romák lakóhelyei nem koncentrálódnak)

- munkaerő-piaci kirekesztettség: ha a háztartásban kettő, vagy annál több munkaképes korú személy munkanélküli, háztartásbeli, vagy alkalmi munkából él
- iskolarendszerből való kirekesztettség: ha a háztartásban egyetlen tag sem rendelkezik befejezett általános iskola végzettséggel

Ladányi és Szelényi az underclass jellemzésénél, az underclass etnicizálódása esetében arra hívja fel a figyelmet, hogy az underclass etnicizálódása nem jelenti azt, hogy az adott etnikai csoport, pl. a romák kivétel nélkül szegények, sőt, az underclass típusú kirekesztődés esetében épp, hogy a saját etnikai csoport középosztályának térbeli elkülönüléséről is szó van. A szegények jelentős része pedig nem valamelyik etnikai csoport tagja, *ám a strukturális helyzet pl. „eticizál”, ahogy arra utaltunk, „aki szegény, cigány is”*. A továbbiakban erre a strukturális helyzetre vonatkozó állítás empirikus tesztelését ismertetjük a hajdúböszörményi kutatás eredményei alapján.

A város alacsony társadalmi státuszú csoportjainak egyikét a romák jelentik. Az etnikai hovartozásra vonatkozó jogi szabályozás következtében a romák számáról a városban nincsenek adatok, eltekintve egy, a kilencvenes évek elején készült önkormányzati elemzéstől és a 2001-es népszámlálás adataitól, mely szerint a népszámlálás során a városban 458-an vallották magukat cigánynak. A roma lakosság belső összetételére, a háztartások helyzetére, a szociális és az egészségügyi helyzetre vonatkozóan azonban nem állnak rendelkezésre adatok. A roma lakosság helyzetének megismerése érdekében teljes körű, valamennyi roma háztartást érintő kutatást szerveztünk. A rendelkezésre álló adatok és információk alapján csak feltételezni tudtuk, hogy a városban 250–300 háztartásban mintegy 1200 roma él, akik a város lakosságának mintegy 4 százalékat teszik ki. A közigazgatási, közoktatási, szociális és egészségügyi szakemberek, valamint a kisebbségi önkormányzat tagjainak az ismeretei alapján abból indultunk ki, hogy a város roma közössége három, térben jól körülhatárolható, részben szegregált övezetben, illetve lakókörzetben él. Ez a három körzet, illetve övezet közül az ún. „Déli Lucernás”, ami a város délkeleti részén található, a város roma lakosságának tradicionális lakókörzete, ahol a romák a nem roma lakosságtól viszonylag kevésbé szegregáltak és egy tömbben élnek. Az ebben a körzetben található óvodában és iskolában a tanulók meghatározó része roma származású. A kilencvenes évek utolsó harmadában gyors betelepedés indult meg a város közigazgatási területén található Bodaszőlőre és a szőlőskertekbe, amely övezet a város és Bocskai kert között található. A két, említett külterületre az elmúlt években Debrecenből, de Észak-Magyarországról is, figyelmet érdemlő migráció indult, ami jelentős mértékben átalakította e körzetek lakónépességét, ami már a közelmúltban is érezhető nyomást gyakorolt Hajdúböszörmény egészségügyi és szociális ellátórendszerére. E migrációs folyamatok miatt, melynek keretében jelentős számú roma és nem roma, alacsony státuszú család költözött a városba, különösen annak külterületeire, problémássá vált a hátrányos helyzetű, benne roma csoportok helyzetéről korrekt képet alkotni. Ahogy arra utaltunk, a város roma közössége viszonylag szegregáltak, bár a nem romákkal térben keverten él. Ez azt is jelenti, hogy a romákkal egy lakóövezetben hasonló társadalmi státuszú nem romák élnek. Ez lehetőséget adott arra, hogy összevessük a romák, és a velük hasonló körülmények között élő nem romák társadalmi helyzetének mutatóit, és választ kapjunk arra, hogy számos területen a szociális és egészségi állapot vajon társadalmi helyzet, vagy etnikai hovartozás függő-e, azaz inkább strukturális okok, vagy inkább az etnikai kultúra sajátosságai magyarázzák a hasonlóságokat vagy elté-

réseket. A kutatás során 334 háztartást kerestünk meg, ezek közül a kérdezőbiztosok klasszifikációja alapján 263 háztartás roma, 62 nem roma; kilenc esetben nem tudták besorolni a megkérdezettet. A roma háztartásfők 97 százaléka csak magyarul beszél, mindössze három – három fő jelezte azt, hogy beszél a lovari vagy a beás nyelvet.

A városban élő roma felnőttek iskolai végzettsége megfelel a hazai roma népesség mutatóinak: nagyon magas az általános iskolát be nem fejezők, az idősebb korcsoportokban pedig az egy osztályt sem végzetek aránya. Legtipikusabb az általános iskolai végzettség. Ezek az iskolázottsági mutatók jelentős mértékben magyarázzák a városban is a roma lakosság rossz foglalkoztatási mutatóit, ezzel összefüggésben pedig az alacsony jövedelmeket. A kutatás során megkérdezett nem roma háztartásfők iskolai végzettsége *a roma háztartásfőkhöz áll közel, ami megmagyarázza a romákkal térben „együtt élő”, szegregált nem roma csoportok státuszának hasonló mutatóit.* Ez azt is jelenti, hogy az országos folyamatokhoz hasonlóan a városban is a szegénység és a hátrányos helyzet nem etnikai sajátosság, az alacsony státuszú csoportok helyzete hasonló. Az iskolai végzettség mutatói nem térnek el az országos mutatóktól, azokat részben az *iskolai szegregációval* magyarázhatjuk.

Az alacsony iskolai végzettség következményeként a városban élő romák foglalkoztatása alacsony, és magas az inaktívok, valamint az eltartottak aránya is (ezt a városban élő romák korstruktúrája is alakítja).

A roma háztartásfők foglalkoztatottsága kevesebb, mint fele a városinak, de magasabb az alacsony státuszú nem roma háztartásfőkéénél. A regisztrált munkanélküliek arányában nincs lényeges eltérés, ám a nem regisztrált munkanélküliek esetében már komoly különbségeket tapasztalhatunk. Megfogalmazható, hogy a gazdasági aktivitás mutatói alapján a város roma és alacsony státuszú nem roma háztartásfői sokkal rosszabb helyzetben vannak, mint a város többi háztartásfője.

1. táblázat Milyen környéken élnek (százalék)

	Romák	Alacsony státuszú nem roma háztartások
Nem telepen, de többségében romákkal együtt	47,1	48,4
Nem telepen, többségében nem romákkal	30,4	25,8
Nem telepen, vegyesen	19,8	17,7
Nem válaszolt	2,7	8,1

Forrás: saját adatfelvétel.

A lakókörnyezet jellegére adott válaszok megoszlása azt mutatja, hogy bár a városban a romák nem élnek hagyományos értelemben vett cigánytelepen, az alapvető tendencia mégis a térbeli szegregáció. A szegregációra utaló válaszok alapján a város roma közösségének fele kirekesztett, egyötöde részben kirekesztett. Ugyanakkor a város roma lakosságának csaknem egyharmada él nem szegregált módon, bár közülük sokan az alacsony státuszú nem romákkal élnek egy lakókörzetben. Ettől függetlenül megfogalmazható, hogy a város roma közösségének egy igen jelentős hányada *saját etnikai csoportjától térben elkülönülten él, azaz a térbeli szegregáció mintázatai, és a foglalkoztatás, munkaerő-piaci helyzet alapján a város roma közösségének az alsó*

*csoportjai underclass típusú kirekesztés szerint élnek, hisz saját középosztálybeli csoportjaik nem élnek velük egy lakóövezetben.*

Az empirikus kutatás eredményei a következő pontokon igazolták az etnikai csoportok underclass – típusú kirekesztésére vonatkozó téziseket (Ladányi–Szelényi 2004).

- A romákkal térben együtt élő, alacsony státuszú nem romák ismertett mutatói a „szegénység etnicizálódása” tézis mellett a „szegénység etnicizál” tézist is igazolják. Ez azt jelenti, hogy a hasonló társadalmi helyzet – alacsony iskolai végzettség, alacsony foglalkoztatottság, magas eltartotti létszám, alacsony jövedelmek, térbeli elkülönítés – *underclass* típusú kirekesztést eredményeznek, ami hozzájárulhat az ebbe a csoportba tartozók „eticizálásához”. Ez azt igazolja, hogy a „mátság” konstruálásánál a hasonló strukturális helyzet komoly szerepet játszik, függetlenül az érintettek identitásától.
- A város roma közössége a kirekesztés lehetséges területein kirekesztődik, azaz alacsony az iskolai végzettsége, a foglalkoztatása, és jelentős mértékben térben is elkülönülten él.
- Ez az elkülönítés valóban *underclass* típusú, hisz a roma közösség középosztálya térben nem él együtt a szegény romákkal, azaz nem beszélhetünk „*under caste*” típusú kirekesztésről, de a városban élő romákra vonatkozó adatok alapján „*lower class*” típusúról sem. A viszonylag kedvező foglalkoztatási adatok alapján azt mondhatjuk, hogy a Hajdúböszörményben élő romák az *underclass* és a *lower class* jegyeivel is leírhatók, hisz egy részük körében viszonylag jelentős a gazdasági aktivitás, és a térbeli kirekesztés is viszonylag alacsony.
- A kirekesztődéseket és az *underclass* társadalmi helyzetet a város roma közösségének mentális állapotmutatói is jelzik, a tényleges mentális (és egészségi!) állapotot maga az *underclass* helyzet és a különböző típusú kirekesztődések magyarázhatják.

## SZEGÉNYSÉG ÉS ETNICITÁS

A szegénységgel foglalkozó szakirodalom a szegénység és etnicitás összefüggését a szegénység „új arcaként” tárgyalja, feltételezve és elfogadva, hogy az etnikai csoportok szegénységét több tényező egymással szoros kapcsolatot alkotó, egymással összefüggő rendszere alakítja. Ezek a megközelítések a szegénységet kirekesztettségként fogadják el, a kirekesztettség számos dimenzióját elemzik, amelyek a korábbi, jövedelemközpontú szegénység megközelítéseknél a szegénység komplexszebb értelmezését adják. Ebben a megközelítésben az etnikai csoportok szegénysége is egy többdimenziós kirekesztettségként jelenik meg – ezen a ponton érintkeznek az *underclass* elméletek és megközelítések a szegénység – kirekesztés elméletekkel.

A szegénység és etnicitás viszonyára vonatkozó komplex megközelítések (Ladányi–Szelényi 2001, 2002; Szelényi 2001; Spéder 2002.) is az iskolázottság, foglalkoztatás, jövedelmek, fogyasztás, depriváció, szegregáció összefüggéseivel magyarázzák az etnikai csoportok szegénységét, azaz a „szegényítő” tényezők kumulálódását és egymással összefüggő, rendszert alkotó sajátosságát emelik ki. A szakirodalomban elterjedt álláspontnak megfelelően korábbi romakutatásaink hipotézise is az volt, hogy az etnikai hovatartozás és a szegénység között összefüggés érvé-



nyesül. Ezek jellemzésére a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 2003-ban folytatott, megyei lakossági, háztartási kutatás eredményeit ismertetjük. Az eredmények elemzése, és az etnicitás – szegénység összefüggésére vonatkozó állítások tesztelése előtt röviden vázoljuk a szegénység és kirekesztettség kutatások főbb kérdéseit és dimenzióit. Ezek között Spéder Zsolt három irányzatot emel ki: a „kétharmados társadalom”, az „underclass” és az „exclusion” típusú értelmezéseket (Spéder 2002.) A „*kétharmados társadalom*” elméletek az alapvető törésvonalat a munkával rendelkezők és nem rendelkezők között húzzák meg, és a társadalom egytizedének tartós szegénységéről beszélnek. Az „*underclass*” elméletek a „halmozottan hátrányos helyzetű társadalmi csoportok” helyzetét vizsgálják, bekapcsolva a magyarázatok közé a szegénység kultúrájával foglalkozó irányzatokat is. A konfliktuselméleti közelítés egyik irányzatából alakultak ki a *kirekesztés, kirekesztődés* magyarázatára vonatkozó elméletek, melyek az underclass megközelítésekhez hasonlóan a jövedelem, az iskolázatlanság és a munkaerőpiaci kiszorultság problémáit hangsúlyozzák.

A szegénységkoncepciók összehasonlító elemzését, a választott szegénységkoncepciónak a szegénység mértékére gyakorolt hatását elemzi Kapitány Balázs és Spéder Zsolt (Kapitány–Spéder 2004). A *jövedelmi szegénységet* a relatív szegénység-meghatározások közé tartozó, az ekvivalens (nettó) jövedelem átlagának felénél húzták meg, utalva az átlagjövedelem és a mediánjövedelem figyelembe vételének az eltéréseire is. A hátrányos lakáskörülményeket, a *lakásszegénységet* a zsúfolt, rosszul felszerelt és a bizonytalan jogcímű lakás mutatói alapján határozták meg. A *depriváltság* mérésére a vagyoni életkörülményeket jelző összetett indexet konstruáltak, mely 18 életkörülmény komponens figyelembe véve méri a jóléti deficitet, melyet az anyagi életkörülményekből előállt hiányként tekintenek, és figyelembe veszi a vágyakat, valamint az aspirációkat is. Az *abszolút vagyoni depriváltság* mérésére a 18-as lista 9 elemét használták, és csak azok meglétét, vagy hiányát mérték. A *szociálpolitikai szegénység* a szociális segélyezés súlyának vizsgálatára, a segélyezésnek a szegénység enyhítésében játszott szerepére a szerzők által kidolgozott definíció szolgál, mely hét segélyezési formát fog át, melyek közül, ha egy háztartás legalább egyben részesül, szociálpolitikai szegénynek minősül.

## A HÁZTARTÁSOK JÖVEDELME: A JÖVEDELMI FORRÁSOK

A háztartásstatisztikai adatfelvételek során a munkajövedelmek, a társadalmi jövedelmek és az egyéb jövedelmek arányát vizsgálják. 2003-as és 2004-es kutatásunk során *csak a jövedelmek típusára* kérdeztünk rá, nem azok tényleges mértékére a háztartások jövedelmében, bevételeiben.

2. táblázat A háztartási jövedelmek forrása az említések gyakorisága szerint

Jövedelem forrása, típusa	A jövedelemtípust jelzők aránya	
	2003, megyei minta	2004, roma minta
Családi pótlék	45,1	66,8
GYED, GYET	14,8	42,4
Alkalmi munka, napszám	12,2	29,6
Nyugdíj	33,4	20,8
Valamilyen segély	16,1	20,0
Munkanélküli járadék	6,3	18,6
Közmunka, közhasznú munka	5,3	13,4
Rokkantsnyugdíj	25,0	10,2
Minden, egyéb típusú jövedelem	5,3	8,6
Főállású alkalmazotti jövedelem	56,4	7,4
Vállalkozói jövedelem	11,7	2,6
Árvaellátás	2,8	2,4
Mezőgazdasági gazdálkodói jövedelem	15,9	1,2
Mellékállású alkalmazotti jövedelem	5,5	0,8
Ösztöndíj	3,5	0,8
Életjáradék	0,7	0,6
Osztalék	0,9	0,2
Ingó és ingatlan hasznosítása	1,2	0,2
Bérbeadás	2,6	0,0

Forrás: saját adatfelvételek.

Az általunk vizsgált mintában a *szociális transferek* aránya a legmagasabb, a munkajövedelmeké igen alacsony. 2004-ben a KSH szerint a hazai háztartások összjövedelmének 73,5 százaléka származott munkajövedelemből, 25,2 százaléka társadalmi jövedelemből, és 1,4 százaléka egyéb jövedelemből. A megyében élő romák jövedelme rendkívül alacsony, ezen belül a munkajövedelmek aránya és nagysága is az. Ilyen körülmények között a háztartások valamilyen alkalmazkodási stratégiát alkalmaznak az alacsony jövedelmek kompenzálására. A lehetséges „megélhetési stratégiák” alig vannak jelen a vizsgált mintában. Megélhetésszerűen leginkább a mezőgazdasági napszám, és a hagyományosabb „gyűjtögetés” jelenik meg, de ez is szinte elhanyagolható mértékben. Ha a jövedelem kiegészítést is figyelembe vesszük, a „gyűjtögető” tevékenységek és a mezőgazdasági napszám viszonylagos jelentőség-

gel bírnak. Bizonyos mértékig meglepő a kereskedelmi tevékenységek szinte teljes hiánya, bár az tradicionálisan inkább az oláh cigány csoportokat jellemzi, a megyében élő romák pedig önmagukat többségében „romungrónak” tartják, igaz, egynekedük oláh cigánynak – ebben a vonatkozásban kifejezetten alacsonynak tűnik a megélhetés-szerű (vállalkozói) kereskedelmi tevékenység választása. A jövedelemkiegészítő tevékenységek között megjelenik a fémgyűjtés is. A hagyományos roma munkák egyáltalán nem jelentenek semmiféle, jelentős megélhetési stratégiát.

### HÁZTARTÁSI JÖVEDELMEK

Két kutatásunk eredményei alapján a megyében élő roma háztartások *egy főre eső havi jövedelme 16–20 ezer forint körül becsülhető*, ami az országos lakossági jövedelmek egyötödének, a megyei lakossági jövedelmek egyharmadának felelnek meg. A 2004-es felmérésünk alapján a leggyakoribb háztartástípusokban a jövedelmi átlagok a következők.

3. táblázat Havi háztartási jövedelmek gyakori háztartástípusokban, forintban

	Létminimum értékek*	2003, megye**	2004, roma háztartások**
	Aktív korúak háztartásai		
1 felnőtt	50.015	75.097	30.973
2 felnőtt	87.526	103.946	47.813
2 felnőtt 1 gyerekkel	120.036	124.060	51.092
2 felnőtt 2 gyermekkel	145.044	134.798	61.020
2 felnőtt 3 gyermekkel	165.050	131.174	64.017
2 felnőtt 4 gyermekkel	185.056	101.605	63.521

Forrás: KSH Létminimum, 2003. (\*), saját kutatások (\*\*).

2004-ben az általunk vizsgált roma háztartásokban az átlagos havi háztartási jövedelmek alapján a létminimum értékénél alacsonyabb háztartási jövedelmek a jellemzők. A jövedelmi helyzetet jelentősen alakítja a háztartás/család nagysága: minél több gyerek van a roma családokban, annál nagyobb az esélye, hogy a háztartás jövedelme a létminimum alatt van.

4. táblázat A roma háztartások megoszlása az egy főre eső átlagos havi jövedelem (forint) kategóriái alapján

Jövedelemkategóriák	2003 országos cigánykutatás		2003 megyei kutatás		2004 megyei romakutatás	
	Esetszám*	Százalék	Esetszám*	Százalék	Esetszám*	Százalék
0 – 14.999 Ft	477	41,5	38	41,8	225	58,3
15.000 – 19.999 Ft	232	20,2	18	19,8	79	20,5
20.000 – 29.999 Ft	225	19,6	18	19,8	51	13,2
30.000 – X Ft	216	18,8	17	18,7	31	8,0
Együtt	1150	100,0	91	100,0	386	100,0

\* Érvényes válaszok. *Forrás:* Kemény et al. 2004: 122.

Megyei kutatásaink eredményei közel állnak a 2003-as országos cigánykutatáséhoz. A megyei minta roma almintájában a jövedelemkategóriák megoszlása megfelel a hasonló országos mutatóknak. A 2004-es felmérés esetében már jelentősebb eltérés tapasztalható, ez alacsonyabb háztartási és egy főre eső jövedelmeket eredményez, aminek a tendenciája azonban megfelel az országos és a megyei mintás adatfelvételek tendenciáinak.

A megyében élő romák jövedelmi mutatói még a megye egyébként is alacsony mutatóinál is lényegesen rosszabbak. *A relatív szegénységi küszöb számítása alapján a megye lakosságának 31,7 százalék volt szegény 2003-ban, míg a megyében élő romák 90 százaléka 2004-ben.* Hasonló a helyzet, ha a háztartások jövedelemelvárásait vesszük figyelembe.

5. táblázat A háztartások megoszlása a megélhetési szintek 2004. II. negyedévi mutatói alapján

Megélhetési szintek	Ft/hó/fő*	A háztartások megoszlása, százalék	
		2003, megyei minta	2004, roma minta
Nagyon szűkös	38.667	54,8	96,4
Szűkös	51.506	25,2	2,3
Átlagos	71.039	12,4	0,8
Jó	100.887	5,3	0,5
Nagyon jó	154.695	2,3	0,0

\* Háztartás-statisztikai közlemények 27. 2005.I. félév, 10. o.

A megélhetési szintek alapján számított megoszlás jól tükrözi a megye egészének a jövedelmi helyzetét, hisz az általunk vizsgált háztartások több, mint fele „nagyon szűkös” szinten él. A roma háztartások csaknem teljes köre ebbe a kategóriába tartozik, ami megfelel a relatív szegénység magas mutatójának is. Ezek az eredményeink azt mutatják, hogy a hátrányos helyzetű térség roma lakosságának meghatározó többsége a különböző jövedelmi szegénységi mutatók alapján szegénynek tekinthető.

### A HÁZTARTÁSOK KIADÁSAI, SZOCIÁLIS SZEGÉNYSÉG

A háztartási jövedelmek nagysága és forrása mellett fontos a kiadások nagysága és szerkezete is. A roma háztartások legnagyobb kiadási tételeit az *élelmiszerekre* és a *lakásfenntartásra*, valamint a gyerekek *iskolai kiadásaira* fordított összegek jelentik, az átlagos háztartási bevételeket ezek a kiadási tételek teljes mértékben lekötik. A háztartások az alacsony jövedelmek miatt a halasztható kiadásokra keveset költenek, ez megfelel az alacsony jövedelműek jellegzetes kiadási struktúrájának. Ide tartoznak a hírközléssel, kultúrával, szabadidővel, a lakásfelújítással és lakberendezéssel, valamint a közlekedéssel összefüggő kiadások, beleértve a saját gépkocsi fenntartását is. Az alacsony jövedelmek mellett sem halaszthatók az egészségügyi kiadások, és jelentősnek mondhatók az élvezeti cikkekre fordított kiadások is.

A fogyasztási szegénység aránya a következő módon alakult az általunk vizsgált mintákban: 2003-ban a *roma háztartások 39,1 százalékában, míg a nem roma háztartások 11,6 százalékában* volt magasabb az élelmészre fordított kiadások aránya több mint 45 százalék a háztartások havi kiadásai között. A 2004-es, csak roma háztartásokra kiterjedő adatfelvétel során csaknem minden második (49,4 százalék) háztartás számított szegénynek a fogyasztási kiadások szerkezete miatt. *A fogyasztási szegénység a megyében élő roma háztartások csaknem felében regisztrálható.* Hasonló eltéréseket tapasztalunk, ha a *szociálpolitikai szegénységet* vizsgáljuk (Kapitány–Spéder 2004).

6. táblázat Milyen szociális segélyekben részesültek, %

	2003, megyei minta		2004, megyei roma minta
	nem romák	romák	
Rendszeres gyermekvédelmi támogatás	12,6	52,4	45,6
Rendszeres szociális segély	8,3	42,0	27,2
Közügyellátás	16,9	30,4	12,0
Mozgáskorlátozottak támogatása	7,5	5,9	0,8
Ápolási díj	1,9	4,0	1,0
Időskorúak járadéka	1,4	3,9	0,6

A 2003-as kutatás eredményei alapján a mozgáskorlátozottak támogatása kivételével a romák az egyes pénzübeli támogatásokat sokkal nagyobb arányban igénylik és kapják meg, mint a nem romák. „Szociálpolitikai szegénységről” Kapitány és Spéder akkor beszél, ha az elemzett hat támogatás, segély közül legalább egyet az azt igénylő háztartás/család megkapott (ez lényegében az alacsony jövedelmi helyzet sajátos mutatója). A lehetséges, hat támogatás és segély alapján a következő *szociálpolitikai szegénységi arányokat kapjuk:*

7. táblázat Hány támogatást, segélyt kap a család

	2003, megyei minta		2004, megyei roma minta
	nem romák	romák	
Egyet	21,5	39,8	34,4
Kettőt	9,6	25,2	22,8
Hármat	2,1	11,7	2,4
Négyet	0,2	2,9	0,0
Ötöt	0,1	0,0	0,0

Mivel a szociálpolitikai szegénység („segélyezettek”) eredeti definíciója szerint azok számítanak szegénynek, akik legalább egy ellátásban részesülnek, adataink alapján a megyében élő romák *csaknem négytizede tekinthető szegénynek.*

### A KÜLÖNBÖZŐ SZEGÉNYSÉG KATEGÓRIÁK ARÁNYA A MEGYÉBEN ÉLŐ ROMÁK KÖRÉBEN

A megyében élő romák a különböző kritériumok alapján képzett szegénység mutatók alapján eltérő mértékben sorolhatók a szegények közé. Leginkább a *jövedelmi alapú* szegénység a legelterjedtebb a körükben. Mielőtt a különböző kritériumok alapján képzett szegénység definíciókat, illetve az általuk leírható szegénységi és kirekesztettségi jelenségeket ismertetnénk, az összehasonlítás miatt elsőként a különböző szegénységkoncepciók szerinti szegények arányát mutatjuk be, majd a romáknak a szegények közötti arányára vonatkozó adatokat ismertetjük.

A különböző szegénységkoncepciók szerinti szegények arányát Kapitány és Spéder (Kapitány–Spéder 2004: 29) a következőkben adja meg:

- jövedelmi szegénység: 12,4 %
- lakásszegénység: 12,1 %
- abszolút vagyoni depriváltság: 16,8 %
- életkörülmények depriváltsága: 15,5 %
- szociálpolitikai szegénység: 15,7 %

A romák arányára a szegények között kevés összehasonlító adat áll rendelkezésre. Gábos és Szívós (Gábos–Szívós 2004: 116–117): a laekeni indikátorok alapján az országra a medián fele alapján 8,3 százalékban, az átlagjövedelem fele alapján 13,2 százalékban adja meg a szegények arányát. A romák esetében a *medián fele alapján a mutató 42,8 százalék (nem romák 6,4 százalék), míg az átlagjövedelem fele alapján 59,2 százalék (nem romák 10,8 százalék), a kvintilis határ alapján a romák 70,6 százaléka (nem romák 17,3 százaléka).*

Tanulmányunkban, ahogy arra utaltunk, több szegénységdefiníció kritériumait is alkalmaztuk, de a használt mérőeszközök eltérő metodikája miatt csak néhány esetben tudunk más szegénység-és kirekesztettség vizsgálattal összehasonlítható adatokat ki-

alakítani. Ezért elsősorban arányokat fogalmazunk meg a megyében élő romák helyzetét illetően:

- A két kutatás eredményei alapján a megyében élő roma háztartások egy főre eső havi jövedelme 16–20 ezer forint körül becsülhető, ami az országos lakossági jövedelmek egyötödének, a megyei lakossági jövedelmek egyharmadának felelnek meg, ami közel áll Keményék kutatásának a keleti térségre megadott mutatóhoz (17.255 Ft).
- A *relatív szegénységi mutató* alapján a megye lakosságának 31,7 százalék volt szegény 2003-ban, míg a megyében élő romák 90 százaléka 2004-ben.
- Mivel az egyes lakásjellezőket nem kezeltük indexként, csak azt fogalmazhatjuk meg, hogy a két, elemzett romakutatás eredményei alapján a *lakásszegénység a megyében élő romák felét érintheti, azaz lényegesen alacsonyabb, mint a jövedelmi szegénység mértéke.*
- A fogyasztási szegénység a megyében élő roma háztartások ugyancsak csaknem felében regisztrálható.

A különböző szegénységdefiníciók alapján megállapított *szegénységi arányok lényegesen eltérnek egymástól.* A legmagasabb mutató alapján a *jövedelmi szegénység* határozza meg leginkább a megyében élő romák életét, hisz az általuk megadott jövedelmi adatok alapján kilenctizedük számít szegénynek. A lakásszegénység és a fogyasztási szegénység a megyében élő romák felét érinti. Lakásaik nagysága és felszereltsége a többségi társadalmi mintákat követi, a többségi társadalom hatvanas évekbeli életmódmintái mellett az aktuális életmódminták is hatnak. Különbség a lakások esetében azok alapterülete, komfortossága és laksűrűsége alapján figyelhető meg, amely a roma családok jövedelmi helyzetét is tükrözi. Hasonló a helyzet a fogyasztás esetében is: az alacsonyabb jövedelmek és az eltérő kulturális minták (a mintakövetés ellenére is) lényegesen eltérő fogyasztási szokásokat eredményeznek, az alacsony jövedelmek miatt a roma családok felében figyelhető meg az élelmezési kiadások meghatározó súlya – ez magyarázza a más kiadások alacsony súlyát, pl. a tartós cikkek és a lakásfűtés, lakáskomfort esetében. Bár a megyében a roma családok kilenctizede szegény, csak alig egyharmaduk számít „szociálpolitikai szegénynek”, azaz a „segélyezett” aránya lényegesen alatta marad a jövedelmi szegényekének. A *vagyoni depriváltság jelentősebb, mint a jövedelmi szegénység*, ami érthető, hisz az alacsonyabb jövedelmek miatt a háztartások felszereltsége (a „fogyasztási szegénység” miatt is) hiányos. Az általunk vizsgált roma háztartások esetében azonban a *jövedelmi szegénység sokkal kiterjedtebb mértékű, mint a lakásszegénység, és a vele összefüggő vagyoni depriváltság.* Ez azt is jelenti, hogy a romák az alacsony jövedelmek ellenére néhány területen – lakásnagyság, tartós fogyasztási javak, színes televízió, mosógép, hűtőgép – lényegesen csökkentették hátrányaikat, de fogyasztásuk, lakásfelszerelésük, a lakások komfortossága végső soron a jövedelmi szegénység meglétét mutatja. Kutatási eredményeink Gábos és Szívós jövedelmi adatait (Gábos–Szívós 2004) támasztják alá, *elsősorban a fogyasztási, lakásfelszerelési, „segélyezési” szegénység, és a szubjektív szegénység területén.*

## A MEGYE ROMA LAKOSSÁGÁNAK EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTA

A romák egészségi állapotát vizsgáló hazai kutatások az etnikai kisebbségek egészségi állapotát az etnikai egyenlőtlenség egyik lehetséges területeként értelmező nemzetközi szakirodalom főbb állításait igazolják. Az etnikai egyenlőtlenségek részben strukturális, részben kulturális eredetűek. Az egészségi állapotot jelentősen alakítja a társadalmi csoportokhoz való tartozás; sokkal inkább, mint az etnikai hovatartozás – ugyanakkor, mivel az alacsonyabb státuszú csoportokban és foglalkozásokban magasabb az etnikai kisebbségekhez tartozók aránya, a strukturális hatások, a szocio-ökonómiai tényezők komoly hatást gyakorolnak az etnikai kisebbségekhez tartozók egészségi állapotára (Smith et al. 2000). Komoly hatást gyakorol az egészségi állapotra a kultúra, a hiedelmek és a viselkedés is, melyek lényeges eltéréseket eredményeznek a különböző etnikai csoportok között, pl. a dohányzás, étkezés, alkoholfogyasztás, szexualitás, az egészség koncepciók és a testkép esetében. Jelentős hatást gyakorol a kisebbségi etnikai csoportok egészségi állapotára a rasszizmus és a diszkrimináció is, indirekt és direkt módon is, pl. a szocio-ökonómiai hátrányok révén, a relatív hátrányok felismerésével, vagy a „többszörös áldozat” szerepének mentális hatásával, ami szomatikusan is rossz egészségi állapotot eredményez (Smith et al. 2000). Az egészségi állapotot alakító etnikai egyenlőtlenségek magyarázataként Nazroo is kiemeli, hogy összefüggés érvényesül a gazdasági státusz, az etnikai diszkrimináció és a rasszizmus között; az egészségi állapot esetében kapcsolat van a szocio-ökonómiai státusz egyenlőtlensége és az etnikai egyenlőtlenségek között, bár nem magyarázzák teljes egészében az egészségi állapot és az etnikai egyenlőtlenségek összefüggését (Nazroo 2003).

A hazai szakirodalomban is az egészségi állapot és az etnikai csoportok, jelen esetben a romák *társadalmi helyzetének alakító tényezőit* (iskola végzettség, foglalkoztatás, települési viszonyok, szegregáció és diszkrimináció) valamint az *etnikai kultúra sajátosságait*, annak pl. az életmódra, az egészségmagatartásra és az egészségügyi ellátórendszer elérhetőségére, az ellátórendszerrel kialakult kapcsolatra gyakorolt hatását emelik ki. A hazai kutatások többnyire vizsgálják a strukturális és a kulturális tényezőket is, kevés azonban azoknak a kutatásoknak a száma, amely során mindkét tényező hatásának az elemzésére, és azok kölcsönhatásának a vizsgálatára kerül sor (ide sorolhatóak pl. Neményi Mária és Gyukits György kutatásai). A kutatások zöme olyan kismintás, vagy reprezentatív, nagymintás kutatás, amely során a strukturális hatások elemzésére alkalmas változók – iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, jövedelem, életkor, nem) – mentén elemzik a zömmel szubjektív egészségi állapot mutatókkal lefolytatott vizsgálatok eredményeit (e csoportba tartozik a legtöbb kutatás). Az etnikai kultúrát, mint az egészségmagatartást és az egészségi állapotot, testképet alakító tényezőt még azokban a kutatásokban is érvényesülő hatásként kezelik, amelyekben ennek a hatásnak a mérését nem operacionalizálják. Ettől függetlenül, különösen a roma nem-roma összehasonlításokra alkalmas kutatásokban jellemezhető az etnikai kultúra hatása. A kutatások harmadik csoportjába az etnográfiai és a kulturális antropológiai kutatások tartoznak, melyek pl. az egészségre-betegségekre vonatkozó szokásokat, a gyermeknevelés, beteggondozás kérdéseit taglalják. A hazai kutatók közül a legtöbb szempont és értelmezési lehetőség Neményi Máriának a gyermeküket váró és kisgyerekes cigány anyák, és az egészségügy szereplőit vizsgáló kutatásában



érvényesül. A szerző, ahogy arra utaltunk, egyidejűleg veszi figyelembe a strukturális és kulturális szempontokat, és vizsgálja a „mátság” konstruálásának a folyamatát, a külső és belső klasszifikáció, valamint az ezzel összefüggő, kölcsönös sztereotípiák hatásának a folyamatát (Neményi 2000, 2005).

A hazai szakirodalomban viszonylag kevés empirikus kutatáson alapuló tanulmány foglalkozik a romák egészségi állapotával. Szirtesi Zoltán kismintás kutatása során 166 páciensre vonatkozó adatok alapján fogalmazott meg következtetéseket (Szirtesi 1998). Szirtesi könyveiben jellemzi a romák körében elterjedt betegségeket, továbbá a velük való, javasolt bánásmódot is. Több, a hetvenes években folytatott kismintás kutatás alapján készült Puporka Lajos és Zádori Zsolt tanulmánya (Puporka–Zádori 1998). A szerzők az egészségi állapotra vonatkozó „strukturális” elemzés mellett foglalkoznak az egészségmagatartás és az életmód kérdéseivel is. Több, nagymintás reprezentatív kutatást vezetett Babusik Ferenc (Babusik–Papp é.n.). Országos reprezentatív kutatásuk alkalmas volt a romák egészségi állapotát alakító strukturális hatások, valamint az etnikai kultúra hatásainak az értelmezésére. Kutatásuk során a hozzáférési különbségek jellemzésére vizsgálták a cigányellenes attitűdöket is. Több, elsősorban kvalitatív módszereket alkalmazó kutatásban vizsgálták a romák egészségi állapotát és az egészségi állapotra hatást gyakorló, a hozzáféréssel összefüggő kölcsönös sztereotípiákat Gyukits György és munkatársai (Gyukits 2000.) Az elmúlt évek új kutatóműhelye a Debreceni Egyetem Népegészségügyi Karán jött létre; legismertebb kutatásuk során a telepi viszonyok között élők egészségi állapotának néhány összetevőjét vizsgálták (Kósa et al. 2007). Ugyancsak a cigánytelepen élők egészségi állapotát kutatták 2003-ban, országos mintán Bényi Mária és munkatársai (Bényi, 2006). Elemzett felméréseink során még nem vehettük figyelembe Kósa Zsigmond és munkatársai kutatási eredményeit, de jelen tanulmányunkban már utalunk az összehasonlítható területekre. A romák egészségi állapotát vizsgáló kutatások fontos kérdésként kezelik a romák életmódját, egészségmagatartását, valamint a romák és az egészségügyi intézmények kapcsolatát, a romáknak az ellátásokhoz való hozzáférési esélyeit. A hazai kutatók közül e kérdésekre Neményi Mária, valamint Gyukits György és munkatársai, valamint Babusik Ferenc és munkatársai koncentrálnak. Saját kutatásainkban elsősorban a romák egészségi állapotát alakító strukturális tényezőket, valamint a romák életmódjának néhány elemét vizsgáltuk, az egészségmagatartás, valamint a romáknak és az ellátórendszernek a viszonyát, a hozzáférés problémáját csak érintettük.

Kutatásaink során, melyek eredményeit e fejezetben mutatjuk be, szubjektív egészségi állapot mutatókat vizsgáltunk, ami jelentős mértékben behatárolja az eredmények általánosíthatóságát. Vizsgáltuk az egészségi állapotra vonatkozó énképet, az ellátások igénybevételének gyakoriságát, az azokkal való elégedettséget, a panaszokat és betegségeket, valamint a mentális állapotot. Kutatásainkban elsősorban a strukturális hatások elemzésére vállalkoztunk, ezért eredményeinket is elsősorban az ilyen megközelítésű kutatásokkal tudjuk összevetni. Ennek megfelelően csak közvetett adataink vannak pl. az etnikai diszkriminációról.

### ÉNKÉP: AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT

Az egyén *saját egészségének megítélése* nagymértékben befolyásolja a valós egészségi állapotot és az egyes egészségügyi, szociális szolgáltatások igénybevételét.

A saját egészség megítéléséhez egy 10 fokozatú skálán kellett a megkérdezettnek véleményét megjelölni, ezen a skálán az 1 a nagyon rossz állapotot, a 10 a kiváló egészségi állapotot jelölte.

8. táblázat Milyennek ítéli saját egészségi állapotát?

2003 (megyei minta)									2004 (csak romák)		
Férfiak			Nők			Együtt			Férfiak	Nők	Együtt
Teljes minta	Nem romák	Romák	Teljes minta	Nem romák	Romák	Teljes minta	Nem romák	Romák			
6,09	6,19	5,27	6,09	6,1	6,0	6,09	6,13	5,69	5,73	5,70	5,71

*Forrás:* saját adatfelvételek. 2003: N=1452 (ebből roma: 119); 2004: N=500.

2003: roma – nem roma: Pearson Chi-négyzet = 14,968, Df = 9, P < 0,092.

2003: roma férfiak – nem roma férfiak: Pearson Chi-négyzet = 16,248, Df = 9, P < 0,062.

A saját egészségi állapot szubjektív megítélése, végső soron az énkép fontos összetevőjét alkotó általános egészségkép alapján a megye lakossága általában véve *alacsonyra értékeli egészségi állapotát*. Az egészségi állapot megítélésére elsősorban az életkor, a település típusa, és az iskolai végzettség gyakorol hatást. Táblázatunk adatai azt mutatják, hogy az etnikai hovatartozás csak csekély mértékű eltérést eredményez, elsősorban a férfiak esetében. A két év adatai alapján a megyében élő romák saját egészségi állapotukat nagyon rossznak érzik, ami azonban nem sokkal marad el a megye egészében is alacsony mutatóitól. Összehasonlítható adat kevés áll rendelkezésre: a teletszertől körülmények között élők körében folytatott kutatás során eltérő metodikával történt a kérdés és az adatok csoportosítása. E kutatás adatai alapján a különbség nagyobb a nők és a férfiak között saját egészségi állapotuk megítélésében: a roma nők sokkal rosszabbnak tartották egészségi állapotukat, mint a roma férfiak. Lényeges különbségeket találtak a telepen élő romák és a teljes népesség egészségi állapot önképében: a 30 év feletti korosztályokban kétszer magasabb azoknak a romáknak az aránya, akik rossznak látják egészségi állapotukat (Kósa, 2007).

### ELLÁTÁSOK IGÉNYBEVÉTELE, ELÉGEDETTSÉG

Az egyes egészségügyi szolgáltatások igénybevétele tekintetében leggyakrabban a háziorvost keresik fel a megkérdezettek. Ez az átlagos népességhez képest közel hasonló gyakoriságot jelent (OLEF 2003). A háziorvossal való találkozás rendszeresnek tekinthető, a megkérdezettek 52,6 százaléka hetente, illetve havonta többször keresi fel orvosát.

Az *orvoshoz fordulás* céljaként leggyakrabban a gyógyszerfelírás (36,8%) valamint az idült egészségügyi probléma szerepelt. Tanácsot kérni csak a megkérdezettek 2,9%-a ment orvoshoz, ez mind a férfiaknál, mind a nőknél csak néhány esetben for-

dult elő. Az orvost kisebb panaszokkal csak 9,8%-uk keresi meg. Tüneteit, panaszait 13,4%-uk amíg lehet, halogatja, s csak nagy fájdalom esetén megy orvoshoz 19,8%-uk. Háziorvoshoz 43%-uk jár, de legalább egy éven belül a vizsgált populáció 77,2%-a felkereste orvosát. Nőknél ez az arány magasabb, férfiaknál alacsonyabb

Az általunk vizsgált mintában szignifikáns összefüggés van a háziorvos, valamint az igénybevevők neme között, a nők gyakrabban veszik igénybe a háziorvos által nyújtott szolgáltatásokat.<sup>6</sup> A korrallal a háziorvos igénybevétele gyakorisága, a szakellátás, kórház felkeresése, a különböző vizsgálatokon való megjelenés (vérnyomásmérés, EKG, vércukorszint-mérés), a nőgyógyászati rákszűrés, valamint a terhes- és csecsemő tanácsadás mutat erős összefüggést.<sup>7</sup> A háziorvost, a szakellátási formákat, a kórházi ellátást igénybevevők között, inkább az időskorúak vannak többen.

Az egészségügyi ellátással, illetve az ellátás során tapasztalt bánásmóddal általánosságban minden ötödik megkérdezett elégedett teljesen.

9. táblázat Elégedettség az ellátással illetve a bánásmóddal  
(öt fokozatú skála átlagai)

Egészségügyi szolgáltatás típusa	Ellátás		Bánásmód	
	Átlag	Szórás	Átlag	Szórás
Felnőtt háziorvos	3,62	1,21	3,50	1,31
Gyermek háziorvos	3,26	1,59	3,17	1,61
Fogorvos	3,17	1,65	3,11	1,68
Ügyelet	2,94	1,76	2,87	1,67
Szakellátás	2,94	1,73	2,89	1,73
Iskolaorvos	2,84	1,82	2,78	1,81
Védőnő	3,42	1,61	3,31	1,63
Kórház	3,25	1,49	3,19	1,52

A megkérdezettek a felnőtt háziorvosi ellátással és a védőnői szolgálattal a legelégedettebbek, ennek oka többek között a háziorvosok, valamint a védőnők és a lakosság között kialakuló személyes, napi kapcsolat. Az eredmények igazolják az ellátások igénybevételekor kifejtett következtetésünket: minél „közelebb” egy ellátás a lakosághoz, annál inkább elégedettek vele a megkérdezett romák. Ez megfelel az ellátáso-

6 Mikor fordult háziorvoshoz, nemek szerint, Pearson Chi-négyzet = 19,528, Df = 8, P < 0,012.

7 Mikor fordult a következő ellátási formákhoz, életkor szerint.  
 Háziorvos: Pearson Chi-négyzet = 144,135, Df = 88, P < 0,000.  
 Fogorvos: Pearson Chi-négyzet = 108,9, Df = 88, P < 0,065.  
 Szakellátás: Pearson Chi-négyzet = 130,447, Df = 88, P < 0,002  
 Labor: Pearson Chi-négyzet = 114,299, Df = 88, P < 0,031.  
 Kórház: Pearson Chi-négyzet = 109,566, Df = 88, P < 0,060  
 Emlőszűrés: Pearson Chi-négyzet = 110,798, Df = 88, P < 0,051.  
 Vérnyomásmérés: Pearson Chi-négyzet = 113,880, Df = 88, P < 0,033.  
 EKG: Pearson Chi-négyzet = 113,146, Df = 88, P < 0,001.  
 Vércukorszint mérés: Pearson Chi-négyzet = 136,367, Df = 88, P < 0,001.  
 Nőgyógyászati rákszűrés: Pearson Chi-négyzet = 101,323, Df = 88, P < 0,157.  
 Terhes tanácsadás: Pearson Chi-négyzet = 141,384, Df = 88, P < 0,000.  
 Csecsemő tanácsadás: Pearson Chi-négyzet = 164,078, Df = 88, P < 0,000.

kat vizsgáló többi kutatás eredményeinek is, különösen ami a védőnők megítélését illeti (Gyukits 2000; Neményi 2005; Babusik–Papp é.n.). A bánásmód megítélése közvetve alkalmas az adott ellátás kapcsán érvényesülő, kölcsönös sztereotípiák vizsgálatára is: mennyire érzik azt a roma ellátottak, hogy a bánásmód milyenségének az oka az etnikai hovatartozásuk. Figyelmet érdemel az ügyeleti rendszerrel és az iskolaorvosi szolgálattal való elégedetlenség: az iskolaorvosi szolgálat esetében ezt a roma családok szocializációs sajátosságaival magyarázzuk. Az ügyeleti rendszerre vonatkozó kutatói tapasztalataink szerint az egészségügyi ellátórendszer legneuralgikusabb pontja, ugyanis az ügyeleti rendszerben dolgozó orvosok véleménye szerint a roma családok akkor is igénybe veszik az ügyeleti rendszert, ha az nem indokolt. Valószínű, hogy az ügyeleti rendszerrel és az ott tapasztalható bánásmóddal való elégedetlenség a romák reagálása erre a helyzetre.<sup>8</sup> Az ügyeleti rendszer indokolatlanul magas igénybevétele hátterében sokféle ok feltételezhető, de kiemelten magyarázható a szolgáltatást igénybe vevők elvárásaival, valamint a rendszer működésével kapcsolatos tájékozatlanságával, és nem hagyható figyelmen kívül a rossz általános egészségi állapot vagy a korai kezelésbe vétel nehézsége sem.

### PANASZOK ÉS BETEGSÉGEK

A roma lakosság egészségi állapotát a különböző gyakorisági mutatók, így pl. az orvoshoz, ellátáshoz fordulás gyakorisága mellett közvetlenebb módon kifejezi azoknak a betegségeknek és panaszoknak a listája, amivel a közelmúltban orvoshoz fordultak, függetlenül az ellátás szintjétől – jelen tanulmányunkban ezeket az eredményeket ismertetjük. Erre a „volt-e orvosi vizsgálaton, vizsgálta-e orvos (az adott betegséggel, panasszal)” kérdéssel kérdeztünk rá. Bár a lehetséges betegségek listája és gyakorisága is a megkérdezettek önbevallásán alapul, a különböző gyakorisági mutatók együttes elemzése már módot ad esetünkben a lakosság egészségi állapotának a jellemzésére. A kutatás során nemcsak a megkérdezettek betegségeire és panaszaira kérdeztünk rá, hanem a velük egy háztartásban élőkére is. Tapasztalatunk az, hogy elsősorban a saját egészségi állapotukra vonatkozó válaszok a megbízhatóbbak, a többi családtag/háztartástag egészségi állapotára vonatkozó válaszok csak tendenciák jelzésére alkalmasak.

8 Hajdúböszörményi kutatásunk során ez volt az orvosok és a romák közötti jellegzetes konfliktus. A romák úgy érezték, hogy méltatlanul bánnak velük, miközben az orvosok kifogásolták, hogy a romák nem jelennek meg a rendes rendelési időben, és „kirendelik” őket, gyakran indokolatlan esetekben is.

10. táblázat Volt-e orvosi vizsgálaton, kezelte-e orvos...?  
(Az egyes kijelentések választásának a gyakorisága, százalékban)

	A megkérdezett	Házastársa/ Élettársa	Egyéb felnőtt	Gyerek
Magas vérnyomás	30,2	11,4	4,4	2,6
Nőgyógyászati	19,2	7,4	1,0	1,2
Idegrendszeri	12,0	2,8	1,2	1,2
Látásprobléma	8,8	2,8	2,2	2,2
Egyéb szívbetegség	8,2	2,8	1,8	1,2
Anginás roham, markoló szívűtáji fájdalom	6,6	2,0	2,0	0,6
Gyomor-, vagy nyombélfekély	6,2	3,2	0,4	0,0
Hallásprobléma	5,0	2,2	1,4	1,2
Mozgásszervi betegség	4,4	2,2	0,6	0,4
Pszichés	4,2	1,2	0,2	1,3
Asztma	4,2	1,6	2,2	6,2
Magas vércukorszint, cukorbetegség	4,0	1,4	2,0	0,2
Magas koleszterinszint	3,6	2,0	0,4	0,0
Allergiás betegségek	2,8	0,4	0,8	2,6
Szívinfarktus	2,6	1,0	4,4	0,2
Krónikus légzőszervi betegség	2,4	0,6	0,4	0,8
Májbetegség	1,4	0,4	1,6	0,0
Daganat (rák)	1,2	0,6	2,6	0,0
Agyvérzés (gutaütés, szélütés), agyérögörcs	0,4	0,6	0,4	0,0
Fertőző betegség	0,2	0,2	0,0	0,6

Az orvos által megerősített betegségeket, illetve tüneteket tekintve a megkérdezettek 30%-a szenved magas vérnyomásban, illetve kezelték emiatt, ehhez képest rendszeres vérnyomás ellenőrzésre csak 17,6%-uk jár. Az EKG vizsgálaton rendszeresen részt vettek aránya ennél jóval alacsonyabb (7,6%), miközben a keringési rendszert érintő egészségügyi problémája ennél több embernek van. A magas vérnyomásos betegség gyakoriságát is figyelembe véve relative alacsony a megfelelő egészségügyi szűrések igénybevétele. Gyermekeknél a leggyakoribb betegség az asztma (6,2%), kezelésüket feltehetően elsősorban az alapellátás végzi, speciális ellátásként pedig az allergológiát, illetve a tüdőgyógyászatot veszik igénybe. A betegségek, tünetek, és panaszok előfordulási gyakorisága, sorrendje alapvetően mértékben *megfelel* a Babusik–Papp féle kutatás eredményeinek (Babusik–Papp é.n.), közel áll Szirtesi Zoltán adataihoz (Szirtesi 1998), de viszonylag jelentős mértékben eltérnek a Puporka–Zádori szerzőpáros adataitól, amit az eltérő adatfelvételi módszer is magyarázhat (Puporka–Zádori 1998).

Szirtesi Zoltán Szeged–Kiskundorozsma cigánytelepein élő, kb. 400 oláh-és kárpáti cigány körében vizsgálta az ott élők egészségi állapotát, a halálokokat, és a krónikus betegségek megoszlását. Vezető haláloknak a szívinfarktust találta. A krónikus beteg-

ségek listáján az általa bemutatott 62 esetből első helyen álltak a vese megbetegedései (tíz esetben), melyet hasonló gyakorisággal, nyolc-nyolc említéssel követettek a szív-koszorúér megbetegedés, a fül megbetegedései, valamint a légúti megbetegedések; viszonylag jelentős volt még a gyomor-és szívizom betegségek említése, valamint a magas vérnyomás. Ezek a betegségek kutatásunkban is az elsők között szerepeltek. Szirtes a cigányoknak a „környező lakosságtól” eltérő, említett megbetegedéseit, általánosabban egészségi állapotát az öröklött tényezőkkel, a szociális helyzettel és az elmaradott egészségkultúrával magyarázta (Szirtesi, 1998: 18).

A romák egészségi állapotával foglalkozó írások gyakran hivatkoznak Puporka Lajos és Zádori Zsolt írására (1998). A jelentés a romák szocio-ökonómiai helyzetének elemzése mellett foglalkozik mortalitási, morbiditási kérdésekkel, az életmód és az egészségmagatartás, a szociális kohézió és az anómia kérdéseivel is, a romák egészségi állapotának a strukturális és kulturális magyarázatára törekszik, a témára vonatkozó szakirodalom, és több, kismintás kutatás eredményei alapján. Wilkinson és Kaplan alapján azt állítják, hogy a fejlett országok halálozási arányai nem a GDP-vel, hanem a társadalmon belüli egyenlőtlenséggel állnak kapcsolatban, mely egyenlőtlenségek a magas munkanélküliséggel, a nagyobb bűnözési aránnyal, a munkaképtelenséggel, az alacsony súlyú újszülöttek arányával, a felsőfokú végzettségűek kisebb számával, és az oktatásra fordított alacsonyabb összegekkel is jellemezhetőek (Puporka–Zádori 1998: 10–12). A szerzők két, a hetvenes évek végén lefolytatott megyei elemzés alapján fogalmazzák meg, hogy a cigányok nemcsak társadalmi helyzetük alapján, de egészségi állapotukban is különböznek a nem cigány lakosságtól, így pl. a hetvenes évek végén gyakoribb volt a fertőző és élősdiek okozta megbetegedések, és a légzőrendszer betegségeinek az előfordulása, miközben alacsonyabb a keringési rendszer betegségeié. Utalnak arra is, hogy a romák morbiditási struktúrája a hetvenes évek végén a 20, 30 évvel korábbi, összlakossági adatokkal mutatott hasonlóságot (ez magyarázta a fertőző, és emésztőszervi betegségek arányát, valamint a magas perinatális halandóságot), és feltételezték, hogy lényeges változás következett be az elmúlt évtizedekben e területeken; feltételezzük, hogy ez magyarázza az említett eltéréseket is. A szerzők a romák egészségi állapotát alakító tényezőkként kezelik a fertőzések és járványok kérdését, amit a higiénés körülményekkel, és a tájékozottság hiányával magyaráznak. Az életmód hatását emelik ki a tüdőtágulás, az idült hörgőhurut, és az asztma esetében – e területeken viszont nem tapasztaltunk különbségeket, ami a romák egészségi állapotát meghatározó életmód elemek és egészségmagatartás, azaz az etnikai kultúra változatlanul érvényesülő mintáiból fakad. A szenvedélybetegségek kapcsán kiemelik, hogy szakirodalmi adatok alapján a romák körében magasabb az alkoholfüggőség és a dohányzás, mint a nem romák körében, ennek lehetséges okaiként említik a rossz körülményeket, a kirekesztettséget és a másságot. Úgy látják, hogy a szociális kohézió gyengülése és az anómia miatt a hazai cigányság a többségi lakosságnál erősebben ki van téve a depressziós eredetű betegségeknek; saját kutatásaink eredményei is ezt igazolják.

Babusik Ferenc vezetésével két kutatás foglalkozott a romák szociális helyzetével és egészségi állapotával. 2002-ben Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1500 roma háztartás viszonyait vizsgálták (Babusik–Papp é.n.). E kutatás keretében dolgozták ki azt a metodológiát, melynek célja a romák egészségi állapotának a megismerése volt. A tünetekből álló listájuk alkalmas volt a betegségcsoportok azonosítására. Újabb, orszá-

gos kutatásukban is ezt a metodológiát alkalmazták; ekkor 1200 háztartást, és az azokban élő romák szociális helyzetét, iskolázottságát, gazdasági aktivitását, jövedelmét és lakásviszonyait, valamint egészségi állapotukat, az egészségügyi ellátórendszerhez való hozzáférésüket vizsgálták. Másik, országos kutatásukban a hozzáférési különbségeket elemezték (Babusik–Papp é.n.: 115–223). Megyei és országos kutatásuknak a *betegségarányokra vonatkozó adatai között lényeges eltérés tapasztalható*, ez olykor két, háromszoros különbséget is mutat, ezért az országos elemzésük eredményeit vesszük figyelembe. Saját, 2003-as Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei, lakossági, háztartási kutatásunk eredményei (Filepné et al. 2004), és a 2004-es, ugyancsak a megyében, csak roma háztartások körében folytatott vizsgálatunk eredményei között is hasonló különbségeket tapasztaltunk; e tanulmányunkban ezért a roma háztartásokat vizsgáló kutatásunk eredményeit vesszük alapul.

A Babusik Ferenc vezette kutatócsoport kutatásának eredményei közül tanulmányukban a romák egészségi állapotára vonatkozó eredményekre koncentrálunk, a kutatás más dimenzióit nem elemezzük. Eredményeik alapján az egyes betegségcsoportokat tekintve a *következő területeken érvényesült lényeges eltérés a teljes népesség és a romák között: vakság és csökkentlátás, tbc, sükettség és csökkent hallás, asztma, gyomorfekély, hátgerinc elváltozások, pajzsmirigy betegségek, ischaemiás szívbetegségek, daganatos betegségek* (Babusik–Papp é.n.). Ez azt is mutatja, hogy melyek azok a betegségek, betegségcsoportok, amelyek gyakrabban fordulnak elő a romák körében. A magasabb, alkalmanként tíz, tizenöt-szörös különbséget két tényezővel magyarázzák Babusikék a szociális helyzet következményeivel – azaz a strukturális okokkal – és a romák egészségmagatartásával, életmódjával, melyre az etnikai kultúra is jelentős hatást gyakorol.

Saját kutatásaink eredményei alapján megfogalmazható, hogy a *szív,- érrendszeri, ezen belül a magas vérnyomás, szívkoszorúér betegség és az agyi keringési zavarok, a gyomor-és nyombélfekély, a látásproblémák, a légzőszervi betegségek, az asztma, valamint az idegi és pszichés betegségek* magasabb arányban fordulnak elő a romák, mint a nem romák között. Hasonló helyzetet tapasztaltak a 2003-as telepi kutatás során is: a megkérdezettek 23 százaléka számolt be szív-és érrendszeri megbetegedésekről, hasonló arányban ideg-és érzékszervi betegségekről, a megkérdezettek egyötöde említette a csontváz-és izomrendszeri betegségeket, 16 százaléka a krónikus légzőszervi, 12 százaléka az allergiás légúti betegségeket (Bényi 2006).

Kutatásaink morbiditási adatai a szív-és érrendszeri betegségek esetében hasonlóak ugyan a teljes népesség körében tapasztalható folyamatokhoz, a *magasabb előfordulási gyakoriság* mellett a Babusik-féle kutatáshoz hasonló területeken tapasztaltunk a *teljes népességtől eltérő betegségstruktúrát*, amit mi is a strukturális (szociális helyzet, iskolázottság, aktivitás, jövedelmi, lakásviszonyok, települési és iskolai szegregáció, munkaerő-piaci diszkrimináció) és kulturális hatások (egészségmagatartás, az egészségre és betegségre vonatkozó vélekedések, hiedelmek és szokások, életmód) érvényesülésével, azok egymást felerősítő hatásával magyarázunk. 2003-as megyei kutatásunk is e területeken jelez szignifikáns eltéréseket a megye roma és nem roma népessége között.<sup>9</sup> Az elért adatfelvételi metodikájú kutatások a következő területe-

9 Milyen betegségekkel, panaszokkal fordult orvoshoz, etnikai hovatartozás szerint:

Szívinfarktus: Pearson Chi-négyzet = 7,941, Df = 3, P < 0,447.

ken adnak módot az összehasonlításra, alapvetően a betegségeknek a megkérdezettek által megnevezett területein (saját kutatásainkban erre a „Milyen panasszal, betegséggel fordult orvoshoz” kérdéssel kérdeztünk rá, Babusik Ferencék a betegségek lehetséges tüneteinek a listája révén nyertek adatokat).

11. táblázat Betegségek és panaszok említésének gyakorisága (százalékban)

	Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kutatások*			A Delphoi Consulting kutatásai**		
	2003-as megyei kutatás		2004-es megyei roma kutatás	B. A. Z. megyei romák	Országos	
	Romák	Nem romák			Romák	Teljes népesség
Magas vérnyomás	34,3	33,3	30,2	12,2	21,0	22,0
Gyomor, vagy nyombélfekély	12,7	7,2	6,2	6,6	17,1	3,0
Asztma	5,9	3,6	4,2	3,6	9,3	1,4
Diabetesz	6,9	8,1	4,0	1,2	5,2	5,8
Májbetegség	3,9	1,6	1,4	1,0	1,5	2,3
Daganat	5,9	2,5	1,2	1,0	3,4	2,0

\*Forrás: saját kutatások 2003: 1500 háztartás (ebből roma: 103 ); 2004: 500 roma háztartás.

\*\*Forrás: Delphoi Consulting: Borsod-Abaúj-Zemplén megyei reprezentatív kutatás (Babusik–Papp é.n.: 15); 1500 roma háztartás, országos reprezentatív kutatás, 1200 roma háztartás (Babusik–Papp é.n.: 64).

## MENTÁLIS ÁLLAPOT

Elemzett kutatásunkban a hazai anómia és elidegenedés kutatásokban használt kérdésekkel vizsgáltuk a megkérdezett romák mentális állapotát, az anómiára és az elidegenedésre utaló jeleket, valamint a suicidumra való késztetést. Kutatásunknak az anómiára és az elidegenedésre, lelkiállapotra vonatkozó kérdéseit Spéder Zsolt, Paksi Borbála és Elekes Zsuzsanna (Spéder et al. 1998) kutatási alapján terveztük. E kérdések egy részét a hetvenes évektől alkalmazta Andorka Rudolf; Spéderék is e kutatások eredményeivel vetették össze saját eredményeiket. A hivatkozott szerzők a kilencvenes években folytatták kutatásukat, ennél frissebb adatok csak egy nemzetközi vizsgálat eredményei alapján állnak rendelkezésre, ezek alapján megállapítható, hogy a preferenciák alig változtak az elmúlt évtizedben (*Az anómia elterjedtsége...* 2001), ami hosszú távú folyamatok érvényesülésére utal, ezért más adatok híján az 1997-es adatokat hasonlítjuk össze saját kutatásunk megfelelő adataival. A mentális állapot mutatói közül lássuk elsőként az anómiára és az elidegenedésre utalókat.

Anginás roham: Pearson Chí-négyzet = 25,295, Df = 3, P < 0,000.

Magas vércukorszint: Pearson Chí-négyzet = 9,274, Df = 3, P < 0,026.

Krónikus légzőszervi betegségek: Pearson Chí-négyzet = 14,210, Df = 3, P < 0,003.

Asztma: Pearson Chí-négyzet = 12,3, Df = 3, P < 0,006.

Idegrendszeri: Pearson Chí-négyzet = 12,132, Df = 3, P < 0,007.

Pszichés: Pearson Chí-négyzet = 11,724, Df = 3, P < 0,008.



12. táblázat Az anómia és az elidegenedés megnyilvánulásai (százalékban)

Anómia és elidegenedés	1997, ország*		2004, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, roma minta**	
	Teljesen igaz	Részben igaz	Teljesen igaz	Részben igaz
Sorsom alakulását alig tudom befolyásolni	11,1	38,7	17,4	33,4
Gondjaim többségén alig tudok enyhíteni	11,6	33,7	17,6	37,7
Gyakran fontos dolgokban is tehetetlen vagyok	10,1	32,4	19,7	27,3
Problémáimat nem tudom megoldani	8,1	37,3	20,5	24,0
Gyakran érzem magányosnak magamat	9,0	13,6	21,4	18,3

\*Forrás: Társadalmi riport 1998: 499.

\*\* Forrás: saját adatfelvétel (N=500).

A mintába került romák az anómiára és az elidegenedésre utaló kijelentéseket sokkal inkább igaznak tartják önmagukra, mint ahogy azt az 1997-es országos kutatás során tapasztalták. Mintánkban minden ötödik személy komoly mentális problémákkal küzd, úgy érzik, hogy tehetetlenek, sorsuk alakulására szinte semmi hatásuk nincs, és problémáikat nem tudják megoldani. Ez kellően megmagyarázza a szomatikus betegségek és tünetek jelentős részét is. A problémáival megküzdeni képtelenek jelentős aránya a roma lakosság egyik súlyos társadalmi problémáját jelenti, ami – a szegénységből, a kirekesztésből, szegregációból és a megkülönböztetésből, az underclass helyzetből következően – a romák jelentős részének jellemző életérzését fejezi ki. Az anómia és az elidegenedés különösen magas a *nők* körében, ami a roma nők fokozott társadalmi hátrányaiból fakad. Az élet anómiás és elidegenedett átélése kellően magyarázza a lelkiállapot problémáit, melyekben összefonódnak a lelki, mentális és szomatikus panaszok.

13. táblázat A lelkiállapot problémáit jelző tünetek elterjedtsége  
(az „igen” válaszok százalékos eloszlása)

Anómia és elidegenedés	1997, ország*	2004, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, roma minta**
Gyakran kimerült, letört	51,1	52,2
Gyakori erős szívdobogás	25,7	52,6
Állandóan izgatott, ideges	21,6	40,6
Gyakori remegés	15,3	32,9
Úgy érzi, nincs szerencséje	47,2	57,4
Sokat aggódik az egészsége miatt	33,0	50,3
Összezavarodik, ha egyszerre több tevékenységet kell végeznie	22,7	40,6
Gyakran erős fejfájás	25,4	52,4
Félelmeitől, szorongásaitól nem tud megszabadulni	14,7	36,4

\*Forrás: Társadalmi riport 1998: 494.

\*\* Forrás: saját adatfelvétel (N=500).

Az anómia és elidegenedés mutatók kellően magyarázzák a megkérdezett romák kifejezetten rossz lelkiállapot mutatóit. Életük „alapélménye” az állandó izgatottság, kimerültség, aminek következtében nagyon magas a gyakori fejfájásra, az erős szívdobogásra és remegésre utalók aránya. Ennek a lelkiállapotnak és általános egészség-percepciónak egyenes velejárója az aggodalom egészségi állapota miatt, továbbá a kilátástalanság, a szorongás és az összezavarodottság érzése. Ezek a lelki problémák különösen magasak a nők körében. Az anómia és elidegenedés, valamint a kiegyensúlyozatlan lelkiállapot következtében a vizsgált mintában megjelennek az öngyilkosságra, mint lehetséges probléma megoldási módozatra utaló válaszok. Minden huszadik válaszoló el tudná képzelni, hogy öngyilkosságot kövessen el, a férfiak 4,1 százaléka, a nők 2,0 százaléka gondolt erre az elmúlt egy évben, és ugyanekkora részük már kísérelt meg öngyilkosságot – közülük csaknem mindenki részesült pszichiátriai kezelésben. A férfiak családjainak 6,0 százalékában, a nőkének a 3,2 százalékában történt már öngyilkossági kísérlet – a suicidumot elkövetők fele meg is halt. Ezek az adatok arra utalnak, hogy az általunk vizsgált roma populációban a magas anómia és a lelkiállapot problémái miatt minden huszonötödik roma felnőtt el tudja fogadni az öngyilkosságot, mint lehetséges probléma megoldási módot.

## ÖSSZEZGÉS

A vizsgált roma populációban szoros kapcsolat van a szociális státusz, az etnikai hovatartozás és az egészségi állapot között. Ez azt is jelenti, hogy a mintabeli romák körében tapasztalt szociális és egészségi állapot mutatók csak átgondolt, rendszerszerű „beavatkozások” esetében változhatnak, figyelembe véve azt is, hogy a saját egészségi állapotot jelentős mértékben az egyén életvezetése alakítja. Az életmódnak az egészségi állapotra gyakorolt hatása azonban jelentős mértékben az életmód keretei és feltét-

elei által meghatározottak, így az etnikai kultúra értékei is komoly hatást gyakorolnak pl. az egészségképre-és magatartásra. Ebből az következik, hogy a romák egészségi állapotát jelentős mértékben befolyásoló szegénység, etnikai alapú kirekesztettség és diszkrimináció a hazai „megoldási módok” ismert terápiájával oldható, azaz az iskolai végzettség jelentős emelésével, ami középtávon javíthatja a romák munkaerő-piaci pozícióit, ezáltal növelheti jövedelmüket. Az iskolai végzettség emelésének lehetséges programja azonban csak részben képes csökkenteni a kirekesztettséget és a diszkriminációt, melyek önmagukban is növelik a romák körében tapasztalható anómiás és elidegenedési jelenségeket, hozzájárulhatnak a lelkiállapot egyensúlyzavaraihoz, a mentális problémák magas arányához is.

Elemzéseink másik csoportja a „szegénység etnicizálódására” és az underclass társadalmi helyzetre vonatkozott. Kutatási eredményeink megerősítik a szegénység „eticizálódásának” tézisét, hisz az általunk vizsgált minták többsége a létminimum, és a relatív szegénységi küszöb alatt él. 2003-as, a megyében folytatott kutatásunk is azt mutatta, hogy a szegények között meghatározó csoportot alkotnak a romák, akik ezen túlmenően az underclass társadalmi helyzetet alakító kirekesztődések valamennyi dimenziójában a kirekesztettek között vannak. Iskolai végzettségük alacsony, iskolai szegregációjuk magas, foglalkoztatottságuk szintje alacsony, a települési szegregáció szintje a településeken belül és a települések között („poszt-szocialista gettósodás”, (Ladányi-Szelényi 1997) ugyancsak magas. Más kutatásaink is azt igazolják, hogy a megyében kialakult egy szűk roma vállalkozói elit, valamint egy még szűkebb diplomás és érettségizett középosztály, amely jelentős mértékben külön térszerkezetben él, mint a szegény romák. Ez annak a jele, hogy a megyében élő romák helyzete valóba underclass helyzetű, nem jellemzi az under-caste, vagy a lower class helyzet.

Kutatásunk fontos eredményének tartjuk azt a feltételezésünket, mely szerint az egészségi állapot – mentális állapot *egyszerre következménye a kirekesztődéseknek, és egyszerre a mutatója ennek a helyzetnek.* Ez azt jelenti, hogy a rossz egészségi–mentális állapot részben az (etnikai) kirekesztések következményeként alakul ki, és jelzi magát a kirekesztést is, pl. az anómia és elidegenedés, vagy a lelkiállapot területén, de a szomatikus egészség mutatók területén is, melyek egymással szoros kapcsolatot mutatnak. A „kirekesztések” magukban foglalják a strukturális és kulturális hatásokat és összetevőket; a strukturális hatásokat gyakran az etnikai hovatartozás magyarázza.

## IRODALOM

- Az anómia elterjedtsége és a normaszegés elfogadottsága három visegrádi országban: Magyarország, Csehország és Lengyelország 2001. Kelet-közép-európai összehasonlítás.* Budapest: TÁRKI.
- Babusik F.–Papp G. (é.n.): A cigányság egészségi állapota – szociális, gazdasági és egészségügyi helyzet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. <http://www.delphoi.hu>
- Bényi M. (2006): Cigánytelepek Magyarországon, 2003. *Család, gyermek, ifjúság*, 2.
- Csepeli, Gy.–Simon, D. (2004): Construction of Roma Identity in Eastern and Central Europe: Perception and Self-Identification. *Journal of Ethnic & Migration Studies*, 1: 129–150.
- Filepné N.É.–Fónai M.–Fábián G. (2004): A Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei népesség szociális helyzete és egészségi állapota. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 1: 78–92.
- Forray R.K.–Hegedűs T.A. (2003): *Cigányok, iskola, oktatáspolitikai*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum Kiadó.
- Fónai M. (2005): Underclass és etnicitás: a tézis empirikus tesztelése. In Szabadfalvi J. szerk.: *Amabilissimus. A legszeretettelőbbak egyike. Loss Sándor emlékkönyv*. Debrecen: Debreceni Egyetem Állam-és Jogtudományi Kar, 183–207.
- Fónai M.–Czibere I.–Zolnai E. (2004): Roma, és hátrányos helyzetű nem roma háztartások szociális és egészségi állapot mutatói Hajdúböszörményben. Hajdúböszörmény: Kézirat.
- Fónai M.–Filepné N.É. (2002): Egy megyei romakutatás főbb eredményei. *Szociológiai Szemle*, 3: 91–116.
- Fónai M.–Pénzes M. (2006): A roma lakosság szociális helyzetének és egészségi állapotának néhány mutatója. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle*, 2: 123–148.
- Gábos A.–Szívós P. (2004): Szegénység Magyarországon az EU-csatlakozás küszöbén. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 96–121.
- Gyukits Gy. (2000): A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere. In Horváth Á.–Landau E.–Szalai J. szerk.: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó, 471–489.
- Háztartás-statisztikai közlemények 27.* (2005) Budapest, KSH.
- Horváth Á.–Landau E.–Szalai J. szerk.: *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány–Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kapitány B.–Spéder Zs. (2004): *Szegénység és depriváció. Társadalomszerkezeti összefüggések nyomában*. Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kemény I.–Janky B.–Lengyel Gy. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kligman, G. (2001): On the Social Construction of „Otherness”: Identifying „the Roma” in Post-Socialist Communities, In Szelényi, I. ed.: *Poverty, Ethnicity, and Gender in Transitional Societies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 61–78.
- Kósa, Zs.–Széles, Gy.–Kardos, L.–Kósa, K.–Németh, R.–Ország, S.–Fésüs, G.–McKee, M.–Ádány, R.–Vokó, Z. (2007): A Comparative Health Survey of the Inhabitants of Roma Settlements in Hungary. *American Journal of Public Health*, 5: 853–859.
- Ladányi J.–Szelényi I. (1997): Szuburbanizáció és gettósodás. *Kritika*, 7: 4–11.
- Ladányi, J.–Szelényi, I. (2001): The Social Construction of Roma Ethnicity in Bulgaria, Romania and Hungary during Market Transition. In Szelényi, I. ed.: *Poverty, Ethnicity, and Gender in Transitional Societies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 79–90.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2002): Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle*, 4: 72–95.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép-és délkelet európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó.

- Lewis, O. (1961): *Sanchez gyermekei*. Budapest: Európa Kiadó.
- Mitev, P.E. (2001): Dynamics of Poverty. In Szelényi, I. ed.: *Poverty, Ethnicity, and Gender in Transitional Societies*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 11–37.
- Nazroo, J.V. (2003): The Structuring of Ethnic Inequalities in Health: Economic Position, Racial Discrimination, and Racism. *American Journal of Public Health*, 2: 277–284.
- Neményi M. (2000): Az egészségre ható tényezők strukturális, etnikai és kulturális összefüggései. MTA Kézirattár.
- Neményi M. (2005): Szegénység – etnicitás – egészség. In Neményi M.–Szalai J. szerk.: *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 152–193.
- Neményi M.–Szalai J. szerk. (2005): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest: Új Mandátum Kiadó. *OLEF 2003 gyorsjelentés*. Budapest: Egészségügyi Minisztérium, .
- Östlin, P.–Sen, G.–George, A. (2004): Paying Attention to Gender and Poverty in Health Research: Content and Process Issues. *Bulletin of WHO*, 82(10).
- Puporka L.–Zádori Zs. (1998): *A magyarországi romák egészségi állapota*. Budapest: Roma Sajtóközpont.
- Smith, G.D.–Chaturvedi, N.–Harding, S.–Nazroo, J.–Williams, R. (2000): Ethnic Inequalities in Health: A Review of UK Epidemiological Evidence. *Critical Public Health*, 4: 375–408.
- Spéder Zs. (2002): *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.
- Spéder Zs.–Paksi B.–Elekes Zs. (1998): Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport 2004*. Budapest: TÁRKI, 490–514.
- Szelényi, I. ed. (2001): *Poverty, Ethnicity, and Gender in Transitional Societies*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szirtesi Z. (1998): *A cigányság egészségügyi helyzete*. Budapest: Agroinform Kiadó.
- Szuhay P. (1999): *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.
- Wilson, W.J. (1987): *The Truly Disadvantaged. The Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.

## MÓDSZERTAN

### MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK AZ ISKOLAI MOBILITÁS VIZSGÁLATÁHOZ

NAGY Péter Tibor

OFI-OPKM / WJLF

1027 Budapest, Margit krt. 64a; e-mail: nagy.peter.tibor@ella.hu

**Összefoglalás:** A vitacikk súlyozási megoldást ( $\text{weight} = 1/(\text{a megkérdezett testvéreinek száma}+1)$ ) kínál arra a minden mobilitáskutatásnál jelentkező problémára, hogy a megkérdezett nemzedékre elégségesen reprezentatív minta apákra vonatkozó adatszolgáltatása nem reprezentatív az apák nemzedékére, mert a többgyermekes apáknak nagyobb az esélye, hogy visszaemlékezzen rájuk valaki. A kísérlet bizonyítja egyfelől, hogy súlyozásos módszerrel érdemben közelebb jutunk az apák nemzedékéhez, mint anélkül; másfelől, hogy a magyarországi középiskolai végzettségi csoportba, ill a felsőfokú végzettségi csoportba iránuló mobilitás lényegesen nagyobb, mint eddig gondoltuk.

**Kulcsszavak:** vita, társadalmi mobilitás, iskolai mobilitás, oktatásszociológia, módszertan, súlyozás

Jelen – vitacikknek szánt<sup>1</sup> – írás szerzője *nem* mobilitáskutató, hanem olyan oktatásszociológus, oktatástörténész, aki különféle, tanulmányi mobilitással összefüggő adatfelvételeket használva szembesült azzal a problémával, hogy nemcsak azt kellene mérni, hogy az adott tanulói népesség mobilitási esélyei szempontjából mit jelent az iskola, hanem azt is, hogy a szülők generációja szempontjából mit jelent, vagyis: milyen eséllyel és hova küldheti egy szülői generáció a gyermekeit, hogyan tekint(het) ilyen szempontból az iskola intézményrendszerére.

Egy véletlen mintavétellel kialakított tanulói minta pl. lehet maradéktalanul reprezentatív az általános iskolásokra, azaz arról minden további nélkül informál, hogy a vizsgált tanulók számára mit jelent az iskoláztatás; arról azonban nem ad képet, hogy a szülők szempontjából mit jelentett ugyanez: az eredeti mintatagjaink szüleinek ugyanis *nem egyenletes az esélye* arra, hogy „bekerülhessenek a másodlagos mintába” (magyarán: beszámoljon róluk *valaki*), hiszen akinek egyetlen gyereke volt, annak pontosan feleakkora az esélye, hogy valaki *éppen az ő szokásairól, az ő iskolázottsá-*

1 A probléma felismerése után Csákó Mihály és Róbert Péter véleménye és biztatása kellett ahhoz, hogy megoldási javaslatomat végül cikké formáljam, melyet a szerkesztőség és a lektorok javaslatai alapján jelen vitacikkben véglegesítettem. Köszönet mindannyiuknak. A cikk a Karády Viktor vezette NKFP kutatás és az általam vezetett OTKA kutatás segítségével jöhetett létre.

*gáról, az ő foglalkozásáról számoljon be, mint akinek két gyereke volt. (Egy iskolai felvétel kétszer akkora valószínűséggel éri el az utóbbi személy valamelyik gyermekét.)* Vagyis: minél több gyereke volt valakinek, annál nagyobb eséllyel számol be *éppen róla* valaki.

Mindebből az is következik, hogy, még ha az az állítás *igaz* is, hogy egy adott iskolatípusba járó diákok  $x$  arányban érkeznek diplomás családból, de az már nem igaz (pedig ez *ugyanannak* a keresztátlának a másik adata), hogy a diplomás szülők  $y$  százalékban küldik gyerekeiket egy meghatározott iskolatípusba. A tanulókon keresztül „megtalált” diplomás szülők ugyanis nem reprezentálják a diplomás szülőket, tekintve, hogy az egygyerekesek erősen felülreprezentáltak körükben... Persze nemcsak a mindenkori diáknépességekből felvett adatokon vizsgálódhatunk, hanem *bármely* olyan ismert iskolázottságú korcsoporton, ahol valahonnét ismerjük az apa foglalkozását, iskolázottságát, a torzító hatás megmarad.

Ezen a ponton ismertük fel, hogy itt valójában az iskolázottsági mobilitás két arcáról, a *kilépési és belépési mobilitás* problémájáról van szó.

## A PROBLÉMA

Jól ismert, hogy a komplett mobilitás-vizsgálatokban, (legalábbis amelyek az ISA paradigmát követik) mind a belépési, mind a kilépési mobilitást közvetlenül az adatfelvétel során felvett személyek felől szokták vizsgálni. (Connor 1979; Erikson–Goldhorpe 1992; Featherman et al. 1975; Lipset–Bendix 1959; Luijckx et al. 1995) Azaz a *belépési* mobilitást úgy, hogy a szokásos módszerekkel reprezentatív adatfelvételt végeznek, majd az iskolázottsági vagy foglalkozási csoportokra vizsgálják meg az apák és anyák iskolázottsági és foglalkozási összetételét, hogy kimondhassák, hogy egy meghatározott társadalmi csoportba honnan milyen szélességű út vezet. A *kilépési* mobilitást pedig a megkérdezett személyek gyermekeinek iskolázottsági/foglalkozási helyzete segítségével definiálják, azaz megvizsgálják, hogy a felvett személyekből képzett csoportok hová milyen valószínűséggel *küldhették* gyermekeiket.

Erre a vizsgálatra csak a komplett mobilitás-vizsgálatok során van lehetőség – ilyen volt nálunk pl. az 1992-s Róbert Péter vezette TÁRKI mobilitás-vizsgálat, vagy a Kulcsár Rózsa vezette 1983-s KSH vizsgálat – ahol tulajdonképpen három, sőt négy generációra nézve rendelkezünk adatokkal. Ez a módszer kétségtelenül megfelelő, de van két rendkívül komoly hátránya.

Az egyik, hogy természetesen csak az *éppen élő* emberekkel kapcsolatban szolgáltat adatokat – egy idősebb nemzedék élő tagjai pedig semmiképpen *nem reprezentálják* generációjuk egészének belépési mobilitását, hiszen a generáció eredeti (fiatal felnőttkori) összetételéhez képest felülreprezentáltak lettek benne az iskolázottak és tehetősebbek, a fiatalabb nemzedék tagjai pedig annak függvényében tűnhetnek társadalmi mobilitás szempontból előnyösebb vagy kevésbé előnyös kibocsájtó csoportnak, hogy későn vagy korán vállaltak-e gyereket, hiszen aki későn vállalt, annak gyermeke semmiképpen nem érhetett még el magasabb iskolázottsági-jövedelmi státuszt, tehát épp a hosszabb tanulmányi idő miatt későbbi gyerekvállaló csoportokat

torzítja kibocsátási szempontból „lefelé”, vagy legalábbis a „még nem tudjuk” csoportja felé.

A másik komoly hátrány, hogy valódi történeti vizsgálatra semmiképpen nem alkalmas, hiszen a száz-százhusz évvel ezelőtt született csoportok kibocsátási mobilitását semmiképpen nem mérhetjük ezzel a módszerrel.

Ráadásul az ilyen – tulajdonképpen két irányba tekintő – mobilitás-vizsgálatnál sokkal gyakoribbak azok a felvételek, melyek csak egy irányba tekintenek, csak a megkérdezettek szüleinek foglalkozását, iskolázottságát tudakolják. Ilyenek továbbá a történetileg rendelkezésre álló adatbázisok, pl. az iskolai anyakönyvek, az 1945 előtti budapesti és országos statisztikai évkönyvek, vagy az 1930-as népszámlálás is. (Utóbbiakat Andorka Rudolf sok tekintetben feldolgozta<sup>2</sup> [pl. Andorka 1982].)

Szükségesnek látszik tehát, hogy az oktatásszociológiai és kétgenerációs mobilitás-vizsgálatok szülőadatai alapján vizsgáljunk kilépési mobilitást – ennek akadályá vizsont, hogy a szülőkre nem reprezentatív a gyerekekre reprezentatív felvétel.

*Hipotézisünk szerint – melyet ezennel vitára bocsátunk – ahhoz, hogy a szülőkre mégis valamennyire reprezentatív legyen állításunk, adatbázisunkat a kilépési mobilitás vizsgálatához súlyozni kell, mégpedig gyerekszámuk reciprokával. Ez a szám úgy számítható ki, hogy  $WEIGHT = 1/(a \text{ megkérdezett testvéreinek száma} + 1)$ .*

Így az egygyermekes apák egyszeres szorzóval, a kétgyermekes apák 0,5-ös szorzóval, a háromgyermekes apák 0,33-as szorzóval, a négygyermekesek pedig 0,25-ös szorzóval kerülhetnek beszámításra.

Ez a belátás tulajdonképpen átalakítja a társadalmi mobilitásról szóló elemzési módszert is: amennyiben nem egyetlen keresztábra kétirányú százalékszámait mutatjuk be a kilépési és belépési mobilitást.<sup>3</sup> Ha azt kérdezzük, hogy a jelenlegi diplomások milyen arányban származnak nem érettségizett apáktól, akkor – ahogy eddig is – a súlyozatlan mintát kell használnunk (hiszen a mai diplomásokra nézve a minta reprezentatív), ha viszont azt kérdezzük, hogy a korabeli érettségizetlen férfiak közül milyen arányban találunk olyanokat, akinek diplomás „vált” a gyerekéből, akkor a súlyozott mintát kell használnunk. Hasonló módon kell eljárunk egy iskolai adatbázis esetében is.

A fenti gondolatmenet helyességét *elvileg* belátva két feladat adódott. Az egyik feladat a hipotézis tesztelése *legalább egy-két* konkrét és ellenőrizhető példán, a másik annak vizsgálata, hogy meglévő eredményeinket érdemes-e ennek függvényében újra számolni.

2 A szöveg első változata az Andorka Rudolf emlékkonferencián hangzott el 2006-ban.

3 A profi mobilitás-kutatók nemcsak tudják, de kurzusaikon tanítják is, hogy a szülőkre már nem reprezentatív a minta. Ennek ellenére a keresztábra ilyen irányú használatának „tilalma” nincs jelen a szakmai közvéleményben. Az általam mintavétellel megvizsgált (lektorált folyóiratban megjelenő, tudományosan minősített szakemberek által írt) angol és magyar nyelvű oktatásszociológiai közlemények nagyobbik része vagy kétirányú % számokat tartalmaz, vagy nyelvi fordulattal utal rá, hogy kilépi mobilitásra is megfelelőnek tekinti adatait.



### A MÓDSZERTANI HIPOTÉZIS TESZTELÉSE

*Ha hipotézisünk igaz, akkor a „súlyozott apák” egy konkrét születési csoportjának iskolai végzettsége közelebb fog állni a valósághoz, mint a „súlyozatlan apák” iskolai végzettsége.*

A hipotézis igazolása érdekében keresnünk kell egy olyan adatbázist, amely a megkérdezett személyek vonatkozásában a legfőbb szocioökonómiai mutatók szerint széles körben elismerten reprezentatív, s szerepel benne

1. a megkérdezett neme,
2. a megkérdezett iskolázottsága,
3. a megkérdezett születési éve,
4. a megkérdezett szüleinek iskolázottsága,
5. a megkérdezett szüleinek pontos születési éve.

Előfeltétel volt, hogy a szülők iskolázottságát ugyanolyan (vagy ugyanolyanná tehető) skála mutassa, mint a megkérdezettek iskolázottságát.

A teszthez elsőként a Róbert Péter-féle 1992-es 3000-es elemszámú TÁRKI-s mobilitás-kutatást<sup>4</sup> használjuk fel.

Ezután a nemek, a születési évek, az apák és anyák születési éve alapján négy változót hozunk létre:

- Az egyik változó értékeit úgy határozzuk meg, hogy az 1900 és 1909 között, 1910 és 1919 között, 1920 és 1929 között stb. született megkérdezett *férfiakból* hozunk létre csoportokat.
- A másik változó értékeit úgy határozzuk meg, hogy az 1900 és 1909 között, 1910 és 1919 között, 1920 és 1929 között stb. született *apákból* hozunk létre csoportokat.
- A harmadik változó értékeit úgy határozzuk meg, hogy az 1900 és 1909 között, 1910 és 1919 között, 1920 és 1929 között stb. született megkérdezett *nőkből* hozunk létre csoportokat.
- A negyedik változó értékeit úgy határozzuk meg, hogy az 1900 és 1909 között, 1910 és 1919 között, 1920 és 1929 között stb. született *anyákból* hozunk létre csoportokat.<sup>5</sup>

Természetesen a második és negyedik változó – a néhány ismeretlen esetet nem számítva – szinte minden sorban tartalmaz értékeket, az első és negyedik változó viszont csak az adatbázis nemileg megfelelő részénél rendelkezik értékekkel.<sup>6</sup>

4 Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés – TDATA-C80: TÁRKI Mobilitás 1992. A magyarországi népesség rétegződése és társadalmi mobilitása. Kutatásvezető Róbert Péter.

5 Megjegyzendő, hogy nem négy, hanem nyolc változót készítettünk. A második négy változó az első négyet átfedő (öt évvel elcsúsztatott) korcsoportokat hozott létre. Az alábbi vizsgálatot mindkét korcsoportbeosztás segítségével elvégeztük, de minthogy az eltérések lényegtelennek bizonyultak csak az egyiket fogjuk közölni.

6 Igen fontos, hogy nemcsak a férfiak apáit kell számba vennünk. Ugyanis társadalmi csoport specifikus, hogy kik azok, akik, ha elsőnek fiuk születik, megelégednek egy gyerekkel, ha viszont elsőre (s esetleg másodikra, harmadikra is) lány, akkor második, vagy akár harmadik, negyedik gyereket is vállalnak abban a reményben, hogy „továbbvigye a család nevét.” Ez a torzító hatás kivédhető, ha a korcsoporthoz tartozó „férfiakkal” valóban a nők és férfiak korcsoporthoz tartozó apáit hasonlítjuk össze.

Ezután az első és harmadik változót keresztátlába állítjuk a megkérdezett iskolai végzettségével, s így minden évtized szülőiteire nézve százalékszámokat nyerünk, melyek a férfiakra és a nőkre külön-külön mutatják az iskolai végzettséget. Mivel az adatbázist a *megkérdezettek* nézve reprezentatívnak ismertük el, mostantól ezt tekintjük az adott születési csoportra nézve érvényes “valóságnak”.

Ezután a második változót keresztátlába állítjuk az *apa* iskolai végzettségével, majd a negyedik változót az *anya* iskolai végzettségével. Százalékszámokat kapunk, melyek rendre eltérnek az előző – férfiakra és nőkre számolt - százalékszámoktól.

Az eltérés oka egyes születési csoportoknál nemcsak a gyermekszám különbözőségében keresendő, hiszen pl. az 1900-1909 között született megkérdezett férfiaink – tekintettel arra, hogy a 80-90 évet természetesen társadalmi csoport specifikusan, tehát iskolázottság-specifikusan élnek meg az emberek – teljesen más összetételt kell, hogy mutassanak, mint az 1900 és 1909 között született apák, hiszen az ő gyerekeik – akik visszaemlékeznek rájuk – az adatfelvétel pillanatában még csak középkorúak, tehát nincs szisztematikus torzulás velük kapcsolatban. A másik végponton nyilván nagyon kicsi lesz azoknak az apáknak a száma, akik 1954 után születtek, hiszen az ő gyerekeik éppen csak elérhették azt a 18 évet, ami az 1992-s adatfelvételbe való belépéshez szükséges volt.

Az 1940-es években születetteknel azonban e szempontok nem játszanak szerepet, e csoportra érdemes koncentrálnunk a tesztet.

További torzító faktor, hogy a századfordulón született apák vonatkozásában bizonyos iskolai végzettségek, pl. szakközépiskola, szakmunkásképző semmiképpen nem léteztek, de a gyermeki emlékezet – nyilván analógiásan – e kategóriákba is számos apát sorolt. Ezért az eredményeket úgy vonjuk össze, hogy a felsőfokú végzettségük arányát, illetve az érettségivel és felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát lássuk.

Ezt követően az egész adatbázist megsúlyozzuk a gyerekszám reciproka segítségével kialakított súllyal<sup>7</sup> és ismét elvégezzük az előző lépést (lásd *1. táblázat*).

*1. táblázat* A “férfiak” és az “apák” iskolai végzettsége a TÁRKI adatbázis szerint

	8 átl vagy kevesebb	szakmunkásképző	középiskola	felsőfok
1940 és 1949 között született férfiak	25,60%	33,10%	24,00%	17,30%
1940 és 1949 között született apák	29,30%	35,00%	20,30%	15,30%
1940 és 1949 között született apák – súlyozva	25,10%	33,60%	24,10%	17,20%

A „valóság”-ot jelentő *férfi* megkérdezettjeink és a súlyozatlan, ugyanabban az évtizedben született *apák* iskolai végzettsége között nem kevesebb, mint 2% különbséget

7 Technikai részletkérdés, hogy a gyerekszám reciprokos súlyozás következtében megváltozott a vizsgált apák abszolút száma. Ha ezt el akarjuk kerülni, akkor a súlyozatlan és súlyozott apaszám hányadosával megszorozzuk a gyerekszám-reciprokot, ez érdemben nem változtatja meg a súlyozás hatását, de visszaállítja az eredeti abszolút apaszámot.

találunk. Minthogy a “valóság”-ban e csoportban 17,3%-os felsőfokú végzettséggel számolhatunk, ez a 2%-os hiba 1,131 szoros torzítást jelent:  $17,3/15,3=1,1307$ .<sup>8</sup>

Amikor azonban a súlyozott számokat vesszük szemügyre, mindössze 0,1%-nyi különbséget találunk, azaz alig 1,006 szoros torzításra leltünk:  $17,3/17,2=1,0058$ .

Másképpen fogalmazva a súlyozás eredményeképpen e korcsoportnál valódiról elhanyagolhatóra esett vissza a valóságban megfigyelt és az apaként megidézett emberek iskolai végzettsége közötti különbség.

Ha az érettségivel vagy diplomával rendelkező csoportot együtt vizsgáljuk, ez a “valóságban” 41,3%-ot -tesz ki, az első számítás szerinti apáknál 35,6%-ot, a „súlyozott apáknál” viszont hasonlóképpen 41,3%-ot – tehát itt még inkább megmutatkozik módszerünk sikere, mert az eredetileg 1,160-szoros torzítás a hihetetlen 1,000-szeres, azaz teljes egybeeséssé változott át...

Második kontrollunk ugyanerre az adatbázisra támaszkodik, mégis független. A nőkre elvégzett vizsgálat jelen esetben teljes értékű kontrollnak tekinthető, hiszen a „valóság” ebben az értelemben egy másik almintából, ugyanennek az adatbázisnak a női mintájából keletkezett, az anyák iskolai végzettségét viszont, akár csak az előző esetben a teljes adatbázisból számoltuk ki. Az eredmény itt kevésbé látványos: a diplomásoknál az eltérés 6,4%, súlyozva pedig 5,2%. A legalább érettségizettek vonatkozásában pedig 10,2%-ot, ill 4,2%-ot jelent. *Mindkét esetben a súlyozott adatbázis közelíti meg jobban a valóságot.*

A harmadik kontroll-mintánk a *Társadalmi mobilitás Magyarországon 1983 c.* kutatásból származik.<sup>9</sup>

Itt is ugyanazokat a változókat hozzuk létre, és ugyanazokat a számításokat véghezvük el.

A súly kialakításánál itt fokozottan figyelembe kell venni, hogy az eredeti adatbázis csak súlyozott formában reprezentálja a lakosságot, így az új súly az eredeti súly és a gyerekszám reciprokának szorzata lesz.

Minthogy ez egy tíz évvel korábbi felvétel az ideálisan megvizsgálható csoport az 1930-as években születetteké.

2. táblázat A “férfiak” és az “apák” iskolai végzettsége a KSH-adatbázis szerint

	8 ált vagy kevesebb	szakmunkásképző	középiskola	felsőfok
1930 és 1939 között született férfiak	72,5	2,0	14,5	10,9
1930 és 1939 között született apák	54,3	25,5	11,4	8,8
1930 és 1939 között született apák – súlyozva	49,7	27,7	12,4	10,2

8 Természetesen a „% számok hányadosa” mindig kockázatos szám, hiszen a kategória alacsony telítettsége (0 hoz közeli százalékszám) esetén kicsiny különbségek óriásira nőhetnek, magas telítettség (100% közeli szám) esetén pedig jelentős különbségek is lényegtelennek tűnhetnek.

9 Az adatgyűjtemény egyedi TÁRKI azonosítója: TDATA-A39; kutatásvezető: Kulcsár Rózsa, Központi Statisztikai Hivatal Társadalomstatistikai Főosztály.

A 2. táblázatból első pillantásra megállapítható, hogy „valami nem stimmel”, a „valóságban” ugyanis alig 2% végzett szakmunkásképzőt, míg az apák esetében ez 25-28%. A magyarázat igen egyszerű: akik saját iskolai végzettségükről nyilatkoztak, azok pontosan tudták, hogy ők nem végeztek szakmunkásképző iskolát – hiszen amikor ők tizenévesek voltak olyan még nem létezett, akik viszont apjuk iskolai végzettségéről szóltak, azok az apa szakmunkás munkajellegéből indultak ki, s mondtak szakmunkásképzőt.

Ezért, hogy használható adathoz juthassunk összevontuk a szakmunkásképzős és ennél alacsonyabb végzettségeket egyetlen nem érettségizett tömbbé (2a. táblázat).

2a. táblázat A „férfiak” és az „apák” iskolai végzettsége a KSH-adatbázis szerint

	középiskolánál alacsonyabb	középiskola	felsőfok
1930 és 1939 között született férfiak	74,5	14,5	10,9
1930 és 1939 között született apák	79,8	11,4	8,8
1930 és 1939 között született apák – súlyozva	77,4	12,4	10,2

Az előbbi számítást ismételten elvégezve megvizsgáljuk, hogy a 30-as években született férfiak (2321 fős almintá) és az ugyanabban az évtizedben született apák (3679 fős almintá) milyen arányban felsőfokú végzettségűek. Kitűnik, hogy a súlyozatlan apák megfelelő adata 2%-kal alacsonyabb, mint a férfiaké, s így (ha ismét csak a „férfiakat” fogadjuk el valóságnak) a megfigyelt apák adata 1,25-szörösen torzít. Ha azonban a súlyozást elvégezzük a különbség alig 0,7% lesz, s így a torzítás 1,07-re csökkent, tehát elhanyagolhatóvá vált. A közép- és felsőfok összevont értékeit tekintve pedig 1,26-szorosról, 1,13-szorosra csökkent a torzító hatás. Itt a különbség kevésbé látványos, de a súlyozás itt is érdemben javított a helyzeten.

*Hipotézisünk – két azonos adatbázisból származó de független és egy harmadik iskolázottsági teszt alapján - igaznak bizonyult: a súlyozás révén közelebb kerültünk a közvetve megfigyelt apák és anyák társadalmi valóságához, mint súlyozás nélkül.*

### A TÉNYLEGES MOBILITÁS-KÜLÖNBSÉG A KÉTFÉLE SZÁMÍTÁS UTÁN

Második hipotézisünk szerint a súlyozás érdemi különbséget jelent majd minden olyan számításnál, mely az apák és anyák nemzedéke felől indítva kilépési mobilitást akarnak számolni. Térjünk vissza az 1992-s TÁRKI mobilitás-vizsgálathoz.

3. táblázat A felsőfokú végzettséggel nem rendelkező apák gyermekeinek iskolai végzettsége – az 1992-es adatbázis alapján

	N	Súlyozatlan %	Súlyozott %
Nem járt	18	0,7	0,4
Kevesebb 8 általánosnál	410	15,8	11,9
8 általános	631	24,3	21,7
Szaktaniskola	731	28,2	28,3
Középiskola	565	21,7	26,4
Felsőfokú	240	9,3	11,3
Összesen	2595	100	100

A régi számítási mód szerint a diplomával *nem rendelkező* apák gyermekeinek 9,3%-a lett diplomás, az új számítási mód szerint 11,3%-a. Tehát 1,22-szer nagyobb a diplomásrétegbe irányuló kilépő mobilitás, mint eredetileg gondoltuk.

Hasonló módon kiszámítottuk, hogy *az érettségivel nem rendelkező apák gyermekeinek a régi számítás szerint 27%-a, az új számítás szerint viszont már 37%-a szerzett (legalább) érettségit.* A gyermeküket a szocialista korszakban beiskolázókra (1940 után születettek) szűkítve a bázist, *a régi számításnál az érettségivel nem rendelkező férfiak 35%-a, az új számítás szerint viszont 42%-a tudta legalább érettségéhez juttatni gyermekét...* A középiskolai végzettségbe irányuló kilépési mobilitás tehát 1,37-szer, a fiatalabb nemzedéknél 1,2-szer nagyobb, mint gondoltuk. A gyerekszám a régebbi nemzedékekénél nagyobb, az újabbaknál kisebb arányban torzít.

*Mindez a 10 évvel korábbi lényegesen nagyobb adatbázis alapján a következő:*

4. táblázat A felsőfokú végzettséggel nem rendelkező apák gyermekeinek iskolai végzettsége – az 1983-as adatbázis alapján

	N	Súlyozatlan %	Súlyozott %
Nem járt	409	1,32	1,74
1–7. osztály	9426	30,47	30,29
8 általános	10393	33,60	30,98
Szaktaniskola	3882	12,55	12,26
Érettségi	5035	16,28	18,00
Felsőfokú	1780	5,76	6,70
Összesen	30927	100	100

Mint hogy 10 évvel korábban vagyunk, még sokan élnek a kifejezetten iskolázatlan népességből, s még nem nőtt fel az a nemzedék, amelyik a diplomások számát a 90-es évek elejére magasra emelte. Ennek következtében itt kisebb számokat láthatunk: a diplomával nem rendelkezők gyermekeinek az első számítás szerint 5,76, az új számítás szerint 6,70% volt felfelé mobil. Tehát a kilépési mobilitás 1,14-szer nagyobb, mint eddig gondoltuk.

Hasonló módon kiszámoltuk, hogy a középiskolai végzettséggel nem rendelkező apák felől nézve a felfelé irányuló kilépési mobilitás 1,11-szer nagyobb, mint gondolhattuk...

*Annak megítélése, hogy ez a mobilitás mikor következett be, már csak úgy lehetséges, ha a megkérdezett érettségi vagy diplomaszerezési éve rendelkezésre áll: ez (megnémiképp a levelező és esti érettségik aránya) alapján dönthető majd el, hogy már a Horthy-korszakban gyerekkori tanulmányoknak köszönhetően ténylegesen megtörténik a "kilépés", vagy a szocialista korszakban lezajlott intragenerációs mobilitásnak, felnőttkori tanulásnak köszönhető-e ez a magasabb szám. A szocializmus kori magasabb kilépési mobilitás azonban – legalábbis a tény, hogy a korszakon belül történt a mobilitás, akár inter- akár intragenerációsan – vitathatatlanak tűnik.*

Az új számítás – nem meglepő módon – azt is mutatja, hogy az egygyermekes családokból származókra nagyobb mobilitás jellemző. Azaz a többgyermekesség csökkenti a kilépési mobilitási valószínűséget: már csak azért is, mert a gyermekszám nem egyszerűen társadalmi/iskolázottsági csoport specifikus, hanem társadalmi csoporton belül is a születésszabályozás, a tudatosabb élettervezés, s a modernitás jelzőszáma (természetesen csak statisztikailag, s csak nagy átlagban), s ezek a tulajdonságok valószínűsítik azt is, hogy a gyerek iskolázását szorgalmazzák a szülők. Nyilvánvaló az is, hogy minél magasabb a gyerekszám, annál kevesebb tőkét tud a család egy-egy gyerek iskolázásába fektetni, illetve annál kevésbé tud a gyerek korai pénzkereső aktivitásáról lemondani.

Az új számítás eredményeinek értékeléséhez másféle számítások is szükségesek lennének, pl. széleloszlás, loglineáris modellek, mintavételi hiba megváltozásának kiszámítása – de mindezek (melyet nálam statisztikailag avatottabb szakember végezhet csak el) vélhetőleg nem változtatják meg a tényt, hogy jelentős eltolódás várható a mobilitás mértékében.

E számítás – minthogy megváltoztatja az adatokat - vélelmezhetően érdemben szól hozzá nemcsak a magyarországi mobilitásról szóló vitákhoz, hanem az egyes társadalmak összehasonlításához is. (Connor 1979; Csákó 2002; Erikson–Goldhorpe 1992; Featherman et al. 1975; Liskó 2003; Róbert 2000; Szelényi 1996; Luijckx et al. 1995) Természetesen nem zárható ki, hogy mindezen nemzetközi vizsgálatokra elvégezve a kilépési mobilitás átszázalékolását, a mobilitás mindenütt egyenletesen növekedne, tehát az országok, modellek közötti sorrend nem változna.

### KITERJESZTÉSI LEHETŐSÉG?

Ez a vizsgálati mód *minden* olyan adatbázison alkalmazható, ahol az apával vagy anyával kapcsolatban *bármit* megkérdeztek, ezért egy gondolat kísérlettel eltávolodunk a mobilitási kutatások mezejéről.

Ha nem a mindenkori *szülők* iskolázottságának a kérdését tennénk fel, hanem a mindenkori *teljes népesség egyes iskolázottsági csoportjait* akarnánk megvizsgálni, bármely – a kérdőívben feltett – kérdés alapján, talán erre is lehetőség nyílik.

Ha például egy meghatározott évtizedben született nemzedék iskolázottságának és templomjárási gyakoriságának összefüggését szeretnénk megvizsgálni (azon kérdés alapján, hogy „Édesapja az ön 10 éves korában milyen gyakran járt misére/istentiszte-

letre”), akkor nem hanyagolhatjuk el azokat sem, akiknek nem volt gyereke. A közelítő megoldás a következő eljárás lehet:

1. Egy adatbázisból megállapítjuk, hogy a.) manapság a mintába került idősebb gyermektelenek templomjárási gyakorisága átlagosan a mintába került hasonló korú *egygyermekesekhez* áll legközelebb, mert a többgyermekesek – azonos társadalmi csoporton belül – átlagosan gyakoribb templomjárók; hogy b.) manapság a 10 év körüli gyerekekkel rendelkezők templomjárási gyakorisága a velük átlagosan azonos korú gyermektelenekéhez közelebb áll, mint az átlagosan a mintába került hasonló korú többgyermekesekéhez – az utóbbiak átlagosan gyakoribb templomjárók.

2. Feltételezzük, hogy ez régebben, a vizsgált időszakban is így volt.

3. Demográfiai adatok (pl. népszámlálási adatok...) alapján megállapítjuk, hogy a gyermektelenek és az egygyermekesek együttes száma hogyan aránylik az egygyermekesekhez, ez az (egynél mindig valamivel nagyobb) szám legyen N.

4. Ezután új súlyt alkotunk.

–  $WEIGHT = 1 / (\text{megkérdezett testvéreinek száma} + 1)$ . (Ez azonos a vitacikk fentebbi részében leírt súlyal).

–  $WEIGHT1 = WEIGHT$  ha a megkérdezettnek vannak testvérei, viszont  $WEIGHT1 = WEIGHT * N$ , ha nincsenek.

– S mivel testvér nélkül felnőttek esetében  $WEIGHT = 1$ ,  $WEIGHT1$  az ő esetükben egyenlő lesz N-nel.

Azaz: a korabeli egygyermekeseket úgy vesszük számításba, hogy „képviselhesék” gyermektelen nemzedéktársaikat is. Utóbbi eljárást lehet úgy finomítani, hogy évtizedenként külön-külön állapítjuk meg, hogy a gyermektelenek és az egygyermekesek együttes száma hogyan aránylik az egygyermekesekhez, s ezek (az 1-nél minden esetben valamivel nagyobb) számok legyenek N1, N2, N3 stb. Mármost, ha  $WEIGHT1$  kiszámítása céljából az egyes évtizedekhez tartozó  $WEIGHT$ -et minden „testvértelen” esetben átváltoztatjuk – évtized-specifikusan – N1, N2, N3-ra, olyan közel jutunk az eredeti társadalmi csoport leírásához, mint soha semmilyen más módszer esetén ...

**IRODALOM**

- Andor M. (2002): Diplomás szülők gyerekei. *Educatio*, 2.
- Andorka R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Connor, W.D. (1979): *Socialism, Politics and Equality*. New York: Columbia UP.
- Csákó M. (2002): ...és a doktor úr gyereke? *Educatio*, 2.
- Erikson, R.–Goldhorpe, J.H. (1992): *The Constant Flux*. Oxford: Clarendon Press.
- Featherman, D.L.–Jones, F.L.–Hauser, R.M. (1975): Assumptions in the Social Mobility Research in the US. *Social Science Research*, 4: 329–360.
- Lipset, S.M.–Bendix, R. (1959): *Social Mobility in Industrial Society*. London: Heinemann.
- Liskó I. (2003): Továbbtanulási ambíciók és esélyek. *Educatio*, 2.
- Róbert P. (1986): *Származás és mobilitás*. Budapest: MSZMP KB Társ. Tud. Int.
- Róbert P. (2000): Bővülő felsőoktatás: ki jut be? *Educatio*, 1.
- Luijkx, R.–Róbert P.–Graaf, P.M.de–Ganzeboom, H.B.G. (1995): A származástól a teljesítményig: a státuszmegszerzés folyamata Magyarországon. *Szociológia*, 4.
- Szelényi I. (1996): A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány*, 4: 385–402.



## MŰHELY

### INTERNETHASZNÁLAT ÉS KAPCSOLATI ERŐFORRÁSOK IDŐBENI ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

– Egy longitudinális vizsgálat eredményei –

ALBERT Fruzsina–DÁVID Beáta–MOLNÁR Szilárd

Zsigmond Király Főiskola, MTA Szociológiai Kutatóintézet  
1039 Budapest, Kelta utca 2.; e-mail: albert.fruzsina@ella.hu

Veszprémi Hittudományi Főiskola, MTA Szociológiai Kutatóintézet  
8200 Veszprém, Jutasi út 18/2.; e-mail: bea.david@ella.hu

BME-UNESCO Információs Társadalom- és Trendkutató Központ  
1111 Budapest, Stoczek u. 2-4.; e-mail: molnar.szilard@itk.hu

**Összefoglaló:** Elemzésünkben azt vizsgáljuk, hogyan hat a kapcsolatokra az internet használata, illetve az egyének kapcsolathálózati jellemzőinek van-e kimutatható hatása az internethasználat terjedésére. Longitudinális vizsgálatunk empirikus alapja a World Internet Project 2001 és 2003 között végzett három adatfelvétele.

**Kulcsszavak:** szociabilitás, társadalmi tőke, internethasználat, internet diffúziója

### PROBLÉMAFELVETÉS

Az Egyesült Államokban egy 50 éves trend tört meg 2003-ban: ebben az évben történt meg először, hogy a televízió nézésnél több időt fordítottak a fiatalok egy másik médium, a világháló használatára (Cole 2003). A rohamos fejlődést látva hamarosan napvilágot láttak olyan kutatási eredmények (Kraut et al 1998; Nie et al 2000, 2002, 2003), amelyek szerint az internetezés kiszakítja a felhasználókat a társadalmi hálózatokból, hiszen a használat miatt kevesebbet érintkeznek családtagokkal, barátokkal és közösségekkel. Norman H. Nie professzor meglátása szerint az e-mail hiába alkalmas kapcsolatot kialakítani emberek között, ha nem képes egy kávé vagy sör melletti beszélgetés, egy ölelés hangulatát nyújtani, így az internet lehet az a végső izoláló technológia, amely végleg romba dönti a televízió és az autók által már így is meggyengített közösségeket. Kutatásuk (Nie–Erbring 2000) szerint minél több időt internetezik valaki, jellemzően annál kevesebb időt tölt el valódi emberi lények társágában. Egyesült államokbeli longitudinális adatbázison végzett elemzések szerint

(Kraut et al 2004) az internethasználat elvezethet a barátokkal és családtagokkal való kapcsolat (látogatás) gyakoriságának visszaszorulásához, ráadásul ez a hatás erősebb azoknál, akik a használat előtt több társadalmi kapcsolattal rendelkeztek. Mindez azt eredményezheti, hogy „a számítógép-hálózatok használatának következtében idővel egy egész társadalom felelőtlenebbé vagy atomisztikusabbá válhat” (Levine 2004: 84). A pesszimista nézőpontot képviselők szerint, ha az interneten keresztül létre is jönnek új kapcsolatok, ezek többnyire kevésbé szorosak, hiszen az e-mail „alacsonyabb” szintű kommunikáció, mint a telefonálás vagy a személyes találkozás. Cummings, Butler és Kraut (2002) kutatásai szerint az online és az offline személyközi kapcsolatok között éles minőségbeli különbség figyelhető meg: az interneten keresztül li kapcsolatok nem tudnak olyan erős kötések kialakítani, mint például a telefonbeszélgetések vagy a személyes találkozók, sőt, meglátásuk szerint az emberek számára a telefonon keresztül tartott kapcsolatok fontosabbak, mint a személyes találkozások. Eredményeik ugyanakkor azt mutatják, hogy az emberek a társadalmi távolság és az elérni kívánt cél, aktivitás függvényében választanak kommunikációs eszközt. Ennek értelmében az internet nem forgatja fel az emberek mindennapi életét, egyelőre inkább csak a gyenge kötések kialakítására, fenntartására képes, szemben például a telefonnal.

Az információs technológiák negatív hatásait erősíti, hogy ezek alkalmat adnak az anonimitás és az individualizmus megerősödésére, így gyengítik a társadalmi normákat, a bizalmat, pusztítják a társadalmi tőkét (Kiesler et al 1991).

Mindez joggal veti fel azt a kérdést, hogy a modern információtechnológia miként hat a társadalmi integrációra, a kisközösségek kohéziójára, az egyén társas viszonyaira. Vajon a televízió után itt egy újabb olyan technológia, amely szétzúzza az emberi kapcsolatokat, izolálja az egyént, gyengíti a kisközösségek normaközvetítő és kontrolláló szerepét? – vetődik fel a kérdés egyre gyakrabban a szociológiai szakirodalomban.

Természetesen a disztópikus forgatókönyvek mellett nincs hiány az utópisztikus látásmódot képviselőkből sem. Jon Katz 1997 végén úgy mutatja be az internetet a napi rutin szintjén használó „hálózati polgárt”, mint egy toleráns, a közügyek iránt felelősséget érző és vállaló, erős civil öntudattal rendelkező, szabadságszerető embertípust. A lelkes szólamok szerint az IKT-eszközök elterjedése megerősíti az egyént az állammal és a hagyományos hierarchikus struktúrákkal szemben, és soha nem tapasztalt mértékű lehetőséget ad arra, hogy sok felhasználó kommunikáljon egyszerre sok más emberrel. Egyre nagyobb szerephez jut az interaktivitás, a kérdezés, visszajelzés lehetősége a személyközi, valamint a személyek és intézmények közötti kommunikációban, amit ráadásul nem korlátoznak különböző földrajzi, politikai határok. Szoftverek, webes alkalmazások, közösségi informatikai fejlesztések sora táplálja azt a reményt, hogy a hanyatló civil aktivitás, a bizalom, a deliberatív, azaz a folyamatos konzultáción, bevonáson alapuló politikai élet, a nyilvánosság intézményei megerősíthetők az IKT-eszközök értelmes, körültekintő és innovatív használata révén.

Cole és Robinson (2002) vizsgálatai azt igazolják, hogy az internetet használók nem fordítanak kevesebb időt társas kapcsolataik ápolására, mint a világhálót nem használók, az internet-használók pedig pozitívabb társadalmi attitűdökkel rendelkeznek, miközben kevésbé érzik magukat magányosnak. Wellman és munkatársai (2002) már határozottabban fogalmaznak: „az internet növeli a személyek közötti kapcsolattartást, a szervezetekben való részvételi hajlandóságot és új lehetőséget biztosít a kö-

zösségi elkötelezettségnek”, vagyis az „internet képes növelni a társadalmi tőkét, a civil elkötelezettséget, és az online közösségeknél ez a fejlődés érzékelhető is” (Wellman et al 2002: 19).

## HIPOTÉZISEK

Magyarországon az utóbbi néhány évben alig változott az internethasználók szociológiai összetétele, a háztartások PC- és internet-ellátottsága<sup>1</sup>. A magyar felnőtt lakosság 53 százaléka nem használt számítógépet 2006-ban, valamint 64 százalék nem tekinthető internetezőnek a World Internet Project (*A digitális jövő térképe 2006*) – továbbiakban WIP – becslései szerint.

Hazánkban az elmúlt években – a diffúziós (elterjedési) várakozásokkal ellentétben – a fontosabb lakossági mutatók terén csak lassú fejlődésről beszélhetünk. Az otthoni számítógépek aránya pontosan annyival, 1 százalékponttal bővült 2003-hoz képest 2004 év végére, mint az „öreg” technológiának számító színes televízióé, csak-hogy amíg a TV ezt 96 százalékos lefedettségi szintről produkálta, addig a PC pusztán 32 százalékról. Ugyanígy nehéz pozitív eredményként elkönyvelni az otthoni internet-felhasználás terén tapasztalt 2 százalékpontos éves növekedési ütemet, amellyel pontosan 25 év alatt érné el Magyarország az Egyesült Államok mostani otthoni hozzáférési arányát.

Ennél is aggasztóbb az a jelenség, hogy a nem használókban belül túlsúlyban vannak azok, akiknek semmilyen közvetlen, személyes kapcsolata sincsen az információs társadalom jellegadó eszközeivel, továbbá olyan közeli személyekkel, akik például interneteznek, használnak e-közszolgáltatásokat. Valószínűsíthető, hogy a társadalmi kapcsolatok milyensége és mennyisége befolyásolja az IKT-eszközök elterjedésének mintázatát, így érdekesnek tűnhet az a kérdésfelvetés, hogy a társadalmi kapcsolatok mintázata alapján milyen különbség tapasztalható az internetet használók és nem használók között.

Összefoglalásul tehát azt mondhatjuk, hogy a kapcsolati erőforrások és az internet-használat közötti összefüggés vizsgálata az elméleti bevezető alapján a rendelkezésre álló adatok tükrében két dimenzióban lehetséges:

1. A rendelkezésre álló kapcsolati erőforrások miként befolyásolják az internet-használat elterjedését?

2. Hogyan hat az egyre népszerűbbé váló internet-használat a személyek közötti kapcsolatok mennyiségére, minőségére?

Az alábbi tanulmányban az internethasználatot befolyásoló szocio-demográfiai mutatók elemzése mellett az internethasználat kapcsolati erőforrásokra gyakorolt hatását vizsgáljuk longitudinális (panel) adatbázison, a WIP 2001–2003-as adatain. Négy hipotézist teszteltünk, melyek megfogalmazására még a 2002-es WIP adatok keresztmetszeti elemzésekor került sor (Molnár 2004). Az adatok alapján akkor úgy tűnt, az internetnek,

1 A World Internet Project adatai szerint 2003-ban a háztartások 32%-ában, 2004-ben 33%-ában volt számítógép, míg 2006-ban ez az arány 38%-ra küszöböt fel. 2004-ban a háztartások 14%-a csatlakozott otthonról a világhálóhoz, míg ez az arányszám 15%-os volt 2005-ben. Lásd bővebben BME-UNESCO ITTK: Magyar Információs Társadalom Éves Jelentés 2005 és 2006, .

mint kapcsolatteremtő, kommunikációs eszköznek a rutinosabb, kiterjedtebb (nem csak szabadidő eltöltése) és hosszabb idejű használata következtében növelhetők a kapcsolati erőforrások. Azonban az ok-okozati viszonyt tekintve csak hipotéziseket fogalmazhatunk meg, mivel keresztmetszeti adatokon lehetetlen volt azt megvizsgálni, hogy az adott időpontban nagy gyakorlattal rendelkező felhasználók nem pontosan azért kezdtek-e el használni az internetet, mert eleve nagyobb volt a kapcsolathálójuk, vagy pontosan az internet használata miatt nőtt meg a társadalmi tőkájük. Vajon azért kezdtek el használni az internetet, mert eleve nagyobb társas készséggel rendelkeztek – ezt az igényüket pedig kiválóan kielégíti a világháló –, vagy inkább arról van szó, hogy az internet hosszú idejű használata jótékony hatással van a kommunikációs, kapcsolatteremtő kompetenciákra? A kérdés megválaszolásához a mostani felhasználókat nem az internetről jelenleg elzárkózó társadalmi rétegekkel, hanem az internet megismerése előtti önmagukkal kell összevetni. Ezt az összefüggést idősoros vizsgálatokban az érintett időszakban felhasználókká váltak adatainak elemzésével teszteltük, amit a WIP három éves adatait tartalmazó longitudinális adatbázis lehetővé tesz.

A longitudinális adatbázis előnye, hogy segítségével lehetővé válik e kapcsolatok időbeni alakulásának felmérése az internetet az adatfelvétel mindhárom évében használók, a vizsgált időszakban nem internetezők, az új belépők és a világháló használatát abbahagyók csoportjaiban három év adatgyűjtéseinek alapján. Az internet elterjedésének kezdeti, nekilendülés előtti szakaszában indított panel jellegű kutatás a kapcsolati erőforrásokra gyakorolt hatásmechanizmusok pontosabb (valós idejű) megismerésének reményét nyújtja. A magyarországi vizsgálatok előnye, hogy az IKT-eszközök alacsony elterjedtségi mutatói miatt ezek társadalmi hatásai még folyamatában kutathatók, így lehetőség nyílik arra is, hogy a diffúziós folyamat kulturális gátjainak bemutatását tovább finomítsuk a felhasználók, a nem használók, az új belépők, és a kilépők szociabilitásának, kommunikációs hálózatainak vizsgálata segítségével. Mint már jeleztük, az interperszonális kapcsolatok milyensége és mennyisége nagy valószínűséggel befolyásolja az IKT-eszközök elterjedésének mintázatát, azonban kutatásunkban a kérdést úgy tettük fel, hogy a társadalmi kapcsolatok mintázata alapján milyen különbség tapasztalható az internetet használók és nem használók között. Első hipotézisünket ebből kiindulva fogalmaztuk meg.

## HIPOTÉZISEK

A 2002-es adatok alapján 4 különböző hipotézist állítottunk fel.

Első hipotézisünk szerint

(1) elsősorban azok az emberek kezdenek el internetezni, akiknek eleve több kapcsolati erőforrásuk volt, azaz feltevésünk szerint az internethasználat elterjedésének trendjei hasonlóak az általános kapcsolatgazdagság trendjeihez (Albert-Dávid 1998, 2000).<sup>2</sup>

2 Általánosan megfigyelhető tendencia, hogy a férfiaknak több barátjuk van, mint a nőknek, és több nőnek nincsen egyáltalán barátja, mint férfinak. A kor előrehaladtával csökken, a magasabb iskolai végzettséggel, jövedelemmel és a településtípusok urbanizációs fokával párhuzamosan emelkedik a barátok száma.

Az internet használata azonban maga is hat a szociabilitásra, kapcsolati erőforrásokra. Ennek a hatásnak három lehetséges iránya feltételezhető.

A pozitív irányú hatást feltételező hipotézis:

(2) Az internethasználat növeli a kapcsolati erőforrásokat. Minél inkább régi, illetve intenzívebb felhasználó valaki, annál valószínűbb, hogy a világháló használata révén növelni tudja kapcsolati erőforrásait.

Semleges hatást feltételező hipotézis:

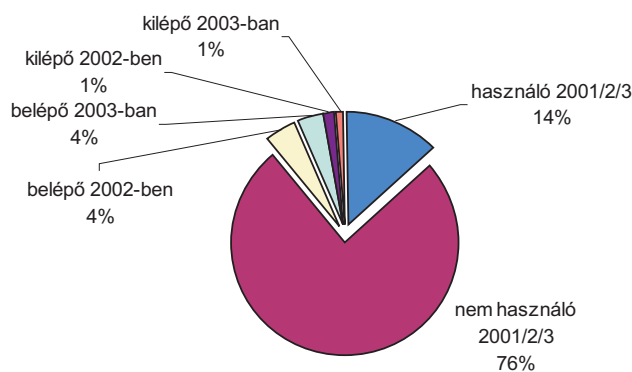
(3) Az internethasználat sem nem növeli, sem nem csökkenti a kapcsolati erőforrásokat.

Negatív hatást feltételező hipotézis:

(4) Az internethasználat a barátokkal és családtagokkal való személyes kapcsolat-tartás visszaszorulásához vezethet. Ez különösen igaz lehet a használat előtt is gazdag kapcsolati erőforrásokkal rendelkezők körében, valamint a használatlaltal nagyon sok időt eltöltők esetében.

### A MINTA ÉS A MÓDSZEREK

A WIP 2001–2003 longitudinális (panel) adatbázisa – többek között – kiváló lehetőséget nyújt arra is, hogy bemutassuk az internethasználat dinamikáját. A közel 2700 kérdezett<sup>3</sup> válaszait elemezve kiderült, hogy a három év során a minta háromnegyede egyáltalán nem használta az internetet, és mindössze 14% azoknak az aránya, akik folyamatos használóknak tekinthetők. A belépők száma 2002-ben és 2003-ban hasonló, mintabeli arányuk évente 4%. A kilépők aránya a belépők egynegyede, számuk a vizsgált két évben egyforma. Adataink alapján úgy tűnik, hogy a 16 év feletti lakosság kb. 3%-a vált internethasználóvá évente (1. ábra).



1. ábra Az internethasználat dinamikája 2001. és 2003. között

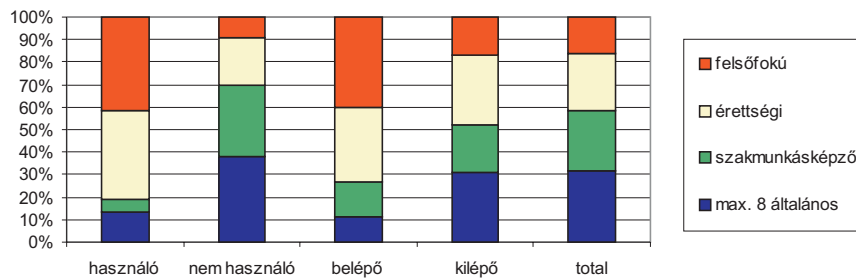
3 Az elemzés során egy olyan összevont egyéni súlyt használtunk, ami a kor, iskolai végzettség, nem és település szerint súlyozott.

Az internethasználat dinamikáját vizsgálva az alábbi négy csoport különböztethető meg: használók (14%), nem használók (76%), belépők (adopter) (8%) és a kilépők (dropout) (2%) csoportja. A csoportok szocio-ökonómiai mutatóit, kapcsolathálózati jellemzőit valamint szociabilitási készségeit összehasonlítva kísérletet teszünk a felállított hipotézisek tesztelésére.

A szocio-demográfia változók eltérő módon befolyásolják a csoportok között húzódó „törésvonalakat”: a legtöbb esetben – például kor, iskolai végzettség, régió, etnikai hovatartozás tekintetében – mind a négy csoport jól elkülönül, míg nemek szerinti különbség csupán a használók és nem használók között van: a férfiak között magasabb az internethasználók aránya (18 versus 11%).

A kor változóját vizsgálva azt találjuk, hogy nem meglepő módon a nem használók csoportja a legidősebb: az átlag életkor itt 53 év. Érdekes ugyanakkor, hogy legfiatalabbnak a kilépők csoportja tűnik, ahol az átlagéletkor 29 év, míg a használók csoportjában kicsit több, 32 év. A belépők csoportja a második legidősebb csoport, körülbelül az átlagéletkor 37 év.

Az iskolai végzettségre vonatkozó 2. ábrából jól látszik, hogy elsősorban a felsőfokú iskolai végzettségűek az eleve használók, vagy nagy eséllyel belépők. A kilépők iskolai végzettsége kicsit magasabb, mint a nem használóké, ugyanakkor elmarad a használók és belépők csoportjától.

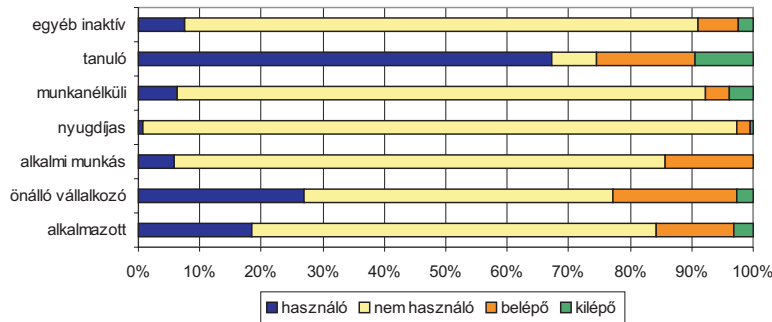


2. ábra Iskolai végzettség az internethasználat szerinti négy csoportban

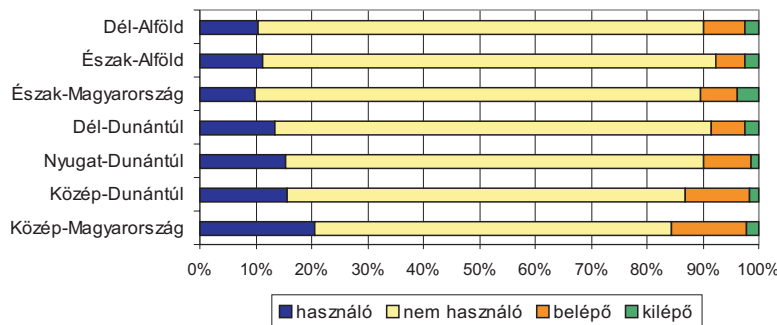
A gazdasági aktivitás szerinti csoportok közötti eltérések egy része a már ismertett kor- és iskolai végzettségbeli különbségekből nyilvánvaló: nincs mit csodálkoznunk például a nyugdíjasok „passzivitásán” (3. ábra). Ezzel szemben, valószínűleg némi kényszernek is engedve az egyik „legaktívabb” internethasználó csoportnak az önálló vállalkozók tűnnek: közülük minden ötödik kérdezett belépő volt. A tanulók csoportja az internethasználat dinamizmusát tekintve meglehetősen heterogén: ebben a csoportban a legmagasabb a használók aránya, ugyanakkor magas a belépés és a kilépés esélye is.

A négy internethasználó csoport megoszlása az ország különböző régióiban jelentősen eltér. A 4. ábra alapján az internethasználat szempontjából leghátrányosabb helyzetben az észak-magyarországi régió van. Ebben a régióban amellet, hogy a legalacsonyabb a használók aránya, legmagasabb a kilépők aránya. Ezzel szemben leg-

jobb helyzetben a közép-magyarországi régió van: itt a legmagasabb a használók és a belépők aránya is.



3. ábra A négy internethasználó típus megoszlása gazdasági aktivitás szerint



4. ábra A négy internethasználó típus megoszlása gazdasági régió szerint

### TÖBBVÁLTOZÓS LOGISZTIKUS REGRESSZIÓ ELEMZÉS

Első hipotézisünk tesztelésére legalkalmasabb módszer a többváltozós elemzés, mely lehetővé teszi számos magyarázó jellemző egy vizsgált tényezőre kifejtett hatásának elemzését úgy, hogy elkülöníti azok egymástól független hatását. Egy magyarázó tényező hatását jellemző esélyhányados becslésekor az elemzésben szereplő többi tényező hatását az alkalmazott logisztikus regresszió kiszűri. Emiatt pl. az életkorhoz<sup>4</sup> tartozó esélyhányados úgy értelmezhető, hogy az internethasználat esélye hányszorososa az egyes korcsoportokhoz tartozók körében a legfiatalabb (referencia) korcsoport-

4 Mivel az életkor, mint magyarázó tényező hatásának elemzésekor a populáció különböző korcsoportjait hasonlítottuk össze, a tapasztalt különbségek nem értelmezhetőek az egyén szintjén. Emiatt nem vonható le következtetés egy adott személy életkorának előrehaladtával a vizsgált tényezőben bekövetkező változásairól.

hoz viszonyítva, függetlenül attól, hogy ezt az összefüggést mely iskolai végzettségű, anyagi helyzetű vagy gazdasági aktivitású kategóriájában vizsgáljuk.

A szövegben és a táblázatokban azokat a hatásokat tüntettük fel, amelyeknél a kapcsolat erőssége elérte a szokásos statisztikai szignifikancia szintet ( $p < 0,05$ ).

Az általunk vizsgált csoportok:

- Internethasználók versus nem használók,
- az internetezést a longitudinális adatfelvétel alatt elkezdők versus az adatfelvétel éveiben az internetet nem használók, valamint
- a panel adatfelvétel alatt az internetezést abbahagyók versus a mindhárom évben internetezők csoportja.

A csoportok közötti különbségeket, az e csoportokat meghatározó tényezőket bináris logisztikus regresszióval vizsgáltuk. A modellekbe bevont magyarázó változóink a következők: nem, kor, iskolai végzettség, gazdasági aktivitás, az apa iskolai végzettsége, az anyagi helyzet (a háztartás egy főre eső jövedelme alapján történő jövedelmi ötödökbe sorolás), a lakhely régió szerinti besorolása, a lakhelyként szolgáló település mérete, a kérdezett roma származású-e, valamint hogy egyedül él-e. A többi változó hatását kiszűrve a vizsgált modellek egyikében sem tulajdonítható szignifikáns hatás a roma származásnak, valamint annak, hogy a kérdezett egyedül él-e.

A 3 modell közül a magyarázó változók önálló hatása leginkább az 1. modellben érhető tetten: a nyolc feltüntetett szocio-ökonómiai tényező közül hétben az internethasználók és a nem használók között markáns az eltérés (*1. táblázat*). A belépők és nem használók között – az első modellhez hasonló módon – szintén igen erős „törésvonalak” fedezhetők fel. A kisebb elemszámúak is köszönhetően a kilépők esélyeit vizsgáló modellben mérhető legkevésbé az egyes tényezők önálló hatása.

Az internetezés esélyeit vizsgálva kiderül, hogy erre a férfiak esélye a nőkhez képest több mint másfélszeres. Az életkor előrehaladtával drámaian csökken az internethasználat valószínűsége: a harminc évnél fiatalabb korosztályhoz képest a 60 év felettek esélye erre 94, de a 30–39 éveseké is több mint 50 százalékkal alacsonyabb. A legerősebb hatása az internethasználatra az iskolai végzettségnek van: a nyolc általánost végzettekhez képest a felsőfokú végzettségűek csaknem tizenháromszoros, de még a középfokú végzettségűek is több mint négyszeres mértékben esélyesek – minden más vizsgált tényező hatását kiszűrve. Az internetezés esélye a felsőfokú végzettségű apák gyermekei esetében hatszorosa a legfeljebb általános iskolát végzettek gyermekeihez képest. A Budapestet is magában foglaló közép-magyarországi régióhoz képest minden régióban minimum feleakkora eséllyel internethasználók az emberek, meglepő módon a fejlett nyugat-dunántúli régióban például Közép-Magyarországhoz képest az internethasználat esélye 75 százalékkal kisebb. Az alkalmazottakhoz képest a tanulók csaknem tizenháromszor nagyobb, a nyugdíjasok viszont 70 százalékkal kisebb eséllyel neteznek. A jövedelem pozitív hatását a legfelső ötöd esetében érhetjük tetten: az ide soroltak a legszegényebb ötödhöz tartozókhöz képest kétszeres eséllyel interneteznek.



1. táblázat Logisztikus regressziós modellek az internethasználat szerinti csoportokban – esélyhányadosok (csak szignifikáns összefüggések)

	Internetezés esélye vs nem internetezők	Belépés esélye vs nem internetezők	Kilépés esélye vs internetezők
Nem			
<i>Referencia kategória: nők</i>		1,670**	
Életkor			
<i>Referencia kategória: 14-29 évesek</i>	***	***	
30–39 évesek	,481***		
40–49 évesek	,325***	,387**	
50–59 évesek	,168***	,146***	
60 és idősebb	,057***	,042***	
Iskolai végzettség			
<i>Referencia kategória: max. 8 általános</i>	***	***	***
Szaktanácsképző			
Középfokú	4,188***	2,835*	,067*
Felsőfokú	12,768***	9,910***	,017**
Régió			
<i>Referencia kategória: Közép-Magyarország</i>	**	**	
Közép-Dunántúl			
Nyugat-Dunántúl	,258***	,246**	
Dél-Dunántúl	,302**	,215**	
Észak-Magyarország.	,395**	,359*	
Észak-Alföld	,414*	,226**	
Dél-Alföld	,354**	,246**	
Település típusa			
<i>Referencia kategória: község</i>			
Város			,277*
Megyeszékhely			
Budapest			
Apa iskolai végzettsége			
<i>Referencia kategória: max. 8 általános</i>	***	*	
Szaktanácsképző			
Középfokú			
Felsőfokú	5,977*		
Gazdasági aktivitás			
<i>Referencia kategória: alkalmazott</i>	***	***	
Önálló vállalkozó			
alkalmi munkás			
Nyugdíjas	,331**		
Munkanélküli			
Tanuló	12,892***	11,237***	,031**
egyéb inaktív	,376**		
Egy főre jutó háztartási jövedelem kvintilis			
<i>Referencia kategória: legszegényebb ötöd</i>			
2.			
3.			
4.			
legfelső ötöd	2,143*		

Megjegyzés: \*0,05-es szinten, \*\*0,01-es szinten, \*\*\*0,001-es szinten szignifikáns

A vizsgált 2001–2003-as időszakban az internethasználat elkezdésének esélye az életkor előrehaladtával rohamosan csökkent: a harminc év alattiakhoz képest a negyvenes korosztály is már 60 százalékkal kisebb eséllyel kezdte el használni az internetet. Ebben az esetben is az iskolai végzettségbeli különbségek „drámai” hatása érvényesül: a maximum általános iskolai végzettségűekhez képest a középfokú végzettségűeknek csaknem háromszoros, míg a felsőfokú végzettségűeknek csaknem tíz-

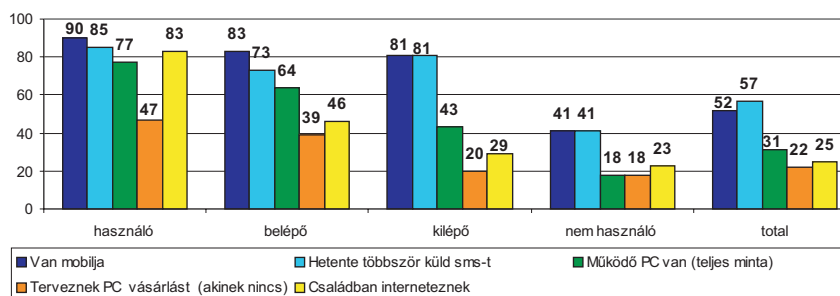
szeres az esélye, hogy a világhálót használja. A közép-magyarországi régióhoz képest kb. 60-70 százalékkal alacsonyabb az esély a nyugat- és dél-dunántúli, az észak-magyarországi illetve a két alföldi régióban. A vizsgált időszakban az alkalmazottak csoportjához képest a tanulók több mint tizenegyszeres eséllyel kezdtek internetezni.

A vizsgált időszakban az internetezést abbahagyók a községekhez képest 70 százalékkal kisebb eséllyel találhatók városokban, illetve az alacsony iskolai végzettségűekhez képest 94-99%-kal kisebb eséllyel fordulnak elő a közép- illetve felsőfokú végzettségűek között. Az alkalmazottakhoz képest a tanulók csoportjában 97%-kal kisebb a netezés abbahagyásának esélye.

### A KILÉPŐK

A többváltozós elemzés a kilépőkről markáns, de az elemszámnak köszönhetően kevés szignifikáns összefüggést mutatott ki. Ugyanakkor a KILÉPÉS a keresztábrák (2., 3. és 4. ábra) elemzések alapján jól körülhatárolható jelenségnek tűnik. Részletesebb vizsgálatát elsősorban fejlesztés-stratégiai szempontok miatt tartjuk fontosnak.

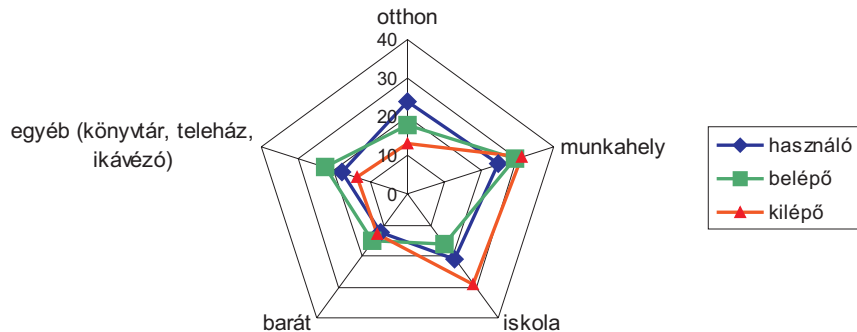
Annak ellenére, hogy a kilépők innovációs szempontból - lévén a legfiatalabb csoport - nagyon kedvező helyzetben vannak, az internethasználat számukra, mint egy „futó kaland” egy-két évig tart, majd egyszer csak vége szakad. Ahhoz, hogy tudatos, állandó használókká váljanak, nem eléggé motiváltak sem egyéni, sem társadalmi környezetük által. Az internet nem válik mindennapi életük szerves részévé, tulajdonképpen semmi nem változik körülöttük azáltal, ha nincs.



5. ábra Mobiltelefon- és PC-használat a négy csoportban 2002<sup>5</sup>-ben

Az 5. ábrából jól látszik, hogy a kilépők csoportja otthoni PC-tulajdonlás, de főleg PC-vásárlás és az internetező családtag jelenlétének megoszlása tekintetében sokkal inkább a nem használók csoportjához hasonlít. A kilépők környezetüket tekintve sokkal kevésbé motiváltak, mint a belépők. Ezzel szemben a mobiltelefon a kilépők – főleg fiatalok – életének szerves részévé vált, négyötödük aktív SMS-ező.

5 A négy csoport együttes vizsgálatára a 2002. év adatai a legalkalmasabbak, mert ebben az évben egyaránt van belépő és kilépő is.



6. ábra Az internetezés helye 2002-ben

A 6. ábrán az internetezés helyét hasonlítottuk össze a három internetező csoportban. Ennek alapján jól látszik a kilépők esetében a Sulinet program – sajnos – ideiglenesnek tűnő hatása: kilépők között a legalacsonyabb az otthon és egyéb helyen internetezők aránya. Ők, ha az iskolából elkerülnek és/vagy megszűnnek a hozzáférési lehetőségeik, akkor helyette másutt nem keresnek „pótlást”.

## KAPCSOLATI ERŐFORRÁSOK ÉS INTERNETHASZNÁLAT

A társas kapcsolatok valamint a kapcsolati erőforrások és az internethasználat közötti összefüggéseket elemző tanulmányok alapján felállított 1. hipotézisünk szerint az internetet inkább azok használják, akik az eleve magasabb társadalmi tőkével rendelkeztek, amit – 2. hipotézisünk alapján – az internet segítségével még inkább felerősítenek, illetve kiegészítenek. A longitudinális adatbázis segítségével és a logisztikus regressziós modell kibővítésével megvizsgáljuk, hogy vajon a személyes kapcsolathálózat – rokoni és baráti – dimenziói önállóan, a szocio-demográfiai tényezőktől függetlenül befolyásolják-e az egyes internethasználati csoportokba tartozás esélyét. Az 1. hipotézis szempontjából igazán a belépők csoportja az érdekes, mert az ő esetükben a kezdés állapotát „tiszta” látjuk. A használók esetében a kapcsolati erőforrások „mennyiségét” az internetezés valamilyen irányban már befolyásolta.

2. táblázat Logisztikus regressziós modellek az internethasználat szerinti csoportokban – az első modellbe bevont, a társas kapcsolatokra vonatkozó tényezők hatásának esélyhányadosai (csak a szignifikáns összefüggéseket tüntetjük fel)

	Internetezés esélye vs nem internetezők	Belépés esélye vs nem internetezők	Kilépés esélye vs internetezők
Volt-e baráti összejövetelen az elmúlt hónapban <i>Referencia kategória: nem</i>	1,487*		
Van-e barátja <i>Referencia kategória: nincs</i>	1,682*	2,024*	
Részt vesz-e társas körök stb. rendezvényein <i>Referencia kategória: nem</i>	1,670*		
Van-e külföldön rokona, barátja <i>Referencia kategória: nincs</i>	1,419*		
Van-e vidéken rokona, barátja <i>Referencia kategória: nincs</i>	2,491**		

Megjegyzés: \*0,05-es szinten, \*\*0,01-es szinten, \*\*\*0,001-es szinten szignifikáns

A 2. táblázat az első táblázat kiegészítése, ebben csak a társas kapcsolatokra vonatkozó szignifikáns tényezőket tüntettük fel. Az elemzésbe bevontuk még a családi/rokonai összejövetelre vonatkozó kérdést is, de ennek a változónak önálló szignifikáns hatása egyik modellre sem volt. Feltételezhetjük, hogy az internetezés esélye szempontjából inkább a nem családi/rokonai kapcsolatok a fontosak.

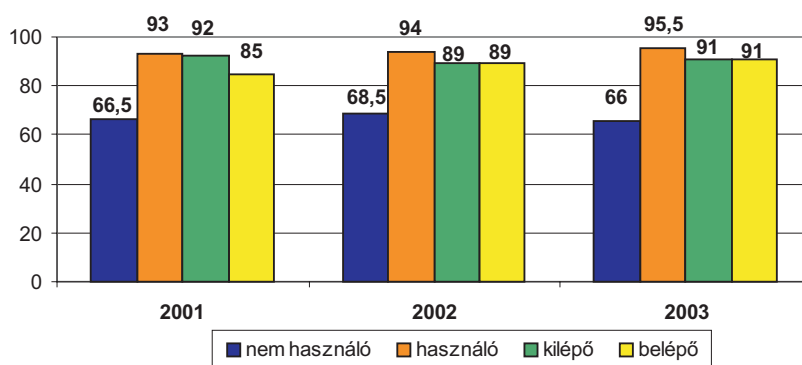
Az eredmények alapján azt mondhatjuk, hogy internethasználókra valóban jobban jellemző a társas környezet gazdagsága, mint a nem használókra: az a csoport, akiknek van barátja, külföldi illetve vidéki rokona, ismerőse, valamint az adatfelvételt megelőző hónapban volt baráti összejövetelen, 1,5-2,5-szörös arányban nagyobb eséllyel internethasználó, mint az, amelynek tagjai nem rendelkeznek ilyen kapcsolatokkal. Még fontosabb talán az, hogy minden más tényező hatását kiszűrve az internethasználat elkezdése a vizsgált idő-intervallumban kétszeres arányban jellemezte a baráttal rendelkezők csoportját a barátokat nélkülözőkhöz képest. Ez megerősíti azt a hipotézist, miszerint az internethasználat azok körében terjed inkább, akik kapcsolati erőforrásainak szintje eleve magasabb.

## SZEMÉLYES KAPCSOLATOK

A WIP-felmérések célja nem a személyes kapcsolathálózatok pontos leírása volt, és ebből kifolyólag az egyéni kapcsolatokra (családi és baráti) vonatkozó kérdések meglehetősen esetlegesek, és nehezen szétválaszthatók abból a szempontból, hogy köthetők-e az internetezéshez vagy sem.

A mindhárom vizsgált évben a baráttal személyesen töltött időre vonatkozó kérdésből következtethetünk a baráttal egyáltalán nem rendelkezők arányára. Viszont a barátok számára vonatkozólag nincsenek adataink, elmozdulás így csak a „nyer-veszít” dimenzióban értelmezhető.

A WIP-adatok szerint az összes megkérdezett kb. egyharmadának<sup>6</sup> nincs barátja, ami megegyezik más, társas kapcsolatokra vonatkozó felmérések eredményével. (Albert–Dávid 1998, 2000)



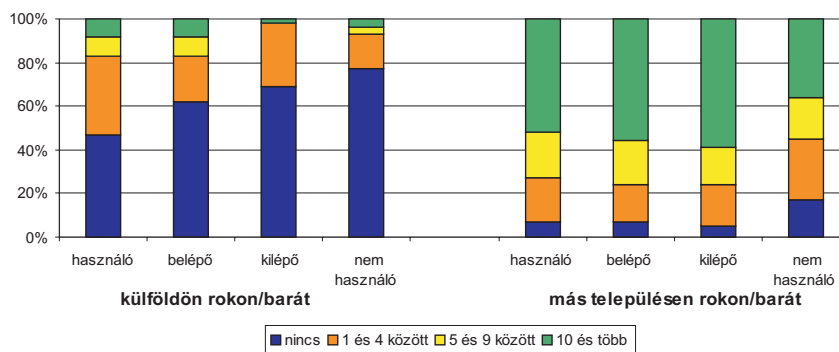
7. ábra Van barátja (%)

A 7. ábrából is jól látszik az a 2. táblázatban is kimutatott összefüggés, miszerint a nem használók közül jóval kevesebben vannak olyanok, akiknek van barátja, azaz a nem használók társadalmi tőkéje ebből a szempontból mindenképp alacsonyabb. A többi három csoport egymástól kevésbé, de szignifikáns arányban tér el. A belépők között 2001 és 2003 között 6 százalékkal növekedett a baráttal rendelkezők aránya: az ő esetükben feltételezhetjük, hogy az internetezésnek köszönhetően (is) szereztek barátokat, vagyis ez alátámasztja a 2. hipotézisünket, az internet társas kapcsolatokra gyakorolt pozitív hatását. Ezzel szemben a kilépők, akik 2001-ben a használókkal együtt a belépőkhöz képest inkább rendelkeztek barátokkal, 2002 és 2003-ban már a belépőkkel alkotnak egy csoportot, szemben a használók csoportjába tartozókkal, akiknek szignifikánsan magasabb arányban van barátja. A kilépők „barát-vesztesége” jelentéktelen: ebben a csoportban – a fiatal korcsoport jelenlétének köszönhetően – az eleve gazdag társas kapcsolathálózatok az internetezés abbahagyásának következtében nem sérülnek, a hatás ebben az esetben semlegesnek mondható, a barátszerzés, illetve -vesztés az internethasználattól független.

2003-ban két – a 2001. és 2002. évi kérdőívekben még nem szereplő – kérdés a társas kapcsolatok külön szeleteire, a más településen illetve a külföldön élő rokonok/barátok számára vonatkozott<sup>7</sup>.

6 2001-ben 28%, 2002-ben 26% és 2003-ban 27%.

7 Ebben az esetben sajnos nagyon hiányzik a „torta hiányzó szelete”, ami az összes rokon/barát számot jelentené!

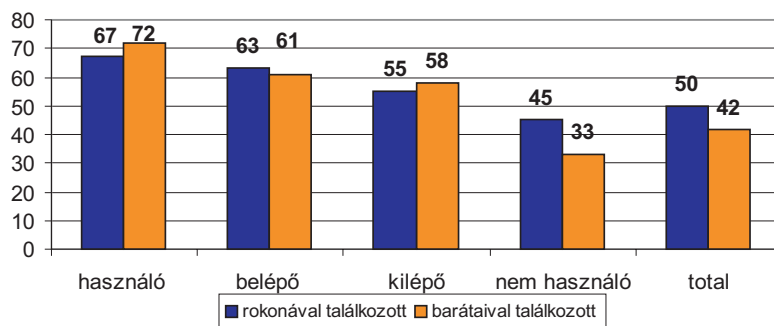


8. ábra Külföldön és más településen élő rokonok és barátok száma (2003)

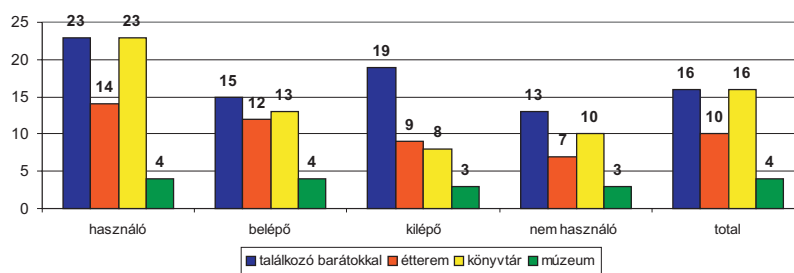
Az internethasználat szerinti csoportok közti különbségek a kapcsolati erőforrások szempontjából a 8. ábra alapján is megerősítésre kerülnek. A nem használóknak alig van külföldi kapcsolata, és közöttük a legmagasabb azok aránya is, akiknek nincs más településen élőkkel személyes kapcsolata. A kilépőknek a másik két internetező csoporttal összehasonlítva jóval kevesebb külföldön élő kapcsolata van: a használóknak átlag 2,4, a belépőknek 2,3 és a kilépőknek 0,7 rokona/barátja él külföldön. A kilépők esetében ez a tény is a motiváció hiányát erősítheti, hiszen az e-mailt mintha pont a külföldi kapcsolatok fenntartására „találták ki” volna ki. Itt érdemes visszautalnunk a bevezetőben már idézett Cummings és társai (2002) megállapítására, miszerint az emberek kommunikációs eszközt az elérni kívánt cél, aktivitás függvényében választanak és – tehetjük mi hozzá – hagynak el: a kilépők esetében a mobiltelefon a választott, az internet pedig az elhagyott eszköz.

2003-ban arról is rendelkezünk adatokkal, hogy a megkérdezettek milyen gyakorisággal találkoztak barátaikkal, rokonaikkal (9. ábra). Látható, hogy azok, akik mindhárom évben internethasználóknak bizonyultak nemcsak baráti, de rokoni kapcsolataikat is intenzívebben ápolják. Az adatfelvételt megelőző hónapban rokoni, illetve baráti találkozáson legmagasabb arányban a használók, legalacsonyabb arányban pedig a nem használók csoportja vett részt, és a különbség jelentős.

A 2003. évi adatfelvételt megelőző évben az internethasználók csoportja találkozott legtöbbször barátaival, ment étterembe, könyvtárba, múzeumba vagy kiállításra (10. ábra). A legritkábban mind a négy vizsgált tevékenységet a nem használók csoportja végezte. A belépők és a kilépők közötti markáns különbség abban ragadható meg, hogy míg a kilépők a belépőknél intenzívebben tartják fenn baráti kapcsolataikat, addig a belépők gyakrabban járnak étterembe, és különösképpen könyvtárba.



9. ábra Az elmúlt hónap során rokoni és baráti találkozókra résztvevők aránya 2003-ban (%)

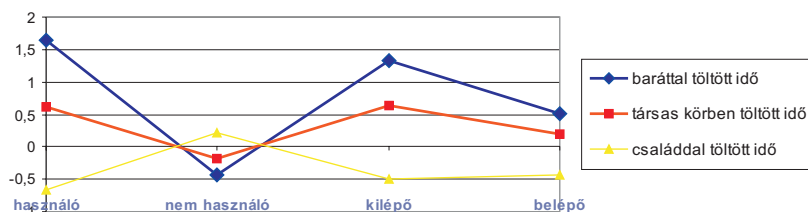


10. ábra Az egyes tevékenységek éves gyakorisága 2003-ban (átlag)

## TÁRSAS KÉSZSÉGEK

A kapcsolati erőforrások növeléséhez és hasznosításához mindenképpen szükséges az a készség, amivel az egyén társas kapcsolatát aktivizálni tudja. Második hipotézisünk alapján az internethasználat és a társas készség közötti pozitív kapcsolat elsősorban a tágabb közösségi, civil és baráti kapcsolatokat tekintve érvényesül. Emellett – például a családi vagy közeli barátokat tekintve – könnyen előfordulhat, hogy a 3., vagy a 4. hipotézisben megfogalmazott semleges vagy negatív hatás érvényesül.

Az internetezés és a különböző társas közegek (család, baráti és társas kör) közti kapcsolat erősségét jól mutatja az ott eltöltött idő hossza (11. ábra).



11. ábra Az együtt töltött idő 2001, 2002 és 2003-ban összesen (z-score átlag)

A nem használók szignifikánsan több időt töltenek családjukkal (11. ábra), de ez a hatás a logisztikus regressziós eredmények alapján más tényezőknek (pl. kor) tulajdonítható, és korcsoportonként vizsgálva a különbség el is tűnik. Egyedül a 18-29 éves korcsoport esetében van markáns különbség az internethasználók és a nem használók között, ebben a körben valóban kevesebb időt töltenek az internetezők a családjukkal. Ezzel ellentétes tendencia érvényesül a baráttal eltöltött idő esetében: az internetezők több időt töltenek barátaikkal. Összességében a társas körben eltöltött idő nagyjából kiegyenlítődik. Korcsoportokon belül szintén csak a 18–29 évesek között van szignifikáns különbség: az internetezők több időt töltenek a barátaikkal. A 11. ábrából látszik, hogy a kép árnyaltabb, és a baráttal eltöltött idő a belépők esetében a legkevesebb.

Lehet, hogy az eltöltött idő mennyiségét tekintve a használók csoportja van együtt legkevesebbet családjával, de ez sem a családi élet minőségében, sem a találkozások gyakoriságában nem tükröződik (ld. 9. ábra, melyből látszik, hogy pont a használók csoportja vett részt rokoni találkozón az adatfelvételt megelőző hónap során).

Társas körökben, civil szervezetek rendezvényein az internetezők több időt töltenek, mint a nem használók.

### TÁRSADALMI KAPCSOLATOK ÁPOLÁSA A VILÁGHÁLÓN KERESZTÜL

Az internetezés kapcsolatokra gyakorolt hatására és a kapcsolattartás módjára vonatkozóan számos kijelentés szerepelt az internethasználók által kitöltött kérdőívben. Az alábbi ábrák az egyes megállapításokkal kapcsolatos egyetértés mértékét mutatják be az internethasználat alapján kialakított csoportokban<sup>8</sup> a 2002. évi adatok alapján. Az egyetértés mértékét 5 fokú skálán ítélték meg a kérdezettek, ahol az ötös érték az adott kijelentéssel való teljes egyetértést, míg az egyes a teljes egyet nem értést jelölte.

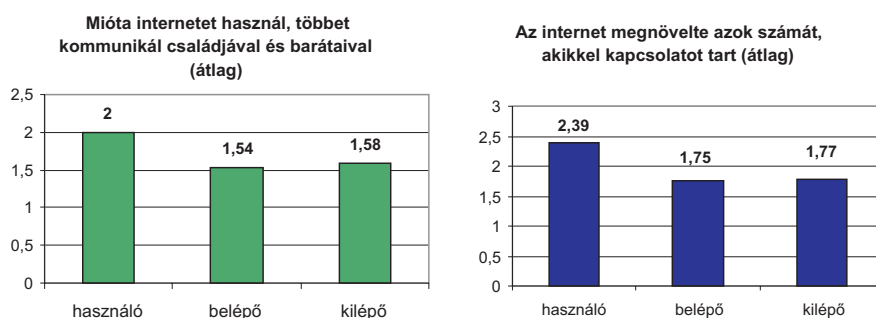
A 12. ábrából jól látható, hogy a longitudinális adatfelvétel mindhárom évében az internethasználók a világháló használatának következtében – saját állításuk szerint – többet érintkeznek/kommunikálnak családjukkal és barátaikkal, a hasonló foglalkozású emberekkel, sőt növekedett azoknak a száma is, akikkel személyesen kapcsolatot

<sup>8</sup> Csak a legalább 0,05 szinten szignifikáns összefüggéseket mutatjuk be.



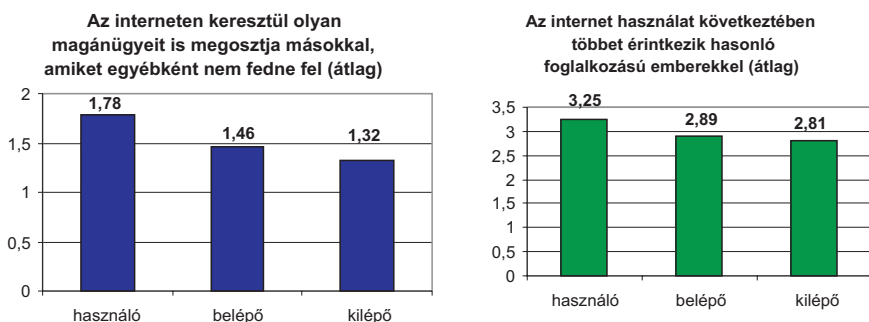
tartanak. Többen állítják ebben a csoportban, hogy az interneten keresztül olyan magánügyeiket is megosztják másokkal, amit személyesen nem tennének.

Az internethasználatlalt eltöltött idő növekedésével párhuzamosan emelkedik azoknak az egyetértőknek az aránya, akik szerint az internet növeli azok számát, akikkel rendszeresen kapcsolatot tartanak fenn. Mindenképp fontos megjegyezni, hogy a régi felhasználók az új belépőkkel szemben szignifikánsan magasabb arányban érzik úgy, hogy az internet használata következtében nem töltenek kevesebb időt családtagjaikkal, barátaikkal, hasonló érdeklődési körű emberekkel. Mindezt alátámasztják a családdal és barátokkal eltöltött időintervallum nagyságára vonatkozó adatok is (12. ábra).



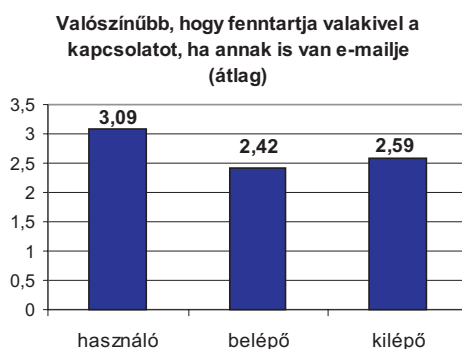
12. ábra A családdal és barátokkal és másokkal eltöltött időintervallum

A felhasználók szerint az interneten keresztül ismerkedni is könnyebb, mint személyesen, amihez leginkább az e-mail azon lehetősége járul hozzá, hogy olyan emberekkel is kommunikáljanak, akikkel egyébként nem tennék, vagy azért, mert személyesen nem találkoztak korábban, vagy mert az internetes kommunikáció „költsége” sok szempontból nagyon alacsony. Az internet hozzájárul ahhoz is, hogy a homofília elve, azaz a valamilyen szempontból, például hobbi vagy foglalkozás szerint hasonló választása fokozottan érvényesülhessen (13. ábra).



13. ábra Ismerkedés az interneten keresztül

Mindemellett a használok csoportjában kimutatható az e-mail használat, mint szelekciós kritérium jelenléte a fenntartott kapcsolatok kiválasztásában. A használok csoportjában az internetezést az adatfelvétel idején elkezdőkhöz (belépők) képest szignifikánsan többen értenek egyet azzal a kijelentéssel, hogy valószínűbb, hogy fenntartanak egy kapcsolatot akkor, ha az illetőnek van e-mailje, illetve hogy kimonodottan zavarja őket, ha valakinek nincs e-mailje (14. ábra).



14. ábra Az e-mail hatása a kapcsolatokra

Az adatok alátámasztják azt, hogy az internet egyre rutinosabb, hosszabb ideje tartó használata elvezet a technológia által nyújtott kommunikációs lehetőségek egyre szélesebb és mélyebb kihasználásához a társadalmi kapcsolatok ápolása terén.

A mindhárom évben internetezők (használok) nagyobb arányban kommunikálnak SMS és e-mail segítségével heti többszöri rendszerességgel, mint az új felhasználók (3. táblázat). Szembetűnő, hogy az e-mail használat esetében ez a különbség már több mint kétszeres a két felhasználói csoport között (a belépők 30 százalékaival szemben a használok 60 százaléka)!

3. táblázat Az e-mail használat

	Legalább hetente többször küld/fogad... (%)	
	SMS-t	e-mailt
Használó	85	61
Belépő	73	30
Kilépő	81	30
Sig.	.000	.000

A kérdőív lehetőséget ad arra, hogy az internetezők 3 csoportján belül megnézzük, hány olyan barátja van a felhasználóknak, akit az internetről ismertek meg, és személyesen is találkoztak, vagy az interneten ismertek meg, de személyesen még nem találkoztak, illetve korábbi személyes ismerősről van szó, akivel azonban inkább e-mailen

tartják a kapcsolatot. A kérdőív segítségével a vizsgált három év alatt bekövetkezett változást is nyomon tudjuk követni.

Az alábbi táblázat adatai szerint mindhárom ismeretségi típusnál – a vizsgált 3 év mindegyikében – magasan az internethasználók rendelkeznek több barátal, közeli ismerőssel. Míg az ehhez a csoporthoz tartozóknak például átlagban 2 olyan barátjuk van, akiket már régebb óta ismernek személyesen, de ma már inkább az interneten keresztül tartják a kapcsolatot, addig az adott évben internetezni kezdőknél ez a szám csak 0,7 fő.

4. táblázat Az internetes barátságok alakulása (átlag)

	Az olyan barátok (fő) száma, akiket		
	interneten ismert meg és találtak is azóta	interneten ismert meg, de még nem találtak	már ismert, de inkább e-mailen tartják a kapcsolatot
Használó	0,91	3,52	2,02
Kilépő	0,21	1,09	0,64
Belépő	0,18	0,87	0,70
Sig.	.003	.190	.002

Az idősoros adatok alapján elemezhetjük a barátok számának alakulását a 3 év során a felhasználók különböző csoportjaiban.

5. táblázat Az olyan barátok száma, akiket interneten keresztül ismert meg, és személyesen is találtak már (%)

	Barátok száma		
	kevesebb lett	ugyanannyi	több lett
Használó	10,5	71,3	18,2
Kilépő	20,7	72,4	6,9
Belépő	6,4	86,4	7,3
Sig.	,004	,004	,004

Meglepően nagy különbség figyelhető meg a felhasználók és a vizsgált időszakban az internetezést abbahagyók között, ugyanis az elemzett három év alatt a mindig használók 18 százalékának lett több olyan barátja, akit az interneten keresztül ismert meg, majd találtak személyesen is, szemben a kilépőkkel, akik közül minden ötödiknek kevesebb lett az ilyen közeli ismerőse. Különösen itt érezni, milyen erős szerepe is van az online kommunikációnak, kapcsolattartásnak a barátszerzésben, az ismeretség ápolásában, fenntartásában. Amint megszűnik ez a lehetőség, úgy tűnik, jelentős mértékben beszűkülhet a társadalmi kapcsolatrendszer, ami az abbahagyók esetében főleg a fiatal (18 év alatti), kistelepülésen élőket érinti.

Érdekes megfigyelni, hogy abban az esetben, ha az interneten keresztül ismert meg valakit a felhasználó, akkor nem jellemző rá, hogy személyesen ne találtak volna, ugyanis az internetet mindig használók most 25 százaléka számolt be arról, hogy keve-

sebb ilyen barátja lett, szemben az előbbi táblázat 10 százalékaival (míg a több barát lett választ közel ugyanannyian jelölték meg).

6. táblázat Az olyan barátok száma, akiket interneten keresztül ismert meg, de személyesen még nem találkoztak

	Barátok száma		
	kevesebb lett	ugyanannyi	több lett
Használó	24,7	65,2	19,1
Kilépő	17,9	64,3	17,9
Belépő	10,1	79,8	10,1
Sig.	,000	,000	,000

Meglepő módon a barátok száma akkor növekedett a legtöbb felhasználónál, amikor azt kérdeztük, hogy több lett-e az olyan közeli ismerősök száma, akiket személyesen ismertek meg, de már inkább az internet segítségével tartják a kapcsolatot. A mindig használók körében egészen magas, 29 százalékos arányt kaptunk az ilyen barátok számának növekedésénél.

7. táblázat Az olyan barátok száma, akiket személyesen ismert meg, de azóta inkább Interneten keresztül tartják a kapcsolatot

	Barátok száma		
	kevesebb lett	ugyanannyi	több lett
Használó	22,1	49,2	28,7
Kilépő	13,8	75,9	10,3
Belépő	14,5	70,0	15,5
Sig.	,000	,000	,000

Az adatokból világosan kitűnik az a tendencia, hogy az internet használatával (különösen a használók esetében) mind az offline, mind az online kapcsolatok száma növekszik.

## ÖSSZEZÉS

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az elemzett adatok alapján első hipotézisünk igaznak bizonyult. Több adat is alátámasztja, hogy a belépők nagyobb társadalmi tőkével rendelkeznek, mint a nem internetezők: még a vizsgált egyéb szocio-demográfiai változók hatását kiszűrő regressziós modellben is kimutatható volt, hogy a baráttal rendelkezők esélye arra, hogy használják a világhálót, a barátokkal nem bírókhoz képest több, mint kétszeres.

Maga az internetezés mint tevékenység hatása a kapcsolatokra, szociabilitásra a három elméletileg elkülöníthető lehetséges hatás szerint az adatok alapján egyértelmű-

en pozitív, azaz az internethasználat növeli a társadalmi tőkét. Minél inkább régi nethasználó valaki, annál inkább jellemző rá, hogy a világháló használata révén társas terét bővíteni tudta, és ez a rendelkezésre álló adatok szerint a már létező „offline” kapcsolatainak sem megy a rovására. Különösen igaz ez az új belépőknél, hiszen esetükben azt láttuk, hogy hiába rendelkeznek magas induló kapcsolati tőkével, a régi, rutinosabb felhasználókkal szemben mégis alacsonyabb a szociabilitásuk, mert az internet nyújtotta kapcsolati, kommunikációs lehetőségeket még nem tudják az előző csoporthoz mérten elég intenzíven kihasználni. Ez alátámasztja többek között Wellman és munkatársai kutatási eredményeit (2002).

Az tehát, hogy a vizsgált populációban az adatfelvétel mindhárom évében már internethasználók csoportja egyértelműen a leginkább kapcsolatgazdag, részben annak lehet az oka, hogy valószínűleg a világháló használatakor is magasabb szociabilitás jellemezte őket, és az internetezés révén kapcsolataikat tovább gyarapították, mélyítették. Mindezzel párhuzamosan azt tapasztaltuk, hogy az internetezés semleges hatással van a családi kapcsolatokra.

Meglátásunk szerint az internet használatának hazai elterjedését nagyon nagymértékben befolyásolja a magyar társadalom kapcsolathányos szerkezete. Ez tovább finomítja az internet hazai elterjedését befolyásoló kulturális gátak vizsgálatát, ugyanis azt állítjuk, hogy részben azért a „nincs rá szükségem” válaszok aránya a legmagasabb (2003-ban 36%) azon okok között, melyeket Magyarországon az internetezést elutasítók megneveztek, mert az eleve kicsi társadalmi tőkével rendelkezők nem igénylik olyan technológia megtanulását, beruházását, ami ezt a szűkebb kapcsolathálót kiterjesztené, tovább ápolná. Azaz számukra nem tudna realizálódni a netezés kapcsolattartást és kapcsolatépítést megkönnyítő hatásának a haszna. Ez adhat további – de bizonyára még mindig csak részleges – magyarázatot arra a jelenségre, hogy annak ellenére megtorpanni látszik a hazai internetezők számának növekedése, hogy például a még soha nem internetezők 23 százalékának családjában egyébként van internethasználó családtag, sőt 18 százalék esetében még számítógép is van a háztartásban. Az internetezés közvetlen érintettsége (van ilyen családtag), és az adott feltételek (PC-vel való rendelkezés) ilyen meglepő magas aránya mellett – a kulturális gátakon kívül – nehéz más magyarázatot találni arra, hogy miért csak 2 százalékponttal nőtt 2004-ben az internetet otthon használók aránya.

Adatainkból úgy tűnik, hogy az innovációk elterjedését valóban jelentős mértékben befolyásolják a kulturális hagyományok, a társadalmi kapcsolatrendszer finom szövege, hiszen igen éles különbséget látunk az internetet nem használók beszűkült társadalmi kapcsolatai, illetve a már használók és a most belépők társas készségei között. Különösen figyelemre méltó az, hogy a különböző közösségi helyek (teleházak, könyvtárak) és a barátok milyen kiemelkedő szerepet töltenek be az internetezés szempontjából a belépők körében. Ezeknek az internetezésre lehetőséget biztosító helyeknek a népszerűsége pontosan a kiterjedtebb társas kapcsolatoknak köszönhető. Ugyanezt bizonyítják azok az adataink is, melyek szerint az internetezés esélyét elsősorban nem a közvetlen családi, rokoni kapcsolatok befolyásolják, hanem a baráti, ismerősi kör. Ezen belül is azt láttuk, hogy nem elsősorban a kapcsolatok mennyisége, hanem azoknak minősége számít döntő befolyásoló tényezőnek. Úgy tűnik tehát, hogy ez a kulturális kontextus alapjaiban határozza meg a diffúziós folyamatot, így nagyon nehéz bármilyen előrejelzést is adni a fejlődés jövőbeni ütemére. Ebben a helyzetben

az a paradox, hogy miközben adataink arról tanúskodnak, hogy az internet használata pozitív hatással bír a társadalmi kapcsolatrendszer, a kapcsolati erőforrások növelésére, addig ez a hatás pontosan azoknál nem tud kibontakozni – a beszűkült kapcsolatrendszer miatt –, akiknek erre egyébként jóval nagyobb szüksége lenne a jelenleg használókhoz képest.

## IRODALOM

- Albert F.–Dávid B. (1998): A barátokról. In Kolosi et al. szerk.: *Társadalmi Riport, 1998*. Budapest: TÁRKI, 257–278.
- Albert F.–Dávid B. (2000): A kapcsolathálózatokról. In: *Növekedés alulnézetben. Monitor jelentések*. Budapest: TÁRKI, 247–253.
- Cole, J. (2003): Surveying the Digital Future: The Impact of the Internet. Year Three: The Emergence of Trends. Lecture. Budapest: November 25.
- Cole, J.–Robinson, J. (2002): Internet Use And Sociability in the UCLA. *IT&Society*, 1(1): 202–218.
- Cummings, J.–Butler, B.–Kraut, R. (2002): The Quality of Online Social Relationships. *Communications of the ACM*, 45(7): 103–108.
- A digitális jövő térképe: Gyorsjelentés a World Internet Project 2006 évi magyarországi kutatásának eredményeiről*. Budapest: ITHAKA, 2006.
- Katz, J. (1997): The Digital Citizen. *Wired*, 5(12): 68–82, 274–275.
- Kiesler, S.–Siegel, J.–McGuire, T.W. (1991): Social Psychological Aspects of Computer-mediated Communication. In Dunlop, C.–Kling, R. eds.: *Computerization and Controversy: Value Conflicts And Social Choices*. San Diego, CA: Academic Press, 330–349.
- Kraut, R.–Patterson, M.–Lundmark, V.–Kiesler, S.–Mukhopadhyay, T.–Scherlis, W. (1998): Internet Paradox: A Social Technology that Reduces Social Involvement Andpsychological Well-being? *American Psychologist*, 53(9): 1017–1032.
- Kraut, R.–Kiesler, S.–Boneva, B.–Cummings, J.–Helgeson, V.–Crawford, A. (2002): Internet Paradox Revisited. *Journal of Social Issues*, 58(1) 49–74.
- Kraut, R.–Rainie, L.–Shklovski, I. (2004): The Internet and Social Participation: Contrasting Cross-Sectional and Longitudinal Analyses. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 10(1): Article 1.
- Levine, P. (2004): *The Internet and Civil Society*. In Verna V.–Gehring, eds.: *The Internet in Public Life*. Oxford: Rowman & Littlefield, 79–98.
- Molnár Sz. (2004): Sociability and Internet. *Review of Sociology*, 10 (2): 67–84.
- Nie, N.H.–Erbring, L. (2000): Internet and Society: A Preliminary Report. *IT & Society*, 1(1): 275–283.
- Nie, N.H.–Hillygus, D.S. (2002): The Impact of Internet Use on Sociability: Time-Diary Findings. *IT & Society*, 1(1):1-20.
- Nie, N.H.–Hillygus, D.S.–Lutz, E. (2003): Internet Use, Interpersonal Relations and Sociability: A Time Diary Study. In Wellman, B.–Haythornthwaite, C.: *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Wellman, B.–Haase, A.Q.–Witte, J.–Hampton, K. (2002): Növeli, csökkenti vagy kiegészíti az Internet a társadalmi tőkét? *Információs Társadalom*, 2(1): 5–26.

## AZ ÉLETSTÍLUSKUTATÁSI EREDMÉNYEK FOGYASZTÁSSZOCIOLÓGIAI INTERPRETÁCIÓS DILEMMÁI

HETESI Erzsébet–ANDICS Jenő–VERES Zoltán

Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Üzleti Tudományok Intézete  
H-6722 Szeged, Kálvária sgt. 1., e-mail: hetesi@gmail.com

Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Üzleti Tudományok Intézete  
H-6722 Szeged, Kálvária sgt. 1., e-mail: jeno.andics@qtsmail.hu

Szegedi Tudományegyetem, Gazdaságtudományi Kar, Üzleti Tudományok Intézete  
H-6722 Szeged, Kálvária sgt. 1., e-mail: veres.zoltan@eco.u-szeged.hu

**Összefoglaló:** A szociológia fejlődésében a 80-as években vetődött fel egy új paradigma – a fogyasztásorientáció – szükségessége, azaz hogy a mai társadalom új alapkonfliktusa a termelő és a fogyasztó közötti konfliktus. A kutatások alapmodellje ekkor a fogyasztási mikrokultúrák halmazából álló fogyasztói társadalom. Tipikus kutatási témák: a divat, a test, a vásárlás, a háztartás-gazdaságtan. Újabb lökést adtak a posztmodernizmus teoretikusainak (Lyotard, Jameson, Baudrillard) munkái. A posztmodern fogyasztásszociológia szerint a fogyasztás tárgya nem termék vagy szolgáltatás, hanem az általuk hordozott jelentés (*meaning*). A posztmodern társadalom egyedei számára a fogyasztás a társadalmi siker és az egyéni boldogság kifejezése. A fogyasztás, mint az izlés kifejeződése társadalmi kapcsolatok építését és fenntartását szolgálja. A fogyasztásszociológia legismertebb művelői a brit Colin Campbell és az amerikai George Ritzer. A hazai szociológiában Utasi Ágnes és Hankiss Elemér egyes munkái sorolhatók ide. Miközben a fogyasztásszociológia a társadalom struktúrájának modellezését a fogyasztás kutatásával oldja meg, a marketing a fogyasztói magatartást magyarázza szociológiai változók (pl. életstílus) alapján. A legismertebb ilyen kutatási modellek a *EuroLifeStyle* és a *Target Group Index*, melyek mára már beépültek a marketingtervezés vállalati gyakorlatába. További eredmények várhatók a két kutatási nézőpont kombinálásából.

**Kulcsszavak:** fogyasztás, mint társadalomszervező erő, életmód, életstílus, a státusz demonstrálása, identitás

### BEVEZETÉS

A fogyasztás hagyományos funkciójának megváltozása több tudományterületet is érint, így a szociológián kívül más diszciplínák is foglalkoznak annak újszerű megközelítésével, az új funkciók meghatározásával, azok mérésével. A modern társadalomban a fogyasztás társadalomszervező erővé lett, és a munkamegosztásban elfoglalt

hely, a réteghez való tartozás fogyasztást determináló ereje megváltozott: ma sokkal inkább a fogyasztással demonstráljuk a hovatartozást, azaz a fogyasztás státuszt erősít, szociális identitást konstruál. A kutatások számára a fejlett piacgazdaságokban jellemző társadalomszerkezeti változások jelentették a kihívást. E változások a múlt század utolsó harmadában az alábbiakban foglalhatók röviden össze:

- Az előrehaladó „középosztályosodási” folyamat eredményeképpen a mainstream csoport válik fogyasztásával a gazdasági fejlődés fő motorjává.
- Jelentősen csökkennek az emberek iskolázottsági szintjében meglévő különbségek. Ez csökkenti az eltérő szintű iskolai végzettségre visszavezethető életmód- és fogyasztás-különbségeket.
- A lakosság nagy többsége már rendelkezik olyan szabadon felhasználható jövedelemmel, amely az alapvető létszükségletek kielégítése után viszonylag szabadon, viszonylag sokféle módon elkölthetővé válik.
- Egyre több termékfeleség esetében az egyes márkák közötti legfontosabb különbségek nem a funkcionális, hanem olyan érzelmi, vagy szimbolikus jellemzők mentén alakulnak ki, amelyeket a márkáról szóló kommunikáció hoz létre. Az ilyen márkák közötti választást elsősorban a fogyasztók individuális értékeiben, aspirációiban, életvitelében meglévő eltérések befolyásolják, és kevésbé a „hagyományos” rétegződési ismérvek.

A fogyasztás kutatásának lendületet adtak a hatvanas évektől azok a marketingkutatói eredmények is, amelyek a fogyasztók társadalmi-gazdasági, demográfiai jellemzőinek vizsgálata mellett az életstílus-kutatásokat is fontosnak tartották. Ezzel párhuzamosan a marketingtudomány is merített a szociológia modernista felfogásából, különösen tükröződik ez a posztmodern marketingben a fogyasztói szegmentáció új megközelítéseiben (Brown 1995).

A fogyasztásszociológia – a miliő-, a szubkultúra- és az életforma- életstílus-kutatások – eredményei azt sugallják, hogy a mai társadalom „fogyasztói társadalom” dominánsan „fogyasztói kultúrával”, „*ahol a fogyasztás sokkal inkább társadalomszervező erő, mint a javak és szolgáltatások termelése.*” (‘Consumer Society’, *Blackwell’s Dictionary of Twentieth-Century Social Thought*, 1993, [Campbell 1996: 100]). Peter Corrigan ezt úgy fogalmazta meg, hogy „... *a fogyasztás, és nem a termelés napjaink társadalmának ...hajtóereje*” (Corrigan 1997: 1).

Tanulmányunkban először röviden áttekintjük a marketingtudomány és a fogyasztásszociológia összefüggéseit, majd az életstílus-fogyasztás kutatás kommercializálódásának néhány jellemző területét vesszük számba. A továbbiakban rávilágítunk a tudományos és az üzleti célú életstílus-fogyasztás kutatásokban egyaránt megfigyelhető interpretációs korlátokra, és bemutatjuk azokat a kutatási irányokat, amelyek ezekre a problémákra legalábbis részleges választ adhatnak.



## MARKETINGKUTATÁSI MEGKÖZELÍTÉSEK A FOGYASZTÁSSZOCIOLÓGIÁBAN

Azokat a kutatási aktivitásokat soroljuk ide, amelyek a marketingtudomány nézőpontjából kutatják a fogyasztást, de az eredmények interpretációjába a szociológiai dimenziót (is) bevonják.<sup>1</sup> A fogyasztás marketing nézőpontú kutatása azt jelenti, hogy a marketing alapmodelljei közé sorolható fogyasztói/vásárlási magatartási eseménylánc egyes fázisaira fókuszálunk. A *fogyasztói magatartás láncot* például a brit fogyasztásshociológus, Colin Campbell is a kiválasztás – vétel – felhasználás – fenntartás – javítás – kivonás (ld. Campbell 1996: 104) fázisokkal írja le, akárcsak a marketing (ld. Kotler 2001: 233–240).<sup>2</sup> Az empirikus kutatások között több olyan is említhető, amelyek a szociológiai tudományterület termékei, nézőpontjuk alapján azonban a marketingtudományi kutatások közé is besorolhatók.

A korai empirikus előzmények a hatvanas évektől számíthatók, amikor az életstílus vizsgálatok kerültek előtérbe. Lényeges kiindulási pont volt a fogyasztáskutatásban az Egyesült Államokbeli életstílus elemzés (*Life-Style-Analysis*). E kutatással tárták fel azt, hogy az addig alkalmazott válaszadói statisztikai kategóriák (a marketingben fogyasztói szegmenskritériumok) csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem tudják magyarázni a társadalom tagjainak fogyasztói magatartását. A nagyobb magyarázó erővel bíró dimenziókat olyan életstílus-modellekben találták meg, amelyek „aktivitás és attitűd” illetve „aktivitás, érdek és közvélemény” alapúak voltak. A két legkedveltebb modell közül az AIO a tevékenységi köröket (*Activities*), érdeklődési köröket (*Interests*) és véleményeket (*Opinions*) vizsgálva alakított ki életstílus-csoportokat (Plummer 1974), míg a VALS (*Values and Lifestyles*) az értékelés és életmódok összefüggéseit kutatja, közelebről az értékek szerepét a szükségleti hierarchia kialakításában és a mindennapi élet befolyásolásában (Kotler 2001: 223). Az AIO és a

- 1 A hazai szociológiában a fogyasztásshociológiai kutatások előfutáraként Losonci Ágnesst kell megemlítenünk (Losonci 1977), az újabb irányzatokhoz pedig többek között Utasi Ágnes munkássága kapcsolódik. A Kolosi Tamás által vezetett 15 000 főre kiterjedő kutatás életstílusokra irányuló vizsgálati eredményeit foglalta össze az *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák* című tanulmányában, amely a témában mindenképpen úttörő jellegű munkának tekinthető (Utasi 1984). A státuszcsoporthoz társadalmi milióit elemző hazai tanulmány (Fábián et al. 1998) is érinti az anyagi jólét és a fogyasztás kérdéseit. A fogyasztáshoz kapcsolódó tanulmányok között meg kell említenünk Hankiss Elemér munkáit, aki ugyan sokkal inkább az értékekkel, életminőséggel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik, de írásai sok ponton találkoznak a fogyasztásshociológiával (Hankiss 1999; Hankiss–Manchin 1996, Hankiss 2005). A legújabb kutatási fejlemények közül feltétlenül megemlítendőek a Bukodi Erzsébet (2006), Csíte András, Kovács Imre és Kristóf Luca (2006) továbbá Csigó Péter (2006) tanulmányaiban közölt eredmények.
- 2 A fogyasztásshociológiai kutatásokban is fontos kérdés a *fogyasztás helyének és módjának meghatározása a mindennapi életben*. A fogyasztás egyes szerzők szerint a tárgyak használatát jelenti, amely használatok két funkciót töltenek be: egyrészt szükségeselek a kultúra-meghatározás, a társadalmi hovatartozás, kategorizálás látható és stabil létrehozásához, másrészt a társadalmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának eszközei. „*Napjaink társadalmában a fogyasztás fő funkciója nem az egyéni szükségletek kielégítése, ...mint pl. az élelmiszer az étkezéshez, hanem sokkal inkább az érzések létrehozásának képessége.*” (Douglas-Isherwood 1978, idézi Corrigan 1997: 18). A megkülönböztetés eszközeit Corrigan úgy közelíti meg, hogy a társadalmi pozíciók tere és az életstílusok tere is egy térkép, és annak megfelelően helyezzük el az embereket a társadalmi- és életstílus térképeken, hogy miben különböznek egymástól. Minden egyes fogyasztási aktus reprodukálja a társadalmi különbségeket, de a kérdés az, hogy „*miért van, hogy bizonyos termékek fogyasztása jelzésértékűnek tekinthető a társadalmi megkülönböztetésben, míg más termékek fogyasztása nélkülözi a megkülönböztető jelleget?*” (Corrigan 1997: 28.) Ez utóbbi felvetés összecseng az általunk később tárgyalt márkapreferencia-anomáliákkal.

VALS módszerek Európában is elterjedtek, a nyolcvanas években többek között a németek kezdték el alkalmazni a kutatásokban (Banning 1992).

Az európai (mindenekelőtt brit) elméleti kutatások egy-egy részproblémára koncentrálnak (a vásárlás helyszíne, a döntési környezet vagy jól körülírt termék- és/vagy szolgáltatáscsoport(ok)). A kiválasztás és a vétel fázisaiban végzett elméleti kutatások közül figyelemre méltóak például a nagy alapterületű kiskereskedelmi bevásárló helyek (plazák, mallok, hipermarketek, bevásárló központok) vizsgálata (Gardner-Sheppard 1989; Miller 1981; Geist 1983 és mások), George és Murcott empirikus vizsgálata (1992) egyes higiéniai termékek vásárlásáról, Lunt és Livingstone nagymintás kvantitatív felmérései (1992) a vásárlás háztartás-gazdaságtani vonatkozásairól, Gershuny és Jones elemzései (1987) a vásárlás időgazdálkodásáról és a (kanadai de az európai áramlathoz számítandó) kutatók, Prus és Dawson (1991) interjúorozata a vásárlás funkcionális kontra élmény jellegének feltárására. A termékhasználat kutatása három témacsoportba sorolható. Az egyik jelentős kutatási irány az élelmiszerfogyasztás, ezen belül a fogyasztói ízlés szociológiai meghatározottsága (Mennell 1985), a termékválasztás döntési folyamatának nemi, életkori és életciklusalapú magyarázó változói (Charles-Kerr 1988), az éttermi élelmiszerfogyasztás magatartási és attitűdkutatása, és végül mindezek következményeként az emberi test mint „corporeality” beágyazódása a modern fogyasztási kultúrába (Falk 1994). Másik termék kategória a tartós fogyasztási cikkek, ahol lényegesen kisebb a kutatási intenzitás, de megemlíthetők például Moorhouse (1991) szekunder forrás-megfigyelései az autófelhasználók piacán, vagy Campbell (1992), Corrigan (1993) vizsgálata a ruházati divatinnovációk fogyasztói magatartásra gyakorolt hatásáról. A harmadik területen, a „megfoghatatlan végtermékű” szolgáltatóiparban a legkevesebb a kutatás, mindenekelőtt Silverstone és Hirsch (1992) eredményeit kell kiemelni.<sup>3</sup> Az általuk vizsgált infokommunikációs technológia, mint moderáló tényező a fogyasztási döntésekben, olyan területet vesz górcső alá, amely – úgy tűnik – rövidesen a fogyasztásszociológia egyik gyorsan növekvő kutatási témája lesz. Corrigan a fogyasztás olyan speciális területeinek empirikus vizsgálati eredményeit mutatja be, mint a vásárlási élmény az áruházaktól az üzletközpontokig, a reklám és a nyomtatott média kapcsolata a nemekkel és az identitással, a divat nyelve stb. (Corrigan 1997).

A témakörben marketingtudományi alapkutatást (közelebbről fogyasztói magatartáskutatást) hazánkban Hofmeister-Tóth Ágnes (2003) és Töröcsik Mária (2003) végeztek. Töröcsik Mária fordul a fogyasztás szociológiai dimenziója irányába, és ennek eredménye az életív-alapú fogyasztási modellek (fogyasztás-életstílus trendek) feltárása.<sup>4</sup>

3 A témakörben folytatott amerikai kutatások közül George Ritzer (1996, 1998) a *sztenderdizációs tömegmarketing-koncepció* társadalomelméleti megalapozottságát és társadalmi következményeit vizsgálja. Tézise az, hogy a gyorskiszolgáló szolgáltatástermék nem egyszerűen egy vállalati innováció eredménye, hanem egy a Weber-i racionalizációs paradigmán alapuló társadalmi-gazdasági folyamat szerves következménye a modernizációs majd posztmodern környezetben. A pozitív tendenciákkal szemben a sztenderdizációs tömegmarketing kedvezőtlennek tűnő társadalmi folyamatokat is elindított. A koncepció gazdasági hatékonysága gyorsan szétfeszíti a nemzeti kereteket, és minden üzletágban elindul a globális (értsd: amerikanizált) fogyasztási kultúra terjedése. A „*fogyasztási kulturális gyarmatosítás*” (a kifejezés Ritzertől ered!) ma még beláthatatlan és irreverzibilis folyamatokat generálhat a fogyasztók életstílusában is.

4 Érdekesen csengnek össze Ritzer sztenderdizációs tömegmarketing-modelljével Töröcsik olyan életstílus trendcsoportjai, mint például a *gyorsítók*, a *mobilitak* vagy a *teljesítményorientáltak*.

## FŐ TENDENCIÁK A MARKETINGCÉLÚ ÉLETSTÍLUS-FOGYASZTÁS KUTATÁSOKBAN

A fogyasztásszociológiai relevanciájú (*üzleti célú*) piackutatások módszertanilag rendkívül kiforrottak, és meg kell jegyezni, hogy ezek az úgynevezett „polcra levehető” kutatási termékek hosszú módszertani fejlesztés után kerültek a kutatási piacra. Az üzleti célú életstílus-kutatások két nagy csoportra bonthatók abból a szempontból, hogy mire irányulnak:

- a család, mint alapvető fogyasztási egység típusainak feltárása abból a szempontból, milyen a szerepük a fogyasztásban;
- a fogyasztás individuális jellemzőinek a megismerése, ami az egyének fogyasztási szokásainak az elemzésén alapul.

### A családra irányuló kutatások

E kutatások elméleti előfeltételezései lényegében a Cooley (1902) óta ismert nyommal haladnak a családnak az egyén életében, integrációjában játszott szerepét illetően. A családi fogyasztás jellemzőinek típusalkotási célú figyelembevétele többféle megközelítést is lehetővé tesz. Ezek egyike a családi életciklus jellemzőit követi, amelyben a szülő – gyerek – házastárs szerepek teljes körű megléte, vagy éppen hiánya képezi az alapvető életszakasz elkülönítő ismérveit. A családi életciklusok legkézenfekvőbb változata a családalapítás – gyermeknevelés – gyermekek felnőtté válása – nyugdíjas kor dimenzióban elemzi a családok fogyasztásában meglévő különbségeket. A családi életstílus tipológiák árnyaltabb változatai további különbségeket tesznek a családnagyság, a különböző generációk együttélése, a gyermekek száma és életkora szerint. Ez a tipológia nem „hierarchikus” elrendezésű, mert az egyes típusok egymástól való fogyasztásbeli eltérései nem a „több – kevesebb” vagy „magas színvonalú – alacsony színvonalú” dimenziók mentén helyezkednek el, hanem alapvetően a „másság”-ra tesz a hangsúlyt, következőképpen horizontális rétegződés kimutatására is képes.

A családi fogyasztásra épülő kutatások másik típusát a vertikális felépítésű tipológiák képezik. Ezeknek a tipológiáknak a két végpontját a szükségleteiket jórészt alapszinten kielégítő szegény családok, illetve a sokrétű, igényes fogyasztást megvalósító gazdag családok képezik. A hierarchikus tipológiák általában a családok életvitelének, fogyasztásának több dimenzióját veszik elemzési változókként figyelembe. Az ilyen tipológiák elsődlegesen annak bemutatására alkalmasak, hogy hogyan függ a háztartások életstílusa és ezzel fogyasztása attól, milyenek családi viszonyaik. A családi fogyasztásra épülő tipológiák azonban – akár hierarchikusak, akár nem - nem alkalmasak a fogyasztásban meglévő társadalmi különbségek átfogó és részletes magyarázatára.

### Az egyének típushoz rendelésére irányuló kutatások

A fogyasztói magatartás sokszínűsége (individualizálódása) az egyének típushoz rendelésére irányuló életstílus kutatásokban is eltérő irányzatokat eredményezett. A kutatások egy része „univerzalista”, azaz a fogyasztói életstílus többszempontú (több-

dimenziós), viszonylag átfogó elemzésére és bemutatására törekszik. A kutatások másik része ezzel szemben „egydimenziós”, a fogyasztói életstílusnak csak valamilyen szempontból kiemelt jellemzőit fogja át. Átfogó életstílus-csoportok kialakítására csak a többdimenziós tipológiák törekszenek, ezért az egydimenziós tipológiákkal itt most nem foglalkozunk.

Az első többdimenziós életstílus modellek az Egyesült Államokban születtek meg még az 1970-es években. Két kutatás vált nemzetközileg is széles körben ismertté: a már hivatkozott AIO modell és a VALS modell.<sup>5</sup> Európában több életstílus modell is létrejött a 20. század utolsó évtizedeiben. Ezek egyike a jelenleg is széles körben alkalmazott Sinus Milieu Németországban és Ausztriában (Sinus Sociovision GmbH, 2002). A modell 4 kategóriában összesen 11 életstílus csoportot tartalmaz, amelyben két típus a volt NDK területén szerzett tapasztalatokat tartalmazza. A megkülönböztetés alapját az emberek alapvető értékorientációi, a munkára, a családra, a szabadidő eltöltésére és a fogyasztásra vonatkozó mindennapi életfelfogás valamint a tényleges életmód képezi.

Több olyan modell is létezik, amelyik azonos módszertannal több országban is ismert. Ezek egyik változata a Global Scan modell, amelyet a Bates nemzetközi reklámügynökség fejlesztett ki és 14 országban alkalmaz. A modell értékeket és attitűdöket, valamint vásárlási preferenciákat elemez, de tartalmazza a demográfiai és médiahasználati változókat is. A GfK csoport több országban évente ismétlődően végez életstílus kutatásokat. A kutatás az attitűdök, szokások, értékek, fogyasztói minták kutatására épít.<sup>6</sup> A VALS modellhez hasonló elemzési dimenziókat vesz figyelembe a Gallup Életstílus Modell, amelyet az amerikai Gallup Intézet alakított ki és alkalmaz minden olyan országban, ahol saját leányvállalattal rendelkezik.<sup>7</sup>

Magyarországon a GfK és a Gallup modellek mellett a 90-es években több más hazai életstílus modell is létrejött. Ezek egyike a TÁRKI által végzett kutatásokat alapozza meg. A kutatások a jövedelmi különbségek és a jólét problematikájából kiindulva írják le az anyagi-jóléti státuszcsoportok társadalmi miliőit. Magyarországon végzett kutatási eredményeket ad közre a TGI Életstílus Modell, amelyet a TGI Magyarország Kft. alakított ki saját adatfelvétel alapján (TGI Magyarország 2002).

### A gyakorlati alkalmazhatóság

Az akadémiai-egyetemi tudományos műhelyekben kialakított életstílus modellek általában szemléletmódot, gondolkodásmódot formáló ismeretként vannak jelen a tudományos közéletben. Szélesebb körű gyakorlati alkalmazásuk nem jellemző. Az üzleti célú tipológiákat országonként ugyan eltérő módon, de mindenütt jellemzően használják a gyakorlatban. Az ilyen modellek felhasználói a médiatulajdonosok, a reklám- és médiaügynökségek, valamint a márkatulajdonos termelők és kereskedők.

5 A VALS modellt magyarul ismerteti: Hofmeister-Tóth–Töröcsik 1997.

6 [www.gfk.com/lifestyle](http://www.gfk.com/lifestyle), letöltés: 2006.01.10.

7 [www.gallup.com/lifestyle groups](http://www.gallup.com/lifestyle%20groups), letöltés: 2006.01.17.

A médiatulajdonosok kétféle célra tudják felhasználni az életstílusra vonatkozó információkat tartalmazó adatállományokat:

- saját közönségük profiljának jellemzésére, saját közönségük gondolkodásmódjának feltárására, illetve termékfejlesztésre;
- reklámhelyeik értékesítésére a hirdetőik számára annak bemutatásával, milyen összetételű az a közönség, amely számára reklámoznak.

A reklám- és médiaügynökségek számára ezek az adatbázisok más jelentőséggel bírnak:

- a modellek felhasználhatók a reklámozás célcsoportjainak pontos körülhatárolására;
- a célcsoport gondolkodásmódjának, értékrendjének, attitűdjeinek ismeretében hatékonyabb a reklám- és kampánytervezés;
- az egyes életstílus-csoportok médiahasználatának ismerete növeli a médiavásárlás hatékonyságát.

A márkatulajdonosok a reklámozás célcsoportjainak pontosabb definícióján túl az életstílus-információkat a termékfejlesztéshez tudják elsősorban használni.

Jelen keretek között erre csak két európai példát hozunk fel. A Sinus Milieu modell állandó részét képezi a TV-nézőmérési eredményeknek Németországban és Ausztriában. Ad hoc jelleggel az írott sajtó olvasótáborának elemzésére is alkalmazzák. A modellnek nem képezi részét a termék- és márkafogyasztás, az ilyen irányú kiterjesztés vagy más adatállományokkal történő fúzió útján valósul meg (például a TV nézőmérés és a háztartáspanel adatfúziója Németországban), vagy pedig ugyancsak ad hoc jelleggel történik. A modell működésének illusztrálására a CHIP Magazin németországi olvasótáborának életstílus szerinti szegmentációját mutatjuk be.<sup>8</sup> A táblázatból jól látható, hogy a CHIP Magazin olvasótábora elsősorban azokból az életstílus csoportokból kerül ki, amelyek esetében az index érték meghaladja a 100-at.

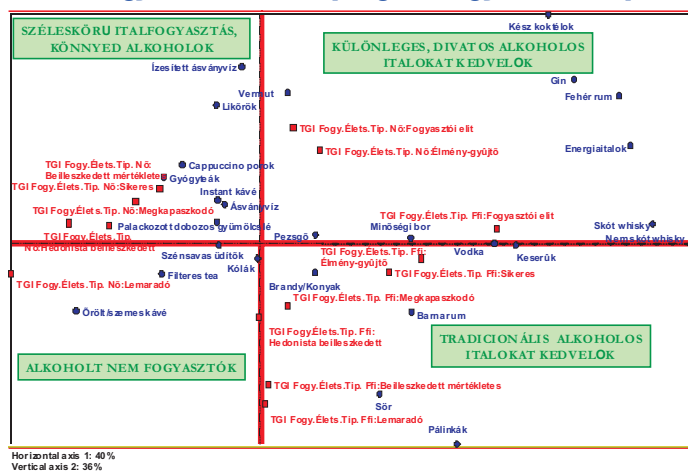
8 A Sinus Milieu modell átalakított változata került alkalmazásra. A változások a következők: az NDK megszűntével új csoport került kialakításra – az NDK nosztalgikusak. Emellett bővült az intellektuális csoport. A tradicionális polgári és tradicionális munkás csoportok jelentős része új kategóriába került: a Hagyománykövetők csoportjába. Elsősorban a státuszorientált és a modern polgári csoportokból jött létre a Polgári közép milieu csoport. A változások inkább klasszifikációs és kevésbé tartalmi jellegűek.

1. táblázat A CHIP Magazin olvasótáborának összetétele életstílus szerint

Életstílus csoport	Részarány a CHIP-olvasók között	Index érték (Átlag a teljes lakosságban =100)
Integráltak	16 %	155
Intellektuális (Postmaterális)	15 %	148
Modern polgári	18 %	196
Tradicionalis (konzervatív) polgári	2 %	36
Polgári közép (modern polgári és státuszorientált)	10 %	65
Kísérletezők (Adaptív)	14 %	176
NDK nosztalgikusok	2 %	43
Hagyománykövetők (Tradicionalis munkás)	1 %	5
Anyagi fogyasztó	7 %	64
Hedonisztikus	15 %	137

A magyar TGI életstílus modell által nyújtott elemzési lehetőségekből egy olyan ábrát mutatunk be, amely az italfogyasztás korrespondencia-elemzési eredményeit közli. A térképen jól látható, hogy a különböző fogyasztói csoportok szokásaikban markánsan elkülönülnek egymástól.

### TGI Fogyasztói Életstílus Tipológia italfogyasztási térképe



1. ábra A TGI Fogyasztói Életstílus Tipológia italfogyasztási térképe

Forrás: TGI 2003. évi adatbázis.

## KUTATÁSI DILEMMÁK, LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK

A Magyarországon is folyó tudományos és üzleti célú életstílus-kutatások a fogyasztásban megnyilvánuló főbb tendenciák feltárására nem teszik megkerülhetővé e kutatások eredményeinek és módszertanának átgondolását. Az életstílus-kutatások egy részét folyamatosan alkalmazzák, ami még inkább növeli az aktualitását az olyan irányú kutatásoknak, amelyek az életstílus csoportokra épülő elemzések tényleges lehetőségeit vizsgálják Magyarországon. Annál is inkább, miután e kutatások megjelenése egy sor kutatási dilemmát is felvet. A következőkben ezek közül tekintünk át néhányat.

### Tudományos versus üzleti célú kutatások

A tudományos és üzleti célú kutatóintézetekben dolgozó kutatók az életstílus-kutatásokkal kapcsolatban meglehetősen egyoldalú véleményeket fogalmaznak meg. A tudományos kutatók egy részének véleménye egyfajta „akadémiai arisztokratizmust” tükröz. Az üzleti célú kutatások eredményeit túl pragmatikusnak, módszertanilag pedig erősen megkérdőjelezhetőnek tartják. Ezt erősíti, hogy az üzleti célú kutatások kutatási módszertana többnyire csak korlátozottan vagy egyáltalán nem hozzáférhető, miután a kutatócégek üzleti érdekei a széles nyilvánosságot nem viselik el. Az üzleti célú kutatásokat végzők egy része számára ezzel szemben az akadémiai vagy egyetemi kutatóhelyeken folyó életstílus-kutatások túlságosan elszakadnak a valóságos szükségletektől. E vélemények szerint a tudományos kutatók nem igazán törekszenek olyan ismeretek feltárására, amelyek a gyakorlatban is hasznosíthatók. Ebben a körben a magas kutatási színvonal szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy minél jobban megfeleljenek az ügyfelek kutatási információk iránti szükségleteinek.

Végül is ezek az ellentétes vélemények azon kérdés körül forognak, hogy alkalmazsak-e az üzleti célú életstílus-kutatások tudományosan is helytálló kutatási eredmények kimunkálására. Bár kétségtelen, hogy e kutatások módszertanának jelentős része nyilvánosan nem hozzáférhető, számos olyan információ áll azonban rendelkezésre, amely tudományosan megalapozott háttérrel valószínűsíti. A teljesség igénye nélkül ebből néhány:

- Az amerikai AIO modell az életstílus csoportosítás alapját képező változókat a nyilvánosság számára is hozzáférhetővé teszi (Plummer 1974);
- Az ugyancsak amerikai VALS kutatások hangsúlyozottan építenek az érték-kutatások eredményeire. Hosszú évek kutatómunkájának eredményeként egyszerűsítették le a modell előállításához használt kérdőívet – az alap- és közreható változók indikátorainak erőssége alapján – 300 kérdésről valamivel több, mint 100 kérdésre;
- A német Sinus Milieu modellt felállító Sinus Sociovision saját kiadványban dokumentálja a kutatás módszertanát;
- A Gallup Hungary ugyan nem tette közzé a kutatás módszertani részleteit, de az anyavállalat, az amerikai Gallup Organization hozzáférhető szakmai kiadványban ismertette a Gallup Életstílus Modell kutatómódszertanát;

- A TGI Magyarország Kft. nem egyetlen magyarító tipológiát, hanem a fogyasztói magatartás különböző oldalait előtérbe állítva több típusalkotási lehetőséget tár fel. Ennek módszertani alapjait kézikönyvben foglalja össze.

### **Társadalomszerkezeti változások**

A társadalmi-gazdasági fejlettségbeli különbségek következtében a magyar társadalomszerkezet lényegesen különbözik az életstílus-kutatások hazájának tekinthető észak-amerikai vagy nyugat-európai társadalmaktól. Ezek a különbségek igen plasztikusan fejeződnek ki a magyarországi szegény társadalmi csoport igen magas, s a középrétegek viszonylag alacsony arányában a fejlett piacgazdaságokhoz viszonyítva. Ezek az eltérések az életstílus-kutatások eredményeiben is kifejeződnek. A fogyasztói középrétegek esetében mind az amerikai VALS modellben, mind a német Sinus Milieu modellben 5-5 életstílus csoport különböztethető meg. Ezek együtt adják a német lakosság több mint 50, az amerikai lakosság több mint 60%-át. Ezzel szemben például a magyar viszonyokra készült TGI modellben három csoport található ebben a kategóriában. Ezek együttes aránya nem éri el a 15–69 éves magyar lakosság egyharmadát. A hivatkozott két nyugati modellben lényegesen differenciáltabb középréteg-kép rajzolódik ki, mint a magyar modell esetében. Ezek az eltérések nagymértékben arra vezethetők vissza, hogy a magyar fogyasztói középrétegek aránya viszonylag kicsi, életszínvonaluk lényegesen alacsonyabb, mint a fejlett társadalmakban, s jelentős tradíciókkal sem rendelkeznek. A német SINUS Milieu modell jól mutatja, hogy a polgárosodás hosszabb történelmi időszak a fogyasztói középrétegekben is különböző gondolkodásmódú és fogyasztói magatartású csoportokat hozott létre. Az USA magasabb fejlettsége bizonyos – Európában még jellemző – fogyasztói csoportokat már „eltüntetett”, ami a VALS modell középréteg képében is jól tükröződik a SINUS Milieu modellhez képest.

A magyar TGI modellben lényegesen magasabb az életstílus szerinti tagozódási hierarchia legalsó lépcsőin lévő csoportok aránya (együtt 42%), mint az idézett két nyugati modellben (a VALS modellben 13%, a SINUS Milieu modellben 21%). A különbségek még nagyobbak lennének, ha a magyar kutatás kiterjedne a 70 év feletti közel egymillió rétegére is. A legszegényebb csoportok aránya a magyar társadalomban más magyar kutatásokban is hasonló (például a TÁRKI által végzett kutatásokban).

Az egyes életstílus-csoportok arányait az érintett országokban mutatja be az alábbi táblázat az Egyesült Államok, Németország és Magyarország összehasonlításával.



2. táblázat Az egyes életstílus-csoportok aránya a társadalmakban

VALS Model	Sinus Milieu Modell	TGI Életstílus Modell
Integráltak 2 %	Integráltak 9 %	Fogyasztói elit 8 %
Sikeresek 20 %	Intellektuális milieu 11 %	Sikeresek 14 %
Feltörekvők 8 %	Posztmodern milieu 6 %	Élménygyűjtő 10 %
Beilleszkedettek 39 %	Adaptív milieu 12 %	Hedonista Beilleszkedett 10 %
Társadalmi felelősséget érzők 11 %	Státuszorientált Milieu 14 %	Beilleszkedett Mértékletes 11 %
Élménygyűjtők 6 %	Modern polgári Milieu 9 %	Megkapaszkodó 16 %
Megkapaszkodók 10 %	Tradicionális polgári Milieu 16 %	Lemaradó 26 %
Túlélők 3 %	Tradicionális Munkásmilieu 6 %	
	Anyagias fogyasztói Milieu 9 %	
	Hedonisztikus Milieu 6 %	

Források: Thomas–Crocker 1981; Sinus Sociovision GmbH 2002; TGI Magyarország Kft. 2002.

Más megközelítésben az eltérések úgy is megfogalmazhatók, hogy amíg a fejlett piacgazdaságokban a társadalmak tagjainak legnagyobb része rendelkezik diszkrecionális jövedelemmel, s zömüknél ennek összege és aránya is jelentős, addig Magyarországon a diszkrecionális jövedelemmel rendelkező társadalmi csoportok kisebbségben vannak, s az ilyen jövedelem súlya sem túl nagy.<sup>9</sup>

A diszkrecionális jövedelmek viszonylag kis súlya azt eredményezi, hogy a magyar lakosság jelentős részének fogyasztása jövedelemkorlátos. Ez megnyilvánulhat a fogyasztás egészének alacsony szintjében (szegénység), vagy a fogyasztás, a szabadidő eltöltés egyes területeinek visszafogásában (takarékos, szolid megélhetés). Ilyen körülmények között a magyarországi életstílus-kutatások elsősorban nem a hazai fogyasztási tendenciák magyarázatának a szükségletei miatt jelentek meg, hanem – a tudományos kutatások esetében egyébként természetesnek tekinthető - nemzetközi hatások következtében. Ez önmagában is felveti azt a kérdést, milyen a magyarázó értéke az életstílus tipológiáknak, illetve valóban túlhaladott-e a fogyasztás jellemzőinek a hagyományos szocio-demográfiai jellemzők mentén történő elemzése Magyarországon?<sup>10</sup>

9 Ez alól csak egy nagyon szűk társadalmi csoport kivétel. Jól mutatja ezt a helyzetet Magyarországon egyebek között, hogy a különböző kutatások szerint egyaránt a magyar családok hozzávetőleg egynegyede engedheti meg magának, hogy évente legalább egyszer egyhuzamban legalább öt napot üdüljön úgy, hogy ezt az időt nem lakóhelyén tölti el.

10 Lásd erről még: Bukodi 2006; Csigó 2006; továbbá Csíte–Kovács–Kristóf 2006 kutatásait.

### A többváltozós elemzés korlátai

Indokoltnak látszik néhány kutatómódszertani kérdés vizsgálata is annak érdekében, hogy az életstílus alapján történő típusalkotás érvényességét validálni lehessen.

A vizsgált életstílus tipológiák mindegyike többváltozós szegmentációs eljárással (elsősorban klaszterelemzéssel) készül. A klaszterezési technikának egyik sajátossága, hogy az egyes csoportok közötti távolság mérésében egy sor olyan ismerv is van, amelyeknél az egyes klaszterek között nincsenek lényeges és szignifikáns különbségek (ún. klaszterátlapolódás). Nem állnak rendelkezésre kutatási információk arról, hogy a klaszterezési eljárással létrehozott társadalmi csoportok mennyire stabilak és jól elhatároltak egymástól. Nagyon lényeges jellemzője lehet a fogyasztói magatartásnak, hogy milyen értékek és attitűdök jellemzőek több – vagy akár csaknem minden – életstílus csoportra, s milyen élettapasztalatokra és/vagy szocializációs és kulturális okokra vezethetők vissza az egyes csoportok közötti eltérések.

Ennek a problémakörnek további aspektusa, hogy milyen termék kategóriák, illetve márkák használata az, amit az egyes életstílus-csoportok tagjai saját fogyasztói identitásuk lényeges jellemzőjének tartanak, illetve milyen termék kategóriák és/vagy márkák fogyasztása függ elsősorban anyagi lehetőségeiktől anélkül, hogy ezek fogyasztása kihatással lenne a fogyasztói identitásra. Az ezzel kapcsolatos kutatási információk jelentősen hozzájárulhatnak az életstílus alapján történő szegmentálás által nyújtott lehetőségek és korlátok megismeréséhez, azaz az életstílus modellek magyarázó erejének megértéséhez.

A többváltozós elemzések másik csoportja annak kimutatására irányul, hogy melyek azok a tulajdonságok, amelyek egyik vagy másik társadalmi csoportra leginkább jellemzőek más csoportokhoz képest. Ezek a tulajdonságok lehetnek értékek, attitűdök, termék- és/vagy márkahasználati sajátosságok. Itt elsősorban azok az arányok kerülnek előtérbe, amelyek más társadalmi csoportokhoz képest szignifikánsan eltérőek akár pozitív, akár negatív irányban.

Az itt jelentkező problémának az illusztrálására a TGI Magyarország Kft. márkahasználati tipológiájából hozunk fel példát.<sup>11</sup> Ez a tipológia a tényleges termék- és márkahasználat alapján különböztet meg fogyasztói típusokat, egyebek között az „Elit” fogyasztói réteget. E rétegre a többváltozós elemzés eredményei alapján a következő termék- és márkahasználat jellemző leginkább:

*Az elit fogyasztói csoportra jellemző termék kategória fogyasztás:*

minőségi bor, füstölt és különleges sajt, kulturális termékek intenzív fogyasztása, vásárlás hiper/szupermarketben

*A fogyasztói csoportra jellemző indikátor márkacsoportok:*

Textilöblítők: Coccolino, Silan, Quanto, Lenor

Csokoládé desszertek: Toffifee, Raffaello, Love Milka, Ferrero Rocher

Mosópor: Persil, Ariel, Omo, Perwoll

Fogkrém: Vademecum

Dobozos gyümölcslé: Graníni, Happy Day, Hohes-C, Rauch

11 Forrás: TGI Magyarország Kft. 2002. A TGI Életstílus Modellre történő minden további hivatkozás erre a forrásra támaszkodik.

Bor: Tokaji  
Sajt: Pannónia, Gouda, különleges sajtok

A többváltozós elemzés nagy valószínűséggel korrekt, a probléma az, hogy a többváltozós elemzés kimutatja a leginkább jellemző sajátosságokat e csoport esetében, de függetlenül attól, hogy milyen az adott jellemző tényleges súlya a fogyasztás egészében. A részletesebb elemzés igénye nélkül utalunk arra, hogy természetesen e réteg nagyobb része nemcsak füstölt sajtot fogyaszt, mint ahogy döntő többségük sem Vademecum fogkrémet használ. Itt mindössze arról van szó, hogy e csoporton belül minden más csoporthoz képest nagyobb e termékeket, illetve márkát használók aránya. A mennyiségi arányok azonban a csoporton belül nem feltétlenül e termékek vagy márkák javára alakulnak, sőt, az esetek egy részében – pl. a Vademecum fogkrém esetében – e csoport kisebbségére jellemző az adott termék/márka fogyasztása. Plasztikusak ugyan a többváltozós elemzés által feltárt tulajdonságok, mégsem magyarázzák meg e csoport fogyasztásának nagyon jelentős részét.

További lényeges kérdés, hogy milyen „átjárás” figyelhető meg az egyes életstílus-csoportok között, azaz milyen(ek) az egyén(ek) életútja(i) az egyes életstílus csoportokhoz való tartozás tekintetében. Egyazon személy életének különböző szakaszaiban eltérő életstílus csoportokba tartozhat. Ennek nyilvánvaló okai az emberek materiális körülményeiben bekövetkező változások. Kérdés azonban, hogy a fogyasztás mely területeire miként terjednek ki e változások következményei. Mely életstílus csoportoknál milyen erős szerepe van az értékek, attitűdök, fogyasztói ideológiák formálásában a kognitív disszonanciának s milyen értékek, attitűdök tekinthetők az egyén fogyasztói életútját végigkísérő – vagy több életszakaszára egyaránt jellemző – stabil jellemzőknek.

### **Mennyire differenciál a fogyasztói csoportok között az életstílus?**

#### *a) Életstílus versus társadalmi státusz*

Több évtizeden keresztül a fogyasztók szegmentációjának fő eszközét a társadalmi státusztipológia képezte. Ez a szegmentációs módszertan a fogyasztókat végső soron jövedelmi helyzete alapján csoportosítja, bár a konkrét mérési változókat az iskolai végzettség és a foglalkozás (nyugdíjasoknál a foglalkozás helyett meghatározott fogyasztási cikkek birtoklása) jelenti. A fejlett piacgazdaságokban a múlt század utolsó évtizedeiben éppen az életstílus-tipológiák voltak hivatottak a társadalmi státuszkategóriák felváltására a fogyasztók szegmentációjában. A társadalomkutatók, illetve a társadalomtudományi ismereteket alkalmazó piackutatók ugyanis mindinkább arra a felismerésre jutottak, hogy nem a státusz, hanem az emberek életvitele, életmódja és ennek mögöttes értékrendje és attitűdjei képezik elsődlegesen a különböző fogyasztói minták, fogyasztási szokások alapjait. Végül is ez adja az életstílus tipológiák növekvő népszerűségét.

Kérdés viszont, hogy egy olyan országban, ahol alacsony a diszkrécionális jövedelem nagysága, mennyire vezethetők vissza a fogyasztási különbségek az eltérő életstílusokra, illetve a társadalmi státuszkülönbségekre? Erre a kérdésre ma nem lehet

egyértelmű választ adni, miután a nyilvánosságra került kutatási adatok nem tartalmaznak ilyen irányú információkat. A nyilvánosságra került információk alapján inkább csak arra lehet következtetni, milyen az egyes társadalmi státuszok és az életstílus-csoportok kapcsolata. Két magyarországi kutatóintézet adataira tudunk ebben az összefüggésben támaszkodni, a Gallup Hungary-ére és a TGI Magyarország-éra. A két intézet életstílus csoportosítása ugyan különbözik egymástól, de két dologban megegyezik: mindkét csoportosítás vertikális, ezért mindkettőben jól elkülönülnek egymástól a tehetős/vagyonos, középosztálybeli és szegény rétegek. Itt most csak az életstílus hierarchia felső, illetve alsó részében helyet foglaló csoportok társadalmi státuszát mutatjuk be.

### A Gallup modell

3. táblázat Az életmódcsoportok fogyasztói státusz szerinti rétegződése (a hierarchia csúcsán)

Életmódcsoportok	Fogyasztói státusz
Önmegvalósítók	AB
Megállapodottak	AB
Versengők	AB

Forrás: [www.galluphungary.hu](http://www.galluphungary.hu), letöltés: 2006. 01.16.

4. táblázat Az életmódcsoportok fogyasztói státusz szerinti rétegződése (a hierarchia alján)

Életmódcsoportok	Fogyasztói státusz
Bizakodók	DE
Biztonságkeresők	DE
Hagyományos munkaetika	DE

Forrás: [www.galluphungary.hu](http://www.galluphungary.hu), letöltés: 2006. 01.16.

### A TGI Magyarország modell

5. táblázat Az életstílus-csoportok fogyasztói státusz szerinti rétegződése (a hierarchia csúcsán)

Életmódcsoportok	Fogyasztói státusz
Fogyasztói elit	AB és kis mértékben C
Sikeres	AB és kis mértékben C

Forrás: TGI Magyarország Kft. 2002.

6. táblázat Az életstílus-csoportok fogyasztói státusz szerinti rétegződése (a hierarchia alján)

Életmódcsoportok	Fogyasztói státusz
Beilleszkedett mértékletes (szegény)	D
Megkapaszkodó	DE
Lemaradó	E

Forrás: TGI Magyarország Kft. 2002.

Jelen keretek között nem célunk sem a két tipológia összehasonlítása, sem külön-külön történő értékelése. Arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy mindkét modell esetében a következő dilemmával találkozunk: a fogyasztás alapvető jellemzőit a társadalmi státusz határozza-e meg, vagy a társadalmi státusz inkább csak a fogyasztást meghatározó életstílusok gyűjtőhelye, de nem meghatározója?

Elvileg mindkét magyarázat lehetséges. Az első szerint a fogyasztási különbségek alapvető meghatározója a státusz és az ehhez kapcsolódó diszkrecionális jövedelem. Ehhez képest az életstílus csoportokhoz tartozás másodlagos és tulajdonképpen csaknem következik a státusból. A második szerint a diszkrecionális jövedelem megléte vagy hiánya ugyan alapvető csoportképző kritérium, de ezen a dimenzió belül a fogyasztási különbségek az életstílusra vezethetők vissza. Ha a piackutató intézetek gyakorlatát vesszük alapul, elmondható, hogy a hazai megbízók általában a státusz és nem az életstílus alapján definiálják célcsoportjaikat.

*b) A márkák és az életstílus-csoportok viszonya*

Egyes életstílus-kutatások töreksenek arra, hogy kimutassák az egyes életstílus-csoportok által fogyasztott/használt márkákat és ezzel eljussanak az életstílus és márkahasználat összefüggéseinek bemutatásához. Példaképpen a TGI Magyarország márkahasználati tipológiájából a hierarchia csúcsán lévő „Elit” és a hierarchia legalsó fokán lévő „Szegény” csoportot vizsgáljuk abból a szempontból, milyen társadalmi státuszú fogyasztók képezik e csoportokat. Ezúttal ehhez az úgynevezett célcsoport indexet használjuk, amely azt vizsgálja, a fogyasztók átlagához képest milyen az egyes státuszokba tartozók (vagy éppen különböző márkákat fogyasztók) aránya. Az átlag indexe = 100. Minél magasabb ennél az értéknél az index, annál erősebben illik az adott csoportra a vizsgált jellemző, és fordítva: minél kisebb az érték 100-nál, annál kevésbé illik rá.

7. táblázat Státusz és márkahasználat (indexérték)

Státusz	Elit márkahasználó
A	258
B	206
C1	167
C2	93
D	51
E	16

8. táblázat Státusz és márkahasználat (indexérték)

Státusz	Szegény márkahasználó
A	35
B	41
C1	61
C2	81
D	114
E	167

Ezután nézzük meg a márkahasználat és a fogyasztói életstílus-csoportok közötti összefüggéseket.<sup>12</sup>

9. táblázat Márkahasználó típusok és fogyasztói életstílus-csoportok (indexérték)

Státusz	Fogyasztói elit
A	257
B	184
C1	156
C2	111
D	60
E	17

10. táblázat Márkahasználó típusok és fogyasztói életstílus-csoportok (indexérték)

Státusz	Lemaradó
A	21
B	67
C1	65
C2	77
D	105
E	168

A kétfajta összefüggést mutató táblázatok együttesen, de külön-külön is valószínűsítik, hogy a márkahasználat legalább annyira függ a fogyasztói státusztól, mint a fogyasztói életstílus csoportoktól. Sőt, miután a fogyasztói életstílus-csoportok alapját is jelentős részben a státusz képezi, a státusz csoportok dominanciája nagy valószínűség-

12 TGI Magyarország Kft: TGI Életstílus Nagykönyv, Budapest, 2002. A márkahasználatban valamennyi információ a hivatkozott forrásból származik.

gel feltételezhető. Az erre irányuló empirikus kutatások nélkül azonban ez a dilemma egyértelműen nem tisztázható.

### A SZEGEDI EGYETEMI KUTATÓMŰHELY TÖREKVÉSEI

A Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Karának Üzleti Tudományok Intézetében egy olyan kutatási program van folyamatban, amely szándékaink szerint választ adhat a fenti dilemmák közül egyesekre. A fogyasztásszociológia versus marketing dilemma – társadalmi struktúra modell a fogyasztás kutatása alapján, avagy a fogyasztói magatartás magyarázata a társadalmi jellemzők alapján – feloldására törekedve olyan kutatási problémákat fogalmazunk meg, amelyek mindkét tudományterület nézőpontjából érdekesek, sőt a várható szinergiahatás elfogadhatóvá teszi az interdiszciplinaritásból adódó kutatási többletmunkát. Az életstílus és fogyasztói attitűd hipotetizált összefüggéseinek vizsgálatában két korábbi kutatásunk tekinthető előzménynek: az egyik egy 2004-ben lezárult kutatás a hazai IT felhasználói attitűdök modellezhetőségéről (Veres–Majó 2004), a másik egy 2006-ban indult kutatási projekt a fogyasztók pénzügyi attitűdjei, életvitele és termékválasztási szokásai közötti összefüggések kutatására (Andics et al. 2007; Veres–Németh 2007).

A 2007-ben indult *Életstílus alapú fogyasztói szegmentumkutatás*<sup>13</sup> két fő irányban halad. Az egyik kutatási irány abból a hipotézisből indul ki, hogy a hazai regionális életszínvonal-eltérések meghaladják azt a küszöbértéket, amelynél már a státuszcsoportok fogyasztási preferenciái is differenciálódnak. Kérdés, hogy ez milyen mértékig mutatható ki a horizontális rétegződés eltéréseiben. Az egyetem elhelyezkedéséből adódóan a dél-alföldi régió vizsgálatára fókuszálunk, és ezt vetjük össze az országos átlaggal. A Mikroszegmensek fogyasztási szerkezete című fogyasztásszociológiai kutatási modulban a hallgatók olyan kvalitatív terepmunkát végeznek, amelyben egyes regionális társadalmi csoportok fogyasztási szerkezetét tárják fel. A további kutatási irányok között a Target Group Index országosan reprezentatív eredményeinek kvalitatív kutatási módszerrel történő verifikálását tűztük ki célul. Ez utóbbiban különösen a szegmensátfedések vizsgálata, a fogyasztásszociológiai csoportdevianciák tűnnek olyan kutatási problémának, amelyek megoldása az elméleti tisztázáshoz nélkülözhetetlen. A kutatási program alapkonceptiója az, hogy a nagymintás kvantitatív vizsgálatokból nyert fogyasztói csoportok egy olyan hálót alkotnak, amelyben a társadalmi finomstruktúra feltárása a következő lépés. Ezzel arra az álláspontra helyezkedünk, hogy nem a statisztikai átlagfogyasztót magyarázzuk, hanem az átlagtól való eltérések magyarázatára teszünk kísérletet.

Az utóbbi irány kutatási terve alapján az empirikus kutatások fókuszában a korábban már jelzett kutatási dilemmák közül kettő áll:

- milyen az egyes életstílus-csoportok és a különböző termékek, márkák viszonya: vannak-e olyan termékek, illetve márkák, amelyek döntően meghatározott életstílus csoportokra jellemzőek, más csoportokra viszont alig, vagy egyáltalán nem;

13 A kutatást az OTKA a K 67803 ny. számon támogatja.

- hogyan lehet az eddigieknél pontosabban leírni a társadalmi státusz és az életstílus egymáshoz való viszonyát a hazai fogyasztásban.

A kutatásokat három fázisban végezzük. Az első fázis exploratív jellegű: egyrészt a meglévő adatbázisok alapján törekszünk leírni, hogy mennyire érvényes a fogyasztás és az életstílus kapcsolata például a nem materiális javak, a szolgáltatások piacán. Másrészt kvalitatív interjúkkal vizsgáljuk a státusz és az életstílus kapcsolatát abból a szempontból, hogy milyen értékorientációk jellemzik a különböző élethelyzetben lévő embereket a fogyasztásban. A kvalitatív kutatási eredmények alapján a dél-alföldi régióban kérdőíves megkérdezést bonyolítunk le 1000 fős mintán. E kutatások alapvető célja a kvalitatív fázisban feltárt összefüggések kvantifikálása a termék- és márkahasználatban. A harmadik fázisban kvalitatív interjúkkal, valamint fókuszcsoportos vitákkal validáljuk a korábbi fázisokban kapott eredményeket.

Az egyik interpretációs probléma megfogalmazható már az általunk eddig folytatott fogyasztói mélyinterjúk alapján is. Ezek mindegyike egyelőre abba az irányba mutat, hogy a mindennapi használatú termékek esetében (FMCG termékek) a márkák és a fogyasztói személyiség között nincs szoros kapcsolat. A jelentősebb diszkracionális jövedelemmel rendelkező csoportok számára a minőségi termékek fogyasztása lényeges. Ebben a körben ehhez nem kötődik egy, vagy néhány márka, hanem a márkák közötti választás esetleges, illetve a reklámhatást fejezi ki, vagy a fejlett fogyasztói piacokra jellemző szisztematikus switching (márkaváltás) megnyilvánulása (ún. *multibrand loyalty*). Nagyon kevés az olyan termék, ahol az életstílus és a márkahasználat összefüggést mutat, itt is elsősorban a nagy értékű tartós fogyasztási cikkek és a fogyasztói státusz közötti szorosabb összefüggés mutatható ki. Ehhez képest az életstílus szerinti márkahasználati differenciálódás másodlagos (például a személygépkocsinál figyelhető meg egyes márkák esetében). Ezekre a márkahasználati anomáliákra és a tanulmányban felvetett további kérdésekre várunk választ a kutatás későbbi fázisaiban.

## IRODALOM

- Andics J. (2006): Életstílus-kutatások. In Veres Z.–Hoffmann M.–Kozák Á. szerk.: *Bevezetés a piackutatásba*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 320-337.
- Andics J.–Kéri Zs. (2002): Életstílus – média- és kulturális fogyasztás. In Enyedi Nagy et al. szerk.: *Magyarország médiakönyve 2002*. Budapest: Enamiké.
- Andics J.–Németh I.–Veres Z. (2007): Családi viszonyok és fogyasztói magatartás változók szerepe egyes biztosítási termékek vásárlásában. *Biztosítási Szemle*, 53(3): 44–61.
- Andorka, R.–Hradil, S.–Peschar J.I. szerk. (1995): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: AULA Kiadó Kft.
- Banning, T.E. (1992): Lebesstilorientierte Marketing. Theorie, Analyse und Weiterentwicklung modelltheoretischer und methodischer Ansätze der Lebensstil-Forschung im Marketing. In Hradil, S. ed.: *Zwischen Bewusstsein und Sein*. Opladen: Leske und Budrich.
- Brown, S. (1995): *Postmodern Marketing*. London–New York: Routledge.
- Bukodi E. (2006): Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách I. szerk.: *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 109–159.



- Campbell, C. (1992): The Desire for the New: Its Nature and Social Location as Presented in Theories of Fashion and Modern Consumerism. In Silverstone, R.–Hirsch, E. eds.: *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Campbell, C. (1996): The Sociology of Consumption. In Miller, D. ed.: *Acknowledging Consumption*. London–New York: Routledge, 96-126.
- Charles, N.–Kerr, M. (1988): *Women, Food and Families*. Manchester: Manchester University Press.
- Cooley, Ch.H. (1902): *Human Nature and the Social Order*. Ann Arbor: Charles Scribner's Sons.
- Corrigan, P. (1993): The Clothes-horse Rodeo; or, How the Sociology of Clothing and Fashion Throws Its (w)Reiters. *Theory, Culture and Society*, 10.
- Corrigan, P. (1997): *The Sociology of Consumption*, Sage, London
- Csigó P. (2006): Kereskedelmi média és késő modern individualizáció. In Kovách I. szerk.: *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 311–346.
- Csite A.–Kovách I.–Kristóf L. (2006): Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon. In Kovách I. szerk.: *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág, 253–291.
- Fábián Z.–Róbert P.–Szívós P. (1998): Anyagi-jóléti státuszcsoportok társadalmi miliói. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi riport*. Budapest: TÁRKI.
- Falk, P. (1994): *The Consuming Body*. London: Sage.
- Gardner, C.–Sheppard, J. (1989): *Consuming Passion: The Rise of Retail Culture*. London: Unwin Hyman.
- Geist, H. (1983): *Arcades: The History of a Building Type*. Boston: MIT Press.
- George, A.–Murcott, A. (1992): Research Note: Monthly Strategies for Discretion: Shopping for Sanitary Towels and Tampons. *Sociological Review*, 40(1).
- Gershuny, J.–Jones, S. (1987): The Changing Work-Leisure Balance in Britain 1961-1984. In Horne, J.–Jary, D.–Tomlinson, A. eds.: *Sport, Leisure and Social Relations*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hankiss, E. (1999): *Proletár reneszánsz: tanulmányok az európai civilizációról és a magyar Társadalomról*. Budapest: Helikon.
- Hankiss, E. (2005): *Az ezerarcú én*. Budapest: Osiris.
- Hankiss E.–Manchin, R. (1996): Szempontok az élet „minőségének” szociológiai vizsgálatához. *Valóság*, 6.
- Hofmeister-Tóth, Á.–Töröcsik, M. (1997): A VALS életstílus-vizsgálat alkalmazása. *Marketing & Menedzsment*, 31(2): 33–37.
- Hofmeister-Tóth, Á. (2003): *Fogyasztói magatartás*, AULA, Budapest
- Kotler, Ph. (2001): *Marketing menedzsment*. Budapest: Műszaki.
- Losonczi, Á. (1977): *Az életmód az időben, a tárgyokban és az értékekben*. Budapest: Társadalomtudományi Könyvtár.
- Lunt, P.K.–Livingstone, S.M. (1992): *Mass Consumption and Personal Identity*. Milton Keynes: Open University.
- Mennell, S. (1985): *All Manners of Food: Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present*. Oxford: Blackwell.
- Miller, M. (1981): *The Bon Marché: Bourgeois Culture and the Department Store 1869-1920*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Moorhouse, H.F. (1991): *Driving Ambitions: A Social Analysis of the Hot-Rod Enthusiasm*. New York: Manchester University Press.
- Plummer, J.T. (1974): The Concept and Application of Life-Style Segmentation. *Journal of Marketing*, 34.
- Prus, R.–Dawson, L. (1991): Shop 'til you Drop: Shopping as Recreational and Laborious Activity. *Canadian Journal of Sociology*, 16.

- Ritzer, G. (1996): *The McDonaldization of Society*. Thousand Oaks, CA: Pine Forge Press
- Ritzer, G. (1998): *The McDonaldization Thesis*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Silverstone, R.–Hirsch, E. eds. (1992): *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*. London: Routledge.
- Sinus Sociovision GmbH. (2002): *SINUS Milieus*, AGF Arbeitsgemeinschaft Fernsehforschung. Frankfurt/Main.
- TGI Magyarország (2002): *Társadalmi státuszcsoporthok fogyasztás- és életstílustipológiája (Target Group Index) Kutatások*. Budapest: TGI Magyarország.
- Thomas, T.C.–Crocker, S. (1981): *Values and Lifestyles – The New Psychographics*. Menlo Park, CA: Stanford Research Institute, 15–69.
- Töröcsik, M. (2003): *Fogyasztói magatartás trendek*. Budapest: KJK-KERSZÖV.
- Utasi, Á. (1984): *Életstílus-csoportok, fogyasztási preferenciák. Rétegződésmódel-vizsgálat*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Veres Z.–Majó Z. (2004): E-optimizmus, e-pragmatizmus, e-pesszimizmus: használati szokásokat befolyásoló tényezők a digitális korban. *ITTK Kutatási Jelentés*, 26(május) 12–21.
- Veres, Z.–Németh, I. (2007): Determinants and Modulators in Consumers' Long-term Intangible Investment Decisions – Stereotypes versus Empirical Evidences in the Life Insurance Market. Presentation at the 36th EMAC Conference. Reykjavík, 05: 23–25.
- Weber, M. (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat.

## DISZKRIMINÁCIÓ A PLÁZÁBAN

PÁLOSI Éva–SIK Endre–SIMONOVITS Bori

TÁRKI

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; e-mail: sik@tarki.hu

TÁRKI

H-1112 Budapest, Budaörsi út 45.; e-mail: sik@tarki.hu

**Összefoglaló:** Az elemzés célja a munkahelyi diszkrimináció tesztelése két védett tulajdonság (a roma származás és a kövérség) esetében. A tesztelést bevásárlóközpontok ruházati boltjaiban végeztük. A három tesztelő kora, végzettsége és öltözete azonos volt, csak etnikai hovatartozásuk (roma/nem roma) és testsúlyuk szerint (túlsúlyos/nem túlsúlyos) különböztek. A tesztelés (N=51) mindkét védett tulajdonság esetében diszkriminációt eredményezett.

**Kulcsszavak:** diszkrimináció, tesztelés (audit), kövérség, roma

Az elemzés célja a munkahelyi diszkrimináció tesztelése két védett tulajdonság (a roma származás és a kövérség<sup>1</sup>) esetében. Az etnikai alapú diszkriminációról másutt bőven szóltunk (Sik–Simonovits 2006), ezért most csupán a kövérséggel, mint a jogi értelemben az „egyéb” védett kategóriába sorolható, szociológiai értelemben a „megjelenés” fogalom alá sorolható diszkriminációval foglalkozunk.

Az, hogy a „megjelenés” hátrányos megkülönböztetés (s hogy ebben a diszkriminációnak – egyéb tényezők hatása mellett – szerepe lehet) tárgya lehet, jól ismert a társadalomtudományokban. Ilyen például a szépség hiánya. Girasek–Pálosi (2005) ismerteti azt a szociálpszichológiai megállapítást, hogy „a fizikai szépség, különösen egy szép arc, pozitív elvárások sokaságát hívja életre” (Smith–Mackie 2002), illetve, hogy az emberek a fizikai szépséget a lelki, erkölcsi szépség jeleként értelmezik. Egy kutatás (Cash–Kilcullen 1985) során már húsz éve bizonyították laboratóriumi körülmények között, hogy a vonzó külsejű pályázót nagyobb valószínűséggel alkalmaznák a munkaügyi szerepét játszó egyetemisták. A szépség munkaerő-piaci előnyt, illetve – ami a kutatások szerint nem feltétlenül azonos eséllyel következik be – a csúnyaság hátrányt jelentő voltát több tanulmány is illusztrálja (Hamermesh–Biddle 1994, 1998; Hamermesh 2005).

Hátrány forrása lehet a „magasság hiánya” is. Több mint húsz éve igazolták (Knapp 1978), hogy a 185 cm-nél magasabb férfiak 10%-kal magasabb kezdő fizetést kaptak, mint a 180 cm-nél alacsonyabbak. Azóta sok tanulmány elemezte annak okait, hogy miért jelent a magasság munkaerő-piaci előnyt, illetve az alacsonyság hátrányt (Case–Paxton 2006).

\* A tanulmány alapjául szolgáló kutatást az OFA (Országos Foglalkoztatási Alap) és az ICCR-Budapest Alapítvány támogatta.

1 A tanulmányban a kövér és a túlsúlyos fogalmak szinonimaként szerepelnek.

De született elemzés a balkezes lét társadalmi hatásáról (Ruebeck et al. 2006), és az azonos etnikumhoz tartozókon belül a bőr színességének mértékének diszkriminációt növelő hatásáról is (Darity–Mason 1998).

Az, hogy a kövérség hátrányt jelenthet a munkaerőpiacon jól ismert a szakirodalomban. Cawley–Danziger (2004) egy 1996-ban bevezetett törvény érvényesülését vizsgálta. A törvény célja az volt, hogy a segélyezettek visszalépjenek a munkaerőpiacra. A kutatás során azt vizsgálták, hogy a fehér és fekete segélyezett nők munkaerő-piaci belépésére hogyan hatott kövérségük. Korábbi kutatások eredményeire alapozva feltételezték, hogy a mai USA-ban a kövérség az alacsony státusz egyik eleme,<sup>2</sup> s mint ilyen rontja a munkaerő-piacra való belépés, s az ott megmaradás-előrejutás esélyét. Azt is feltételezték, hogy a fenti folyamat különösen erősen érvényesül a fehér nők esetében. A tanulmány megállapította, hogy a kövérség a munkaerő-piacra való belépést – de csak a fehér nők esetében – erősen akadályozza.<sup>3</sup>

Girasek–Pálosi (2005) idézi a világsajtót bejárt hírt, hogy egy kétezer HR-szakember megkérdezésén alapuló kutatás<sup>4</sup> szerint a többség a „normális testsúlyú” dolgozókat preferálja. A megkérdezettek több mint egytizede nem szeretné, ha a túlsúlyos munkatársak kapcsolatba kerülnének az ügyfelekkel. Ugyancsak tíz százalék fölött volt azok aránya, akik lapátra is tennék a dundi alkalmazottakat. A Rooth (2007) által ismertetett svéd és amerikai HR szakemberekkel folytatott interjúk is arra utalnak, hogy a kövérség és az alacsony teljesítmény kapcsolatáról szinte minden döntéshozó meg van győződve.

A kövérség társadalmi fontosságát a mai Magyarországon Girasek–Pálosi (2005) a következő idézetekkel illusztrálja: „Magyarország Európa legtöbb zsírt fogyasztó országai sorába tartozik”,<sup>5</sup> az iskoláskorúak kilenc százaléka túlsúlyos, négy százaléka pedig kórosan elhízott,<sup>6</sup> a felnőtt lakosságnak pedig a fele<sup>7</sup> kövér, orvosi értelemben. Az Országos Lakossági Egészségfelmérés (2000) szerint a férfiak 56%-a, a nők 48%-a érzi magát elhízottnak, illetve túlsúlyosnak.<sup>8</sup>

S hogy ez nem valamiféle magyar sajátosság, azt jól tükrözi, hogy 1998-ban a WHO az elhízást önálló betegségnak nyilvánította, illetve a már idézett tanulmány (Cawley–Danziger 2004) szerint az 1970-es évekhez képest 2000-re a kövérek aránya 15%-ról 31%-ra nőtt az USA-ban. Rooth (2007) adatai Svédország esetében igen hasonlóak a korábban ismertetett magyar adatokhoz (2006-ban a férfiak 55%-a, a nők 39%-a volt a testtömegindex alapján túlsúlyosnak vagy kórosan elhízottnak tekinthető), amiből következően a társadalom egy jelentős csoportja van statisztikai diszkriminációnak kitéve.

2 A kutatók egy országosan reprezentatív felvétel adataival való összehasonlítás során azt találták, hogy az általuk vizsgált segélyezett nők súlya 16%-kal haladta meg az országos átlagot.

3 A regressziós elemzés eredménye szerint a fehér segélyezett nők súlyának 10%-os növekedése a munkahelyszerzés esélyét 12%-kal, a teljes idejű álláshoz jutás esélyét 8,9%-kal, a jövedelemszintet 10%-kal csökkentette.

4 <http://index.hu/gazdasag/vilag/duci051029>

5 [www.valtozovilag.hu/ag/taplalkozas.htm](http://www.valtozovilag.hu/ag/taplalkozas.htm).

6 [www.magyarhirlap.hu/cikk.php?cikk=90522](http://www.magyarhirlap.hu/cikk.php?cikk=90522).

7 [www.geographic.hu/index.php?act=cikk&id=105](http://www.geographic.hu/index.php?act=cikk&id=105).

8 [www.gallup.hu/olef/olef.html](http://www.gallup.hu/olef/olef.html).

A tanulmány kérdése az, hogy a kiválasztott munkaerő-piaci helyzetben és az általunk kidolgozott vizsgálati módszerrel milyen mértékű roma- és kövérségellenes diszkriminációt találunk.

### A TESZTELÉS

A tesztelést azokban a bevásárlóközpontban végeztük, amelyek tíz divatáru üzletnél többel rendelkeznek. A megfigyelendő üzletek azok voltak, ahol a kirakatban, vagy az ajtóra rögzítve tábla jelezte, hogy „eladót felvesznek, érdeklődni az üzletben lehet”. Erre azért volt szükség, mert így nagyobb volt az esélye annak, hogy a munkaerő-felvételért felelős személy és a pályázó már a jelentkezés pillanatában személyesen találkozzon, márpedig a munkaszerzés folyamatát csak ezzel az egy „pillanatfelvétellel” vizsgáltuk. Az állást hirdető boltok kiválasztása melletti másik érv elméleti volt: az ilyen boltok esetében ugyanis egyértelmű, hogy keresnek munkaerőt, így egyfelől ha arra hivatkoznak, hogy betelt az állás, ez nagy valószínűséggel nem igaz, s ezért az ilyen reakciót diszkriminációként értelmezhetjük, másfelől így módon a vizsgált helyzet homogenizálva van a munkaerő-piaci kereslet megléte szempontjából.

A tesztelendő üzleteket a következőképpen választottuk ki: először a feltételeknek megfelelő központok (összesen 11 darab) közül választottuk ki a helyszínt,<sup>9</sup> majd a tesztelés napján a sorrendben első helyen álló bevásárlóközpontban az összes olyan üzletet teszteltük, amely a már említett módon munkaerőt keresett. Ha az üzletközpont összes ilyen üzletét teszteltük, akkor a sorrendben következő üzletközpontban folytattuk a tesztelést mindaddig, amíg az ötven érvényes eset előállt. Érvényes esetnek azoknak az üzleteknek a tesztelése számított, ahol mindhárom tesztelő beszélt a személyzettel. A 2006 tavaszán végzett 51 tesztelt helyszín megoszlása a következő volt: Westend 96 eset, Árkád 45 eset, Europark 12 eset.

A három tesztelő, meghatározott sorrendben<sup>10</sup> (1. roma; 2. nem roma túlsúlyos; 3. nem roma nem túlsúlyos) érdeklődött a kijelölt üzletekben eladói munkaköri állásról. A tesztelők először csak általában az állásról érdeklődtek, majd bizonyos információkra rákérdeztek. A benyomások rögzítése kétféle módon történt: egyrészt a tesztelők egy diktafon segítségével a teljes beszélgetés hanganyagát rögzítették, másrészt az információkérés után kérdőívet töltöttek ki, amelyben elsősorban a beszélgetés körülményeit illetve benyomásaikat foglalták össze.

A roma származást a tesztelő megjelenésével valószínűsítettük. A kövérséget a testtömeg-index<sup>11</sup> segítségével határozzuk meg, kövérnek (túlsúlyosnak) tekintjük azt, akinek a testtömeg-indexe 25 és 29,9 között van. Mivel az elhízott és a kórosan elhízott

9 A bevásárlóközpontok neveit papírcetlire írtuk, majd visszatevés nélküli húzással hoztuk létre a sorrendet.

10 10-12-ig tesztelt a roma, 12-14-ig a nem roma túlsúlyos, 14-től a kontroll (nem roma nem túlsúlyos) tesztelő.

11 A testtömeg és a testmagasság alapján kiszámított az életkorral korrigált érték, amely alapján kategóriákba sorolhatók az emberek: 18-as érték alatt túl sovány, 18-20 sovány, 20-25 normális, 25-30 túlsúlyos, 30-35 elhízott, 35 felett kórosan elhízott.

kategória behozna egy általunk vizsgálni nem kívánt (az egészséges, illetve a nem egészséges) dimenziót, mi a kövérségen csak a túlsúlyos kategóriát értettük. Ez már csak azért is elégségesnek tűnt, mivel a mai szépségideál „normális test”-ként a sovány kategóriát tekinti. Mivel a testtömeg-indexen alapuló mérésnél szerepe van a magasságnak is, ezért ezt a dimenziót homogenizáltuk: a kísérletben résztvevők mindegyike 170-172 cm magas volt.

A külső megjelenés egyéb jegyeit is homogenizálni akartuk, hiszen a hajszín, a frizúra, a műköröm, a látható helyen lévő tetoválás vagy piercing, mind befolyásolta volna a tesztelés eredményét. Tehát fontos az, ha a tesztelő pár (kövér – nem kövér) egyik tagjának van műkörme vagy látható helyen lévő tetoválása stb., akkor a másoknak is legyen. Mivel ruházati jellegű boltokban történt a tesztelés, a tesztelők öltözetének hasonlósága is rendkívül fontos volt. Stílusában és színvilágában mindenképpen hasonlóan kellett felöltözniük a tesztelőknek. Ahhoz, hogy csak a kövérség „hatását” a „szépség” hatásától függetlenül mérjük, e tekintetben is homogenizálnunk kellett, ezért – jobb híján – általunk szépnek tartott nőkkel teszteltünk<sup>12</sup>.

A tesztelők 22 és 28 év közötti, mosolygós, életvidám nők voltak, akik a tesztelés során szakközépiskolai végzettséggel és alapfokú angol nyelvtudással rendelkező nőket alakítottak. A tesztelők teljesen hétköznapi viseletben teszteltek, amelyről feltételeztük, hogy a nem létező átlagember számára semleges, és külső megjelenésük egyéb vonatkozásban sem volt „megosztó”, tehát nem viseltek műkörmet, féloldalt leborotvált frizurát, stb.

A tesztelők csak két dimenzióban különböztek egymástól. Egyrészt az etnikai hovatartozásuk szerint: roma/nem roma, másrészt a testsúlyuk szerint túlsúlyos/nem túlsúlyos. A két dimenzió viszonyát nem kívántuk vizsgálni, így a roma és a túlsúlyos tesztelőnek egyetlen kontrollszemélye volt, a nem roma nem túlsúlyos tesztelő.

### **MILYEN FOGADTATÁSRA SZÁMÍTHAT A PLÁZÁBAN EGY ROMA EGY NEM ROMA ÉS EGY KÖVÉR ÁLLÁSKERESŐ?**

Kutatásunk fő tárgya az álláskeresés során felmerülő diszkrimináció vizsgálata volt. Azt, hogy történt-e diszkrimináció a munkafelvétel során, csupán annak első lépése során vizsgáltuk. Azt a helyzetet teszteltük, amikor az álláskereső érdeklődést mutat az állás iránt („jelentkezik”, ami felfogásunk szerint a munkaszerzés első lépése), és információt kér a munkára vonatkozóan. A tesztbeszélgetések arra adtak tehát lehetőséget, hogy a beszélgetési szituáció verbális és non-verbális elemeinek halmazát elemezve vizsgáljuk meg a diszkriminációra utaló elemeket.

A munkaadó (illetve az információt adó személy) hozzáállását potenciális alkalmazottjához a beszélgetési helyzet és a munkaadó vagy az információkat adó személy viselkedésének aprólékos leírásával és elemzésével vizsgáltuk. A tesztkérdőívben a tesztelők számos kérdés mentén dokumentálták a munkaadó vagy az információt adó személy viselkedését, részben objektív, részben szubjektív mutatók mentén:

12 Mivel ilyen mértékű szubjektivitás olvastán az Olvasó felkaphatja a fejét, megjegyezzük, hogy a bevezetőben idézett, a szépséggel kapcsolatos diszkriminációt vizsgáló tanulmányok is lényegében hasonlóan jártak el, amikor néhány „hétköznapi ember” ítélete alapján döntöttek el, hogy ki szép, s ki nem.

- *Objektív* mutatóknak tekintettük azokat a tényezőket, melyek nem a tesztelő megítélésén alapultak, mint például:
  - Köszönés (és annak sorrendje)
  - Várakozás (és annak oka)
  - Bemutatkozás sorrendje
  - Kézfogás
  - Kéretlen és kért információ a munkáról
- *Szubjektív* mutatóknak azokat tekintettük, amelyek a tesztelő megítélésén múltak.<sup>13</sup>
  - A személyzet magatartásának értékelése különböző dimenziók mentén: udvarias-udvariatlan; türelmes-türelmetlen; készséges-elutasító; barátságos-barátságatlan; közlékeny-szükszavú
  - Végigmérték-e a tesztelőt, és ha igen látványosan vagy nem?

Az 1. és 2. táblázat arra utal, hogy az üzlet személyzete eltérően viselkedett a különböző tesztszemélyekkel, legudvariasabban és előzékenyebben a kontroll tesztelővel bántak, a roma és a kövér tesztelővel sokkal udvariatlanabban bántak.

1. táblázat A köszönés sorrendje a védett csoportok szerint százalékban  
– A személyzet ... köszönt –

	A tesztelő előtt	A tesztelővel egyszerre	A tesztelő után	Nem (%)	Összesen
Roma (N=49)	4	20	76	0	100
Kövér (N=51)	61	0	39	0	100
Kontroll (N=51)	68	14	10	8	100
Összesen (N = 151)	45	11	41	3	100

Míg a kontroll tesztelők több mint kétharmadát előre köszöntötték belépésekor, és a kövérek esetében is hasonló ez az arány, addig a roma tesztelő esetében az esetek elenyésző arányban köszöntek előre, amikor belépett, jellemzően inkább fogadták köszönését.

Jól jellemzi a romákkal és kövérekkel kapcsolatos negatív munkáltatói attitűdöket az a non-verbális (és esetleg nem is tudatos) attitűd, amit „végigmérésnek” éltek meg a tesztelők. Míg a roma tesztelők háromnegyede érezte úgy, hogy végigmérték, addig a kövéreknél ez az arány kétharmad, a kontroll tesztelők esetében pedig elenyésző volt (2. táblázat).

13 Mivel a három álláskereső (és ezen belül a két védett tulajdonságú csoportot) típust csupán egy-egy tesztelő képviselte, ezért nincs lehetőség a kérdezői hatás kontrollálására, és így e mutatók használhatósága korlátozott.

2. táblázat Az információt adó személy a szemével a tesztelőt végigmérte vagy sem, a védett csoportok szerinti bontásban, százalék

	Látványosan	Nem látványosan	Nem	Összesen
Roma (N=50)	60	14	26	100
Kövér (N=50)	18	48	34	100
Kontroll (N=50)	2	2	96	100
Összesen (N = 150)	27	21	25	100

\* Chi négyzet szignifikanciája: 0,000.

Ez az eltérés feltehetően nagyobb annál, mint amit a tesztelők korábbi rossz tapasztalatai alapján valószínűleg kialakult érzékenység magyarázhat. Jelentős eltérés mutatkozott abban is, hogy hogyan mérték végig az illetőt: míg a roma tesztelő esetében a látványos, azaz „nyílt” végigmérés volt a jellemző, addig a kövéreknél a rejtett végigmérés dominált. Ez azt is jelezheti, hogy egy roma lányt a mai Magyarországon köntörfalazás nélkül végig lehet mérni, ezzel szemben a kövérséget szemrevételezni nem illő – a fogyatékkal élőkhez hasonlóan egyfajta „társadalmi szégyenlősség” övezi őket – ezért kövér tesztelőnket mintegy „szemlesütve” mérték fel.

Az, hogy a tesztelőnek kellett-e várakoznia a személyzettel való beszélgetés előtt, és hogy miért kellett várakoznia nem mutat jelentős eltéréseket a különböző tesztelők esetében. A roma tesztelő az esetek 22%-ában, a kövér 33%-ban, míg a kontroll 20%-ban várakozott, s egyiküknek sem kellett két percnél többet várakoznia.

A bemutatkozást és a kézfogást az esetek döntő többségében nem tartották szükségesnek az adott helyzetben: az esetek 80, illetve 82%-ában a tesztelők megítélése szerint a helyzet nem kívánta meg a bemutatkozást és a kézfogást (3. és 4. táblázat).

3. táblázat Az információt adó személy bemutatkozása a tesztelőnek, a védett csoportok szerinti bontásban, százalékban

	A tesztelő előtt	A tesztelő után	Nem, de nem volt szükséges	Nem, pedig szükséges lett volna	Összesen
Roma (N=51)	8	2	86	4	100
Kövér (N=51)	10	2	86	2	100
Kontroll (N=51)	25	2	67	6	100
Összesen (N = 153)	14	2	80	4	100

\* Chi négyzet szignifikanciája: 0,159.



4. táblázat Az információt adó személy kézfogása a tesztelővel, a védett csoportok szerinti bontásban, százalékban

Tesztelő	Igen	Nem, pedig a helyzet megkívánta volna	Nem, de a helyzet sem kívánta meg	Összesen
Roma (N=51)	10	2	88	100
Kövér (N=51)	12	2	86	100
Kontroll (N=51)	26	2	72	100
Összesen (N = 153)	16	2	82	100

\* Chi négyzet szignifikanciája: 0,226.

Az elmaradt bemutatkozást és a kézfogást a tesztelők mindössze néhány százaléka hiányolta. Ugyanakkor a táblázatokból kiolvasható, hogy a kontroll-tesztelőnek a roma tesztelőnél háromszor és a kövér tesztelőnél kétszer nagyobb valószínűséggel mutatkoztak be, továbbá a kontrolltesztelővel a roma tesztelőnél két és félszer és a kövér tesztelőnél kétszer nagyobb valószínűséggel fogtak kezét a munkaadók.

Feltételezéseink szerint a potenciális munkavállalóval kapcsolatos munkáltatói attitűdnek fontos mutatója, hogy a munkaadó tájékoztatja-e a munkavállalót a munkakörülményekről. Megkérdeztük egyrészt, hogy a tesztelő kapott-e információt rákérdezés nélkül a fizetésről, és az esetleges hétvégi, illetve többműszakos munkavégzésről, másrészt azt, hogy milyen tájékoztatást kapott e munkakörülményekről a rákérdezés után. Az 5. táblázat arra enged következtetni, hogy a kontrolltesztelő ebből a szempontból is előnyösebb helyzetben van a roma és a kövér tesztelőkhöz képest:

5. táblázat Adtak-e tájékoztatást rákérdezés nélkül..., a védett csoportok szerinti bontásban, százalékban

	Fizetésről	Műszakról	Hétfégi munkáról
Roma (N=49)	18	33	31
Kövér (N=48)	10	12	15
Kontroll (N=49)	49	70	67
Összesen (N = 147)	26	35	38

\* Chi négyzet szignifikanciája: 0,000.

A roma és a kontrolltesztelések egyaránt 94%-ában megkérdezték hogy van-e nála CV, a kövér tesztelő esetében ez az arány valamivel kevesebb, 88%.

A három tesztelőt összehasonlítva egyértelmű, hogy a nem-roma átlagos testsúlyú nő volt a legsikeresebb az álláskereséssel kapcsolatos informálódásban és a kövér nő a legkevesébé sikeres.

### A KÖVÉREKET VAGY A ROMÁKAT DISZKRIMINÁLJÁK ERŐSEBBEN AZ ÁLLÁSSZERZÉSI FOLYAMAT SORÁN?

Kutatási kérdésünk megválaszolásához egy olyan összevont mutatót képeztünk, amely magában foglalja egyrészt a személyzet viselkedésének verbális és non-verbális jegyeit, másrészt a munkakörülményekkel kapcsolatos tájékoztatás hiányából képzett mutatókat, melyekből a diszkrimináció meglétére következtethetünk.

6. táblázat A személyzet viselkedésének és a munkakörülményekkel kapcsolatos tájékoztatás releváns kérdései és diszkriminációra utaló mutatói

	Kérdések	Potenciális diszkriminációra utaló mutatók
Személyzet viselkedése	1. Köszönés sorrendje	Nem köszönt vagy a tesztelő után köszönt a személyzet
	2. Várakozás a beszélgetés előtt	Kellett várakozni
	3. Végigmérték-e a tesztelőt?	Látványosan vagy nem látványosan végigmérték
	4. Bemutkozott-e az információt adó személy?	Nem mutatkozott be
	5. Kezet fogott-e az információt adó személy?	Nem fogott kezet
Tájékoztatás a munkakörülményekről és CV	6. Fizetésről tájékoztatták-e?	Nem tájékoztatták
	7. Hány műszakban kell dolgozni?	Nem tájékoztatták
	8. Hétvégén kell-e dolgozni?	Nem tájékoztatták
	9. Kértek-e önéletrajzot?	Nem kértek

A 7. táblázat sorait összehasonlítva jól látható, hogy míg a kövér és a roma tesztelőnek hasonló mértékben nagy, (a 9-es skálán 5,6-es illetve 5,7 erősségű) diszkriminációval, addig a kontrolltesztelőnek alacsony (3-as erősségű) diszkriminációval kellett megküzdenie a tesztelt álláskeresési szituációkban. Ez azt jelenti, hogy míg egy átlagos testsúlyú nem roma magyar nővel többnyire udvariasan viselkedtek a potenciális munkaadók, és rákérdezés nélkül tájékoztatták a munkakörülményekről, addig a roma és kövér munkakeresőknek többnyire udvariatlan bánásmóddal és/vagy információhiánnyal kellett megküzdeniük az álláskeresés során, a vizsgált bevásárlóközpontokban. A minimum és maximum, illetve a szórás értékeit összevetve megállapíthatjuk, hogy a közel azonosan magas átlag eltérő módon jön létre: a roma tesztelő esetében nagyobb a szórás, előfordult, hogy a tesztelő „csak” egy diszkriminatív magatartás elemmel találkozott, addig a kövér tesztelőnél kisebb a szórás, és a tesztelő minimum három diszkriminatív magatartás elemmel találkozott.

7. táblázat A diszkriminációra utaló mutatókból képzett index átlaga, szórása és terjedelem mutatói, a védett csoportok szerinti bontásban

	Átlag	Szórás	Terjedelem	Minimum	Maximum
Roma (N=51)	5,6	2,0	8	1	9
Kövér (N=51)	5,7	1,2	5	3	8
Kontroll (N=51)	3,0	1,7	7	0	7
Összesen (N = 153)	4,8	2,1	9	0	9

\* ANOVA F értéke: 44,44 szignifikanciája: 0,000.

Külön vizsgálva a diszkriminációra utaló magatartás két dimenzióját, megállapítható, hogy míg a személyzet udvariatlan viselkedésétől a romák, addig a munkakörülmenyekkel kapcsolatos információhiánytól a kövérek szenvednek inkább.

8. táblázat A személyzet viselkedésének és a munkával kapcsolatos tájékoztatás diszkriminációra utaló mutatóiból képzett index átlaga a védett csoportok szerinti bontásban

	A személyzet viselkedése	A munkával kapcsolatos tájékoztatás
Roma (N=51)	3,5	2,1
Kövér (N=51)	3,2	2,6
Kontroll (N=51)	1,9	1,1
Összesen (N = 153)	2,8	2,0

\*ANOVA F értéke az első esetben 35,59 (0,000), a második esetben 17,84 (0,000).

Ezután regressziós elemzések segítségével azt vizsgáltuk, hogy milyen mértékben növeli a két védett tulajdonság a diszkriminatív bánásmód esélyét a teszthelyzet többi jellemzőjének kontrollálása után. Az elemzésbe a következő változókat vontuk be:

9. táblázat A regressziós modellek magyarázó változói és értékei, zárójelben a referencia kategóriákkal

	Változók	Értékek (referenciakategória)
Helyszín	Bevásárlóközpont:	Westend, Europark, (Árkád)
	Üzlet típus:	ruha, cipő, fehérnemű, (sport)
Az információt adó személy	Neme	Férfi, (nő=0)
	Becsült kora	(18-25 éves), 26-35 éves, 36 év felett
A kifüggesztett hirdetés szövege:	Diszkriminatív-e?	Igen, (nem=0)
Védett tulajdonság		Roma, kövér, (kontroll)

Három modell segítségével vizsgáljuk meg, hogy a tesztelő személyének hatása mellett, befolyásolja-e valamelyik fenti tényező a munkáltatói diszkrimináció mértékét.

- *Összesített diszkriminációs index*: Az első modell függő változója a személyzet viselkedésének és a munkakörülményekkel kapcsolatos tájékoztatás diszkriminációra utaló mutatóiból képzett 9 értékű index (ld. 6. táblázat, 1–9. kérdés).
- *Viselkedést mérő diszkriminációs index*: A második modell függő változója a személyzet viselkedésének diszkriminációra utaló mutatóiból képzett 5 értékű index (ld. 6. táblázat, 1–5. kérdés).
- *Tájékoztatást mérő diszkriminációs index*: A harmadik modell függő változója a munkakörülményekkel kapcsolatos tájékoztatás diszkriminációra utaló mutatóiból képzett 4 értékű index (ld. 6. táblázat, 6–9. kérdés).

A modellek tanulsága, hogy:

- Az első modell (10. táblázat első oszlop) szerint a tesztelés kimenetelét alapvetően a kísérleti változónk határozza meg, azaz a modell kontroll változói nem csökkentik a védett tulajdonság hatásának erejét. Más szavakkal, a munkáltatói diszkriminációt döntően a potenciális munkavállaló kövér, illetve roma volta határozza meg, a többi vizsgált tényező hatása nem jelentős. A tesztelő roma, illetve kövér volta nagyjából azonos elmozdulást jelent a kilencfokú diszkriminációs skálán (2,6, illetve 2,7 egység a kontroll személyhez képest), vagyis a kétféle diszkrimináció mértéke közel azonos, de azért kövérnek lenni kicsit rosszabb, mint a roma származás.
- Leszűkítve az elemzést a személyzet viselkedésének diszkriminációra utaló mutatóira (10. táblázat második oszlop), elmondható, hogy egyrészt az üzlettípus, másrészt a munkáltató kora is befolyásolja a diszkriminatív megnyilvánulásokat:
  - A sportüzletekhez képest, a ruha- és a fehérneműüzletekben valamelyest udvariasabban viselkedtek a tesztszemélyekkel, függetlenül a tesztelő személyétől és egyéb modellbe bevont változóktól;
  - A férfi munkáltatók valamivel udvariasabban viszonyultak a potenciális jelentkezőkhöz mint női kollegáik;
  - A 36 év feletti korcsoportba tartozó munkáltatók valamelyest udvariatlanabban viselkedtek, mint a legfiatalabb, 18–25 éves kollegáik;
  - A roma tesztelők valamelyest udvariatlanabb munkáltatói fogadtatásra számíthattak, mint a kövér tesztelők (a roma származás átlagosan 1,3 a „kövérség” 1 egységnyi elmozdulást jelent a háromfokú diszkrimináció skálán a kontroll személyhez képest).
- Leszűkítve az elemzést a munkával kapcsolatos tájékoztatás diszkriminációra utaló mutatóiból képzett 4 értékű skálára (10. táblázat harmadik oszlop), elmondható, hogy kizárólag a védett tulajdonság befolyásolja a diszkriminatív megnyilvánulásokat,
  - de ellentétben a 2. modellel, ebben az esetben a kövér tesztelő számíthatott negatívabb munkáltatói hozzáállásra: (a kövér tesztelő 1,4 míg a roma 1 egységnyi elmozdulás jelentett négyfokú diszkrimináció skálán a kontroll személyhez képest).

10. táblázat A személyzet viselkedésének és a munkakörülményekkel kapcsolatos tájékoztatás diszkriminációra utaló mutatóiból képzett indexeket befolyásoló tényezők modelljei<sup>14</sup>

Magyarázó változók	A személyzet viselkedése és a munkakörülményekkel kapcsolatos tájékoztatás		A személyzet viselkedése		A munkakörülményekkel kapcsolatos tájékoztatás	
	béta	T	béta	T	béta	T
Konstans		6,4***		8,2***		2,1*
Europark	0,0	-0,6	-0,1	-0,7	0,0	-0,2
Westend	0,1	1,5	0,1	0,8	0,1	1,4
Beszélgatótárs neme (férfi=1, nő=0)	0,0	-0,6	-0,1	-2,2*	0,1	0,8
Üzlet típus: ruha	-0,1	-1,1	-0,3	-3,0**	0,1	0,8
Üzlet típus: cipő	0,0	0,6	0,0	-0,2	0,1	0,9
Üzlet típus: fehérnemű	0,0	-0,3	-0,2	-2,2*	0,1	1,2
korcsoport 2 (26-35)	-0,1	-1,1	0,0	-0,6	-0,1	-1,0
korcsoport 3 (36 felett)	0,0	-0,3	0,0	0,5	-0,1	-0,8
Hirdetés szövege (diszkriminatív=1, nem=0)	0,0	0,6	0,1	1,0	0,0	0,1
teszt személy: roma	0,6	7,9***	0,6	8,6***	0,3	3,7***
teszt személy: kövér	0,6	8,2***	0,5	6,9***	0,5	5,3***
R négyzet	0,38		0,41		0,23	

\*A t érték szignifikancia szintje  $p=0,05$  és  $0,01$  közötti.

\*\*A t érték szignifikancia szintje  $p=0,01$  és  $0,001$  közötti.

\*\*\*A t érték szignifikancia szintje  $p=0,001$ -nél magasabb.

### MILYEN MÓDON VÁLOGATNAK AZ ÜZLETEK A ROMA, A KÖVÉR ÉS A KONTROLL JELENTKEZŐ KÖZÖTT?

Az előző fejezetben azt vizsgáltuk, hogy az egyes munkavállalók esélyeire hogyan hatottak a munkavállaló és a teszt helyzet (ezen belül a munkaadó vélhető diszkriminatív viselkedésének) különböző jellemzői. Csakhogy a diszkrimináció igazi tesztje az, ha a kísérleti elrendezésnek megfelelően hasonlítjuk össze a vizsgált dimenziókban az állás szerzés ezen első lépése során megvalósuló szelekciót. Ehhez nem egyéni, hanem teszt helyzetenkénti összehasonlító elemzésre van szükség, amelyben azt tudjuk vizsgálni, hogy az adott helyzetben a különböző társadalmi csoportoknak egymáshoz képest voltak-e eltérései az állás megszerzésének esélyében.

A következő táblázatban azok a változók találhatók, amelyeket az ötvenegy teszt helyzet mindegyikére és mindhárom teszt csoportra kiszámítottunk.

14 A változók referenciacsoportjai a 9. táblázatban találhatók.

11. táblázat A teszthelyzetenkénti diszkriminációra utaló mutatók és arányuk védett csoportonként, százalékban (N=51)

Kérdések	Potenciális diszkriminációra utaló mutatók	Roma	Kövér	Kontroll
1. Köszönés sorrendje	A tesztelő után vagy nem köszönt a munkaadó	73	39	10
2. Kezet fogtak-e vele?	Nem	90	88	75
3. Bemutakoztak-e neki?	Nem	90	88	73
4. Végigmérték-e a tesztelőt?	Látványosan vagy nem látványosan végigmérték	73	67	6
5. Kapott-e spontán módon tájékoztatást a fizetésről, munkaidőről, és a hétfégi munkáról?	Nem kapott	67	84	31

Ezekből a változókból egy ötfokú skálát képezve azt kapjuk, hogy az ötvenegy helyzetben a három tesztelőt a következő megoszlásban érte diszkriminatív viselkedés a munkaadó részéről. Elhanyagolható volt azon esetek száma, amikor az öt diszkriminációra utaló viselkedési elem közül legalább egy ne jelentkezett volna a roma és a kövér tesztelővel szemben, de a kontroll tesztelő esetében is csak 14% volt az ilyen helyzet. Ezzel szemben a roma tesztelő esetében mind az öt diszkriminációra utaló elem jelen volt az esetek közel felében, ugyanakkor a kövér tesztelő ezt az esetek csupán negyedében érzékelte, a kontrolltesztelő egy esetben sem.

A kérdés ezután az, hogyan alakul a származás és a nem szerinti diszkrimináció esélye teszthelyzetenként. A következő táblázat azoknak a helyzeteknek az arányát mutatja, amelyben a roma származás, illetve kövérség esetében ugyanannyi diszkrimináció gyanús viselkedési elem fordult elő (nincs diszkrimináció), illetve legalább egy diszkriminációra utaló viselkedési elemmel több mutatkozott a kontroll vagy a védett tulajdonságú csoporthoz képest.

12. táblázat A diszkrimináció esélye származás és testsúly szerint tesztelésenként (%), N=51)

	Nincs diszkrimináció	Diszkrimináció a védett tulajdonsággal szemben	Diszkrimináció a kontrollal szemben	Összesen
Roma-kontroll	35	63	2	100
Kövér-kontroll	41	57	2	100

E szerint a helyzetek több mint harmadában nincs diszkrimináció, mert mindhárom tesztelőt azonos módon (az esetek túlnyomó részében mindhármukat diszkriminációmentesen) kezelték. A helyzetek közel kétharmadában a roma, több mint felében a kövér tesztelővel szemben a kontroll személyhez képest több diszkriminációra utaló viselkedési elem volt jellemző a munkaadó magatartására.

## ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

egy rövid és hosszabb gondolatmenetet közlünk, amely az általunk alkalmazott kutatási technika alkalmazásának fejlesztését, illetve a kapott eredmények továbbgondolását segítheti elő.

Mint az elemzés során többször jeleztük, kutatásunk nem több mint egy előtanulmány a tesztelésen alapuló diszkrimináció kutatás módszertani fejlesztése során. Ebből a szempontból izgalmas Rooth (2007) kutatási módszereinek továbbgondolása. Az általa alkalmazott módszer lényege fényképes önéletrajzok küldése újságban és interneten megjelent hirdetésekre. A kövérséget az alkalmasan kiválasztott fénykép-párosok egyik tagjának számítógépes manipulálásával jeleníti meg.

Az általunk kapott eredmények továbbgondolására alkalmas lehet annak a közel száz „olvasói levélnek” az elemzése, amely a tanulmány egy kis részlete kapcsán készített újsághírre érkezett.<sup>15</sup> Az internetes fórumon megszólaltak kövérek és nem kövérek, eladók és vásárlók egyaránt. Az első tanulság, hogy a romákkal szembeni diszkriminációval kapcsolatban sokkal kevesebb reakció volt, mint a kövérekkel szembeni diszkriminációval kapcsolatban.

A hozzászólások tartalmát vizsgálva, elsőként a kövérekkel majd a romákkal kapcsolatos hozzászólásokat tekintjük át, végül pedig azon hozzászólásokat mely a választott téma kutathatóságát boncolgatták.

A kövérek elsősorban a munkakeresés során megélt kudarcaikról számoltak be, a nem kövérek pedig arról vitáztak, hogy jogos-e a kövérek diszkriminációja, illetve mennyire tekinthető a kövérség betegségnek és mennyiben az egyén saját felelőssége. A hozzászólások érzelmi telítettsége arra enged következtetni, hogy egy sokakat érintő, kényes témáról van szó. Az egyik hozzászóló szerint a kövérség „*nem is esztétikus, valahol a jellemre utal, tehát nem csoda, ha nem szívesen alkalmazzák...*”.

Előkerültek a racionalitás jól ismert érvei is: mivel a bolti eladó teljesítménye attól függ, hogy hányan vásárolnak, a kövér álláskereső elutasítása nem diszkrimináció, hanem jogos profitmaximalizálás: „*a vevők ízlése hozza a pénzt, és ők ezt (a kövéreket) nem szeretik*”. Ez ellen szól, hogy vannak, akik „*szívesebben vásárolnak egy kedves, de duci eladótól, mint egy mész soványtól*” ,a „*műcicababák*”-tól, akik „*bunkók és lenézőek*”, és „*ráadásul halál fanyarú pofájuk van, látszik, hogy semmi életkedv nincs bennük*”. Másokat nem foglalkoztat az eladó testalkata: „*Engem nem izgat, hogy az eladó hány kilós a boltban, mert az áru miatt megyek be, nem azért, hogy a személyzetet mustráljam. Ha jó a modora és készséges, akkor tökmindegy, hogy milyen testalkatú.*”

A romákkal kapcsolatban a szokásos sztereotípiák, előítéletek fogalmazódtak meg: a fórumozók felhívták a figyelmet arra, miszerint „*gondolni kell a belső lopásra*”, „*kilopják az ember szemét is*”, „*nem éri meg kockáztatni!*”, de előfordultak szélsőségesen rasszista megnyilatkozások is.

Sokan vannak az esélyegyenlőség elkötelezettjei: „*Szerintem nem az alapján kéne megítélni valakit, hogy hogy néz ki, vagy milyen a bőre színe.*” De vannak „*realisták*” is sokan, akik a munkaerő-piac mechanizmusaival magyarázzák az esélyegyenlőtleniséget: „*Amíg az országban elég nagy a munkanélküliség, addig mindig lesznek diszkri-*

15 A kövéreket is lekezelik a munkakeresésnél, <http://www.origo.hu/itthon/20070518akoverekkel.html>, Origo, 2007. 05. 21.

minatív dolgok, hiszen a munkáltatóknak lesz bőven választási lehetősége. Az azonban igaz, hogy nem a külső alapján kellene megítélni egy munkavállalót.” De felbukkan a diszkriminációellenesség-ellenes vélemény is, amely szerint a munkáltató magánügye, szabad döntési kompetenciája a döntés: „Ha meg akarjuk szabni a munkáltatónak, hogy kit alkalmazzon, lassan oda jutunk, hogy azt is maghatározzuk, hogy ki kit vegyen feleségül.”

A témaválasztással kapcsolatban többen voltak azon a véleményen, hogy a „TÁRKI nagyon ráér” ha ilyesmivel foglalkozik, illetve a fórumozók között megtaláljuk az összeesküvés elméletek gyártóit is: „A cikk célja teljesen egyértelmű, azt akarja beadni, hogy utáljuk a ducikat. Mellesleg meglelti, hogy a romákat is utáljuk, és persze ha belátjuk, hogy nem is annyira utáljuk a ducikat (mert miért utálnánk őket), akkor a romákat se utáljuk. Gyönyörű logikai bukfenc. Csak picit átlátszó...”. Volt, aki azt kifogásolta, hogy a két különböző csoporttal kapcsolatos diszkriminatív viselkedéseket együtt vizsgáltuk: „nagy hiba összemenni a túlsúlyosakkal szembeni előítéletet a rasszizmussal. Egy kövér ember nem kövérnek születik, hanem igénytelen és akarategyenge. Valószínűleg a cikk írója is hájas és izzad, a nagy kövér kuffertjét lusta elvoncsolni edzésre, a szalonját is zsírral eszi, és közben ilyen marhaságokkal igazolja magát.”

## IRODALOM

- Case, A.–Paxton, Ch. (2006) Stature and Status: Height, Ability, and Labor Market Outcomes. NBER Working Paper Series. [www.nber.org/papers/w12466](http://www.nber.org/papers/w12466)
- Cash T.F.–Kilcullen R.N. (1985): The Eye of the Beholder: Susceptibility to Sexism and Beautyism in the Evaluation of Managerial Applicants. *Journal of Applied Social Psychology*, 15: 591–605.
- Cawley, J.–Danziger, S. (2004): Obesity as a Barrier to the Transition from Welfare to Work. NBER Working Paper Series. [www.nber.org/papers/w10508](http://www.nber.org/papers/w10508)
- Darity, W.A.–Mason, P.L. (1998): Evidence on Discrimination in Employment: Codes of Color, Codes of Gender. *Journal of Economic Perspectives*, 12(2): 63–90.
- Girasek E.–Pálosi É. (2005): Kövérek a plázában. Budapest: Kézirat.
- Hamermesh, D.S.–Biddle, J.E. (1994): Beauty and the Labor Market. *The American Economic Review*, 84(5): 1174–1193.
- Hamermesh, D.S.–Biddle, J.E. (1998): Beauty, Productivity, and Discrimination: Lawyers' Looks and Lucre. *Journal of Labor Economics*, 16(1): 172–201.
- Hamermesh, D.S. (2005): Changing Looks and Changing “Discrimination”: The Beauty of Economists. NBER Working Paper Series. [www.nber.org/papers/w11712](http://www.nber.org/papers/w11712)
- Knapp, M.L. (1978): *Nonverbal Communication in Human Interaction*. New York: Holt, Rinehart, Winston.
- Rooth, D-O. (2007): Evidence of Unequal Treatment in Hiring against Obese Applicants: A Field Experiment *IZA Discussion papers*, 2775: May.
- Ruebeck, Ch.–Harrington, J.E.Jr.–Moffitt, R. (2006): Handedness and Earnings. NBER Working Paper Series. [www.nber.org/papers/w12387](http://www.nber.org/papers/w12387)
- Sik E.–Simonovits B. (2006) *A diszkrimináció tesztelés típusai: lehetőségek és korlátok*. OFA 2. sz. Zárótanulmány. Budapest: TÁRKI.
- Smith, E.R.–Mackie, D.M. (2002): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.



## TÁJÉKOZÓDÁS

### DURKHEIM MAGYARORSZÁGON

NÉMEDI Dénes

ELTE TáTK, Szociológiai Intézet  
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C; e-mail: dnemedi@invitel.hu

Mikor ezt a tanulmányt írtam, Szilágyi Ákos a Népszabadságban a 2006-os szeptemberi és októberi utcai zavargásokat kommentálva (Szilágyi 2006) az anómia durkheimi definícióját hívta segítségül. Idézte e jól ismert sorokat: “Az emberek már nem tudják, mit lehet és mit nem, mi igazságos és mi igazságtalan, mi az, amit jogosan követelhetnek és remélhetnek; mi az, ami túllépi a mértéket. Ennek következtében nincs semmi, amire ne tarthatnának igényt” (Durkheim 2000[1897]: 275). Durkheim kézenfekvő hivatkozások forrásává vált, legalábbis a társadalomtudományosan művelt értelmiség körében.

Az ide vezető út kanyargós és nehéz volt. Ezen kézenfekvő módon három periódust különíték el, az I. világháború előtti korszakot, a két világháború közti időt és a hatvanas évek második felétől induló korszakot. Hogy ezek milyen nagymértékben különböző idők voltak, nem kell a kicsit is tájékozott magyar közönség előtt indokolni. A szokástól eltérően az utolsó periódus határának 1980-at veszem. Ezt egyrészt az indokolja, hogy ekkorra formálódott ki a szociológia intézményrendszere, de ebben a lehatárolásban személyes okok is szerepet játszanak. Az 1980 utáni recepciótörténetet másoknak kell megírni.<sup>1</sup>

### DURKHEIM AZ ELÉRHETETLEN MODELL

Ismert, hogy a szociológia szó jelentése a század elején Magyarországon nem ugyanaz volt, mint ma. Aki szociológiáról beszélt, azon egy progresszív, liberális, világi és pozitivisták megközelítésmódot és hitvallást értett, nem specializált tudományt.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> A dolgozat elkészítésében sokan voltak segítségemre. Köszönöm Saád Józsefnek, hogy egyrészt bibliográfiai anyaggyűjtését rendelkezésemre bocsátotta, másrészt átadta A pozitivisták módszertan két programja című kézirat tanulmányát. Köszönöm Ferge Zsuzsának és Léderer Pálnak, hogy egy hosszabb beszélgetésre vállalkoztak. A másoktól kapott segítséget a dolgozat vonatkozó helyén köszönöm meg. A tanulmány írása során felhasználtam Frank Dénes *Durkheim Magyarországon* című 2004-ben írt szakdolgozatát, aki vállalkozott a *Husadik Század* Durkheim recepciójának részletes feldolgozására, nagy anyagot tárt fel, de nem a kellő gondossággal, ennek következtében használhatatlan bibliográfiával. Bár interpretációi több helyen felületesek, helyesen emelte ki, hogy Jászi párizsi tapasztalatai és a belőle eredő ún. 'Durkheim-sokk' összetettebb élmény volt, mint azt a korábbi elemzők feltételezték.

Ez nem azt jelenti, hogy a szociológia ügyét magukénak vallók között ne lettek volna, akik a szociológiát mint tudományt is szerették volna kialakítani. A kérdés az volt, hogy az összeegyeztethetetlen látszó törekvéseket miként lehet összeilleszteni.

A *Huszdik Század* és a hozzá kapcsolódó *Társadalomtudományi Könyvtár* fontos szerepe a fenti bizonytalan értelemben vett szociológia népszerűsítésében nem szorul igazolásra. Közismert, hogy a folyóirat egyik bevallott célja a nyugati, felvilágosult vagy annak tartott eszmék népszerűsítése volt, s ebben a szociológiai tájékozódásnak kiemelt szerepe volt.<sup>3</sup>

A HSZ első köteteinek borítóján számos 'munkatárs' volt felsorolva, neves gondolkodók és értelmiségiek, többek közt nyugat-európaiak is, akik e szimbolikus gesztussal mintegy támogatták a lap törekvéseit. E listán szerepelt néhány szociológus, így C. Bouglé, E. Durkheim, G. Simmel, W. Sombart and G. Tarde.<sup>4</sup> Egyáltalán nem volt természetes, hogy Durkheim (és Bouglé) szerepeljen ezen a listán. A századfordulón még nem volt különösen jól ismert és elismert nemzetközileg (Besnard 2000; Schmid 1933; Vogt 1993). A HSZ munkatársai számára sem volt mértékadó tekintély. Csak egy volt a francia szociológia vagy társadalomtudomány számos reprezentánsa közt, mint René Worms, Gabriel Tarde vagy Félix Le Dantec.

### JÁSZI, PÁRIZS, DURKHEIM ÉS A 'SOKK'

1905 változást hozott Durkheim magyarországi recepciójában. Jászi, aki már több ismertetést is írt francia szociológusokról, az év első felét Párizsban töltötte. Barátaihoz (Somló Bódoghoz, Szabó Ervinhez) írt levelei rosszérzésről, bizonytalanságról és kisebbségi érzésről tanúskodnak. Jászi kétségtelenül sokszerű élményt élt át Párizsban<sup>5</sup>, mint sok kelet-európai előtte és utána. A párizsi gazdag polgári világban magasabb rendű szellemi és kulturális miliő közelébe került. Az a mód, ahogy Jászi élményeit interpretálta, a Durkheim-recepció sajátosságait is segít megvilágítani.

Jászi 30 éves volt, nehéz személyes helyzetben. Jogvégzettként kormányhivatalnok volt, de politikai és tudományos ambíciói is voltak. A párizsi szabadságot arra akarta használni, hogy rájőjön valódi hivatására. Először Le Dantec-vel találkozott,

2 Babits regényének ifjú hőse, Imrus kudarcba fült lázadása kezdetén egyebek mellett a szociológiából merített ihletet. „Ahol bomlik a régi, mindig születik valami új, s Imrus csikó türelmetlenségében már bomlani érzett maga körül mindent; elsősorban a Társadalmat, a társadalmi osztályt, amelyhez tartozott – be kell vallani, egy kicsit azért is, mert éppen egy új szociológiai folyóiratot olvasott, amit Gittától kapott kölcsön, Chénier-vel és Goethével együtt, s ami egész új világot tárt föl előtte; e folyóiratban sok szó esett Spencer Herbertről, s ebbe írt Schapringer is. Spencer Herbert és Schapringer bizonyly nagy tekintélyek, akik fölszabadíthatják egy 'szegény ifjú' gondolatait ...” (Babits 2006[1927]: 370) Gitta modellje a Wardot és Giddings-et fordító Dienes Valéria, Schapringeré talán a szociológus Leopold Lajos. Lásd Szántó 2006: 388, 394.

3 A HSZ szociológiai tájékozódásának akárcsak felületes bemutatására itt terjedelmi okokból nincs mód. A dolgozat teljesebb változata, amely a [www.nemedi.hu](http://www.nemedi.hu) helyen olvasható, az érdeklődőknek e tekintetben is nyújt valamelyes tájékoztatást.

4 Durkheimmel (és valószínűleg Bougléval is) Jászi Oszkár vehette fel a kapcsolatot. Lásd Jászi levelét Somló Bódoghoz 1899. november 8-án. (Litván–Varga 1991: 10). A kapcsolat nem lehetett túl intenzív, hiszen Jászinak, mikor megérkezett Párizsba 1905-ben, ajánlólevélre volt szüksége Durkheimhez. Lásd Somló Bódoghoz 1905. február 16-án írt levelét (Litván–Varga 1991: 71).

5 Lásd Nagy Endre cikkét (Nagy 1993[1982]); én másképp értelmezem Jászi párizsi élményeit.

akit 1904. november 9-én Somlónak írt levelében “a francia biológia geniális vezérének” nevezett. (Litván–Varga 1991: 42) A Le Dantec-nél tett látogatás arról győzte meg, hogy természettudományos ismeretei (amelyekre társadalomtudományát alapozni kívánta) elégtelenek, és hogy általánosságban a magyar szellemi élet lemaradott, nincs igazi pozitív tudás.<sup>6</sup> A Durkheimmel (“A német professzorokra emlékeztet, megjelenésében úgy, mint könyveiben nehézkes megkülönböztetésekkel” (Jászi 1905f: 329) való találkozásra néhány nappal ezután került sor, valamikor március 2-a és 12-e között. Jászi nem volt teljesen készületlen: már írt az *Année sociologique*-ről, és a találkozó előtt olvasta *A szociológia módszertani szabályait*. A találkozó napja maga „sötét nap” volt számára. Szinte azonos szavakkal írta le Durkheimnél tett látogatását Szabó Ervinnek március 12-én (Litván–Szücs 1978: 75–76) és Somló Bódognak március 15-én (Litván–Varga 1991: 81–85). Durkheim (ahogy korábban Le Dantec is) megpróbálta arról meggyőzni, hogy professzorának, Pikler Gyulának introspektív spekulatív pszichológiája idejétmúlt elképzelés<sup>7</sup>, hogy a Jászi által igen nagyra tartott Spencer féle vallásbölcselet *pur enfantillage*. Jászi szerint Durkheim egyfajta kollektív pszichológiát művel. Lenyűgözte az a ténybeli tudás, amely Durkheimnek és munkatársainak<sup>8</sup> a birtokában volt. „Tények, ismét tények, és újra tények!” – így összegezte Durkheimnél tett látogatása tapasztalait. Nézeteit (például munkamegosztás-könyvét) viszont ellenszenvesnek találta. Somlót így bízta Durkheim tanulmányozására: „Azt is látni fogod, hogy milyen reakciós és kispolgári világ ez!” (Litván–Varga 1991: 83) Egyetértően idézte 1905. április 11-12-én Somlónak írt levelében a pszichológus Ribot-t, akit áprilisban keresett fel: „Durkheimék pozitív álorka alatt metafizikát csinálnak...” (Litván–Varga 1991: 91).

Jászi, amikor egy cikkben is közzétette a Le Dantecnél és Durkheimnél tett látogatásáról szerzett benyomásait (Jászi 1905f) – lényegében megismételve a levelekben kifejtett gondolatokat – kitért a *Szabályok* fő gondolataira is. Ez a könyv nagy benyomást tehetett rá. Kiemelte pozitivistá téziseit, a társadalmi tények meghatározását, a tények dolgokként való kezelésének szükségességét, az előzetes fogalmak kiküszöbölésének fontosságát. De Durkheimet ennek az ismertetésnek a végén is a tömegpszichológia művelésével, metafizikával, a racionális magyarázatok elutasításával vádolta meg. (Jászi 1905f: 332) Egy valamivel később publikált tanulmányban Mauss és Hubert mágiáról írott esszéjét (Mauss–Hubert (2000[1904]) ismertetve a ténybeli gazdagságot emelte ki – misztikus magyarázatok mellett: „A mágia a kollektív lélek (az új istenség) misztikus szülötte lesz...” (Jászi 1905d: 540).<sup>9</sup>

6 Lásd 1905 március 1-én és 2-án írt leveleit Somlóhoz (Litván–Varga 1991: 76) és Szabó Ervinhez (Litván–Szücs 1978: 71).

7 Talán párizsi tapasztalatai hatása alatt Jászi támadást intézett az introspektív pszichológia ellen 1905 nyarán, és „a külső, objektív, mindenki által megállapítható, megmérhető és ellenőrizhető” tények elsődlegességét hangsúlyozta (Jászi 1905d). Pikler mérgesen válaszolt (Pikler 1905), Jászi viszontválaszában Durkheim *Öngyilkosságát* említette annak példjaként, hogy a jelenségeket társadalmi tényezőkkel lehet magyarázni, nem kell őket lelki tényezőkre redukálni (Jászi 1905e).

8 Jászi 1905 április 5-én találkozott Mauss-szal és Hubert-rel. Lásd Somló Bódognak 1905. április 2-án írt levelét (Litván–Varga 1991: 86). „Idegen világ” – írta a mágiáról írott dolgozat kapcsán.

9 Ugyanitt Durkheim iskolájáról általánosságban: „Keserűen csalódtam ... mert az iskola módszertani elvei papiroson maradnak, hogy a való kutatásban helyet adjanak valami igen kellemetlen (s a legrosszabb fajtájából való) metafizikának.” (Jászi 1905d: 539)

Jászi bizonytalan volt személyes és elméleti tekintetben is, és ez csapódott le abban a bizonytalanságban, amely Durkheimről alkotott értékelését jellemezte. A személyes és elméleti aspektusok nem választhatók el, s együtt tükrözik a magyar progresszív értelmiségiek bizonytalanságait. Jászi párizsi benyomásait befolyásolták budapesti tapasztalatai. 1904-ben lépéseket tett, hogy megszerezze a habilitációt, ami megnyitotta volna az utat az egyetemi tudomány felé. Úgy vélte azonban, hogy radikális nézetei és a választott tárgy, a szociológia miatt egyetemi karrierre aligha számíthat. Jászinak persze politikai ambíciói is voltak, de az adott politikai keretek nem sok teret nyitottak az általa elképzelt radikális, modern terminussal szociálliberális és antiklerikális politika számára. De Szabó Ervinnek azt írta 1905. március 2-án: „Valami tudományocskát, melyet a politika prostituál, nincs kedvem művelni. Mert a tudomány egyként ocsmány, ha szocialista célzattal dolgozik, mint ha klerikálissal...”. De nyílt politikai tevékenységre sem látott lehetőséget (Litván–Varga 1991: 71). Jászi megpróbálta a politika és a tudomány közti szakadékot áthidalni. A HSZ-ben közölt első esszéjében a ‘tudományos publicisztika’ szükségességéről írt: „... a társadalom életének alaptörvényeiből kiindulva azok szempontjából mérlegeli és bírálja a jövő fejlődését, a haladás terveit és eljárásait, nem pedig a pártvezéri elhatározások, klub-intrikák vagy jogi konstrukciók” (Jászi 1973a[1900]: 58). Ebben a formulában benne volt a HSZ egész programja: tudományos is akart lenni, ugyanakkor a politikai és szociális kérdésekben is állást akart foglalni (ami a politikát illeti, a skála kezdetben elég széles volt, a hagyományos liberalizmustól a szocializmusig és anarchizmusig terjedt, később leszűkült a baloldali liberalizmustól a szocializmusig terjedő szeletre). Jászi igazi kelet-európai értelmiségi volt, aki összeegyeztethetetlen szerepeket próbált kombinálni.<sup>10</sup> Az egészben nem Jászi személyes ügyéről volt szó. Az a tudományos szerep, amire vágyott nem létezett Magyarországon. A korai 20. században a szakszerű szociológia létrejöttének egy dinamikus, terjeszkedő és ezért minimális mértékben nyitott szellemű egyetemi rendszer volt az előfeltétele. A magyar szellemi élet példátlanul pezsgő volt ebben az időben – az egyetemek minden értékük mellett is kevésbé.

Elméleti tekintetben Jászi eklektikus volt: lelkesedett Le Dantec elképzeléséért, amely a társadalomtudományt a természettudományos törvényekre építette volna, nem volt ellenvetése a társadalmi tények durkheimi fogalmával szemben, ami kizárta Le Dantec naturalizmusát, elvetette a kollektív reprezentációk durkheimi eszméjét, aféle kollektív pszichológiának tartva azt, de Pikler pszichologizmusát durkheimi érvekkel támadta. Ebben az eklekticizmusban személyes elemek is szerepet játszottak, de a Jászi által vállalt ‘közértelmiségi’ szerep ezeket felerősítette. Hiszen az érdekesség és újítás sokkal fontosabbak a nyilvános vitákban, mint a szigorú következetesség.

Jászit a durkheimi jelenség – a szociológia mint egyetemi tárgy, a tudományos együttműködés lehetősége, a tudás munkamegosztásos felhalmozása<sup>11</sup> – fájdalmasan emlékeztette saját helyzetére. “A mi életünk, barátom, csak torzképe egy nyugat-európai életnek” – írta Somlónak 1905. március 15-én ugyanabban a levélben, amelyben

10 Már 1905. február 16-án azt írta Somlónak: „Szociológiai politikát aligha fogok itt találni, fiam. Azért, mert ezt a hibrid diszciplínát itt nem tanítják” (Litván–Varga 1991: 71). 1905. április 2-án újra Somlónak. „Hazatérve nekem végleg választanom kell majd a Tudomány és Politika között” (Litván–Varga 1991: 85).

11 Somlóhoz írott leveleiben Jászi újra és újra visszatért a durkheimi csoportban végzett szociológiai munka kollektív jellegére (Litván–Varga 1991: 76, 91, 96).

részletesen elmagyarázta, hogy miben nem ért egyet Durkheimmel (Litván–Varga 1991: 84). Durkheim – és mindenek előtt a *Szabályok*, amelynek a tanulmányozását barátjának ajánlotta (lásd (Litván–Varga 1991: 77) – a szociológia sikerének a jele volt, és Jászi arról ábrándozott, hogy Magyarországon is meg tudja teremteni a tények megfigyelésére épített, az illúzióktól és csalásoktól megszabadított társadalomtudományt.<sup>12</sup> Durkheim, az általa elért egyetemi státus s ami ezzel járt, a politikától való tartózkodás egy olyan helyzetet példázott, amelyről egyfelől tudta, hogy soha nem érheti el, s ez bántotta, másfelől nem is volt hajlandó vállalni az ezzel a szereppel járó korlátokat. Jászi – leveleiben és tanulmányaiban egyaránt – ellenérzéssel viseltetett Durkheim és iskolája iránt.<sup>13</sup> (pl. Jászi 1905f: 332; Litván–Szücs 1978: 76; pl. Litván–Varga 1991: 77, 82–83) A durkheimi szociológiáról alkotott véleménye többretegű volt: elismerte módszertani és kutatási eredményeit, de komoly fenntartásai voltak a közélettel kapcsolatos beállítottságai tekintetében. Durkheim valóban nem művelte a ‘tudományos újságírást’, amit Jászi javasolt – és csinált is.

### JÁSZI ÉS A DURKHEIM-RECEPCIÓ 1905 UTÁN

A *Huszdik Század* 1905 után egyre több szociológussal foglalkozott, meglepő részletességgel és tájékozottsággal mutatta be az óceán két partján intézményesülő szociológiát. De a HSZ 1905 után sem biztosított kivételezett helyet Durkheimnek vagy a durkheimi iskolának, és azt sem lehet mondani, hogy a folyóirat szerkesztői nagyon figyeltek volna a durkheimi csoport irodalmi tevékenységére. Ellenkezőleg, a kortárs olvasónak az lehetett a benyomása, hogy Oppenheimer, Ward vagy éppen Le Bon legalább olyan fontos, mint Durkheim. Természetesen Durkheimet Oppenheimertől, Le Bontól vagy akár Sombarttól is megkülönböztette (de az amerikaiaktól nem), hogy professzionális egyetemi szociológus volt. Ezt a HSZ szerzői is tudták, és időről időre figyelmeztették erre olvasóikat.

Néhány hozzá kapcsolódó jegyzet mellett<sup>14</sup> Durkheim egy politikailag kényes összefüggésben is megjelent a HSZ-ben. A kormányzat választójogi tervezete – hogy elkerülje az általános választójog feltételezett káros hatásait – plurális szavazati jogot adott volna egyebek mellett a magasabb képzettséggel rendelkezőknek. A HSZ szerkesztői 1908-ban neves értelmiségieket és egyetemi embereket kértek meg (pl.

12 Lásd némileg megkésett empirikus szociológiai programját (Jászi 1973a[1910]).

13 Durkheim a kortársak szerint kellemes modorú személyiség volt, ugyanakkor nagyon biztos nem annyira önmagában, mint inkább meggyőződéseiben. Paul Lapie 1897. május 7-én így írt Bouglénak a Durkheimel való találkozás után: „Alapjában véve mindent, *e pillanatban*, a vallással magyaráz, a rokonok közti házassági tilalmak vallási dolgok; a büntetés vallási eredetű, minden vallási. Csak lanyhán tiltakoztam néhány állítás ellen, amely nekem kétesnek tűnt; nincs meg a kívánt felkészültségem ahhoz, hogy egy ennyire jól dokumentált és *pillanatnyi* állításaiban ennyire biztos úrral vitatkozzam. – Ettől eltekintve kedves...” (*Correspondance...* 1979: 39). Jászi valószínűleg hasonló helyzetben volt – vagy ha nem anyanyelvi beszélő voltát tekintjük, sokkal rosszabban.

14 1908-ban egy rövid jegyzetben utaltak a *Les documents du progrès* körkérdésére, amelyre Durkheim is válaszolt (Jászi 1908f), a következő évben pedig a *De la méthode dans les sciences* című kötet ismertetése kitérített figyelemmel tárgyalta a Durkheim által írt fejezetet (Polányi 1909). Később a HSZ közölte Parodinak a vallás kérdéséről tartott előadását, amely dicséretben utalt *A vallási élet elemi formáira* (Parodi 1914).

Fouillée-t, Kautskyt, Tönniest, Loria-t, Masarykot, Oppenheimert, Gumpłowiczot, Michelst, Jaffét, Bouglét, Rosst), hogy véleményezzék a tervezetet. Durkheim rövid válasza, első magyarul megjelent írása, hangsúlyozta az általános választójog elkerülhetetlenségét, egyben aláhúzta a szervezethez szükségesét (*A mai Magyarország... 1908: 682–683; La Hongrie contemporaine... 1909: 253–254*).

Röviddel később egy másik, most már tudományos fordítás is következett. 1909-ben a HSZ publikálta Durkheim írását 'A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálatáról' (Durkheim (1909b)). Nem ismert sem a fordítás kezdeményezőjének, sem a fordítónak a kiléte. A szóban forgó dolgozat a *Revue philosophique*-ban jelent meg (Durkheim (1909a)), később a *Formák* I. könyve II. és III. fejezetét alkotta (Durkheim 2003[1912]: 55–88).

Jászi kiterjedt irodalmi tevékenységében újra és újra utalt Durkheimre, de utóbbi nála sem élvezett kivételes helyzetet.<sup>15</sup>

Viszonya Durkheimhez továbbra is ellentmondásos volt. A szociológiáról írt kis könyvecskéje a durkheimi szociológia dicséretére fut ki. Hosszan idézett a *Szabályok*-ból, abból a részből, ahol Durkheim a társadalmi tények megismerését az ideologikus elemzéssel állította szembe (Durkheim 1978a[1895]: 37 sk). Úgy vélte, hogy a szociológia nem kelhet versenyre a politikusokkal, akik sajátos, a szociológiától különböző tudással rendelkeznek, ezt Jászi 'kapacitológiának' nevezte. „Bokányi Dezső egy óra alatt többet mondhatna el e tudományból, mint Durkheim tíz évi kutatás alapján” (Jászi 1908d: 63). A szociológia feladata nem is ez – Jászi fejtegetéseit durkheimi szellemben azzal zárta, hogy a szociológia „általános eszmék helyett azzal az élő valósággal igyekszik megismerkedni, melyet gazdaságnak, jognak, erkölcsnek, vallásnak, művészeteknek nevezünk és a társadalmi élet ezen különböző funkciói között keresi a kauzális összeköttetést, jól tudván, hogy csak ez az út vezetheti el a nagyobb és egyetemesebb törvényszerűségekre” (Jászi 1908d: 64).

1912-ben a társadalmi haladásról írott esszéjében (Jászi 1912d) mégis ezt a pozitívista hozzáállást vetette Durkheim szemére. Jászi különbséget tett fejlődés és haladás között. Míg a fejlődés szerinte külső, objektív folyamat, amely független az egyéni céloktól és értékelésektől, a „társadalmi haladás ... lényegében szubjektív, normative, teleologikus fogalom s előrehaladást jelent, gyorsuló mozgást, fokozódást olyan állapot vagy állapotok felé, melyeket az emberi együttműködés kívánatos, kellemes, anyagilag vagy erkölcsileg hasznos céljaiként fogadunk el” (Jászi 1912d: 505). Nem csoda,

15 Jászi ismertette Lévy-Bruhl *La morale et la science des moeurs* című könyvét (1903) – amelyet a kortársak durkheimiánus munkának tekintettek –, és megdicsérte, hogy nem olyan skolasztikus és metafizikus, mint Durkheim (Jászi 1905a). Bouglénak is a szemére vetette, hogy ellenzi a természettudományos megközelítést (Jászi 1905c) – emlékeznünk kell Jászi Le Dantec iránti lelkesedésére. Amikor a demokrácia jövőjéről írt vagy a forradalom szociológiáját szemlélte, futólag említette Durkheimet, de az érvelés lényege mások gondolatain alapult (Jászi 1908b; 1906a). Jászi, aki ebben az időben a maga eklektikus módján történeti materialistának tekintette magát (lásd Jászi 1908e), úgy ismertette Mauss és Beuchet esszéjét a társadalmi morfológiáról (Mauss–Beuchet 2000[1906]) mint a történelmi materializmus empirikus igazolását (Jászi 1906b). Ezt az értékelést bizonyára éppen úgy elutasították volna az esszé szerzői, mint a hűséges marxisták. Jászi ismertette Bouglénak a kaszt-társadalomról írt könyvét is (Bouglé (1908)), s ebben Bouglé szemére vetette az egész durkheimi iskolát jellemző félénk eklekticizmust (sic!), amelynek az az eredménye, hogy csakis kölcsönhatásokat látnak, „törvényszerűséget alig” (Jászi 1908c). Jászi a nemzeti kérdéstről írott nagy művében is utalt egyszer a mechanikus és organikus szolidaritás közti durkheimi megkülönböztetésre – az organikus szolidaritás úgymond a nemzeti államokban éri el legfelsőbb fokát (Jászi 1912b: 26).

hogy Durkheimnél nem talált érveket elgondolása számára. Durkheim „álláspontja tekinthető a haladásellenes álláspont legteljesebb keresztülvitelének...” (Jászi 1912d: 509). Jászi úgy vélte, hogy a munkamegosztás-könyvnek az a relativista érve, miszerint a munkamegosztás növekedése nem a boldogság keresésének a következménye, nem állja meg e helyét. A durkheimi érvelésnek – ahogy azt Jászi értette – az volt a két legfontosabb pontja, hogy a jövőbeli boldogság (amely túl távoli ahhoz, hogy az emberek felfoghassák) elképzelése nem lehet a munkamegosztás jelenbeli növekedésének az oka, valamint az, hogy az embernek az élvezetre való képessége korlátozott, míg a munkamegosztás növekedése korlátlan (Durkheim 2001[1895]: 237–241; Jászi 1912d: 510–511). Jászi nem fogadta el ezeket az érveket, mert hitt abban, hogy a munkamegosztás növekedésével együtt az emberi boldogság is kis lépésekben növekedett. Ennek megfelelően szerinte a boldogság keresése valós tényezője volt az emberi fejlődésnek. Jászi idézte azt a durkheimi érvet, hogy az öngyilkossági ráta a munkamegosztás előrehaladásával párhuzamosan növekedett (s ennél fogva ez utóbbi nem eredményezhetett boldogságot), s azt vetette ellen, hogy az öngyilkosság az emberi méltóság és öntudatosság érzésének, gyarapodásának találhatott volna Durkheimnél (Durkheim 2001[1895]: 248–253; Jászi 1912d: 514, 518–521). Jászi érvei abból a meggyőződéséből táplálkoztak, hogy az emberi haladásnak objektíven, mintegy tudományosan mérhetőnek kell lenni, valamint hogy az emberi boldogságnak jól megkülönböztethető fokozatai vannak. Jászi elfogadta azt a feltevést, hogy az emberi természet alapvetően mindenütt ugyanaz, és szembeállította ezt Durkheimnek azzal a gondolatával, hogy a boldogság összefügg az illető lény alkatával – s ezért a vademberek éppolyan boldogok lehetnek, mint a civilizáltak, holott anyagi körülményeik különbözőek – (Durkheim 2001[1895]: 247–248; Jászi 1912d: 517). Jászi szerint a tudománynak érvényes eredményeket kellett produkálni, amelyek azonban egyben meg kellett, hogy erősítsék azokat az értékeket, amelyeket vallott. A tanulmány zárófejezetéseiben a haladáshit kvázi-vallásos formában jelent meg. „A haladás hite a világtörténelmi relativitások szomorú és elbátortalanító vadonjában valami isteni utat, valami feltörekvő rendet talál, melyet követni, melyhez alkalmazkodni egy földi életünket túlhaladó realitással való érintkezés érzését kelti fel bennünk” (Jászi 1912d: 535–536).

A kérdés ugyanaz volt, mint a párizsi látogatás idején: miként lehet a tudományos ambíciókat és a politikai-erkölcsi elkötelezettségeket összeegyeztetni. Csakhogy ekkor már feladta a reményt, hogy egyetemi karriert kezdhet. Ezért még kevésbé hajlott arra, hogy elfogadja Durkheim óvatos és némileg relativista megközelítését. Valójában Jászi találhatott volna Durkheimnél is érveket a saját álláspontja számára, csak a *Szabályok* III. fejezetét kellett volna felütnie. Párizsban Jászi olvasta a *Szabályokat*, Somlót is erre bízta. Sőt, egy ugyancsak 1912-ben írott esszében megemlítette, hogy Durkheim szerint a társadalomtudománynak kell, hogy legyen gyakorlati jelentősége (Jászi 1912c). Durkheim valóban ezt írta: “Mert ugyan miért törjük magunkat a valóság megismeréséért, ha ennek az ismeretnek úgyszólván semmi haszna sincs az életben?” (Durkheim 1978a[1895]: 69) De ez nem volt elég Jászi sem nem újszerű, sem nem különösebben mély társadalmi utilitarianizmusának. Biztos és általánosan érvényes bázist keresett politikai aktivizmusa számára. Ezt Durkheimben nem találhatta meg. Nem tűnik úgy, hogy

a Párizsban átélt és korántsem csak Durkheim személyéhez fűződő 'sokk' messzemenően átformálta volna szemléletét és a szociológiához való viszonyát.

### EGY ELMARADT TALÁLKOZÁS – SOMLÓ ÉS MAUSS

Somló Bódog (Felix) (1873–1920), Jászi barátja, a HSZ munkatársa és kolozsvári egyetemi tanár<sup>16</sup> egész más viszonyban állt a durkheimi tudományossággal. Inkább kutató tudós volt, kevésbé közéleti értelmiségi. Több eredeti szociológiai tanulmány és értekezés után – talán alkalmazkodva ahhoz, amit a jog egyetemi tanárától elvártak – hagyományos jogfilozófiai témákhoz tért meg. Ezzel párhuzamosan megszakította vagy felfüggesztette a HSZ-hez és Jászihoz fűződő kapcsolatait. De még a konvencionális kutatási területekre való áttérése előtt 1909-ben írt egy könyvet a csere primitív formáiról, s ez a HSZ körében született legeredetibb munka volt.<sup>17</sup>

Somlót bizonyára befolyásolta Durkheim és 'iskolája'. Jászi párizsi leveleiben felhívta barátja figyelmét a durkheimisták eredményeire.<sup>18</sup> Somló talán nem olvasott annyit Durkheiméktől, mint barátja, de világosabb képzetek voltak a szociológiai munka előfeltételeiről. A probléma az – írta kis módszertani dolgozatában – hogy „man in der Soziologie so häufig geistreich wird, wo man bloss fleissig sein sollte“ (Somló 1909b: 10).<sup>19</sup> Somló látta, hogy a szorgalmas munka objektív feltételektől függ. Ezért nem annyira morális reformot, inkább a szociológiai kutatás alapos átszervezését javasolta. Több – olykor naív – elképzelése volt arról, miként kellene kialakítani az átfogó leíró szociológia kereteit, a kollektív szociológiai munka formáit. Bár ismerte az *Année* munkamódszerét<sup>20</sup>, a kollektív és leíró szociológiára vonatkozó javaslatát más

16 Somlóról lásd: Litván 1973, 1950; Sárkány 1977; Zsigmond 1977a, 1977b.

17 A könyvet és a hozzá társuló könyvecskét németül írta (Somló kétnyelvű volt, anyjával németül társalgott és levelezett), hatása Magyarországon nagyon csekély volt. A legfontosabb gondolatokat közzétette a HSZ-ben (Somló 1909), az alátámasztó antropológiai elemzéseket nem. Polányi Károly egy 1948-as levelében azt írta, hogy Somló könyvét csak azután ismerte meg, hogy Mauss hivatkozott rá, noha jogi doktorátusát Somlónál szerezte (Berthoud 1991).

18 A *Szabályok* olvasását ajánlotta Somlónak, és kiemelte a kollektív szociológiai munka fontosságát (lásd 1905. március 1-én írt levelét: Litván–Varga 1991: 77–78). „A vallásszociológia a legnehezebb dió, viszont azt hiszem, hogy ez a kutatás sokkal erősebb fényt vet a társadalmi tüneményekre, mint minden egyéb” – írta 1905. április 11-én, és azt javasolta, hogy dolgozzanak közösen ezen a témán (Litván–Varga 1991: 91). Hangsúlyozta az objektív, összehasonlító kutatás fontosságát. (Lásd az 1905. május 6-án kelt levelét: Litván–Varga 1991: 95.) 1905. május 21-én írta: „Azt hiszem, hogy a szociológia egy kis részletének teljes kidolgozása ... nemcsak tudományosan ér többet, de az ember egyéni szociológiai világnézetének kiépítése szempontjából is sokkal gyümölcsözőbb, mint valami nagy tartomány átszáguldozása” (Litván–Varga 1991: 99). 1907-ben sürgette Somlót, hogy írjon ismertetést az *Année* legutóbbi (azaz a 10.) kötetében közölt eredeti tanulmányokról („valóságos modellje a Durkheim iskolának” – minden valószínűség szerint Huvelin [1907] és Hertz [1907] tanulmányáról van szó) [Litván–Varga 1991: 159] – Somló nem írta meg az ismertetéseket.

19 Itt is megköszönöm, hogy Saád József rendelkezésemre bocsátotta Somlóval foglalkozó, A pozitivisták módszertan két programja című kéziratos tanulmányát.

20 A cseréről írott tanulmány az *Année* négy kötetére utalt: a 4-ikre – Mauss ismertetése a tasmaniai etnológiáról (Mauss 1968[1901]) –, az 5-ikre – Durkheim tanulmánya a totemizmusról (Durkheim 1969[1902]) –, a 6-ikra – Durkheim és Mauss osztályozás-tanulmánya (Durkheim–Mauss 1978[1903]), Durkheim egy indián etnológiával foglalkozó könyvről írt recenziója – Durkheim 1903], Simiandnak a primitív gazdaságról írt recenziója (Simiand 1903) –, és a 8-ikra – Durkheimnek a néma



kezdeményezésekre építette, így például Spencer *Descriptive sociology*-jára, Steinmetz elképzelésére vagy a Thurnwald által kidolgozott kérdőívre (Somló 1909b: 10: 43–48). Somló látta, hogy a társadalmak megfelelő osztályozása a komoly szociológusi munka előfeltétele, ugyanakkor viszont ez az osztályozás csak a fő intézmények jó leírásán alapulhat. Nem próbálkozott a probléma megoldásával (Somló 1909b). Ebben a kontextusban elemezte (Somló 1909b: 24–36) – igen kritikusan – Durkheimnek a társadalmi típusok osztályozására tett javaslatát (Durkheim 1978a[1895]: 95–107).

Somló viszonylag hosszú időt töltött a Solvay Intézetben, Brüsszelben, amelyet mint ideális kutatóhelyet írt le (Somló 1908). Látogatásának nemcsak a ma már teljesen elfeledett módszertani javaslata volt az eredménye, hanem utolsó szociológiai műve is, a primitív cseréről írott könyve (Somló 1909a).<sup>21</sup>

A Solvay Intézetben Somló láthatta, mit jelent az, hogy a kutató megfelelő kutatási eszközökkel rendelkezik. Ezeket az eszközöket ugyanolyan módon használta, mint a századforduló legtöbb más szociológusa (így Durkheim is): a hozzáférhető könyvekből próbálta megtudni, milyen a 'primitív' társadalom. Nem a módszertana, hanem a kérdésfeltevése volt újító. A javak cseréjére vonatkozó információkat gyűjtötte. Mint sok más kortársa (többek közt Durkheim), ő is a közép-ausztráliai törzseket tekintette a 'legprimitívebbeknek' (és egyben a legjobban ismerteknek). Somlóra is nagy benyomást gyakorolt a Spencer és Gillen két kötetében közölt információtömeg (Spencer–Gillen 1899, 1904) – ezeket a köteteket Durkheim is nagy mértékben használta.

A könyvben Somló később Mauss által is felvetett gondolatokat fogalmazott meg. Mauss az ajándékról írott esszéjében helyeslőleg idézte Somlot {sic}: „ugyanabba az irányba indul, amerre mi” (Mauss 2000[1925]: 200).<sup>22</sup> Somló tézise az volt, hogy a javak cseréje univerzális jelenség. „Az alapvető tény, mely kiindulópontul kell, hogy szolgáljon, az, hogy az összes megvizsgált törzsek a javak forgalmát ismerik, mégpedig éppúgy a törzsközi cserét, mint jószágforgalmat a törzsön belül. ... Amennyire képesek vagyunk a társadalmi fejlődést visszafelé követni, mindig megtaláljuk a javak forgalmát is” (Somló 1977[1909]: 383–384). Somló polemikusan fogalmazta meg a tézisével szemben, azaz azzal a tézissel szemben, hogy volt egy fok, ahol az egyének rögtön elfogyasztották, amit találtak, elfogtak vagy elejtettek, másrészt Engels vagy Lafargue öskommunizmus-tézisével szemben (Somló 1977[1909]: 396–404, 406–408).

Maussnak azért lehetett az a benyomása, hogy Somló ugyanabba az irányba indult el, mint a durkheimisták, mert Somló a csere eseteit a társadalmi és vallási szervezettel, a rokonsági struktúrákkal való összefüggésükben vizsgálta. Somló a primitív gazdasággal kapcsolatban megjegyezte, hogy „nem szabad abból a feltevésből kiindulnunk, mintha tudnánk olyan társadalmi jelenségeket találni, amelyek tisztán csak gazdasági jelenségek, és semmi mások. Ellenkezőleg, azt kell feltételeznünk, hogy a gazdasági tényekre úgy bukkanunk, hogy azok a jogi előírásokkal, erkölcsi parancsokkal, vallási hitelemekkel és ceremóniákkal nagymértékben össze vannak fo-

kereskedelemlről írt jegyzete (Durkheim 1975a[1905]) –.

21 Nem ez volt Somló első kirándulása az antropológiába. Professzorával és mentorával együtt publikált egy vékonyka könyvecskét a totemizmus eredetéről (Pikler.–Somló 1900).

22 Mauss semmi mást nem tudott Somlóról. Lásd Berthoud tanulmányát, aki újra felfedezte a Somló–Mauss kapcsolatot (Berthoud 1991).

nódvá“ (Somló 1909a: 45). Somló a cserét a totemisztikus ceremóniákkal való összefüggésekben írta le – foglalkozott az Intichiuma szertartással is, amelyet Durkheim az ’elemi’ vallás központi mozzanatának látott (Somló 1909a: 45–59). Somlót olvasva Mauss azt gondolhatta, hogy itt valaki megsejtette azt, amit ő írt később a ’totális tényekről’. Ahogy Mauss, Somló is hangsúlyozta az ajándéknak mint a csere egy formájának a fontosságát és a vele kapcsolatos kötelezettségeket (Somló 1909a: 156–157). Somló a primitív ajándékot úgy tekintette, mint ami összeolvasztja a modern ajándék és modern csere fontos elemeit. Volt azonban egy lényeges különbség abban, ahogy Somló és Mauss tárgyalták az ajándékot: Somló úgy vélte, hogy a lényeges elem a javak cseréje, és az ajándékforma ehhez képest másodlagos, míg Mauss kiemelte a csereformák fontosságát. Számára a forma volt a lényeg. Somló hitt a fejlődésben, míg Mauss beállítottsága e tekintetben komplikáltabb volt.

Sor kerülhetett volna egy Mauss–Somló dialógusra – de nem került sor. Somló bizonyára belátta, hogy ha voltak fontos felismerései, ez azért volt, mert Brüsszelben megvoltak a munkájához azok a feltételek, amelyek Kolozsváron nem. Azt hiszem, ez is hozzájárult ahhoz, hogy előbb a szociológiai kutatást, majd az életet adja fel.

### ÚJ SZEREPLŐK ÉS ÚJ ÉRTELMEZÉSEK

A század első évtizedének a végén a Durkheim-recepcióban új szereplők jelentek meg. Ez a Durkheimmel kapcsolatos irodalmi tevékenység fellendüléséhez vezetett. Ezzel egyidejűleg a HSZ tényleges monopóliuma Durkheim-ügyekben megszűnt.

(Kislégi vagy Kisléghy) Nagy Dénes (1884–1984) 1907–1908-ban Párizsban tanult.<sup>23</sup> Hallgatta Durkheim előadásait az ’erkölcsök fizikájáról’ – feltehetőleg a később *Leçons de sociologie* (Durkheim 1969c[1950]) címmel ismertté vált előadások egy változatát). Visszatérve több ismertetésben is hűségesen összegezte Durkheim nézeteit.<sup>24</sup> Első ismertetése az *Année sociologique* IX. kötetével foglalkozott, ahol kiemelte a korai, elsietett általánosítások felett gyakorolt durkheimista kritikát – majd aprólékosan összefoglalta a kötet tartalmát, mint azt későbbi írásaiban is tette (Nagy 1910c). Ő írta nem sokkal a megjelenése után a *Formes*-ről megjelent szokatlanul hosszú ismertetést (valójában kivonatot) (Nagy 1912). Foglalkozott Lévy-Bruhllel is (Nagy 1910a), és már a háború alatt írt az *Année* utolsó kötetéről (Nagy 1916),<sup>25</sup> majd az ő tollából származott az egyik Durkheim-ekrológ (Nagy 1918). Durkheim volt számára a szociológus, ahogy ez kis szociológia-kötetéből is kiderül (Nagy 1922).

Durkheim megjelent a frissen alapított, a TT-ből kivált liberális és konzervatív értelmiségiek által alapított *Magyar Társadalomtudományi Szemle* (MTSZ) hasábjain is. Az első ismertetést Vályi Bódog (Félix) írta, Nietzsche fordítója, később a rövidéletű *Revue politique internationale* (Lausanne) szerkesztője, iszlám és török szakértő,

23 Életére lásd Kislégi Nagy D. 1979.

24 A két háború közt elsősorban közgazdaságtannal foglalkozott. Már nyugdíjasként tért vissza Durkheimhez a hatvanas években – lásd ott.

25 Ugyanezt a kötetet a HSZ körének egy másik tagja, Dienes László is recenzálta (Dienes 1914). Nagy a Magyar Társadalomtudományi Szemlébe is írt Bouglé kaszt-könyvéről (Nagy 1910e).

aki ezidőben Párizsban élt.<sup>26</sup> Vályi szemléje (amelyben a munkamegosztás-könyvet és a *Szabályokat* tekintette át) egészen más irányú volt, mint a HSZ-ben megjelentek. Míg a HSZ munkatársai azt tartották Durkheim érdemének, hogy törekedett egy önálló, specializált szociológia megteremtésére, Vályi megróttá Durkheimet, hogy nem látta a specializálódás veszélyét. Vályi a tudományoknak és a 'bölcészetnek' a közeledését preferálta: „... lehetetlen észre nem vennünk, hogy a tudományok fejlődési iránya az utolsó évtizedek óta egyre erősebben a bölcészet felé hajlik ... Az olyan fiatal tudomány, minő a társadalomtan, pedig éppenséggel iránytalanná válik, ha nem támaszkodik a bölcészetre.” (Vályi 1908: 213–214) Kifogást emelt Durkheimnek a társadalmi tényekről alkotott elképzelése ellen, „törvénytelen conceptio”-nak minősítve azt, akárcsak a Durkheim által dícsért pszichológiai megközelítést (vagyis a kísérleti lélektant) (Vályi 1908: 217–219). Vályi hangsúlyozta a normális és patológikus durkheimi megkülönböztetésének organicista eredetét, és súlyos fenntartásai voltak a bűn értelmezésével szemben (Vályi 1908: 220–221). Jászinak alapvető kifogásai voltak a durkheimi elképzelés gyakorlati-politikai implikációival szemben, de egyetértett a specializált szociológia megteremtésének programjával. Vályi számos durkheimi gondolatot elfogadott, de elutasította az egész lényegét: kritikájának az volt a lényege, hogy elhibázott a külön szociológiai tudományosság megteremtésének terve. Ez a megközelítés egybevágott a tudás természetére vonatkozó hagyományos eszmékkel.<sup>27</sup>

Nem lehet tudni, hogy Vályi szemléje fordította-e Balla Antal (1886–1953) – az MTSZ-hez közel álló mérsékelt liberális közgazdász és újságíró – figyelmét Durkheimre. Mindenesetre ő készítette el az első teljes és pontosan ötven évig az egyetlen Durkheim-könyv fordítást. A vallási élet elemi formáit 1914-ben recenzálta az MTSZ-ben. Hangsúlyozta, hogy a vallás az emberi élet legfontosabb ténye, a kollektív élet természetes terméke. Az az állítás, hogy a tudomány a vallásból bontakozott ki, „nem azt jelenti, hogy a tudomány ellentétben van a vallással vagy hogy szükségképpen tagadása a vallásnak.” „Minthogy pedig {Durkheim} a vallási és társadalmi alakulásokban spirituális erők működését látja, a legerősebb érvet nyújtja ebben a munkájában a történelmi materializmus néven ismert elmélet ellen” (Balla 1914: 69). Balla szerint Durkheim a vallási élményt a tudományostól eltérőnek, de azzal egyenrangúnak látta, s e tekintetben James-szel, „a vallás egyik legnagyobb modern védelmezőjével” értett egyet (Balla 1914: 68). Ez az inkább konzervatív olvasat tehette elfogadhatóvá Durkheim korábbi (és mások mellett a francia konzervatívok által is hevesen támadott) műveit Balla számára. Súlyosan megsebesült a háborúban, s feltehetőleg lábadozása közben lefordította és közreadta a *Szabályokat* (Durkheim 1917).

26 Az ismertetés első mondata kifejezte a szerző örömét, hogy „a tudományos társadalomtanak otthon nemcsak egyesülete, hanem szakszerű folyóirata is támadt” (Vályi 1908a: 211). Jászi barátja, Szabó Ervin mérges jegyzetben háborgott azon, hogy az MTSZ magát az első magyar társadalomtudományi folyóiratnak tartja, s ezzel azt a benyomást kelti, hogy Durkheimet a magyarok számára ő fedezte fel (Szabó 1908). Vályi válaszában leszögezte, hogy az első bekezdést a szerkesztők írták bele németül írt szövegének a fordításába, kijelentette, hogy többet nem ír az MTSZ-be (Vályi 1908b) – és nem is írt. Az MTSZ ugyanazon számában megjelent a *Les documents du progress* körkérdésének az ismertetése is, amelyet a HSZ is recenzált (P. 1908).

27 Vályinak ismernie kellett a német egyetemi körökben elterjedt nézeteket a társadalomtudománnyal kapcsolatban, hiszen 1907-ben ő szerkesztette a *Die Zukunft der Soziologie* című körkérdést a *Dokumente des Fortschritts* számára. (Lásd Rammstedt 1992: 899–900.)

A fordítás fogadtatása vegyes volt, és tükrözte a szellemi életnek a háború vége felé végbemenő átalakulását. A HSZ kritikusa arra mutatott rá, mennyire különbözik Pikler (a HSZ körében kezdetben nagyra tartott) felfogása a Durkheimétól, és igen keményen bírálta a fordítási hibákat (Mérő 1918). Egy katolikus szemle arra utalt, hogy a könyv milyen ellenérzéseket keltett (Huszi 1918). Fogarasi Béla, a Vasárnapi Kör tagja azt húzta alá, hogy Durkheim óvatos és félénk pozitívizmusa egyoldalú, amikor a társadalmi tények kutatását a természettudományok mintájára gondolja el. Kár, hogy Durkheim „a modern történetlogika és kulturtudományi logika döntő fontosságú szempontjait, a melyeken egy igazán kritikai alapon álló sociologiai módszertan egyáltalán felépülhetne, sehol sem veszi tekintetbe” (Fogarasi 1917: 355). Fogarasi kritikája természetesen nem annyira Durkheim, hanem a HSZ liberális evolucionizmusa ellen irányult, egy radikalizált konzervativizmus idealista álláspontjáról, amelyről ő, alig egy évvel később, barátaival együtt a kommunizmusra váltott át.

Hasonló volt Bolgár Elek (1883–1955) nézőpontja is. Bolgár írta Durkheimről a legmélyebben szántó elemzéseket a forradalmak előtt. Szövegismerete is kiterjedt volt (e tekintetben csak Nagy Dénes vetekedhetett vele): egyformán járatos volt a századforduló előtti, inkább pozitívista és a századforduló utáni, inkább filozófiai és antropológiai munkákban, ismerte Durkheim elképzelését a megismerés szociológiai elméletéről. Bolgár egy idealista szociológiai-metafizikai szintézist keresett Durkheimben is (Bolgár 1917b).

A Bolgár által keresett szociológiai szintézis különbözött a filozófiától éppúgy, mint a tudományostól: metafizikai volt abban az értelemben, hogy asszimilálta a társadalmi élet meglevő magyarázatait, alkalmazott és logikai volt abban az értelemben, hogy empirikus volt. A társadalomtudománynak ebben a perspektívában értékelő megközelítésnek kellett lennie, amely az egymástól elszigetelt és ezért hibás magyarázatokat kombinálja (Bolgár 1917b). Bolgár szerint a szociológiai szintézisnek önállóan kell lennie, ezért el kell különülnie a korlátozott pszichológiai magyarázatoktól ((Bolgár 1917a). Bolgár szerint a szociológia nem lehet metafizikaellenes, „... a szociológiai szintézis következetesen kiépítve még arra is alkalmassá válik, hogy egységes világnézet alapjait rakja le, ... ebben az irányban is betöltheti a régi értelemben vett metafizika világnézeti hivatását” (Bolgár 1918b: 150). Itt már nem szaktudományosságról volt szó, hanem iránymutatásról, egy megváltó tudásról – ennek szükségességét Bolgár rendkívül absztrakt nyelvezeten fejtette ki.

Durkheimet Bolgár ezeknek a megfontolásoknak a fényében értékelte. Durkheim szintézisreemtő volt a szemében – sajnos nem teljesen következetes szintézisreemtő. Bolgár az osztályozás-tanulmány (Durkheim–Mauss 1978[1903]) és a vallásszociológia (Durkheim 2003[1912]) alapján foglalta össze Durkheim elképzelését a megismerés társadalmi determinációjáról (Bolgár 1918b: 139 ff). Bár a pszichologizmus maradványait vélte felfedezni Durkheimnél, végül arra a következtetésre jutott, hogy ez egy szociológiailag megalapozott pszichologizmus. Ebben az értelemben foglalkozott az egyéni és kollektív reprezentációkat tárgyaló tanulmánnyal is (Bolgár 1918b: 141–143; Durkheim 1996a[1898]), és ennek megfelelően értékelte a társadalmi tények Durkheim által adott meghatározását. (Bolgár 1918b: 144) Bolgár utalt arra is, hogy Durkheim a társadalomtudományok szintézisét próbálta megvalósítani (Bolgár 1918a: 259).

„Amikor nem pusztán hipotetikusan, de teljesen megbízható pontossággal kimutatta a vallásnak, az erkölcsnek, sőt magának a legvégső, legszubtilisabb megismerési problémáknak szociális vonatkozásait, ... épen ezzel a tudományos munkájával, ezzel a pozitív törekvéssel lendített nagyot egy szociális metafizika kialakításának lehetőségén” (Bolgár 1918b: 150–151).

Jászi is azt mondta Durkheimről, hogy metafizikus, s úgy vélte, hogy eljárása nem eléggé empirikus (például amikor a kollektív reprezentációkról beszélt). Bolgár ellenkezőleg úgy vélte, hogy Durkheim nem tudott következetesen metafizikus lenni. Túl pozitívista volt, nem volt eléggé idealista és kritikai szellemű, elfogult volt a filozófiával szemben:

„...félta a szociológia objektivitását, pozitivitását, realitását, tudományosságát azoktól a félig filozófiai jellegű általánosságoktól, melyek elkerülhetetlenül együtt járnak az egyes társadalomtudományok nézőpontjain túlhatoló, azokkal szemben *metaszociálisnak* tekinthető oly szintézissel, aminőt az általános szociológia akar kifejezni” (Bolgár 1918a: 259).

Durkheimben spontán metafizikai tendenciákat látott, amelyek nem tudtak kiérlelődni pozitívizmusa miatt, s ezért nem tudott teljesen kibontakozni a 'szociális megismerés elmélete' (Bolgár 1918b: 151–152). Durkheim így „a *'philosophiae socialis principia logica'* helyett a logika principiumainak szociálfilozófiai alapjait” akarta kidolgozni (Bolgár 1918b: 152–153). Bolgár szerint Durkheim nem dolgozta ki az egységes rendszerezés szempontjait. Halálával

„... a szociológiai kutatás egy történeti fázisa záródik le. ... a szociológia a szó szintetikus értelmében, új utakra kényszerül. A kultúra filozófiája, az általános értékelmélet, a szellemi tudományok logikája lesznek vezérlői ezeken az utakon és ha a jelek nem csalnak, ezek fogják végleg hozzájuttatni ahhoz az egységhez, amely majd szociális megismerésünk teljességét hozza magával” (Bolgár 1918a: 73).<sup>28</sup>

Jászi is, Bolgár is hiányolta Durkheimnél, hogy nem tudta a vezérlő értékszempon-  
tokat megadni. Csakhogy nem ugyanazt várták tőle. Jászi tudományos fejlődéstörvényeket várt volna, amelyek képesek a reformer cselekvést vezérelni. Bolgár – az anyagi fejlődésből kiábrándult és a háború katasztrófája miatt kétségbeesett nemzedék szemléletének megfelelően – új kulturális értékeket és jelentéssel bíró eszméket várt. Durkheim bizonyára egyik szerepre sem volt megfelelő jelölt. Igazi teljesítménye, az önálló szociológia megteremtése túl kevés vagy túl sok volt a szellemi és politikai vezéreszméket kereső magyar értelmiségiek számára.

28 A HSZ két nekrológot is közölt Durkheimről: az egyiket Bolgár írta (1918c), aki az egyik cikkét foglalta össze, a másik Halbwachs a *Revue philosophique*-ban megjelent nekrológiájának a kivonata volt (Kolnai 1918).

## FELEJTSÜK EL

Nem szükséges részletezni, mennyire más ország volt Magyarország 1920-ban, mint 1914-ben. Az anyagi és szellemi kimerüléshez hozzáadódó politikai válság mindenben megváltoztatta a tudományos gondolkodás feltételeit. A számba jöhető szereplők köre is alapjaiban változott meg. Jászi, Bolgár – ki a proletárdiktatúra, ki a fehérterror elől menekülve – elhagyta az országot, Szabó Ervin még korábban meghalt, a reményvesztett Somló öngyilkos lett. Nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a korábban a szellemi élet peremén tenyésző antiszemitizmus az eleven nacionalista légkörben a szellemi élet központjait is elérte, márpedig a Durkheimet ismerők jelentékeny része zsidó volt.

Ismert, hogy mind a HSZ, mind az MTSZ megszűnt. Később más néven újraindultak: a HSZ 1926-ban *Századunk* néven (SZ), és 1939-ig megjelent. A *Társadalomtudomány* (TT) és az MTSZ között ilyen közvetlen folytonosság nincs, de jellegében ez a konzervatív-liberális 1921-ben indult és 1944-ig megjelenő szemle mégis közel áll az MTSZ-hez.<sup>29</sup> Mindkét szemle viszonylag nyitott volt a nyugati szellemi áramlatok iránt, de eltérő módon. Durkheim azonban lekerült a napirendről.

Azok, akik korábban befektettek Durkheimbe, továbbra is mutattak valami érdeklődést iránta. Ez volt a helyzet Nagy Dénessel<sup>30</sup> és Ballával. Balla –amikor a Bouglé<sup>31</sup> által kiadott, filozófiai dolgozatokat összeszedő kötetet ismertette (Durkheim 1996[1924])– Durkheimben a destruktív és egyoldalú individualista erkölcs elkötelezett ellenfelét találta meg. Balla szerint Durkheim hangsúlyozta, hogy „... kell lenni minden időben bizonyos szigorú, a társadalom minden tagjára kötelező erkölcsi szabálynak ...” (Balla 1925: 250). Ugyanebben a szellemben ismertette Durkheimnek a szocializmusról szóló előadásait, amelyeket Fauconnet adott ki (Durkheim 1928). „{Durkheim} Meghatározásának lényege és erőssége az, hogy kirekeszti a szocializmust a tudományok köréből” (Balla 1928). De ennek a konzervatívra színezett Durkheimnek sem volt érdemleges hatása.<sup>32</sup>

Dékány István (1886–1965), aki olyan sokat írt szociológiáról és társadalomfilozófiáról, tulajdonképpen negligálta Durkheimet. Dékány, akit a tudományos elit tagjai megvetettek végtelen eklekticizmusa miatt, aki egy időben a TT szerkesztője volt, hosszú ideig magántanár maradt, és csak 1942-ben lett a ‘társadalomtan’ tanára. Mindent elolvasott és sokat írt. Kétségtelenül ő volt a szociológiában leginformáltabb ember Magyarországon – eredeti gondolatok híján. A ‘társadalom lélektanába’ írott bevezetésében szinte mindenkit említett vagy idézett, aki valami szociológiai írt – kivéve Max Weber. Durkheimnek csak egy zárójelben jutott hely (Dékány 1923: 115). Terjedelmesebb társadalomfilozófiájában számos szociológust idézett. Úgy tűnik,

29 A TT történetéről lásd Saád tanulmányát (Saád 1989a).

30 Mauss ajándékról szóló esszéjét is recenzálta (Nagy 1926).

31 Bouglé maga kapcsolatban maradt egyes magyar társadalomtudósokkal: 1938-ban látogatást tett az Eötvös Kollégiumban, és elő is adott a francia társadalomtudományról, összefoglalva 1935-ban kiadott áttekintését (Bouglé 1935, 1938; Dékány 1940).

32 Érdekes, hogy a viszonylag jól informált id. Bibó István, a szegedi egyetemi könyvtár igazgatója és a TT első szerkesztője a ‘primitív emberről’ írt kis könyvecskéjében semmit nem tudott Durkheimről, noha ismerte Tylor, Lévy-Bruhl, Hubert és Mauss, Vierkandt, Westermarck és mások munkáit (Bibó 1927).

Othmar Spann volt számára a legfontosabb – Durkheim megint hiányzott (Dékány 1933). Dékány pedig olvasta Durkheimet: a szabad és kötött környezetformákról írott dolgozatában megemlítette a hivatási szerveződések durkheimi gondolatát, a *Division* második bevezetésére utalva (Dékány 1930). Egyáltalán nem volt természetes, hogy valaki Magyarországon 1930 előtt ismerje ezt az írást (senki nem utalt rá a háború előtt, amikor Durkheim jobban jelen volt a szellemi életben). Dékány utolsó publikációja a társadalomtudományokba írott bevezetés volt (Dékány 1943). A nemzetközi irodalom ismerete, ahogy a bevezetésben tükröződött, megfelelt a szakma harmincas évekbeli szintjének: tudott a legfontosabb német szociológusokról, Weberről, Tönniesről természetesen, de Spannról, Wieséről, Geigerről, Vierkandtról is. Az amerikai szerzők listáján Ross, Bogardus, Ellwood, Hayes, Park és Burgess, MacIver, Sorokin szerepelt – nem rossz elindulás. A durkheimianusokat szimbolikusan a szemétkosárba dobta. „Végre is ahogy Spencertől elbúcsúztunk, úgy a Durkheim-féle iskolára is egyszer rá kerül a sor, mégha 2-3 évtizeden át szorgos munkát végzett is” (Dékány 1943: 383).<sup>33</sup>

Durkheimről Hajnal István (1892–1956) írt viszonylag részletesebben.<sup>34</sup> Esszéje (Hajnal 1993[1939]), amelyben Durkheim feltűnik, azt próbálta feltárni, hogy a szociológia mit nyújthat egy szélesen felfogott és elméleti igényű társadalomtörténet számára. Az esszé központi fogalmai az élet és a forma voltak. Bevezette a *társadalmasodás* neologizmust, a *Vergesellschaftung* megfelelőjét. A társadalmasodás a tevékenység intézményekbe, szilárdabb kapcsolati formákba, társadalmi alakulatokba való rögzülését jelenti. Az a gondolat, hogy élet állandó folyamata strukturális formákban rögzül, egészen simmelinek tűnik, de minden valószínűség szerint Simmelt nem ismerte<sup>35</sup> – mindenesetre az esszében nem fordul elő a neve. Hajnal fő forrásai Vierkandt és Freyer voltak. Ahogy rögtön az esszé elején bejelentette, Hajnal mindenekelőtt a német szociológiát kívánta áttekinteni. Ennek ellenére Weber (akit pedig ismert<sup>36</sup>) szintén hiányzott a társadalomtörténet számára fontos szociológusok közül. Freyer, fő forrása Budapesten tanított 1936-tól 1942-ig, tehát akkor, amikor Hajnal a tanulmányt írta.

Úgy tűnik, hogy Hajnal Durkheimtől csak a *Szabályokat*<sup>37</sup> ismerte (Lakatos 1996: 107). Durkheimmel foglalkozó megjegyzéseiben a módszertani megjegyzéseket szociálfilozófiává alakította át: „... a 'szociális tény' valami olyasmit fejez ki, ami az élettel szembeszegülő akadály ... Újfajta jelenségem, amely az eleven élettől, úgy érezhető, valamiként kemény, szilárd szegélyekkel-állaggal különül el” (Hajnal 1993[1939]: 166). Idézetekkel nem támasztotta alá ezt az interpretációt – ez reményte-

33 Ottlik László nem a szociológiát, hanem a 'társadalomtant' akarta megalapozni, egy normatív, a nemzet eszméjéhez vezető tudományt „A társadalom inter-szubjektíve közösen elismert hatalmak tekintélyén alapuló, fegyelmezett összetartozás, amely kooperációban nyilvánul.” (Ottlik 1926: 115). A mindössze lábjegyzetben említett durkheimi szociológiát (a *Szabályokat*) önellentmondásosnak minősítette (Ottlik 1926: 119).

34 Hajnalról lásd Lakatos 1996 és Glatz 1993.

35 Lakatos László, személyes közlés

36 Webert a magyar történészek közül többen ismerték és használták. Lásd Saád József tanulmányát (2005: 25–33).

37 A francia eredetit, nem pedig a Balla-féle fordítást használta. Lakatos László, személyes közlés.

len vállalkozás lett volna. Hajnal párhuzamosságot látott Tarde és Durkheim között: Tarde azt vizsgálta, „miként megy át az eleven élet szociális struktúrába”, Durkheim azt, miként áll ellen a struktúra az életnek. „A könyörtelen fogalmi elkülönítés az élet és a struktúra között: azóta is szinte megrendítő élmény minden szociológus számára” (Hajnal 1993[1939]: 166). Durkheim szemére vetette, hogy mechanikusan tekinti a strukturálódást, nem veszi észre „a lüktető eleven pszichét” a ’szociális tényekkel’ szemben (Hajnal 1993[1939]: 167). Hajnal Freyer szemüvegével olvasta Durkheimet. Értelmezése inkább félreértelmezés – de nem is volt befolyása a későbbi Durkheim-recepcióra.<sup>38</sup>

### DURKHEIM, A MINTASZERŰ SZOCIOLÓGUS

Az 1946 és 1948 közötti átmeneti periódusban a budapesti egyetemen Szalai Sándor számára hoztak létre egy szociológia tanszéket, s körötte egyfajta szeminárium vagy kutatócsoport is kialakult. Szalai két bevezető jellegű könyvet is publikált ekkor (Szalai 1946, 1948). Már a korábbiakban is az ekkor alakuló kánon ’klasszikus’ figurái szerepeltek: Marx, Pareto, Weber, Wiese, Scheler. Mannheim, Oppenheimer voltak a gyakran idézett szerzők – és Durkheim. A második könyv rendszeresebben tárgyalta a szociológia történetét, s ebben egyenlő súllyal szerepeltek Durkheim, Simmel, Weber. Szalai az öngyilkosságról és a munkamegosztásról szóló könyveket tárgyalta részletesebben, a *Szabályokról* szót sem ejtett. Az öngyilkossági típusok ismertetése után Jászi ellenérzéseire emlékeztető módon azt vetette Durkheim szemére, hogy nála a társadalom „megszűnik *tény és valóság* lenni: különös, az egész világot magábanfoglaló, anyagtól, tértől és időtől független dologgá válik” (Szalai 1948: 59). Erőteljesebb volt az a kifogás, amelyet a munkamegosztásra vonatkozó durkheimi gondolatok<sup>39</sup> kapcsán fogalmazott meg. Durkheim ugyanis nem veszi észre, „hogyan a munkamegosztás nem *csak* társadalmi tény, sőt nem is elsődlegesen az, hanem benngyökerezik az anyagi világban, a termelésben, a létfenntartás módozataiban” (Szalai 1948: 60). Az ellenvetés értelmét a Marxszal és Leninnel foglalkozó oldalak tették világossá.

Noha Szalai egyértelműen marxista megközelítést képviselt, marxizmus-értelmezése és különösen a szociológia mint önálló tudomány koncepciója nem illett a hivatalos vonalba. A Szalai-féle csoportot feloszlatták, a tanszéket megszüntették, Szalait bebörtönözték. A csoportból volt, aki emigrált (mint Harsányi János), másoknak egy időre (még akkor nem sejtették, hogy csak egy időre) fel kellett adni a tudományos ambíciókat (mint Cseh-Szombathy Lászlónak), vagy kevésbé veszélyes terepre váltani (mint Perjés Gézának).

A hatvanas évekbeli viszonylagos ideológiai ’olvadás’ lehetővé tette a szociológia újrajelentkezését. A fél-autonóm szociológiai diskurzus kialakulásával Durkheim újra

38 Egy kivétel talán van: Erdei Ferenc A magyar paraszttársadalom című munkájához fűzött rövid irodalmi jegyzetében azt írta, hogy ’Durkheim szociológiájának vette legnagyobb hasznát’, majd rögtön utána Hajnal említett írására tért át (Erdei 1980[1942]: 248). Igen valószínű, hogy Erdei Hajnaltól hallott Durkheimről, legalábbis más nyoma ilyen irányú ismeretének nincs. Hajnal nem-durkheimianus élet/forma dualizmusának kimutatható hatása volt Erdeire.

39 Különös módon a munkamegosztás könyv alapfogalma, a ’szolidaritás’ elő sem fordul a mintegy egy oldalas összefoglalásban.



megérkezett Magyarországra. A hatvanas években Durkheim már az alapító atyák közé számított, s aligha létezhetett szociológia a világon, amely nem vett róla tudomást. Természetes volt, hogy Durkheimnek ott kell lennie az első lefordított ‘nyugati’ szociológusok közt. Minthogy semmi köze nem volt a marxizmushoz, kevésbé volt gyanús, mint például Mannheim (akire 1990-ig nem is kerülhetett sor)

1967 és 1980 között számos Durkheim alapszöveg jelent meg<sup>40</sup>, majd ezt egy csaknem két évtizedes szünet követte. Bár köztudott, érdemes röviden ezt a kiadói boom-ot röviden áttekinteni. *Az öngyilkosság* fordítása először 1967-ben jelent meg (ugyanabban az évben, mint egy Weber-válogatás), majd újranyomták 1982-ben (Durkheim 1982[1897]). Egy Ferge Zsuzsa által kezdeményezett és szerkesztett, 1971-ben megjelent szöveggyűjtemény, amely az – elsősorban kortárs – francia szociológiáról kívánt áttekintő képet adni (érthető módon a társadalmi struktúra és az oktatás kutatásához kapcsolódó témákra figyelve), Durkheimtől két rövidebb írást tartalmazott – a *Szabályok* második bevezetését és a Buisson-féle pedagógiai lexikonba írott egyik cikkét (Durkheim 1971a[1911], 1971b[1911]). 1972-ben az egy évvel korábban alakult ELTE Szociológiai tanszék gondozásában kiadott (könyvárusi forgalomba nem kerülő) Szociológiai Füzetek sorozatban megjelent egy Léderer Pál által készített válogatás (Durkheim 1972a), amely a *Szabályok* első fejezetét, az *Année* első kötetének bevezetését, a büntetőjog fejlődéséről és az erkölcsi tények meghatározásáról írt tanulmányokat, valamint a *Formes* I. könyvének I. fejezetét (a vallás meghatározásáról) tartalmazta. Az összeállítás az oktatásban használható szövegek hiányán próbált segíteni. Határozott koncepció vezette: a ‘társadalmi tény’ fogalmát járta körbe.<sup>41</sup> E válogatás legkülönösebb vonása, hogy utószóként tartalmazta Adorno végtelenül ellenséges (és alapjában félrevezető) Durkheim-kommentárját. (Adorno 1976[1967]) Egy többkötetes egyetemi jegyzet több, másutt már publikált szöveget tartalmazott (a *Szabályok* első fejezetét, a *Szabályok* második bevezetését, *Az öngyilkosság* III. könyvének első fejezetét). 1974-ben Ferge Zsuzsa és Háber Judit iskolaszociológiai válogatása három részletet adott közre Durkheim pedagógiatörténeti könyvéből (Ferge–Haber 1974: 19–34, 471–479). 1978-ban jelent meg Léderer Pál szerkesztésében és Ferge Zsuzsa kezdeményezésére a legátfogóbb és könyvárusi forgalomba is került válogatás (Durkheim 1978b) a *Szabályok* teljes szövegével (de a második bevezetés nélkül), a tényítéletekről és értékítéletekről szóló tanulmány, a Mauss-szal együtt írt osztályozástanulmány, valamint két, a korábbi zárt terjesztésű kiadványból átvett dolgozat az erkölcsi tények és a vallási jelenségek meghatározásáról. Ez az összeállítás is megőrizte a korábbi, a ‘társadalmi tények’ fogalmára koncentrált kiadvány orientációját, de az ekkoriban a nemzetközi irodalomban is újra előtérbe került osztályozás-tanulmány közlésével kicsit módosított is a képen. A fordítások sora az *Éducation et sociologie* magyar változatával zárult (de kimaradt belőle Fauconnet bevezetése) [Durkheim 1980].<sup>42</sup>

40 A következőkben számos információt felhasználtam a Ferge Zsuzsával és Léderer Pállal folytatott beszélgetésekből.

41 A kötet már jelezte a Balla-féle fordítás hibás és elavult voltát.

42 A válogatás egy rövid részét már 1948-ban lefordították (Durkheim 1948[1902]). A HSZ-t bemutató, roppant hatású két kötet (Litván–Szücs 1973) bevezetése már utalt Jásziék és Durkheim kapcsolatára, s a közölt tanulmányok közt szerepelt Bolgár Durkheim-nekrológja (Bolgár 1918c).

A hetvenes években már volt egy nagyon kisméretű egyetemi-kutatói közeg, a fordítások ennek az igényeit is szolgálták. 1968-tól a Társadalomtudományi Intézetben két egy éves szociológiai tanfolyam indult, amelyen marxizmus-oktatók és jövőző szociológusok vettek részt. Itt többször is (talán az első évben többször) szóba került Durkheim. Ferge Zsuzsa beszélt róla, elemezték *Az öngyilkosságot*, a társadalmi tények mibenléte vitára adott alkalmat.<sup>43</sup> Az első, 1972-ben indult egyetemi szociológus évfolyam az ELTE-n is olvasta Durkheimet, a *Szabályokat* Huszár Tiborral, *Az öngyilkosságot* (mint a helyes módszertan mintapéldányát) Cseh-Szombathy Lászlóval.<sup>44</sup>

A kiadási tevékenység szerény mértékű fellendülése azt tükrözte, hogy Durkheim már klasszikus szerzővé vált. Ez a státus leginkább az általános bevezetésekben és a hallgatók részére készített tananyagokban jelent meg, a tényleges kutatásokban alig volt jelen. A *Szociológia* kilenc évfolyamában, ha eltekintünk Kislégyi Nagy két cikkétől (Kislégyi Nagy 1973, 1974)<sup>45</sup> – amelyekben végképp nem új kutatások tükröződtek – Durkheim neve összesen ötször említődött: két, az újonnan megjelent fordításokról szóló recenzióban, két idegen nyelvről fordított (továbbképzési anyagnak szánt) cikk-részletben és egy vallásszociológiai tanulmányban. Durkheim – nem úgy, mint hatvan évvel korábban – a ténylegesen kutató szociológusok számára nem volt közvetlenül érdekes.

Abban, ahogyan Durkheim az általános értekezésekben vagy a kiadásokhoz írt bevezetőkben megjelent, jól tükröződtek a társadalomtudományi kutatások előtt álló lehetőségek.

### HÁROM DURKHEIM – HÁROM SZEREP

Kulcsár Kálmán könyve (1971[1966]) elméleti és történeti bevezető kívánt lenni a szociológiába, integrálva a 'polgári' szociológia eredményeit. Bár önértékelése szerint marxista volt, a könyv magán viselte a 'polgári' összefoglalások, mindenek előtt talán Becker és Barnes (1961[1938]) terjedelmes munkájának a hatását. A francia szociológiára térve, Kulcsár Durkheim érdemének elsősorban a makrostrukturális megközelítést, a társadalmi tények elmélyült kutatását tartotta. A munkamegosztás-könyv, a *Szabályok és Az öngyilkosság* gondolatainak rövid összefoglalása alapján Durkheim mint empirikus kutató jelent meg. Kulcsár szinte semmit nem szólt a 'vallási élet elemi formáit' kutató Durkheimről.<sup>46</sup> Kulcsár szerint a durkheimi szociológia fő vonala a társadalmi szolidaritás kutatása volt, vagyis a társadalmi (morális) ellenőrzés kutatása. Durkheim szociologizmusa „mélyebben fekvő társadalmi igényt” fejezett ki. A probléma, amely a társadalmi szolidaritás elméletében kifejeződött, a tőkés társadalom fejlődéséből adódott. Két út állt úgymond nyitva: a forradalom (már csak a kommun tapasztalatai miatt is), illetve „a tőkés társadalom két alapvető, de ellentétes osztályá-

43 Gombár Csaba, személyes közlés.

44 Lakatos László, Bajomi Iván, személyes közlés.

45 Élete végén Kislégyi Nagy néhány más publikációban is elmondta, amit Durkheimről tudott (Kislégyi Nagy 1970, 1972a, 1972b); ezek, akárcsak fiatalkori publikációi, alig voltak mások, mint kivonatok.

46 Lévy-Bruhnek tulajdonította a primitív népek kutatásának a kezdeményezését! (Kulcsár 1971[1966]: 183)

nak valamilyen módon egymáshoz való közelítése, az osztályharc elmosására való törekvés” (Kulcsár 1971[1966]: 166, 170). Ez utóbbit szolgálta volna Durkheim.

Kulcsár Durkheimnek egyoldalúságot vetett a szemére: „a társadalmat a *morális jelenségekkel* igyekszik magyarázni” Kulcsár 1971[1966]: 168).

Durkheim „... nem látja a munkamegosztás *tényleges alapját*, a termelési folyamatban végbemenő folytonos differenciálódást. Ezzel függ össze azután, hogy nem ismeri fel: a ’társadalmi szolidaritás’ nem más, mint alapvetően a *termelési folyamatra visszavezethető, egymással sokirányú összefüggésben levő társadalmi viszonyok összessége*. S éppen mert az, nem csupán ’szolidaritás’, hanem ellentmondásokkal, alá- és fölérendeltségi viszonyokkal, küzdelmekkel terhes, történetileg változó viszonyok rendszere” (Kulcsár 1971[1966]: 171).<sup>47</sup>

A Kulcsár-Durkheim viszony a marxista és a ’polgári’ szociológia viszonyát modellálta. Kulcsár nem kérdőjelezte meg a durkheimi megközelítés tudományosságát (míg a korszak számos ideológiai publikációjának a kiindulópontja a ’burzsoá’ szociológia tudománytalansága volt). Durkheimmel szemben két kifogása volt: csak a valóság egy szeletét látta, amikor nem ismerte fel a munkamegosztás objektív determinánsait; másrészt a monopolkapitalizmus rendszerében meghatározott funkciót töltött be, a társadalmi konfliktusok enyhítésére törekedve.<sup>48</sup> Mindebből az következett, hogy a marxista szociológus sokat tanulhat Durkheimtől, csak arra kell figyelnie, hogy tudatában legyen a durkheimi szociológia objektív funkciójának. A tudományosság remény szerint kölcsönös elismerése alapozta meg azt a kooperációt (konferencia-részvételeket, ösztöndíjakat), amely olyan fontos volt a születő magyar szociológia számára. Kulcsár az adott keretekhez igazodva ezt igyekezett biztosítani – mint tudós is és mint tudományos bürokrata is.

Cseh-Szombathy megközelítésmódja egész más volt. Tagja volt a Szalai-csoportnak és Durkheimet még akkor olvasta. *Az öngyilkossághoz* írt bevezetése (Cseh–Szombathy 1982[1967]) a könyv tudományos jelentőségét úgy mutatta be, hogy a modern módszertani és tartalmi eredményekhez hasonlította a Durkheiméit. Cseh-Szombathy azt hangsúlyozta, hogy *Az öngyilkosság* nemcsak történetileg jelentős, hanem a modern tudós is sokat tanulhat Durkheimtől. Durkheim könyvében „a szociológiai kutatás alapvető eljárásai olyan világosan állnak előttünk, ... ahogyan azóta is kevés szociológiai munkában” (Cseh–Szombathy 1982[1967]): 6). Durkheim a mintaszerű szociológus. Példaképpen a „multivariáns anlízist” vette, vagyis azt az elemzést, amelynek során Durkheim kimutatta, hogy a „faji-nemzetiségi jelleg” nem

47 Az 1972-ben megjelent, korlátozott terjesztésű szöveggyűjtemény névtelen bevezetője ugyancsak Durkheim szemére vetette, hogy a „szellemi intézményekre korlátozva a társadalmiság kritériumait” (sic) járt el, és a kiutat „a morális megváltásban keresi, az erkölcsi nevelést akarja mindenhatóvá tenni.” Ez a bevezetés is azt hangsúlyozta, hogy a „polgári és marxista szociológia egész története a konfrontáció története”, és Durkheim „a maga nemében páratlanul koherens elméleti eszköztárt felvonultatva” volt „a forradalom és a marxista gondolat tudatos ellenzője” (Előszó 1972: 6–7). Ez a szöveg nyilvánvalóan legitimációs szerepet játszott, hiszen a sorozatot, amelyben megjelent, a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya adta ki.

48 Az a körülmény, hogy Kulcsár több alkalommal politikailag konzervatív tudósként jellemezte Durkheimet (Kulcsár 1971[1966]: 166, 179), nem ebből az értékelésből fakadt, hanem a szociológiatörténetírásban a hatvanas évek elején uralkodó felfogást tükrözte. Lásd ezzel kapcsolatban például Coser írását (1960). Láttuk, hogy fél évszázaddal korábban Jászi is reakciónak, kispolgárinak tartotta Durkheimet (Litván–Varga 1991: 83).

játszik meghatározó szerepet az öngyilkossági gyakoriság alakulásában (a svájci kantonok nemzetiség és domináns vallás szerinti összehasonlításával) [Cseh–Szombathy 1982[1967]: 8–10]. Cseh–Szombathy is hangsúlyozta, hogy Durkheim némely elemzése hibás, hogy olykor túl sok időt töltött irreleváns hipotézisek kiküszöbölésével, a bevezetés egésze mégis azt igazolja, hogy ez a fajta megközelítés érvényes maradt mindmáig. Ezt a célt szolgálta az is, ahogy az előszó utolsó harmada a modern öngyilkosságkutatásokkal foglalkozik: ezek azt támasztják alá, hogy bár a durkheimi elemzések egy része elavult, egyes megállapításai megkérdőjelezhetők<sup>49</sup>, a tudományos kutatás mégis építhet rájuk, kiegészítheti és pontosíthatja őket.<sup>50</sup>

Cseh–Szombathy, anélkül, hogy a kifejezést használni, a szociológiai tudományt kumulatív vállalkozásnak mutatta be. Durkheim ebben a képben olyasvalaki, akinek a nézeteire bizton lehet építeni, akinek a ’vállára lehet állni’. Ebben a megközelítésben a magyar szociológia előtt álló feladat az volt, hogy elsajátítsa a másutt már megszerzett tudást, s onnan lépjen tovább. Fontos mozzanat volt, hogy a durkheimi és Durkheim utáni öngyilkosság-kutatást egymás mellé állította. A kettő viszonya példaszerű viszony volt: az alapító személy eredményeinek elismerése és dogmatizálásának elkerülése azt mutatta, hogy miképpen kell a szociológiát továbbépíteni. Ebben a képben nem volt semmi helye a ’polgári szociológus’ Durkheimnek és a marxizmusnak sem. Cseh–Szombathy természetesen az előszó írása idején domináns és a formálódni kezdő magyar szociológia sok szereplője által elfogadott szociológiai megközelítés alaptémáit variálta. Durkheim ekkor már a szociológia egyik alapító atyja volt – erről szolt az előszó..

Az 1978-as tanulmánygyűjtemény Ferge Zsuzsa által írt bevezetője egy harmadik megközelítésmódot képviselt. Noha a bevezetőre közvetlenül nem hatott a Durkheim-recepcióban világszerte megkezdődött átalakulás,<sup>51</sup> egész orientációja párhuzamos volt azzal. A franciaországi ’*retour de ou à Durkheim*’ (Balandier 1975) átalakította a teljesítményéről és hibáiról alakított képet. A Jean Duvignaud (Durkheim 1969b); Jean-Claud Filloux (Durkheim 1970) és Karády Viktor (Durkheim 1975b) által gondozott szövegkiadások nyomán sok tekintetben megváltozott a kanonizált munkák értelmezése. Az sem volt elhanyagolható, hogy a hatvanas években ismertté váló Bourdieu (akitől ugyancsak 1978-ban jelent meg egy alapvető és Ferge Zsuzsa által szerkesztett válogatás magyarul) valamiképpen Durkheim örökébe látszott lépni. A világban ez volt a konszenzuális és a kumulativitást hangsúlyozó parsonsi szociológia bomlásának az ideje, a marxizmus körüli pezsgés kora.

Ferge Kulcsárhoz hasonlóan ’polgári szociológusként’ definiálta Durkheimet, aki „joggal váltotta és váltja ki a marxista szociológia bírálatát”, s akinek a „szociológiáját valóban az osztályviszonyok, a modern társadalmat strukturáló és mozgató erők félreismerése, pontosabban az osztályviszonyok nem létezővé szublimálása” jellemez (Ferge 1978: 10–11). Csakhogy itt a mérce nem a redukált Marx, hanem – a szóhaszná-

49 „Durkheim halála óta nagyot fejlődött a szociológia módszertana, az egyes konkrét vizsgálatok technikája, megnőtt a lehetősége annak, hogy a matematikai statisztika eredményeit vagy a rokon tudományok legújabb megállapításait felhasználják stb.” (Cseh–Szombathy 1982[1967]: 5).

50 „Ennek ellenére *Az öngyilkosság* értékét, időtálló voltát bizonyítja, hogy hetven év eltelte után is össze lehet hasonlítani a mai vizsgálati beszámolókkal” (Cseh–Szombathy 1982[1967]: 6).

51 Ferge Zsuzsa visszaemlékezése szerint.

latból és az érvek sorrendjéből láthatóan<sup>52</sup> – Bourdieu osztálykonceptiója, a szimbolikus erőszak koncepciója. A Durkheim korlátait bemutató bekezdés előtt Ferge már egy a Kulcsárétól és a Cseh-Szombathyétól eltérő képet rajzolt fel róla. Utalt a HSZ Durkheim-recepciójára (ezt röviden Cseh-Szombathy is megemlítette) [Ferge 1978: 5], majd azokat a mozzanatokat sorolta fel, amelyek „nehezen illeszthető {k} be a tőkés társadalom apologétájáról festett képbe” (Ferge 1978: 6). Vitatkozott azzal a Parsonsnak tulajdonított felfogással, amely Durkheimben „mélyen konzervatív, szocializmus- és reformellenes szociológust” látott (Ferge 1978: 6). Ferge Durkheimje reformista: idézte az öröklött tulajdoni különbségek és az igazságos szerződés összeegyeztetethetlenségéről szóló durkheimi fejtegetést a *Leçons*-ból (Ferge 1978: 237), bírálta a magyarul is megjelent Adorno-féle kritikát (akivel a Bolgár értékelését állította szembe), utalt a Jaurès-zel való kapcsolatára (Ferge 1978: 7–9). Ferge Durkheimja ugyanúgy tudományos, mint a Cseh-Szombathyé: a hangsúlyt kevésbé a helyes módszertanra, mint inkább a dilettantizmus durkheimi bírálatára tette (Ferge 1978: 9). Durkheim nála is „követésre érdemes minta” (Ferge 1978: 15): lelkiismeretes, alapos, de a társadalom problémáira is érzékeny, nyitott, felelősségteljes reformista szociológus modellje, akit nemcsak a tények és elméletek, hanem a világ megjavításának a lehetősége is érdekel. Ferge is elismerte, hogy Durkheim túlhangsúlyozta „az erkölcsi tények tudati meghatározottságát”, másfelől viszont azok a marxista törekvések is sokat hasznosíthatnának Durkheimből, amelyek „a tudati szférák és a felépítményhez tartozó intézményrendszerek relatív autonómiájából” indulnak ki (Ferge 1978: 14–15).

Ferge kiemelte a durkheimi szociológia kooperatív jellegét, azt, hogy a durkheimista csoport „egy valóságos közösséget alkotó értelmiségi csoport” volt, amelynek a tagjai aszketikus módon a közös vállalkozásnak rendelték alá magukat, amelyet nem „a tudás szigorúan magántulajdonosi kezelése jellemzett” (Ferge 1978: 10). Kiemelve a szakmai szolidaritást, a más tudományokkal való kooperációt és a szakszerű kutatást (Ferge 1978: 14–15) a bevezető egy határozott értékrendet körvonalazott. Ennek az értékrendnek természetesen a szakmán túlmutató implikációi voltak. Az egész bevezetésnek óhatatlanul volt politikai áthallása. Durkheim minta volt a szigorúan szakszerű, racionalista, reformista, mérsékelt antikapitalista értelmiségi számára.

\* \* \*

Jászi merev, reakciós kispolgári professzora tehát Fergénél a szocialista reformer értelmiségi távoli mintájává változott. Jászi a ’publicisztikát’ akarta tudományossá tenni, azaz a nyilvánosságot racionálisan felvilágosítani – ebben valóban nem sok segítséget várhatott Durkheimtől. A hetvenes években Durkheimnek abban kellett segítenie, hogy meggyökeresedjen az olyan, szerényen reformista tudomány, mint a szociológia. Paradox módon ez akkor következhetett be, amikor a ’tudományos publicisztika’ esélyei jóval korlátozottabbak voltak, mint a század elején. A történet nem

52 A 10–11. oldalon a Durkheim korlátait bemutató bekezdés egy Bourdieu nevét is említő és stílusát idéző mondattal zárul.

állt meg a hetvenes évek végén: sem a Jászi-féle, sem a hetvenes évekbeli recepció feltételei nem érvényesek az ezredforduló Magyarországon.

## IRODALOM

- A mai Magyarország és az általános választójog.* (1908) *Huszedik Század*, 18: 437–695.
- Adorno, Th.W. (1976[1967]): Einleitung. In Durkheim, E.: *Soziologie und Philosophie*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 7–44.
- Babits M. (2006[1927]): *Halálfiái*. Budapest: Argumentum.
- Balandier, G. (1975): Le retour de Durkheim. *Le Monde*, dec. 19.: 13, 19.
- Balla A. (1914): A vallási élet kezdetleges formái. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 7(1): 65–69.
- Balla A. (1925): Az erkölcsi szabályok szociológiai megvilágításban. *Társadalomtudomány*, 5: 245–250.
- Balla A. (1928): Durkheim a szociálmusról. *Társadalomtudomány*, 8: 252–255.
- Bartók Gy. (1909): Természet és társadalom. (Prolegomena egy leendő sociológiához.) *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 2: 421–446.
- Berthoud, G. (1991): Somlo et l'ordre generalisée du don. *La revue du MAUSS*, (nouv.ser. 14.): 83–92.
- Besnard, Ph. (2000): La destinée du Suicide. Réception, diffusion et postérité. In Borlandi, M.–Cherkaoui, M. eds.: *Le Suicide un siècle après Durkheim*. Paris: Presses Universitaires de France, 184–218.
- Bibó I. id. (1927): *A primitív ember világa*. Szeged: k.n.
- Bolgár E. (1917a): Pszichologizmus a szociológiában. *Huszedik Század*, 35: 481–494.
- Bolgár E. (1917b): A szociológiai szintézis természetéről. *Athenaeum*, 3: 64–83.
- Bolgár E. (1918a): Durkheim szociológiája. *Huszedik Század*, 37: 257–273.
- Bolgár E. (1918b): Durkheim tanainak ismeretelméleti alapjai. *Athenaeum*, 4: 136–153.
- Bolgár E. (1918c): Emile Durkheim. *Huszedik Század*, 37: 35–38.
- Bouglé, C. (1908): *Essais sur le régime des castes*. Paris: Alcan.
- Bouglé, C. (1935): *Bilan de la sociologie française contemporaine*. Paris: Alcan.
- Bouglé, C. (1938): A francia szociológia tradíciói és irányai. *Társadalomtudomány*, 18: 1–9.
- Coser, L.A. (1960): Durkheim's Conservatism and its Implications for his Sociological Theory. In Wolff, K.H. ed.: *Emile Durkheim. 1858–1917*. Columbus: Ohio State University Press, 211–232.
- Cseh–Szombathy L. (1982[1967]): *A magyar kiadás előszava*. In Durkheim, E.: *Az öngyilkosság*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 5–28.
- Dékány I. (1923): *Bevezetés a társadalom lélektanába. Szociálpszichológia*. Pécs: Danubia.
- Dékány I. (1930): Szabad és kötött környezetformák. *Társadalomtudomány*, 10: 280–288.
- Dékány I. (1933): *A társadalomfilozófia alapfogalmai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Dékány I. (1940): Célestin Bouglé. *Társadalomtudomány*, 20: 72–74.
- Dékány I. (1943): *A mai társadalom. Bevezetés a társadalomtudományokba*. Budapest: Pantheon.
- Dienes L. (1914): Kézikönyvtár. *Année sociologique. Könyvtári Szemle*, 2: 56.
- Durkheim, E. (1917): *A szociologia módszere. Kultúra és Tudomány*. Budapest: Franklin-társulat.
- Durkheim, E. (1903): W.J.Mc Gee The Seri Indians. *L'Année sociologique*, 6(1901–1902): 323–324.

- Durkheim, E. (1909a): Examen critique des systèmes classiques sur les origines de la pensée religieuse. *Revue philosophique*, 67: 1–28; 142–162.
- Durkheim, E. (1909b): A vallásos gondolat eredetéről alkotott klasszikus rendszerek kritikai vizsgálata. *Huszadik Század*, 19: 417–442; 529–547.
- Durkheim, E. (1928): *Le socialisme. Sa définition, ses débuts. La doctrine Saint-Simonienne*. Paris: Alcan.
- Durkheim, E. (1948[1902]): Pedagógia és szociológia. In Kiss Á. szerk.: *Nevelés és neveléstudomány*. Budapest: Egyetemi Nyomda, 234–249.
- Durkheim, E. (1969a[1902]): Sur le totémisme. In Durkheim, E.: *Journal sociologique*. Paris: Presses Universitaires de France, 315–352.
- Durkheim, E. (1969b): *Journal sociologique*. Ed. Duvignaud, J., Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1969c[1950]): *Leçons de sociologie. Physique des moeurs et du droit*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1970): *La science sociale et l'action*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (1971a[1911]): A pedagógia természete és módszere. In Ferge Zs. szerk.: *Francia szociológia. (Válogatás.)* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 37–56.
- Durkheim, E. (1971b[1911]): A szociológiai módszer szabályai. Előszó a második kiadáshoz. In Ferge Zs. szerk.: *Francia szociológia. (Válogatás.)* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–36.
- Durkheim, E. (1972a): *A társadalmi tényről*. Szociológiai Füzetek 4. Budapest: A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Durkheim, E. (1975a[1905]): Grierson H.P.J. The Silent Trade. In Durkheim, E.: *Testes. 3. Fonctions sociales et institutions*. Paris: Les Éditions de Minuit, 335–337.
- Durkheim, E. (1975b): *Textes*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Durkheim, E. (1978a[1895]): A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–158.
- Durkheim, E. (1978b): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, E. (1980): *Nevelés és szociológia*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Durkheim, E. (1982[1897]): *Az öngyilkosság*. 2. kiadás. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Durkheim, E. (1996a[1898]): Représentation individuelle et représentations collectives. In Durkheim, E.: *Sociologie et philosophie*. Paris: Presses Universitaires de France, 1–48.
- Durkheim, E. (1996b[1924]): *Sociologie et philosophie*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (2000[1897]): *Az öngyilkosság*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, E. (2001[1895]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, E. (2003[1912]): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, E.–Mauss, M. (1978[1903]): Az osztályozás néhány elemi formája. In Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 253–334.
- Előszó (1972): Előszó helyett. In Durkheim, E.: *A társadalmi tényről*. Budapest: A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya, 5–7.
- Erdei F. (1980[1942]): A magyar paraszttársadalom. In Erdei F.: *A magyar társadalomról*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 83–252.
- Ferge Zs. (1978): Előszó a magyar kiadáshoz. In Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 5–15.
- Ferge Zs.–Haber J. szerk. (1974): *Az iskola szociológiai problémái. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Fogarasi B. (1917): Durkheim: A sociologia módszere. *Történeti Szemle*, 6: 354–355.

- Glatz F. (1993): Hajnal István történetírása. In Hajnal I.: *Technika, művelődés*. Budapest: História – MTA Történettudományi Intézete, xi–xlii.
- Hajnal I. (1993[1939]): Történelem és szociológia. In Hajnal, I.: *Technika, művelődés*. Budapest: História–MTA Történettudományi Intézete, 161–204.
- Hertz, R. (1907): Contribution à une étude sur le représentation collective de la mort. *L'Année sociologique*, 10(1905–1906): 48–137.
- Husztai J. [h.j.](1918): Durkheim: A szociologia módszere. *Magyar Középiskola*, 11: 178–179.
- Huvelin, P. (1907): Magie et droit individuel. *L'Année sociologique*, 10(1905–1906): 1–47.
- Jászi O. (1900a): Lamarckisták és Darwinisták. *Huszadik Század*, 2: 153–155.
- Jászi O. (1900b): Az egyenlőségi eszmék. *Huszadik Század*, 1: 157–158.
- Jászi O. (1902a): Sociologia. *Huszadik Század*, 5: 234–236.
- Jászi O. (1902b): Tarde új könyve. *Huszadik Század*, 6: 65–66.
- Jászi O. (1903): Két szociológiai könyv. *Huszadik Század*, 7: 174–175.
- Jászi O. (1905a): A modern erkölcsstudomány. *Huszadik Század*, 12: 329–331.
- Jászi O. (1905b): Ward szociológiája. *Huszadik Század*, 11: 65–71.
- Jászi O. (1905c): Demokrácia és Természettudomány. *Huszadik Század*, 12: 335–337.
- Jászi O. (1905d): Két szociológiai évkönyv. *Huszadik Század*, 11: 533–542.
- Jászi O. (1905e): A szociológia két iskolája. *Huszadik Század*, 12: 168–175.
- Jászi O. (1905f): A szociológia módszerei. Két vélemény. *Huszadik Század*, 11: 325–332.
- Jászi O. (1906a): A demokrácia jövője. *Huszadik Század*, 13: 1–17; 109–124.
- Jászi O. (1906b): A történelmi materializmus induktív igazolása. *Huszadik Század*, 14: 274–286.
- Jászi O. (1907): Szociológiai kézikönyvek. *Huszadik Század*, 16: 912–915.
- Jászi O. (1908a): Az oligarchák szociológiája. *Huszadik Század*, 18: 433–435.
- Jászi, O. (1908b): A forradalom szociológiája. *Huszadik Század*, 17: 63–66.
- Jászi O. (1908c): A kasztok uralma. *Huszadik Század*, 18: 417–420.
- Jászi O. (1908d): *Mi a szociológia?* Budapest: Deutsch Zsigmond és társa.
- Jászi O. (1908e): *A történelmi materializmus állambölcsélete*. Társadalomtudományi Könyvtár. Budapest: Grill Károly.
- Jászi O. [-r.] (1908f): A szociológia feladata és módszere. *Huszadik Század*, 17: 301–304.
- Jászi O. (1909): Egy tömeglélektani kézikönyv. *Huszadik Század*, 19: 302–304.
- Jászi O. (1911a): A politika lélektana. *Huszadik Század*, 23: 114–116.
- Jászi O. (1911b): A társadalmi szolidaritás. *Huszadik Század*, 24: 507–509.
- Jászi O. (1912a): Az emberi fejlődés antiracionális tényezői. *Huszadik Század*, 25: 106–108.
- Jászi O. (1912b): *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest: Grill Károly.
- Jászi O. (1912c): Régi és új politika. *Szabadgondolat*, 2: 233–236.
- Jászi O. (1912d): Van-e társadalmi haladás? *Huszadik Század*, 26: 503–536.
- Jászi O. (1973a[1910]): Tíz év. In Litván Gy.–Szücs L. szerk.: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest: Gondolat, 94–106.
- Jászi O. (1973b[1900]): Tudományos publicisztika. In Litván Gy.–Szücs L. szerk.: *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Budapest: Gondolat, 51–64.
- Jászi V. (1904): Kollektív lélek. *Huszadik Század*, 10: 179–199; 267–294; 382–403.
- Kolnai A. [K.A.](1918): Durkheim szociológiája. *Huszadik Század*, 38: 349–350.
- Kislégi Nagy D. (1970): Emlékezés Maurice Halbwachsra. *Magyar Filozófiai Szemle*, 14: 656–662.
- Kislégi Nagy D. (1972a): Ismerettan és szociológia. *Magyar Filozófiai Szemle*, 662–673.
- Kislégi Nagy D. (1972b): Két Durkheim–mű. *Magyar Pedagógia*, 12: 341–352.
- Kislégi Nagy D. (1973): Hetvenöt éves a L'Année sociologique I. *Szociológia*, 2(1): 83–103.
- Kislégi Nagy D. (1974): Hetvenöt éves a L'Année sociologique II. *Szociológia*, 3(2): 250–261.



- Kislégi Nagy D. (1979): *Életpályám emlékei*. h.n.: k.n.
- Kulcsár K. (1971[1966]): *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. 2. kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- La Hongrie contemporaine et le suffrage universel. Edition spéciale française du Huszadik Század*. (1909) Paris: Giard et Briere.
- Lakatos L. (1996): *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Budapest: Új Mandátum.
- Lévy-Bruhl, L. (1903): *La morale et la science des moeurs*. Bibliothèque de philosophie contemporaine. Paris: F. Alcan.
- Litván Gy. (1973): Egy magyar tudós tragikus pályája a század elején. Somló Bódog (1873–1920). *Valóság*, 16(8): 32–42.
- Litván Gy. (1977): Somló Bódog munkássága. *Szociológia*, 6(4): 503–507.
- Litván, Gy. (1988): Wissenschaftstransfer zwischen den Kulturen der Donaumonarchie – Soziologie. In Langer, J. ed.: *Geschichte der österreichischen Soziologie. Konstituierung, Entwicklung und europäische Bezüge*. Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 133–141.
- Litván Gy.–Szücs L. szerk. (1973): *A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Század köre*. Gondolat: Budapest.
- Litván Gy.–Szücs L. szerk. (1978): *Szabó Ervin levelezése 1905–1918*. Kossuth: Budapest.
- Litván Gy.–Varga F.J. szerk. (1991): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető: Budapest.
- Lorenz V. (1907): A biológiai filozófia. *Huszadik Század*, 16: 1085–1059.
- Mauss, M. (1968[1901]): Roth L.H. The Aborigenes of Tasmania. In Mauss, M. *Oeuvres. I. Les fonctions sociales du sacré*. Paris: Les Éditions de Minuit. 500.
- Mauss, M. (2000[1925]): Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 195–338.
- Mauss, M.–Beuchat, H. (2000[1906]): Tanulmány az eszkimó társadalmak évszakonkénti változásairól. Társadalommorfológiai tanulmány. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 449–536.
- Mauss, M.–Hubert, H. (2000[1904]): A mágia általános elméletének vázlata. In Mauss, M.: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 49–191.
- Mérő N. (1918): Módszertani kérdések. *Huszadik Század*, 37: 183–187.
- Nagy D. [N.D.](1910a): Az észbeli működések az alsóbbrendű társadalmakban. *Huszadik Század*, 21: 574–580.
- Nagy D. (1910b): A legendák képződése. *Huszadik Század*, 21: 683–687.
- Nagy D. (1910c): Durkheim: L'Année sociologique. *Huszadik Század*, 22: 529–532.
- Nagy D. (1910d): Totemizmus és exogámia. *Huszadik Század*, 22: 423–429.
- Nagy D. (1910e): A várnák társadalmi értéke. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 3: 87–90.
- Nagy D. (1912): A vallásos élet elemi formái. E. Durkheim könyve. *Huszadik Század*, 26: 587–623.
- Nagy D. (1916): A Durkheim-féle évkönyv legújabb kötete. *Huszadik Század*, 33: 71–75.
- Nagy D. (1918): Durkheim szociológiája. *Népművelés*, 13: 97–116.
- Nagy D. (1922): *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Genius könyvkiadó.
- Nagy D. (1926): Mauss, Marcel: Essai sur le don. *Közgazdasági Szemle*, 50(69): 318–322.
- Nagy J.E. (1993[1982]): A Durkheim–sokk. Jászi találkozás az új szociológiával. In Nagy J.E.: *Eszme és valóság. Magyar szociológiatörténeti tanulmányok*. Budapest–Szombathely: Pesti Szalon–Savaria University Press, 89–101.
- Ottlik L. (1926): *A társadalomtudomány filozófiája*. Budapest: Magyar Filozófiai Társaság.
- P. (1908): Sociologiai körkérdés. *Magyar Társadalomtudományi Szemle*, 1(3): 258–264.
- Polányi K. [P.K.] (1909): A tudomány módszerei. *Huszadik Század*, 19: 201–203.
- Parodi, D. (1914): A vallás problémája korunk gondolkodásában. *Huszadik Század*, 30: 1–15.

- Pikler Gy. (1905): A menopszichológikus szociológiai irányról. *Husadik Század*, 12: 62–77.
- Pikler, J.–Somló, F. (1900): *Der Ursprung des Totemismus: ein Beitrag zur materialistischen Geschichtstheorie*. Berlin: Hoffman.
- Rammstedt, O. (1992): Editorischer Bericht. In Simmel, G.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 877–905.
- Saad J. (1989a): Társadalomtudomány 1921–1944. In Saad J. szerk.: *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete, 5–22.
- Saad J. szerk. (1989b): *Társadalomtudomány. A Magyar Társadalomtudományi Társaság munkássága. Repertórium és történeti feldolgozás*. Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézete.
- Saad J. (2005): Max Weber Magyarországon. Hatástörténeti áttekintés. In Molnár A. szerk.: *Szellem és etika. A '100 éves a Protestáns etika' című konferencia előadásai*. Budapest: Századvég Kiadó, 9–50.
- Sárkány M. (1977): Somló Bódog az ősi társadalom gazdaságáról. *Szociológia*, 6(4): 516–521.
- Schmid, M. (1933): La réception dans la sociologie allemande. In Besnard, Ph.–Borlandi, M.–Vogt, P. eds.: *Division du travail et lien social. La these de Durkheim un siecle apres*. Paris: Presses Universitaires de France, 231–250.
- Simiand, F. (1903): Thonnar (Albert) Essai sur le système économique des primitives. *L'Année sociologique*, 6(1901–1902): 483–490.
- Somló B. (1908): A bruxellesi szociológiai Intézet. *Husadik Század*, 18: 381–387.
- Somló B. (1909): A gazdaság őskorából. *Husadik Század*, 19: 1–9; 121–136.
- Somló B. (1977[1909]): A gazdaság őskorából. In Zsigmond G. szerk.: *Az ősi társadalom magyar kutatói*, 383–409.
- Somló, F. (1909a): *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. (Institut Solvay. Travaux de l'Institut de sociologie.) Notes et mémoires. fasc. 8. Bruxelles: Misch & Thron.
- Somló, F. (1909b): *Zur Gründung einer beschreibender Soziologie*. Berlin–Leipzig: Walther Rothschild.
- Spencer, B.–Gillen, F.J. (1899): *The Native Tribes of Central Australia*. London: Macmillan.
- Spencer, B.–Gillen, F.J. (1904): *The Northern Tribes of Central Australia*. London–New York: Macmillan.
- Szalai S. (1946): *Társadalmi valóság és társadalomtudomány*. Budapest: Új Idők.
- Szalai S. (1948): *Bevezetés a társadalomtudományba*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szántó G.A. et al. (2006): *Babits Mihály: Halálfiái. Jegyzetek*. Budapest: Argumentum.
- Szilágyi Á. (2006): Anómia. *Népszabadság*, 4: 5.
- Vályi B. (1908): Nyilatkozat. *Husadik Század*, 17: 517–518.
- Vogt, W.P. (1993): L'influence de la *Division du travail sociale* sur la sociologie Américaine. In Besnard, Ph.–Borlandi, M.–Vogt, P. eds.: *Division du travail et lien social. La these de Durkheim un siecle apres*. Paris: Presses Universitaires de France, 215–230.
- Zsigmond G. (1977a): Bevezetés. In Zsigmond G. szerk.: *Az ősi társadalom magyar kutatói*. Budapest: Gondolat, 5–21.
- Zsigmond G. (1977b): Somló Bódog és a magyar etnológia. *Szociológia*, 6(4): 508–515.

## AZ OSZTÁLYELMÉLETEK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA?

FÁBER Ágoston

ELTE TáTK; Szociológiai Intézet, École des Hautes Études en Sciences Sociales  
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; 54, Boulevard Raspail, 75006, Párizs, France;  
e-mail: agostonfaber@gmail.com

Wright, E.O. ed.: *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

Az Eric Olin Wright szerkesztésében tavalyelőtt megjelent kötet két fontos feladatot vállal magára: egyrészt igyekszik bemutatni az osztályelméletek legfontosabb szociológiaelméleti gyökereit a szociológia nagy klasszikusaihoz, Marxhoz, Weberhez, Durkheimhez és Bourdieu-höz visszatérve, másrészt pedig reflektál (még ha csak korlátozott módon is) arra a huzamosabb ideje zajló vitára is, amely az elmúlt néhány évben az osztályfogalom szociológiai relevanciája körül bontakozott ki. Az osztályfogalom (és osztályelmélet) védelmezői szerint az osztály továbbra is érvényes és fontos szociológiai kategória, míg ellenfeleik azt hangoztatják, hogy a valaha releváns szociológiai fogalmat végérvényesen át kellene adnunk a történészeknek, ugyanis a mai (elsősorban nyugati típusú) társadalmakban már korántsem meghatározó jelentőségű, a fogyasztói társadalom által felgyorsított individualizáció az osztályalapon szerveződő politikai és életmódközösségek bomlásához vezetett.

A kötetet Wright egy-egy tanulmánya nyitja és zárja, ezen felül a különböző osztályelméleteket bemutató tanulmányok szerzői Richard Breen, David Grusky és Gabriela Galescu, Elliot B. Weininger, Aage B. Sørensen, s végül Jan Pakulski, aki a kötetben az osztályfogalom ellenfeleit képviseli.

A bevezető tanulmányban E. O. Wright a marxi hagyományokra támaszkodva bemutatja azokat a dimenziókat és kérdéseket, amelyek egy osztályelmélet átfogó kidolgozásánál elsődleges fontossággal bírnak. Tanulmánya második részében pedig – neomarxista beállítottságát meg nem hazudtató módon – arra a konklúzióra jut, hogy sem a marxi tanok, sem az osztályelméletek érvényessége nem látszik megkérdőjeleződni, úgy véli, a marxi elgondolásokból a huszonegyedik században a legjobban, a legígéretesebben használható koncepció a *kizsákmányolás* fogalma és elmélete. Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy a kizsákmányolás a marxi elmélet és kordiagnózis egyik leginkább normatív, értéktöltettel bíró fogalma, amely messzire vezet a tárgyilagos, értékelésektől mentes leírástól, ennek ellenére (vagy éppen ezért) a marxi kapitalizmuselmélet egyik legfontosabb elemének tekinthető.

Tanulmányában Wright tisztázni igyekszik olyan fogalmakat (mint osztályérdek, osztálytudat, az osztályérdek megvalósítására irányuló cselekvések, az osztály kialakulása és az osztályharc), amelyek eredeti – marxi – jelentésére az idők során számos többletjelentés, életérzést kifejező jelentésárnyalat rakódott. Emellett Wright számos egyéb, az osztályelméletek (és nem csak a marxi alapokon állók) megértése szempont-

jából fontos problémát is felvázol. Az általa vizsgált kérdések (melyek nagyrészt az osztályviszonyokat érintik) tagadhatatlanul marxi ihletettségűek, komplexitásban, cizelláltságban mégis túlmutatnak az eredeti koncepción.

A marxi koncepcióból Wright a kizsákmányolás fogalmát emeli ki, melyet a 21. század elejei kapitalista társadalmakra nézve a leginkább érvényesnek tekint. Felfogása szerint kizsákmányolásról abban az esetben beszélhetünk, ha az alábbi három feltétellel egyidejűleg teljesül:

1. A kizsákmányolók anyagi jóléte szükségszerűen a kizsákmányoltak anyagi kifosztásával jár.

2. A kizsákmányolók saját helyzetük biztosítására a kizsákmányoltakat kizárják a termelési forrásokhoz való hozzájutásból.

3. Ez a kizárás lehetővé teszi a kizsákmányolók számára, hogy a kizsákmányoltak munkájának erőfeszítését és gyümölcsét elsajátítsák.

Wright hangsúlyozza, hogy a kizsákmányolás nem egyenlő az elnyomással, ugyanis míg utóbbi az alávetettek teljes kiszolgáltatottságát jelenti, addig az előbbi valamilyen formában lehetőséget nyújt (ha csak korlátozottat is), hogy érdekeiket érvényesítsék, mivel a kizsákmányolónak minden esetben szüksége van a kizsákmányoltakra. Kizsákmányolásra példa lehet az Amerikába hurcolt fekete rabszolgák esete, míg az elnyomás egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása az észak-amerikai indiánok leigázása volt.

Wright meglátása szerint a marxi osztályelméletnek számos olyan előnye van, melyek azt más osztályelméleteknél jobban használhatóvá teszik. Itt említi a hatalmi és termelési viszonyoknak az osztályviszonyokhoz kapcsolását, a konfliktust mint a kapitalista termelési mód alapvető jellemzőjét, az elnyomás és a kizsákmányolás fogalma közötti különbségtételt, végül pedig hangsúlyozza, hogy a marxi osztályelmélet talaján történelmi és összehasonlító elemzések elkészítése is lehetségessé válik. Wright szerint tehát nemcsak az osztályelméletek általában, de leginkább a Marx nevéhez köthető változat az, amely a szociológia számára a 21. század elején komoly relevanciával bír.

A weberi osztályelmélet alapjait Richard Breen ismerteti, de mivel Weber sosem tárgyalta osztályelméletét rendszerező és teljességre törekvő igénnyel, így annak elemeit több helyről, nem ritkán a sorok között olvasva kénytelen összerakni.

A weberi osztályfogalom a marxi koncepciótól több ponton is jelentősen eltér. Weber szerint az egyének osztályhelyzete egyenlő gazdasági (piaci) helyzetükkel. A hasonló gazdasági helyzet hasonló életesélyeket eredményez. Osztálynak pedig azon osztályhelyzetek összességét tekint, amelyek között az inter- és intragenerációs mobilitás tipikus jelenségnek számít. Marxszal szemben Weber nem említi a kizsákmányolás jelentőségét, s állandó konfliktusokról és kibékíthetetlen osztályellentétekről sem beszél, általában: a marxi elmélet normatív alapállása Webernél teljes mértékben hiányzik.

Breen szerint a neoweberiánus szociológusokat az osztályok csak annyiban érdeklik, amennyiben azok – a piacon betöltött pozíció közvetítésével – az életesélyeket meghatározzák, azok szóródásához vagy hasonlóságához vezetnek.

Breen a neoweberiánus osztályelmélet szemléltetésére a neoweberiánus szociológusként számon tartott John Goldthorpe osztálysémáját ismerteti. Noha Goldthorpe saját modelljében csak az egyének munkaerő-piaci helyzetét veszi alapul, azt rendkívül összetett módon, több dimenzióban vizsgálja, például: tulajdonos vagy nem tulaj-

donos, szerződéses vagy szolgáltatói viszony a felek között, képzettséget igénylő vagy nem igénylő, szigorú vagy kevésbé szigorú felügyelet mellett végzett munka stb.

A Goldthorpe-i alapséma tizenegy osztályt különböztet meg, ezeket az empirikus kutatás jellegétől és igényeitől függően hét vagy négy osztályba lehet összevonni, ám ez is okozhat nehézségek, mivel sosem jelent könnyű feladatot annak megállapítása, hogy mikor hány osztályt érdemes megkülönböztetni. Minél kisebb ugyanis ez a szám, annál erősebb lesz a modell magyarázó ereje, és minél nagyobb, annál pontosabb lesz a modell maga. Másodsorban, hogyan lehetünk biztosak abban, hogy a Goldthorpe és munkatársai által kidolgozott négy, hét, illetve tizenegy osztályos modell a legalkalmasabb a társadalmi rétegződés vizsgálatára? Breen két lehetséges ellenvetéssel szolgál e téren: „Érvként vetődhet fel, hogy például egy foglalkozási presztízsskála jobban megragadja azon pozíciók közötti különbségeket, melyek az életesélyek szempontjából relevánsak. Vagy pedig úgy is gondolhatjuk, hogy maguk a foglalkozások jelölnek ki olyan különbségeket az életesélyek terén, amelyek élesebbek, mint az osztályok közöttiek” (43. o.).

A legfontosabb magának a modellnek az empirikus tesztelése lenne. 1984-es brit adatokon Evans és Mills elvégezte a Goldthorpe-modell tesztelését, és azt tapasztalták, hogy az általuk feltárt látens osztálystruktúra igen nagymértékben megfelel a Goldthorpe-féle négyosztályos modellnek. Ugyanakkor az 1996-os brit adatokon elvégezve ugyanezt az elemzést, látniuk kellett, hogy a végeredmény több ponton ellentmond a vizsgálat alá vont modellnek. Úgy tűnik tehát, hogy az eltelt tizenkét év mindenképp szükségessé teszi az eredeti modell felülvizsgálatát.

Emellett Breen egyéb hiányosságokra is felhívja a figyelmet: véleménye szerint Goldthorpe adós maradt annak bemutatásával, hogy a munkaviszony különböző típusai mi módon, *milyen mechanizmusokon keresztül* gyakorolnak hatást az életesélyekre (és egyéb változókra), vagyis hogy a magyarázat szintjén mi különbözteti meg a Goldthorpe-féle newweberiánus osztályismét más, nem Weberre támaszkodó osztályelméletektől.

Továbbá a csak a (munkaerő)piaci helyzetet alapul vevő osztályelméletek komoly nehézségbe ütköznek, amikor olyan egyének osztályhelyzetének megállapítása lenne a cél, akik maguk a (munkaerő)piacon nincsenek jelen, gondoljunk például a gyerekekre vagy a háztartásbeli feleségekre. Ilyenkor általában az apa vagy a férj osztályhelyzetét rendelik a gyerekekhez vagy a feleséghez; mivel a férfiak (munkaerő)piaci helyzetét általában stabilabbnak tartják feleségükénél, ezért szokták a dolgozó feleségek helyzetét is férjük osztályhelyzetével azonosítani. Ez az eljárás mindenképpen pontatlanságokhoz vezethet, továbbá mit kezdünk az olyan – egyre növekvő számú – esetekkel, amikor a férj helyett a feleség válik elsősorú kenyérkeresővé a háztartásban.

Írásának végén Breen a „Van-e még osztály?” kérdésre is reflektál. Úgy gondolja, hogy az osztály továbbra is releváns szociológiai fogalom, s ezt jó néhány kutatásra hivatkozva állítja: a származás és a gyerekek iskolai teljesítménye közötti kapcsolat erőssége a huszadik század folyamán nem változott, az osztályalapú szavazás csak Skandináviában gyengült, Németországban, Franciaországban és még számos helyen erre nincs bizonyíték, a társadalmi mobilitás tekintetében pedig a különböző osztályok közötti arányokban sem volt megfigyelhető jelentős változás a huszadik század utolsó negyedében.

Durkheimi osztályelméletről írni nem könnyű feladat, hiszen Durkheimet – joggal – nem egy osztályelmélet átfogó kidolgozása tette híressé, s tisztában van ezzel a fejezet szerzője, David Grusky is. Ennek ellenére a durkheimi szociológiának vannak

olyan elemei, amelyek, noha nem állnak össze koherens osztályelméletté, mégis adalékot szolgáltatnak a leginkább Marx és Weber nevével fémjelzett tudományterület megértéséhez. Elsősorban a *Társadalmi munkamegosztásról* című kötetben érdemes kutatnunk.

Durkheim az osztályok szerveződésének alapjait nem a gazdasági-szociológiai háttérben vagy a termelési eszközökhöz kapcsolódó viszonyokban, hanem a társadalmi és az egyéni szint között „közvetítő” korporációkban véli felfedezni.

Durkheim szerint az olyan „nagy társadalmi osztályok”, mint a tőkésosztály vagy a proletariátus, nem maradhatnak fenn tartósan, a fontos társadalmi közösségek inkább kisebb, már-már mikroszinten fognak kialakulni. Úgy gondolja, idővel a társadalmak meritokratizálódásával (és természetesen az individualizációval) párhuzamosan a nagy társadalmi csoportok szétesnek, mivel a különböző egyének tehetségük, képességük szerint különböző lehetőségekhez és pozíciókhoz jutnak, a meritokratikus berendezkedésnek köszönhetően pedig a különbségeket gond nélkül legitimálni lehet a társadalomban.

Durkheim véleménye az osztályharc megítélésében is eltér mind Webertől, mind pedig Marxtól. Míg Marx elméletében az osztályharc kulcskérdésnek számított, addig Webert ez a kérdés nemigen foglalkoztatta. Durkheim bizonyos értelemben köztes álláspontot képvisel. Szerinte az osztályharcok csak átmeneti jelenségek, hiszen az állami szabályozás és az egyre növekvő állami beavatkozás hatására a permanens konfliktusok lehetetlenné válnak. Különbösen is, a meritokratizálódó társadalomban nem a nagy osztályok, hanem a foglalkozási csoportok, a korporációk képezik majd a társadalmi identitás alapját.

Marxszal ellentétben Durkheim a kizsákmányolást sem tartja kulcskérdésnek. Elismeri ugyan, hogy előfordulhatnak a társadalomban jogtalan előnyök (ilyen például a vagyonos család gyerekeinek előnye a szegényebb gyerekekhez képest), de a kizsákmányolást nem tekinti a társadalmi viszonyok alapjának. A különböző egyenlőtlenségeket közvetlen és közvetett állami beavatkozással lehet enyhíteni, mégpedig oly módon, hogy az állami beavatkozásnak a munkaerő áramlásának teljes szabadságát kell biztosítania, hiszen a jogtalan egyenlőtlenségeket az eredményezi, hogy a) egyes embereket eleve kizárnak bizonyos pozíciókból (kaszttrendszerben vagy foglalkozások egyik vagy másik nemhez kötésével), vagy b) egyesek eleve nem tudják megfizetni azokat a költségeket, amelyek a magasabb szintű képzéssel járnak (elsősorban alacsonyabb származású emberek esetében igaz).

A foglalkozási csoportok a kollektív erkölcs kialakulásában is fontos szerepet játszanak. Durkheim szerint az individualizáció nem eredményezi az emberek atomizálódását, hiszen kollektív morális imperatívuszok továbbra is kényszerítő erővel hatnak rájuk, azonban azok nem az egész társadalomhoz, hanem kisebb csoportokhoz (mint például a foglalkozási csoportok) kapcsolják őket. Ennek következtében az egyetlen közös erkölcs helyett a társadalomban „morális polimorfizmus” alakul ki.

David Grusky elismeréssel konstatálja, hogy Durkheim a nagy társadalmi osztályok határainak a huszadik század végén megfigyelhető fellazulását képes volt előre látni; úgy véli, a nagy társadalmi osztályok kutatása terméketlen vállalkozás, az osztályelmélettel foglalkozóknak sokkal inkább a kisebb (mikro- vagy mezzoszinten) ki-rajzolódó (új) osztályokra kellene figyelmüket összpontosítaniuk.

Tanulmánya végén Grusky összefoglalja azokat a kérdéseket, amelyek a durkheimi elképzelések alapján joggal felvethetők az osztály mint releváns szociológiai

ai fogalom körül kibontakozott vitában. A kérdésekre adott válaszok többsége Gruskynak a nagy társadalmi osztályok csökkenő szociológiai relevanciája melletti állásfoglalását tükrözik.

Pierre Bourdieu osztályelmélete, mint ahogy szociológiai öröksége általában, a szociológia klasszikusaiból, Marxból, Weberből és Durkheimből egyaránt táplálkozik. Bourdieu mindig tudatosan törekedett arra, hogy elméleti modelljei és empirikus kutatásai több lábon álljanak.

A Bourdieu-i osztályelmélet alapja az a korrespondanciaanalízis, amelyet a franciául először 1979-ben megjelent *La Distinction*-ban ismertet. Ahogy Elliot B. Weininger is megállapítja, ebben az osztályelméletben az anyagi és a szimbolikus javak eloszlásának kitüntetett szerepe van. A marxi koncepcióhoz képest – amelynél sokkal árnyaltabb társadalomképet vázol fel – egyik legfontosabb újítása, hogy a társadalmi térben nem a *priori* létező, könnyen körülhatárolható nagycsoportokat azonosít, hanem a különböző csoportokat az alapján helyezi el, hogy azok mennyi tőkével rendelkeznek, és hogy a tőke e két fajtája milyen arányt képvisel az össztőkén belül milyen arányt képvisel; ezek változást időben is figyelemmel kíséri, mivel az osztályba tartozás kulturális és anyagi javak fogyasztásában fejeződik ki.

Jól látható tehát, hogy Bourdieu nem diszkrét, hanem folytonos változókkal, nem eleve adott, hanem megkonstruálható osztályokkal dolgozik, s a társadalomban zajló állandó szimbolikus harc eredményeképpen az értékesként elfogadott tőkék, így az osztályok határa is folyamatosan változik. Ebben a koncepcióban a társadalom uralkodó és uralt osztályokra bontható szét, szem előtt tartva természetesen, hogy Bourdieu folytonos változóban gondolkodik, vagyis, hogy egy osztály csak *egy bizonyos mértékben* nevezhető uralkodónak, sőt, ezek a képlékeny osztályok is uralkodó, illetve alávetett frakciókra bonthatók tovább.

Bourdieu osztályelmélete elválaszthatatlan cselekvéseméletétől. Az osztályhelyzet és az egyéni cselekvések között az osztályhabitus közvetít, melynek eredményeként a hasonló osztályhelyzetben lévők esetében hasonló ízlések és cselekvések generálódnak: szerinte az emberek cselekvési szabadságát jelentős mértékben behatárolja, hogy milyen társadalmi közegekből-osztályból származnak, az egyéni cselekvések általában kevésbé tudatos módon mennek végbe, azok mélyen a habitusokban vannak legyökerezve (Bourdieu ezért is beszél inkább *gyakorlatokról*, mint *cselekvésekről*). Az osztályhabitusba ágyazott egyéni habitus azonban nem taszítja az embereket a determinizmus reménytelenül sötét kútjába, (elméletileg) egyéni újításoknak, látszólag váratlan cselekedeteknek is teret enged, az egyéneket azonban mégis nagyrészt ahhoz a környezethez láncolja, amelyben a habitus maga kialakult.

Az osztályok szerveződését, és így a társadalmi konfliktusok kialakulását Bourdieu szintén osztályalapokon képzei el, mivel az egy osztályba tartozók közel azonos életfeltételekkel rendelkeznek. Ők közel azonos tőkemennyiséggel és -összetétellel bírnak, s egyéni életútjukban is sok hasonlóság van. Mindez azonban még nem elegendő ahhoz, hogy osztályalapú kollektív cselekvés valósulhasson meg, hiszen szükség van arra a *szimbolikus* munkára is, amelynek eredményeképpen az egyazon osztályba tartozók egy osztályba tartozónak is fogják magukat látni, akiknek ellenfeleik és érdekeik is közösek. Az osztályalapon szerveződő társadalmi aktivizmus kialakulásával párhuzamosan az osztály folyamatos kategóriából diszkrét kategóriává válik.

Konklúzióként Weininger megállapítja, hogy Bourdieu osztályelméletében az objektív és a szubjektív (tehát az egyénen kívül és belül lévő) világ figyelembe vétele egyaránt nagy hangsúlyt kap egy az osztályelmélet talaján álló cselekvésemélet kidolgozásában. Bourdieu szociológiájában nominalista és realista vonásokat ötvöz, melyek érvényességét rendszerint empirikus vizsgálatokkal igyekszik alátámasztani.

A marxi munkaérték-elméletet bírálva Aage Sørensen a kizsákmányolás koncepcióját próbálja újradefiniálni. A (neo)marxistákkal egyetértésben a kizsákmányolás jelenségét a kapitalista társadalmak egyik legfontosabb tünetjelenségének tekinti. Magát a kizsákmányolás fogalmát Wright-hoz nagyon hasonló módon, zéróösszegű játszma-ként értelmezi: a kizsákmányoló nyeresége egyben a kizsákmányolt vesztesége is. A beralapú kizsákmányolás (*rent-based exploitation*) modelljének kidolgozásával Sørensennek az volt a célja, hogy a kizsákmányolás fogalmát pontosan definiálva megtisztítsa azt az idővel ráakódott ködös jelentésárnyalatoktól, és ezzel egy empirikus kutatásokban is jól használható fogalmat hozzon létre.

Sørensen számára azonban a kizsákmányolás nem önmagában fontos jelenség, az csak következménye a szabad piac hiányának. A szabad piacot ugyanis nem torzítják információbeli és hatalmi aszimmetriák, amelyek a tőkés jövedelemtöbbletét eredményezik a munkásokhoz képest. Ha a piac tökéletesen szabad lenne, akkor egyrészt a munkás annál magasabb bért kapna, minél többet dolgozik, másrészt pedig osztályok sem léteznék. Sørensen a bért (*rent*) tág értelemben a bevételnek azt a részét tekinti, amely a vagyon használati költségét meghaladja.<sup>1</sup> Sørensen megállapítása szerint mindenki, aki magasabb bért kap munkájáért, mint amelyhez szabadpiaci körülmények között jutna, kizsákmányolónak számít, így – definíció szerint – a segélyből élő munkanélküliek is annak tekinthetők.

Mivel a jövedelemtermelő vagyon a tőkés kezében van, a kizsákmányoltak azzal járnának a legjobban, ha ezt a vagyont újra szétosztanák.

Sørensen úgy gondolja, hogy a monopóliumok leépítésével a jövőben a többletjövedelmek eltűnnek, és az egymással szemben álló tőkés és munkásosztály helyett osztály nélküli társadalom jön létre. Ezzel párhuzamosan azonban a vagyoni különbségek megmaradnak, sőt, tovább nőnek, mivel a pluszjövedelmek eltűnésével a vagyon átörökítése továbbra is lehetséges marad.

Tehát Marxszal és a neomarxistákkal ellentétben Sørensen azt prognosztizálja, hogy a kizsákmányolás megszüntetésével szükségszerűen az egyenlőtlenségek további növekedése várható.

Az osztályelméletek legfőbb bírálói között számon tartott Jan Pakulski tanulmányában azt igyekszik bizonyítani, hogy az osztály fogalma, amelyet a szociológia még ma is előszeretettel használ, nem több idejélmúlt konstrukciónál. Szerinte legelőször arra lenne szükség, hogy belássuk, az osztály fogalma nem öröklött, hanem olyan fogalom, amelyet a múltban termékenyen lehetett használni a társadalmak rétegzettségének vizsgálatához. Az osztály fogalmát „a történeti-fejlődési folyamatba behelyezve egy *sajátos* egyenlőtlenségi formának kell tekintenünk, amely az ipari társadalmak korszakára volt jellemző”. (154. o.)

1 A sørenseni bérfogalom ezen értelmezését lásd. Wright, E.O.: Class, Exploitation and Economic Rents: reflections on Sørensen's Toward a Sounder Basis for Class Analysis. *American Journal of Sociology*, 2000.



Pakulski legélesebben a marxi osztályelmélettel száll szembe, s ehhez Marx egyik kortársát, Tocqueville-t, valamint Durkheimet hívja segítségül. Míg kapitalizusbírálatában Marx elsősorban az osztályok között fennálló permanens konfliktusokra, érdekellentétekre és a kizsákmányolási viszonyokra helyezte a hangsúlyt, addig Tocqueville úgy gondolta, a kapitalizmus inkább újabb és újabb lehetőségeket jelent a társadalom legkülönbözőbb rétegeiben élők számára, és hidakat is képez a különböző rétegek között.

A kapitalista társadalmak alakulását Durkheim is hasonló optimizmussal kísérte figyelemmel, a kapitalizmusban, Tocqueville-hez hasonlóan, ő is az emberek előtt álló mobilitási lehetőségek növekedését látta, és az egyenlőtlenségeket általában a társadalmi munkamegosztás szükséges és legitim velejárójaként azonosította. Véleménye szerint a kapitalista társadalmak sokkal inkább foglalkozások szerinti kisebb csoportokra, mint nagy társadalmi osztályokra épülnek. „Osztályok kialakulása és osztályalapú konfliktusok helyett Durkheim folyamatos és többnyire harmonikus (bár az anómia által állandóan fenyegetett), és állami szabályozással összekapcsolódó foglalkozási differenciálódást jelzett előre” (159.o.).

Tocqueville szerint – hangsúlyozza Pakulski – a társadalmak legfontosabb választóvonalára nem a különböző osztályok, hanem a demokrácia hívei és ellenségei között húzódik. A nagy társadalmi osztályok megszületése, amely osztálykonfliktushoz vezetne, rendkívül valószínűtlen: egyrészt a munkások túl atomizáltak a szövetkezéshez, másrészt pedig a gazdasági elit sem alkot homogén csoportot, tagjait a folyamatos verseny és az érdekek változékonysága állítja szembe egymással.

Pakulski nem csak Tocqueville-t és Durkheimet, de Weber is ütközteti Marxszal: már Weber is elismerte, hogy az osztályhoz tartozás egy társadalom rétegzettsége szempontjából nem az egyetlen fontos kérdés, a politikai hatalom és a társadalmi státusz olyan tényezők, amelyek a társadalmi osztályba tartozást gyakran „keresztbe metszik”. Weber követői között is sokan hangsúlyozták, hogy az osztályalapú konfliktusok mellett etnikai, vallási, politikai dimenziók mentén is komoly konfliktusok alakulhatnak ki.

Pakulski az osztályhelyezettel párhuzamosan egyéb potenciálisan fontos egyenlőtlenségi dimenziókat is említ: státusz, iskolázottság és bizonyítványok, állampolgár *versus* nem állampolgár (menekültek, illegális bevándorlók stb.), nemi és faji különbségek. A társadalmi csoportok határozott körvonalát az adja, hogy mennyire működik a kizárás (*closure*) mechanizmusa. Pakulski úgy véli, a 21. század elején ezek a csoportok sokkal kevésbé zártak, mint korábban, s ebben az individualizációnak és racionalizációnak fontos szerepe volt. Ezzel párhuzamosan azt is megfigyelhettük, hogy míg korábban a foglalkozásbeli viszonyok jelentős mértékben az osztályviszonyokat tükrözték vissza, addig ez ma már csak nagyon korlátozott mértékben igaz.

A tanulmány végén Pakulski saját 2x2-es modelljét ismerteti, amelynek két elméleti és történeti végpontja az osztálytársadalom (*class society*) és a nem osztályalapú egyenlőtlenségek társadalma (*classless inequality*). A két köztes kategória a nem osztályviszonyokon, hanem valamilyen más domináns dimenzió alapján rétegzett (*dominant inequality*) és az összetett vagy vegyes rétegzettségű társadalom (*complex/hybrid stratification*).

Pakulski szerint a mai nyugati társadalmak jelenleg a nem osztályalapú egyenlőtlenségek társadalmi közé tartoznak. Abban, hogy ide eljutottunk, számos tényező –

individualizáció, racionalizáció, demokratizálódás, fogyasztás növekedése stb. – játszott fontos szerepet.

A könyv záró tanulmányában Wright arra törekszik, hogy a könyv lapjain ismertett különböző osztályelméleteket rendszerezze és, amennyire lehetséges, egymással közös nevezőre hozza. Ez természetesen nem könnyű vállalkozás, s a szerző szubjektív látásmódja sem zárható ki teljesen, mindenesetre szükséges, fontos feladat. Szerintem – és szerintem is – elsősorban Marx, Weber és Bourdieu osztályelméleteit érdemes összehasonlítani.

A weberi (és a neoweberiánus) megközelítés szerint az osztályok nem transzhisztorikus képződmények, és nem az egyetlenek, amelyek az emberek életéselyeinek szóródását eredményezik. A marxi (és neomarxista) elgondolás szerint az osztály fogalma továbbra is a legfontosabb társadalmat megosztó tényező, amely a társadalmi egyenlőtlenségek – ha nem is egyetlen, de – legfőbb forrása.

Wright felfogásában a weberi koncepcióhoz képest a marxi és a bourdieu-i felfogás is egy-egy fontos többletdimenzióval bír: Marx elméletében a normativitás és az emancipáció (elkötelezettség a proletariátus felemelése mellett) játszik fontos szerepet, Bourdieu-nél pedig a szubjektív-szimbolikus dimenzió kap kitüntetett figyelmet: az osztályba tartozás objektív dimenziója mellett az is fontos, hogy az emberek hogyan látják saját maguk és mások osztályhelyzetét. Bourdieu a szubjektív-szimbolikus tényező fontosságát hangsúlyozandó az osztályharcot (*lutte des classes*) gyakran az osztályozás harcaként (*lutte des classements*) parafrázálta.

Fontos azonban hangsúlyozni – és ezt Wright sajnos elfelejti megtenni –, hogy 1) időnként a marxisták is fontos szerepet tulajdonítottak és tulajdonítanak a szubjektív szférának (lásd például osztálytudat), 2) az emancipáció, az elnyomottak „felszabadítása”, szemük felnyitása, kollektív cselekvésre ösztönzése Bourdieu kései szociológiájában is rendkívül nagy hangsúlyt kap.

Ami a Grusky által bemutatott durkheimi osztályelméletet illeti, fontosságában és kidolgozottságában nem veheti fel a versenyt a marxi, a weberi vagy a bourdieu-i koncepcióval. A durkheimi „osztályelmélet” Wright a Pakuski által képviselt felfogással állítja rokonságba, ugyanis maga Durkheim is a „nagy osztályok” eltűnését prognosztizálta. Ezek a „nagy osztályok” a marxi vagy weberi értelemben vett osztályoknak feltethetők meg. Durkheim „osztályokon” olyan mikroszintű csoportosulásokat értett, amelyeket sem Marx, sem Weber és sem Bourdieu nem nevezett volna osztályoknak.

Ahogy írásom elején említettem, Wright ebben a könyvben két fontos kérdésről próbál reflektálni. Ami a különböző – klasszikus – osztályelméletek összehasonlítását illeti, Wright nem akar vagy nem tud egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, hogy a 21. század eleji nyugati társadalmak leírására és vizsgálatára a kötetben felvázoltak közül melyik koncepció a legalkalmasabb. Konklúziója sokkal inkább tekinthető diplomatikus, mint határozott állásfoglalásnak: „valaki egyszerre lehet az osztályok mobilitásának tanulmányozásában weberiánus, az osztályba tartozásnak az életstílusokra gyakorolt hatásának vizsgálatában Bourdieu követője, míg a kapitalizmus bírálatában marxista” (192. o.).

Arra a kérdésre pedig, hogy vannak-e még osztályok, Wright nem tér ki részletesen, ám határozott állásfoglalása a marxi osztálykonceptió egyes fogalmai (elsősorban a kizsákmányolás) mellett azt sugallják, hogy egyáltalán nem osztja Pakuskinak az osztályok eltűnéséről alkotott felfogását.

## VÁROSOK VÁLSÁGA ÉS RENESZÁNSZA AZ EZREDFORDULÓN

KOCSIS János Balázs

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szociológia és Kommunikáció Tanszék  
H-1111 Budapest, Stoczek u. 2.; e-mail: kocsisjb@gmail.com

Marshall, A.: *How Cities Work – Suburbs, Sprawl, and the Roads Not Taken*. Austin: University of Texas Press, 2000.

A 20. század utolsó két évtizedében a korábbi előrejelzésekhez képest új irányba fordult a városok fejlődése: számos, új és önmagában ellentmondó folyamat indult meg, kettészakadt a városok mezőnye továbbfejlődőkre és visszaesésüket folytatókra, mind a városközpontot, mind az egész agglomerációt illetően; a városi szegregáció szintje növekedett, a város és környéke közötti kontúrok fokozatosan elmosódtak, illetve a városi életmód korábbi falusi területekre terjedt ki. E folyamatok számos vonása Magyarországon is megjelent, még ha erősen módosult formában is. A folyamatokról bizonyos elméleti keretekben megfogalmazva néhány összefoglaló mű született,<sup>1</sup> viszont ezek zömmel meglehetősen elméleti módon dolgozzák föl a jelenségeket. Az elmélet és a gyakorlat sikerült szintézisére mutat példát Alex Marshall könyve, amely egy világos és egyszerű elméleti alapból, a vonatkozó irodalom ismeretében jut korábbi ismereteinket és megközelítéseinket felülíró következtetésekre. Megközelítésében igyekszik a hagyományos és az új városszociológia érvrendszerét egyformán figyelembe venni.

Az elemzés középpontjában a 20. század végi – 21. század eleji amerikai városfejlődési folyamatok vizsgálata áll, aminek meghatározó jelensége a szuburbanizáció folyamatának új szakaszba lépése, a korábbi belvárosok funkciójának drasztikus megváltozásával párhuzamosan. A könyv fontos kérdései e jelenségekhez kapcsolódnak: miért jelentkezik az az általános érzés, hogy valami rossz történt a városokkal az elmúlt ötven évben és mit lehet tenni, hogy a városok ismét élhetőkké váljanak, és mért vallottak szinte kivétel nélkül kudarcot az ezt célzó kísérletek. Ezen jelenségek leírása, okok keresése és a folyamatok értelmezése a könyv valódi célja; ami az európai és főképp a magyar olvasó számára több szempontból is új megvilágítást adhat. Egyrészt az amerikai folyamatok leírásakor folyton (nyugat-) európai példákhoz hasonlítja az adott jelenségeket az Európában éveket élt szerző, e módszerrel ezen utóbbiakat is elemezve; másrészt a könyv vezérfonala szerint a nyugati kultúrkörben gyakorlatilag azonos a városi változások mögöttes mechanizmusa is, ennél fogva a jelenségek is ha-

1 Például Gottdiener –Hutchinson 2006, amely Marxra (és részben Weberre) alapozó, a politikai gazdaságtant a szociológiába oltó és az 1980-as évekre dominánssá váló irányzat egyik legteljesebb kifejtése, és egyben az 1970-es éveket megelőző, ökológiára alapuló városszociológia erős kritikája. Távolsgátróbb, és kritikai jellegű összefoglalás például Savage et al. 2003.

sonlóak, inkább csak a mértékben vannak különbségek, azaz az általa leírt folyamatok Európában is hasonlóan működnek.

A szerző nem szociológus, sőt, nem is az akadémiai szférából származik, így megközelítési módja a tudományosság magas kritériumainak talán nem is felel meg; gyakorló szakmája, az újságírás erősen rányomta stílusára a bélyeget: gyakran személyes témákra evez, bevallottan szubjektív, más „jelentős szerzők” megközelítéseinek bírálatával nem foglalkozik, nem rajzol ábrákat és táblázatok sem találhatóak a könyvben, s főképp a könyv vége felé nagyon elkapja a szenvedély. Mindezeket „talán” pótlendő szerző a „klasszikus” tudományos megközelítéssel dolgozza föl témáját. Szigorúan és tömören definiálja kutatásának tárgyát, a várost, leírja az azt alakító erőket; megvizsgálja, különböző körülmények között ezek az erők mivé teszik a várost, mindezt a vonatkozó szakirodalom ismeretében és velük polemizálva, csak néhányat említve, köztük van az amerikai B. J. Frieden és L. B. Sagalyn (1989) Joel Garreau (1991), a New York-i „Közmunkatanácsot” hosszú évtizedekig vezető Robert Moses (1956); városokkal foglalkozó európai szerzők közül talán legjelentősebb Peter Hall (1988a, 1988b) és természetesen Max Weber.

A városokkal szembeni negatív érzéseknek és kezelésük sikertelenségének okait a szerző azon egyszerű tényben látja, hogy nem értjük, mi a város és miképp működik, így irreális elvárások jelentkeznek, és rossz megoldások születnek. A könyv felépítése elég egyszerű: a városok működésének modellje és a definíciók szerepelnek a bevezetésben, majd a könyv törzsét képező tárgyalásban egy jelenséget jól illusztráló város példáját a témakört körbejáró elméleti fejezet követ, ez négy fordulóban ismétli magát a négy választott témához és városhoz kapcsolódva; az egészet a könyv addig megszóktat színvonalánál alacsonyabb szintű összefoglalóval zárva. Az alábbiakban a szerző elméleti gondolatmenetét igyekszem kritikusan rekonstruálni, kitérve, milyen értelemben tud az általa adott megközelítés újdonságot nyújtani.

Modelljében a település három, kölcsönösen összefüggő tényező által meghatározott erőterben létezik. E három a politika, a gazdaság és a közlekedés.

A gazdaság hozza létre a várost. Definíciója szerint minden olyan település város, ami már nem az alapvető élelmiszerek megtermelésére épül és jövedelmet<sup>2</sup> teremt. Jane Jacobs definícióját idézi: a városok export<sup>3</sup> létrehozói, olyan ipar nélkül, ami folyamatosan kiviteli termékeket hoz létre, legyen az a termék bármi, egy város nem létezik. Minden más várost jellemző tulajdonság – kultúra, művészetek, esztétikum – ezen jövedelmi alap létezése miatt jöhet csak létre, e szempont szerint másodlagos jelenség. A város által megtermelt áruból jövedelem akkor jön létre, ha azt más, a közösségen kívüli termékekre és szolgáltatásokra cserélik.

A közlekedés két szinten határozza meg a települést<sup>4</sup>. Egyrészt a települések közötti közlekedés lehetővé teszi, hogy egyáltalán város létezzen – hiszen egy város valamilyen termék létrehozásából él, amit mások számára nyújt, azaz azt valamilyen módon el és oda kell szállítani; ilyen szempontból a város mindig közlekedési folyosók metszéspontjában található, ahol közlekedési folyosó valamilyen nem mindenhol meglé-

2 A „wealth” szó magyarítására legalkalmasabbnak e fogalmat találtam ebben az esetben.

3 Export a város és környezete viszonylat értelemben.

4 A közlekedés szerepét a 20. század első felében domináns ökológiai megközelítés egyes képviselői tartották megkerülhetetlennek, lásd például Roderick McKenzie evolúciós írását (Park et al. 1967).

vő szállítási módot jelent. A város külső kapcsolatai meghatározzák iparának és lakosságának lehetőségeit. Jellemzően ez legyen az út, vasút, csatorna, kikötő vagy repülőtér – e négy közül kettő a szerző megítélése szerint szükséges feltétele a mai városok sikerességének. Ez a jellemző az internet korában is változatlanul létezik. Másrészt, a városon *belüli* uralkodó közlekedési forma meghatározza a város térbeli alakját és lehetséges kiterjedését<sup>5</sup>. A gyalogos közlekedés esetén a város nagy népsűrűségű és átmérője néhány kilométer – még akkor is, ha lakosságának száma meghaladja a milliót, mint a 19. századi Párizs esetében; valamilyen tömegközlekedési mód esetében a kiterjedés jelentősen megnőhet, de a népsűrűség nem csökken látványosan, hiszen az állomásról gyalog kell haza és boltba menni, az állomások és az útvonalak sűrűsége pedig erősen behatárolt. Az utak építése és az autós közlekedés elterjedése szüntette meg gyakorlatilag a kiterjedési korlátot és tette lehetővé az alacsony népsűrűségű beépítési formát, és változtatta meg radikálisan a települések képét.

A politikai oldal szerepe a legjelentősebb, de egyben a legfontosabb is. Legyen a kormányzat vagy az önkormányzat, ez a fél teremti meg és tartja fenn mind a gazdaság, mind a közlekedés alapelemeit. A kormányzat tervezi és építteti meg a közlekedési infrastruktúra legfontosabb elemeit, amin a gazdasági tevékenység kibontakozhat. Politikai döntés kérdése, milyen közlekedési eszközön alapul a város belső közlekedési rendszere, hogy tömegközlekedésbe vagy utak építésébe fektetik a pénzt. A közlekedési infrastruktúra kialakításával a politika valójában a város térbeli struktúráját is kialakítja. A közlekedés preferált módjának kijelölésével a politika további térszerkezeti átalakító erővel rendelkezik. A kormányzat minden közlekedési eszközt támogat, némelyeket látható módon, közvetlenül – mint a tömegközlekedést és a vasúti közlekedést – másokat viszont indirekt módon, például központi forrásból történő út és autópálya építésének formájában. Az utazásokkal és szállításokkal keletkező externáliák érdekében támogatja a kormányzat a közlekedést. Azonban a kormányzaton múlik, melyiket és milyen formában teszi.

Feladata ennél azonban több: a politika aktív szereplő a várostervezésben is, hiszen csak ez a szféra tudja koordinálni a különböző szereplőket a közösség összességének érdekében. Ha erről a feladatáról lemond, az eredmény, mint az USA-ban, a városok szétesése lesz. A politika feladata másrészt a gazdaság működési kereteinek kialakítása, mint a jogrend kialakítása és betartatása is, a pénzrendszer működtetése, az infrastrukturális feltételek kialakítása, a munkaerő képzése. Mindezek nélkül a város és a gazdaság is működésképtelen lenne. Ha azonban az alapok lerakásánál és a létének biztosításánál többet tesz a kormányzat, átesik a ló túlsó oldalára, a tervbizottságok és más központi szervek „diktatúrájába”. A forma kitöltése már más szereplők dolga.

A gazdasági szereplők nem alkalmasak az állam szerepének átvételére, hiszen a jogrendet megalkotni és betartatni nem tudnák; illetve az infrastrukturális beruházások sohasem lehetnek rövidtávú gazdasági értelemben hagyományos üzleti értelemben rentábilisak. Kormányzati kontroll nélküli magánbefektetésekből, lehetnek azok akár mennyire megtervezett városrészek is, inkoherens helyek jönnek létre, amelyek ren-

5 Valójában a városok közötti közlekedés is meghatározza városok térbeli szerkezetét. Például csatornákra épülő gazdaság és gyalogos városi közlekedés esetében – mint ami a 19. század első harmadában jellemző volt – a város magjában találhatóak a gyárak és a lakónegyedek, nagy zsúfoltságban – lásd Birmingham.

detlenségüket a magánosított központi tervezés felszíne alá rejtik. Sikertelenek, mivel jogosítványaik sokkal szűkebbek, mint az államé, és céljuk a minél gyorsabb megtérülés, minél nagyobb haszon, nem törődnek a pozitív externáliák létrehozásával, ami a további és széles körű fejlődés alapja.

A város megfelelő elhatárolása a többi településtől mindig is a várostudományok egyik legnehezebb kérdése maradt. Számos definíció ragadja meg ennek egy-egy aspektusát, a pusztán magas népességszámtól kezdve a kifinomultabb, az összetett termelési struktúrával jellemző gazdasági megközelítésekig, viszont mindegyik ellen számos érvet lehet találni.

Amennyiben egyáltalán szükséges a város többi településtől történő elhatárolása – ami a városnak illetve a városi létnek, mint más településfajtáktól minőségileg eltérő típusnak szinte általános elfogatottsága miatt indokolható – egy fontos aspektusát próbálja megragadni Alex Marshall definíciója. Sajnos az általa megadott tömör definíció nem adja vissza pontosan, hogy a könyv alapján mit is ért pontosan „jövedelem teremtésén” a szerző, így e formában talán félreérthető is, ezért írása alapján igyekszem röviden megvilágítani. Jövedelem teremtésén olyan gazdasági tevékenységet ért, amelynek eredményeképpen egy településen vagy jön létre valamilyen tevékenység következtében, amelyet el lehet cserélni más települések javaira. E definíció értelmében a szerző például nem tekinti városoknak azon helyeket, ahol csak másodlagos gazdasági tevékenység folyik és önálló jövedelemtermelése nincs, mint például a skanzenként működő városokat (például Velence), üdülő-településeket és az elhalt iparvárosokat. A definícióból következően a város munkahelyeket hoz létre, ami embereket vonz a városba, ami újabb munkahelyeket teremt, egészen addig, míg az alapvető jövedelemtermelés létezik a városban. A beteg városok munkahelyeket és ezzel együtt lakosságot veszítenek. A növekedő városok vonzzák a bevándorlókat, a betegek nem. Ennek következtében a népességfogyás a város betegségének jele, míg a bevándorlási nyomás a gazdasági egészségéé.

A városnak, Peter Calthorpe építész idézve, három fő része van: a város maga, az azt körülvevő szuburbia és a mindezt ölelő természeti környezet. Ennél fogva a város már nem a szűken értelmezett városmag, hanem annál jóval nagyobb, a szó szoros értelmében vett egység; a nagyvárosi térség („Metropolitan Area”) a valódi várost jelentő igazi gazdasági rendszer (ökoszisztéma), amelynek bemeneti oldalán (input) állnak a munkahelyek és az emberek, míg kimeneti oldalán (output) a házak, a bevásárlások és a helyek. Ezek az erőforrások korlátosak és csak egyszer fogyaszthatóak. A nagyvárosi térségben például korlátos a kereslet a lakások iránt: amennyiben e kereslet kielégítése a szuburbokban történik, nem marad kereslet a városmagra. Hasonlóképpen a vásárlásra is: amennyiben a kereskedelmi kereslet kielégítése valahol megtörténik, máshol már e kereslet nem jelenik meg. A fejlesztési források is korlátosak: nem lehet egyszerre városkörnyéki autópályákat építeni és a tömegközlekedést fejleszteni. A város és az állam vezetőinek felelőssége, ezen alternatívák közül melyiket választják.

A szerző definíciójának operacionalizálása, más városdefiníciókhoz hasonlóan természetesen sok buktatóval jár, azonban a szerző célja nem az, hogy egy általánosan és könnyen használható eszközt adjon definíciójával, hanem városok utóbbi fél évszázados átalakulásának egy fontos aspektusára hívja föl a figyelmet, aminek elemzése a könyv célja.

E fontos aspektus pedig a szuburbia és a hagyományos városmag szerepcseréje több értelemben is. A folyamatokat erősen leegyszerűsítve e dinamika úgy írható le, hogy míg a 19. század végéig a városok gyakorlatilag csupán a magból álltak, itt folyt a jövedelem termelése, a különböző másodlagos gazdasági tevékenység és az igazgatás is itt zajlott. Ettől kezdve egyre többen költöztek ki, főképp a középosztály tagjai, a város külső területére, de a mag funkcióját ez érdemben nem változtatta meg, ugyanúgy megmaradt munka-, bevásárló-, ügyintéző-, és szórakozóhelynek; míg lakossága egyre inkább csak az elitből és az alsóbb osztályokból állt. A második világháború után, először az Egyesült Államokban, majd kisebb mértékben Európában, a szuburbok új típusa jelent meg,<sup>6</sup> ahol a fenti, korábbi belvárosi vagy belső városi funkciók egyre nagyobb száma jelent meg (például bevásárlóközpont, irodapark, egyéb munkahely formájában), míg egy idő után egyre több helyen a szuburbia vált a jövedelem termelésének és elköltésének fő helyszínévé, amihez toldalékként, jobb esetben dzsentrifikált tematikus park, rosszabb esetben menthetetlen gettó formájában tapad a funkcióját veszített korábbi belváros. Míg a „hagyományos város” esetében a főutca, azaz a hely, ahol a helyiek bevásárolnak, szórakoznak és intézik ügyes-bajos ügyeiket, a város központi részén található és jobbra gyalogosan bejárható, a szuburbok által uralt városokban ennek feladatát leggyakrabban valamilyen gyorsforgalmi út veszi át, ahonnan ezek az intézmények autóval gyorsan megközelíthetők és parkolóhely is található. A korábbi főutca vagy leromlik, vagy turisták veszik át az uralmat, vagy erősen dzsentrifikálódva egy bizonyos szűk közönség számára válik szolgáltatásaival csupán elérhetővé. Gyakran a három változat közül egyszerre több is jelentkezik egy környéken.

A kereskedelmi tevékenység átalakulása megváltoztatja a város képét. A kereskedelmi tevékenység mindig oda települ, ahol jelentős mennyiségű ember halad el, akár gyalog, akár autóval. Amerikai számítások szerint akkor lehetséges egy városi jellegű, néhány bolttal bíró bevásárlóutca rentábilis fenntartása, ha legalább tízezer család lakik gyalogos távolságban, ami laksűrűségben legalább bruttó 25 lakást jelent hektáronként.<sup>7</sup> Manhattanben azért lehetséges sűrű üzlethálózat fenntartása, mert akár tízezer ember is lakhat blokkonként. Ennél alacsonyabb népsűrűség esetén nem élnek meg a boltok.<sup>8</sup> Tipikusan ilyen a helyzet a kertvárosi környezetben, ahol a rossz tömegközlekedési lehetőségek<sup>9</sup> miatt amúgy is autó használatára kényszerülő emberek már csak autót igénylő, főutak mentén fekvő bevásárlóközpontokban vagy hipermarketekben tudják bevásárlásaikat intézni. Ennek további előnye, hogy nagyobb mennyiségben történő árusítás egyre alacsonyabb árakat tesz lehetővé. Az Egyesült Államokban legolcsóbb bevásárlási lehetőséget kínáló, húsz ezer négyzetméteres hipermarketnek,<sup>10</sup> árai alacsony szinten tartásához legalább fél millió háztartásnak kell lennie húsz perces utazási távolságon belül, amihez ideális helyszínt valamilyen nagyváros külső részein található autópálya-keresz-

6 Ezt hívja például J. Garreau *edge city*-nek vagy R. Fishman *technoburb*-nek, fenntartva a szuburb szót a korábbi, középosztályi lakóterület számára.

7 Eredetiben 10 lakás per „acre”.

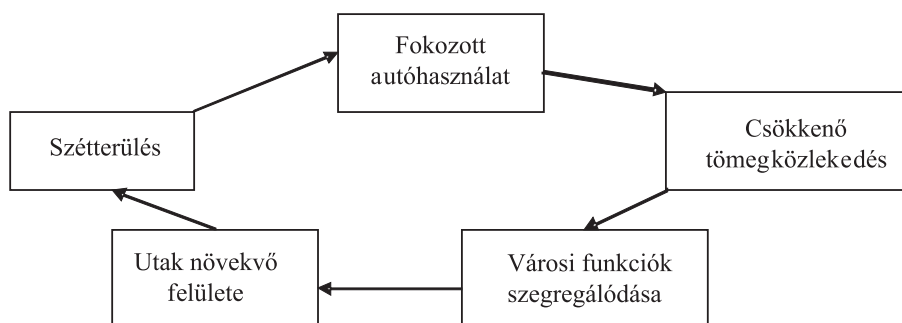
8 Marshall szerint ennek figyelmen kívül hagyása nagyon sok várostervező hibája, oda terveznek üzlethelyeket, ahol azok képtelenek megélni. Le Corbusier is ragaszkodott a toronyházankénti bolthálózat elképzeléséhez annak ellenére, hogy ennek fenntarthatatlanságára többen felhívták figyelmét.

9 Rentábilis tömegközlekedés fenntartásához is minimálisan hektáronként 25 lakás szükséges.

10 Mint a Wal-Mart Superstore.

teződés jelent. Ennek következtében a „funkcionális belváros” ilyen közlekedési csomópontokba települ – amit gyakran követ a „hivatalos belváros”, azaz a közigazgatási intézmények és közszolgáltatások kitelepedése.<sup>11</sup>

A város szétterülését az utak városon belüli tömeges építése és az autók ezzel lehetővé váló városi használatra való elterjedése okozza. Victor Gruen, az egyik első bevásárlóközpont létrehozója, egy körben ábrázolja a város térbeli kiterjedését folyamatokat, amit ő „Ördögi Körnek” (*Vicious Circle*) hív, amit az alábbi ábra mutat.



1. ábra Victor Gruen Ördögi Köre

A szerző nem tér ki mélyebben, mi is okozza a szuburbanizációban (is) tetet öltő szegregációt és a sűrűn lakott városrészek elhagyását. Erre alapvetően két válasz található általában a diskurzusokban. Egyrészt feltehető, hogy a heterogén, sűrűn egymás mellett lakás távol áll az emberi természettől, amit csak akkor tud elfogadni, ha más lehetősége nincsen. Amint ezek a kényszerítő körülmények enyhülnek vagy megszűnnek, az emberek kiköltöznek homogén, ritkásan lakott környékre. Azaz amikor az infrastruktúra fejlődése és az autók elterjedése lehetővé tette, az emberek kiáramlottak a városból. Másrészt Robert Fishman szerint a 19. század elejétől jelentkező családi értékek középpontba állítása felelős a folyamatokért, azaz a gyermekek számára ideális életfeltételek megteremtése, amihez természeti mellett a megfelelő társadalmi környezet is tartozik, azaz a nem megfelelő csoportoktól és egyénektől való mentesség. Fishman szerint a közlekedés és a szükséges infrastruktúrák elterjedése nem okozta, hanem lehetővé tette a város szétterülését. Marshall egy újabb lehetőséget vázol, mikor rövid, ide vágó részeiben úgy véli, a magas társadalmi osztályok életmódja utánzásának vágya hajtja az embereket. Ennek felsőbb osztályok által gyakorolt formája a minél nagyobb lakás és a vidéki környezet (aminek előképe a városkörnyéki kastély), illetve más társadalmi osztályoktól és etnikumoktól való elkülönülés. A szerző szerint a szuburbanizáció illetve a szuburbán életforma elleni elit-értelmiségi idegenkedés egyik forrása éppen a korábban elit számára fenntartott életformának alacsonyabb osztály általi elbitorlásban rejlik.<sup>12</sup> A nagy lakás kiváltsága immár nem csak az elité; a szegregáció, főképp más etnikai csoportoktól való elkülönülés vágya pedig természete-

11 Ez a jelenség jól megfigyelhető Budaörsön és környékén, az M5 és M3 bevezető szakaszánál például.



tes reakció egy olyan környezetben, ahol e más csoportok életmódja idegenkedést és jelenlétük félelmet vált ki. Amint a szegény, eltérő kultúrájú Másokból álló bevándorlók (délen és észak-keleten a feketék, spanyolajkúak délnyugaton) ellepik a városmárgokat, egyre kevésbé válik kellemessé korábbi fehér középosztályi lakói számára,<sup>13</sup> akik, amint tehetik, elhagyják a várost.<sup>14</sup>

A szegregációs nyomást az Egyesült Államokban fokozza az önkormányzati rendszer sajátossága. Egyrészt a szétszabdalt közigazgatás miatt minden egyes helység csak saját partikuláris érdekét nézi, leginkább a NIMBY elvének megfelelően. Másrészt a központi újraelosztás alacsony szintje miatt az önkormányzatok bevételeit, és ezzel az általuk nyújtott szolgáltatások színvonalát alapvetően meghatározza a lakosok státusza. Ennek következtében az egyik legfontosabb és kötelező szolgáltatás, az iskolai oktatás minőségében fényévnyi különbségek vannak önkormányzatok között. Mivel a magánoktatást csak nagyon kevesen engedhetik meg gyermekeiknek, illetve egy adott területről kötelező beiskolázás van, gyermekeik boldogulására nagy hangsúlyt fektető szülők olyan helyre igyekeznek költözni, ahol magas az oktatás színvonala, tehát ahol tehetősebbek laknak. Ez a nyomás hatással van természetesen a lakásárakra is, ami a népesség összetételének további változását okozza. Hasonlóképpen, ahol rossz az iskola, onnan elköltöznek a középosztályhoz tartozó családok, negatív irányba befolyásolva az ingatlanárakat és így romló spirálba taszítva a környéket.

Néhány város maradt gazdasági értelemben is virágzó ebben a világban.<sup>15</sup> Olyan tevékenység folyik ezekben a nagyvárosokban, ami a fizikai közelséget, a mindennapos személyes kapcsolatot igényli. Ilyen gazdasági tevékenység például a kreatív reklámtevékenység, tőzsdéi-pénzügyi műveletek, újságírás, könyvkiadás, multimédiás üzletágak, ruhatervezés és a design. Ezekben a városokban megmaradt a gazdaságilag aktív, sűrűn lakott belső mag, amit egy jól működő tömegközlekedési hálózat tesz lehetővé, mint például New Yorkban a metrórendszer.<sup>16</sup>

A szerző szerint ugyanez az átalakulás nagyrészt lezajlott Európában is. A város magja az amerikai városok többségétől eltérően nem romlott le, leginkább az aktív várospolitika és a közlekedés közösségi formáinak erős támogatása miatt, és láthatólag egészséges, viszont ez elfedi a felületes vizsgálódó elől a tényt, hogy város környéke vált a gazdasági tevékenység fő terepévé és a középosztály lakóhelyévé. Ezt a jelenséget több európai szerző is leírja, például Amsterdam irigylet városiassága, heterogenitása alig pár százezer embert jelent, amit körbevesz milliányi középosztályi holland homogén szuburbijája. Marshall hasonló jelenséget ír le Koppenhága esetében is.

12 Ezt az alkalmat ragadja meg Marshall, hogy a szegregáció ellen fellépő elitértelmiség visszas helyzetére figyelmeztessen, mondván, azok kényszerítenék a hozzájuk képest alacsonyabb társadalmi osztályú középosztályt heterogén környezetbe, akik maguk a legszegregáltabb módon élnek.

13 Olyan városokban marad általában meg a működő belváros az Egyesült Államokban, ahol nagyon kis számban van jelen etnikailag más underclass.

14 A szerző e negatív jelenség megoldásaként az asszimilációt látja, azaz a Mások egyre kevésbé lesznek mások, így a félelem oldódik.

15 E városok kiemelkedéséről és a többiek lesüllyedéséről ír mélyebben Saskia Sassen a *The Global City: New York, London, Tokyo* című könyvében.

16 Tömegközlekedés erősítésének relatív egyszerű módjai is vannak, amivel ez a város sikeresen él. Ilyen például a szabad busz-metró átszállások is, azaz egy jeggyel egy irányban új jegy váltása nélkül lehet átszállni. Ez az intézkedés jelentősen növelte a tömegközlekedés kihasználtságát New Yorkban.

Mivel a belvárosok értékei valamilyen elképzelt múltbéli aranykorban voltak jelen, ezért szükségszerű, hogy az aranykor nagyjából ötven évvel ezelőtti elmúltá óta „reakciós” mozgalmak alakítsák a városokat. Marshall szerint két ilyen mozgalom van jelen és határozza meg a várospolitikát. Az egyik a környezetvédelem, ami leginkább városon belüli és város körüli zöldövezetek megóvásában, esetleg „növekedési határok” (*Growth Boundaries*) kijelölésében ölt testet. A másik mozgalom a műemlékvédelem, ami az egy-egy értékes épület védelméről egyre inkább egész városi „környezetek” megőrzésére helyezi a hangsúlyt.

Belváros a szuburbanizációs folyamatok eredőjeképp közben maga is erősen átalakult. Egyik szélsőségeként magára hagyatva erősen leromlott és megszűnt létezni, és immár csak a nevében maradt központ, mint South Central Los Angeles területén. Ennél jóval gyakoribb, hogy az ötvenes-hatvanas évek aktív rehabilitációs várospolitikája következtében autók számára is jól járható, városiasnak kevésbé nevezhető, akkoriban modernnek tartott negyedek jöttek létre, mint Boston East End negyedében vagy Norfolk belvárosában. Ekkoriban a várost még korszerűtlen, a modern kor kihívásainak megfelelni nem képes jelenségnek tartották, amit bulldózeres rekonstrukcióval, belvárosi autópályák és utak építésével lehet korszerűvé és a távozó üzleti élet számára ismét vonzóvá tenni. Ez a két típus számít ma leginkább problémásnak. Az első társadalmi értelemben, a szegénység kezelhetetlen mérvű koncentrációja miatt. A másik esztétikailag problémás – egyszerűen csúnya és nem városias, másrészt a gazdasági szereplők kiáramlását ez sem állította meg, így gyakran elhagyatott, üres tér közepén álló betonmonstrumok találhatók a korábbi szűk utcácskák helyén, melynek ismételt rehabilitációja újra napirenden van.

A harmadik lehetőség a város magjának dzsentrifikációja. Ebbe az irányban hat a városi terek és környékek megóvásának mozgalma is, bár korántsem ez fő mozgatórugó. Az Egyesült Államokban ez a folyamat a kilencvenes évektől érzékelhető, főképp olyan helyeken, amit az ötvenes-hatvanas évek rehabilitációs hulláma megkímélt. A belváros lakossága kicserélődik, a szegényebb rétegek eltűnnek, s zömmel a családalapítás előtt álló, tehetséges veszik át a helyüket. A belváros sokkal kifinomultabb, ellenőrzöttebb és ellenőrzőbb helyé vált, ahonnan eltűntek az áruházak, kis üzletek, háztartási boltok, a fodrászok, a kocsmák. Helyüket átvették a különleges, specializált butikok, művészeti galériák, kávéházak, konyha- és lakberendezési „stúdiók” és leginkább az éttermek. Ezen negyedek célközönsége sokkal választékosabb, anyagilag tehetősebb, mint a korábbiaké.

A város magja átalakulásának fentihez hasonló, további két, talán legszomorúbb lehetősége a lakók eltűnésével és egyfajta kirakattá alakulásával jár. Az egyik esetben a városmag a szuburbok lakóinak „etetőjévé” válik, ahol a belső városrészek szinte egy hatalmas kávézó-étterem-bisztró komplexummá válik. A másik esetben a városmagja a turisták kiszolgálására alakul át, ahová a helyiek csak akkor mennek, ha látogatóiknak meg akarják mutatni az „igazi” várost.<sup>17</sup>

A város magja a szuburbanizáció korszakában egy már biztos nem: a közép- és a munkásosztály lakhelye. Csak néhány, nagyon speciális esetben marad meg e két réteg a város magjában. Ilyen hely például New York, ahol a sűrű metróhálózat lehetővé teszi a nem autó alapú közlekedést és a folyamatos bevándorlás a belső területekről való

17 Ilyen Európában Velence, mint a legextrémebb példa.

eláramlás utánpótlását. Maga a bevándorlás, ha létezik egyáltalán, a város gazdasági egészségének egyik biztos jele. Sok városi vezetés igyekszik gátolni a nem kívánt, alacsony státuszú bevándorlók érkezését, mivel jelentősek a rájuk költött összegek – számos gyermek oktatása, munkanélküli ellátás, stb. formájában. Azonban a bevándorlók általában fiatal felnőttek, nem vagy csak kevés alkalommal veszik igénybe a szociális ellátórendszert; az iskolára költött összegek pedig az igénybe vett egyéb szolgáltatások hasznából megtérülnek. Mindemellett a bevándorlás lelassítja vagy meg is akadályozza a város magjának elnéptelenedését; a fiatalok jelenléte pedig a kellő pezsgésről gondoskodik. Mindenesetre a fenti példa inkább speciális kivétel, ami New York és a hasonló, nem túl nagyszámú város helyzetéből adódik.

A változás a dzsentrifikált városmag irányítási formájában is megjelenhet, amikor is a korábbi választott önkormányzat szerepét eleinte kiegészíti, majd egyre inkább átveszi egy gazdasági szervezet, a helyieket akarátát kifejező kormányzásról a gazdasági hatékonyságot célpontba helyező menedzselésre fektetve a hangsúlyt.

A hagyományos belvárosok a szuburbia kiszolgálóivá váltak, a tehetősek járnak be „élményeket” vásárolni, legyen az étel, ital, művészet. A szuburbia élményparkjává változik; s mivel elvesztette gazdasági súlyát, így már nem is tekinthető „valódi” városnak, lévén nem hoz létre jövedelmet. A várost egyre inkább olyan szavakkal írják le, mint kultúra, szépség és harmónia, rend, csend és nyugalom – szembeállítva a szuburbia nyüzsgésével, folyamatos átalakulásával, káoszával és a piaci és technikai erők pöre uralmával. A terek az elmúlt száz évben jelzőt cseréltek: a 20. század első felében a kertváros ígerte a nyugalmat, természetet, családi életet és harmóniát, szemben a város káoszával, kíméletlen, lélektelen világával. Mai városok esetében az unalmasá rendezett, steril belváros áll szemben a dinamikus, változatos, kaotikus, élő szuburbokkal, a városi élet valódi színpadával. A szerző szerint a városok megítélése azért eshetett át ekkora változáson, mert már a népesség túlnyomó többsége nem él bennük.

A városmag megmentésének egyik elterjedt, ámbár csupán csak nagyobb városokban működőképes módja a fenti értelemben vett hagyományos „műemlék”-funkciók visszaállítása, és a nosztalgiára, illetve a különlegességek iránti keresletre alapozó új-jáélesztése. Ilyen ismert eszköz a régi, sokszor lerobbant belvárosi piacterek felújítása és új funkciókkal feltöltése – New Yorkban és Bostonban épp úgy, mint Budapest Fővám téri csarnoka esetében.

Dzsentrifikációt általában negatív folyamatként értékeli sok társadalomtudós, mivel kiszorulnak az alacsonyabb státuszúak a város jobb környékeiről, eltűnik a társadalmi csoportok keveredése, stb. Marshall szerint azonban a dzsentrifikáció pozitív a város számára. Egyrészt a belső területek egészségét mutatja, azaz a magasabb státuszúakat visszavonzza a városba; másrészt jó alkalmat is jelenthet az alacsonyabb státuszúaknak helyzetük javítására, mivel egyrészt a növekvő ingatlanárakból profitálni tudnak, azaz tőkéjük nő, másrészt a növekvő munkaalkalmak számukra is további lehetőségeket jelentenek. Ami igazán káros a lakosság számára, az az ingatlanárak hirtelen változása, mivel nem tudnak alkalmazkodni hozzá.

A szeparáltság a szegregációban is jelentkezik. Míg az 1980-as évekig a belváros „privilegiuma” volt a gettók és egyéb súlyosan elszegényedett urbánus környékek megléte, azóta kialakultak a szegény szuburbok is, nem ritkán a belváros dzsentrifikációjával párhuzamosan és következményeképpen. A faji szegregáció is

megjelent a fekete és egyéb nem-fehér középosztály létszámának növekedésével és szuburbanizálódásával; a homogén középosztályi fehér szuburbia már a múlté. A belváros szuburbiaiba költözése is elősegítette a szegények perifériára áramlását, hiszen a szolgáltatások nagyszámú, olcsó munkaerőt igényelnek, melyek nehezen tudják megfizetni a távolból való bejárás költségeit, azaz kénytelenek valahol a közelben, olcsó helyen letelepedni. Ezt a jelenséget a szerző a slum kalifornizálódásának (*Californization of Slums*) nevezi, mivel leginkább ebben az államban találhatók ilyen negyedek. Az ilyen slumosodott szuburbán területek kinézetre nagyon hasonlítanak a magasabb státuszú szuburbán övezetekre, a házak és az utcák külcsínének hiányosságai mutatják rossz helyzetüket. Amúgy is sokszor megtévesztő egy-egy környék külalakja: jó néhány gettó háza nagyon tetszetősek, míg sok luxusberuházás lakótelepként néz ki.

A szuburbán térhasználatot általánosságban is a szeparáltság jellemzi, mint Le Corbusier álmaiban, a funkciók szerint elkülönülnek a térszerek; a városokat ellenben kevert térhasználat az uralkodó: egy terület egyszerre lakó-, bevásárló, üzleti és közlekedési negyed. A modern város töredezett térszerkezetű, inkoherens – mindez nem csak a térbeliségre igaz, hanem az egész jelenkorú kultúrára is, mint a rímeket nélkülöző versek, nonfiguratív képek, melódia és harmónia nélküli modern klasszikus zene, struktúra nélküli építészet. A szerző szerint a város megszűnt helyként funkcionálni. Az utca is meghalt a Jane Jacobs-i értelemben. Eltűntek a közösségi intézmények és maguk a közösségek is.

Az Egyesült Államokban a várossal foglalkozó irodalom általános értékelése szerint a szuburbia a város halála. Mindama negatív jellemzőkkel illetik, amivel hatvan-száz évvel korábban a városokat szokták: elidegenedés, a pöre, érzéketlen gazdasági értékek uralma, rendezetlenség, strukturálatlanság. Ebben a képben a korábbi városmag egy elmúlt, sok szempontból gazdagabb, idealisztikus élet szinonimája, s gyakran tekintenek úgy az óceán túloldalára, ahol mindez még megtalálható. A szerző szerint a szuburbán átalakulás általa is osztott negatív megítélése részben pusztán nosztalgia. Az emberiség urbánus része több ezer éve fallal körülvett, zsúfolt városokban lakott, és ez a gyors átalakulás felkészületlenül ért sokakat. A város térbeli kötöttségeinek eltűnésével párhuzamosan eltűnt az otthonosság és a hely érzete (*Sense of Place*).

Robert Fishman szerint (1987: ix) a 20. század három legmeghatározóbb urbanistája, azaz Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright és Le Corbusier mindegyike gyűlölte a szuburbokat, amikor új városi formákat igyekeztek létrehozni. Valójában azonban mindhárman többé-kevésbé a mai szuburbokat tervezték meg. Howard kertvárosa valódi sikert kertszuburbként (*Garden Suburb*)<sup>18</sup> ért el, s a mozgalmából a II. világháború után kinövő Új Városok kísérlet valójában eredményeiben szuburbokat hozott létre. Wright Broadacre City-je, a négyzethálós rendszerben, ritkán elhelyezkedő házaival szinte a mai szuburbok előképe. Le Corbusier Sugaras Városa, a toronyházak között kanyargó autópályáival, tökéletes előképei a szuburbanizáció legújabb változatának külvárosi központjaival (*Edge City* vagy *Technoburb*).<sup>19</sup>

18 Ilyen például az 1907-ben Howard mintáit követve Henrietta Barnett által alapított, és Howard első kertvárosának, Letchworth-nek építészé, Raymund Unwin által tervezett Hamptstead London északi részén.

19 Joel Garreau vagy Robert Fishman szavaival.

A szuburbán életmód és az azt ért kritikák megértéséhez a szuburb fogalmának tisztázása szükséges. Robert Fishman, Lewis Mumfordra hivatkozva a szuburbokat úgy definiálja, mint közösségi erőfeszítést magánélet folytatására. Úgy írja le a szuburbot, mint amely megtestesíti a magántulajdon és az individuális család felsőbb-ségét, elválasztván a várostól vagy magától a városi világtól, annak ellenére, hogy az jóléte forrása. A szuburbanizáció a 20. század elejéig a felső osztályok kiváltsága volt és nem is kapott túl nagy figyelmet. A középosztály ekkortól kezdett kiköltözni, ámbar ennek nagymértékű kibontakozása csak a második világháború után következett be. Míg korábban a kritikák főképp a városokat érték, ettől fogva inkább a szuburbokat célozták. A váltás Lewis Mumfordot oly módon érintette, hogy ő mindkét formát erős kritikával illette: a kifejlődő szuburbokat lélektelen, kulturálatlan, közönséges helyekként látta, míg a városokat az immoralitás és a bomlás szülőföldjeként említi. Mumford olyan szolgáltatások igényléséért kárhoztatja a kiköltözőket, amiket korábban csak a felsőosztályok tagjai élveztek, mint a lakásba vezetett folyóvíz. A lakhatás kérdése ezt jól megvilágítja. Míg a családok nagysága folyamatosan csökken, az átlagos lakás alapterülete szüntelenül emelkedik az Egyesült Államokban; első látásra abszurdnak tűnik, hogy egy négytagú család 500 négyzetméteres lakásokban lakjon. Viszont ha figyelembe vesszük, hogy a tehetősek számára mindig is ez volt a standard, és ez még mindig semmi az igazán gazdagabbak lakásaihoz képest, mindez más megvilágításba kerül. A szuburbán lakóknál minden gyermeknek külön szoba jár, a szülők számára külön dolgozószoba az egyéb számos más kényelmi helyiség mellett, mint mosókonyha, gardrób és a többi. Az elit szokásai természetesen átalakulnak és néha nevetségesnek tűnnek, mikor először a felsőközép, majd az az alatti osztályok tagjai gyakorolják: közönségesnek és csorbultnak látszanak, viszont a gazdagságnak az utóbbi 50-60 évben tapasztalt alsóbb osztályokba történő áramlásával már nem csak a gazdagok kiváltsága a nagy ház, a túl sok étel és az kicsapongó individualizmus.

Marshall hangsúlyozza, hogy különbséget kell tenni a szuburbok hiányosságai között aszerint, hogy a forma, struktúra okozza ezeket vagy más, társadalmi és egyéb okokból származnak. Herbert Gans a Levittownról klasszikus írt művében (1968) úgy érvel, hogy a szuburbia kritikusai összekeverik az osztály attribútumokat egy bizonyos fizikai elrendezés attribútumaival. Amint a munkás- és a középosztály tagjai a város helyett a szuburbot választották életterükül, jellegzetességeik – egyfajta sekélyesség és anti-intellektualitás – a szuburbokat is átítatta. Gans az alábbiakkal védi meg a szuburbiát és lakóit. Azoknak, akik a szuburbokban laknak, alapjában véve nincsen szükségük a városra. „A legfőbb kikapcsolódásuk a lakással és a gyermekekkel való törődés; társadalmi életüknek a barátok és a szomszédok a központjai a rokonok helyett; megtöltik az egyházak és önkéntes társadalmi szervezetek tagjegyzékeit. Kultúrájuk még akkor is antiurbánus volt, mikor még a városban éltek és sem sok hasznát vették a városi kultúrának akkor sem, mikor még könnyen elérhető volt.” Marshall szerint azonban vannak olyan tulajdonságai is a szuburboknak, amit az osztályon és kultúrán kívül állnak. Ilyen az elidegenedés: sokszor hónapokig tart, míg az ember a szomszédjával találkozik (Gans is beszámol ilyen élményéről), illetve a kisboltokat felváltják a kereskedelmi láncok egységei. A város közösséget kínál és közösségbe kényszerít, míg a szuburbokban csak „önkéntes” közösségek alakulnak ki, azaz mindenki csak a neki tetsző emberekkel működik együtt, más életvitelt követőket kizár környezetéből.

Van egy nagy csoport, amely nem elégedett a szuburbán életmóddal. Mint Gans írja, azért, mert nem tudnak teljes életet élni ott. „Legtöbb tinédzser unalmas helynek tartja [Levittownt], ahová szülei szándékuk ellenére hozta őket. Általánosságban, nem lehet sehová sem menni és semmi sem lehet csinálni iskola után. Bár a kamaszok legtöbbször nincsen semmi gondja iskolai teendői terén, iskola után sokan unatkoznak, néhányuk dühös, amely dühüket a felnőttek iránti alig burkolt ellenségességgel és a felnőttek tulajdonai elleni vandalizmussal fejezik ki. (...) A leggyakoribb panasz a könnyen elérhető közlekedési eszközök hiánya.”

Marshall szerint a szuburbanizáció új fénybe helyezése és védelme nem oszlat e néhány alapvető kétséget. Alapvető gond, hogy a szuburb csak akkor tudja az ígért előnyöket biztosítani, ha csak néhányan akarják igénybe venni. Amint mindenki a zöldben, kilátással és magányosan akar a város közelében építkezni, mindeme kellemes dolgok eltűnnek, és csak egy elterült lakóterület marad, amely ráadásul nem alkot az életmódot, munkát, játékot, iskoláztatást és bevásárlás terén koherens rendszert. Szuburbán életmód legfőbb jellemzője az egyénnek a közösségi fölé helyezése. A modern társadalmi filozófia is az egyéni primátusát vallja a közösséggel szemben. A neoliberais gazdaságfilozófia és Adam Smith szerint az egyéniérdekmaximalizálás az egyének maximális hasznához vezet. Ez sok esetben nincsen így – lásd potyautas effektus, illetve a fogolydilemma esetét. A közlekedés, a környezet állapota két nyilvánvaló dolog a város tekintetében, ahol a fenti filozófia kudarcot vall.

Robert Fishman szerint a megfelelően tervezett és koherens szuburbán perifériától lendületet kaphat és megerősödhet a központi városmag; viszont az amerikai kormányzati rendszer széttaglaltsága miatt a megfelelő, koherens tervezésre alig akad példa, ellenben a széttagolt, koordinálatlan fejlesztések a központi mag lesüllyedését okozhatják, ami az általános eset. Ugyanezen szerző szerint az ezredforduló városainak alapegysége már nem a blokk, hanem a növekedési folyosó (Growth Corridor), ami eshet a hagyományos városmag területére is, de azon kívülre is.

A közösség az egyik legfontosabb dolog, ami hiányzik az új városokban, a szuburbokban. A közösség egyének, családok és csoportok közötti kapcsolati háló, amely egymást kölcsönösen támogató és egymástól függő struktúrába fogja tagjait.<sup>20</sup> A közösségnek lehetnek rossz, illetve jó oldalai is, viszont tagadhatatlan, hogy nélküle társadalom és egyén nem létezhet. Társadalmat nem lehet tisztán piaci kapcsolatokra alapozni: fontos társadalmi tevékenységek – mint gyermekek nevelése, értékekkel és morális kódokkal ellátása – mind a piacon kívül megy végbe, valamilyenfajta közösségen keresztül. Valójában a piac is kölcsönösen elfogadott társadalmi megállapodásokon keresztül keletkezik, amelyek a közösségnek egyik aspektusa. Közösségi kérdések jelentős része politikai kérdés – a politikai kérdések negligálása a közösségi értékek és érdekek negligálásához vezet már rövid távon is. Amennyiben a társadalom tagjai minden esetben az egyéni utat választják a közösséggel szemben – legyen az közlekedés, egészségügy, iskoláztatás – a közösség meggyengülésének, felbomlásának tüneteit is el kell fogadni – mint bűncselekmények magas száma, fiatalkori bűnözés, alkoholizmus, elidegenedés. A térbeli fragmentáltság nem oka, hanem jele, tünete a közösség meggyengülésének.

20 Fishman definíciója (1987:193).

Élethez szükséges javak jelentős része nem vásárolható meg a piacon, csak közösségen, vagy valamilyen közösségi irányítási rendszeren keresztül szerezhetők be. Ilyen például a gyerekek egészséges felneveléséhez hozzájáruló barátságos, harmonikus közösség, alacsony gyerekhalandóság, alacsony bűnözés, múzeum, stb. A közösségi élet erősítése érdekében a társadalomnak konzervatívabbnak kell maradni abban az értelemben, hogy a múltból többet kell megőriznie, és a változásokra kevésbé nyitottnak lennie. E rugalmatlanságnak persze van számos hátránya is, viszont alkalmat és időt ad el lassabb életritmus kapcsolatok formálására. Kevesebb költözéssel<sup>21</sup> a kapcsolatok, a barátságok is tartósabbak és hosszabbak lehetnek.

Szuburbanizáció kordában tartására és a hagyományos városmag megmentésére a városkörnyék beépítésének korlátozása – az úgynevezett növekedési határok kijelölése lehet az egyik eszköz. Ezzel a szuburbanizációnak ha nem is az okát, de legalább a fő eszközét, az utak mindent elborító terjeszkedését lehet kordában tartani. Több hasonló jellegű próbálkozás volt az elmúlt évszázadban, amely többé-kevésbé a növekedési határokkal hasonló eszközökkel és célokkal próbálta a városok túlterjeszkedését lassítani, mint a zöld gyűrűk (például a Greater London Council rendezési terve 1944-45-ből). Ez az eljárás nagyon komplex megközelítést kíván, a szimpla korlátozás semmilyen eredményre sem vezet, mint több példa is bizonyítja, akár Budapest esetében is az 1960-1970-es években. Egyszerre kell elemezni, kezelni és összehangolni a város fejlődését meghatározó három nagy területet, azaz az igazgatást, a közlekedést és a gazdaságot. A növekedési határok kijelölése mögötti elgondolás elég egyszerű: a gazdasági növekedés miatt kialakuló fejlesztési nyomást a határ a belső területek felé irányítja, ahelyett, hogy a város környéki szuburbiára áramlana. A város környéki autópályák és feltáró utakra szánt pénzzel a tömegközlekedést kell támogatni. Az ilyen elgondolást évtizedek óta végigvivő közepes (milliónál kisebb) Portland (Oregon) esetében az eredmény: belvárosi áruházak, egészségesen fejlődő belvárosi bevásárló utcák, amelyek nem néhány központi kezdeményezés fenntartott világában vegetálnak; a városkörnyéken az egybefüggő szuburbia helyett elkülönülő kisvárosok és falvak. A városban, közepes városoktól Amerikában (és lassan Magyarországon is) szokatlan módon teljes élet élhető autó nélkül, vagy csupán családonként egy autóval. Az autóközlekedés korlátozását segíti elő, hogy az 1970-es évek közepén abbahagyták új belvárosi parkolóhelyek létesítését és új lakások, irodák létesítésénél sem kívánja meg az építési előírás létrehozásukat.

A város népsűrűsége megnőtt, hiszen ugyanakkora területen kell elhelyezni egy növekvő számú népességet. Ezzel az uralkodó lakásforma egyre inkább a sűrűbb, többlakásos formák felé tolódott. Az új lakások építésének helyszínéül megjelent a korábbi területek újrahaznosítása is: egyrészt a szóba jöhető területek szűkössége miatt, másrészt a belváros dzsentifikációja miatt a városmag közeli volt iparterületek népszerű befektetési célponttá váltak. Az új lakások majd 30 %-a barnamezős területen ment végbe az ezredforduló környékén.

Eredményes működő növekedési határok kijelöléséhez legnehezebb a politikai akaratot megteremteni. Szétforgácsolt kormányzati rendszerekben, mint az Egyesült Államok is, a különböző települések érdekei eltérőek: a belső város szeretné a növekedést magában tartani – és ezért jelentős forrásokat is mozgósít<sup>22</sup> –, de a környező tele-

21 Amerikában gyakori költözési ráta semmi esetre sem jellemző Magyarországra, inkább az ellentéte.

pülések is a növekedésben érdekeltek, és rendszerint az utóbbiak győznek, mivel nincsen olyan szereplő, amely a térséget egységként kezelve az utóbbiakat rászorítaná növekedésük megállítására, természetesen valamilyen ellenszolgáltatás fejében. Az állam (Portland esetében Oregon) nem a várost akarta megmenteni – ebben az esetben a környező települések ellenállásán a terv megbukott volna – hanem az egész nagyvárosi térséget, azaz a környező vidéket is, jelentős részben környezetvédelmi okokból. Valójában az állam vezetőinek fő céljuk nem is Portland városának megmentése volt, hanem a környező természeté, a város egyben maradása csak szerencsés mellékhatásként jelentkezett. A növekedési határ fő kiharcolói és fenntartói a város környéki farmerek és környezetvédők voltak, és nem a város vezetői. A növekedési határt életbe léptető progresszív republikánus kormányzó elsősorban környezetvédő volt, hasonlóan a terv támogatóihoz, akik csupán a városra gyakorolt pozitív hatás láttán váltak egyben városvédőkké is.

Más különleges feltételek is hozzájárultak Portland és Oregon sikeréhez. Egyrészt relatív kicsi, népessége mind etnikailag, mind politikailag homogén – nem-fehér ember még mindig ritkaság errefelé; emiatt könnyebben kezelhető a térség, a szabályokat nagyobb sikerrel lehet betartani. Elhelyezkedése nagyon is izolált, távol vannak a sűrűn lakott területek, mint Kalifornia vagy Seattle környéke, s az állam is ritkán lakott. Másrészt se nem túl gazdag, se nem túl szegény: sem gazdaságilag, sem politikailag nincs előtérben, nem jelentkezik ennél fogva olyan nagy súlyú szereplők, melyek saját egyéni igényeik szerint alakíthatnák át a város- és az állami politikát,<sup>23</sup> a bevándorlókat sem vonzza túlzottan e város.<sup>24</sup> Azonban a térség kultúrájára a nyugati parti eszmék, mint szellemi függetlenség, egyéni utak követése, környezetvédelem, erősen rányomták bélyegüket.

Szerző szerint Európa azért sikeresebb városainak megmentése terén, mivel a városok és egyéb települések jobban alá vannak rendelve a nemzetállamnak, azaz jobban kényszerítve vannak egységként tevékenykedni – ez a meglátás nyilvánvalóan nem igaz Magyarországra. Másik meglátása szerint Amerikában annyira erős a városellenesség, hogy városvédelem mögé nagyon nehéz fajsúlyos támogatást találni – sikeres városmentés valamilyen egyéb folyamat nem kívánt, de örömmel fogadott mellékhatásaként jelentkezhet.

Portland másik tanulsága az, hogy urbánus értelemben vett helyeket nem lehet terv alapján létrehozni, csak létező városi helyeket megőrizni, erősíteni vagy újjáépíteni; a meglévő épületek, utcaszerkezet felhasználásával való fejlesztés vezethet eredményre. A szerző sommás megállapítása szerint „[M]ég nem láttam második világháború után épült utcák és házak olyan gyűjteményét, amelynek koherens hely értéke lenne” (Marshall 2000: 165).

22 A második világháború után óriási, zömmel szövetségi összegek mentek el a városmagok megmentésére, elsősorban később sikertelenek bizonyuló rehabilitáció formájában.

23 Ez főképp a növekedési határok kialakításának időszakában volt igaz, manapság Portland az egyik leggyorsabban fejlődő régió az Egyesült Államokban. Viszont már a város, az állam, és a határok elfogadottsága is annyira megerősödött, hogy úgy tűnik, ellent tud állni e határok megszüntetésére irányuló nyomásnak.

24 Az észak-nyugati városok (Portland mellett Seattle például) sikerei mögött ez a tényező is megbúvik.



A városok bajaira gyógyírt kínáló mozgalmak egyik legújabb hajtása Amerikában az úgynevezett Új Urbanizmus (*New Urbanism*) építészeti mozgalom. Célja szerint e mozgalom azt igyekezik újra létrehozni, ami eltűnt a szuburbanizációval az emberek életéből. Ez pedig az intimitás, a biztonság és a közösség egymással összefüggő jelenségei. Képe az emberléptékű, otthonos és esztétikus házakból álló kisvárosé, a főterével, a közösségi élet központjával szolgáló templommal és „kocsmával”,<sup>25</sup> ahol mindenki mindenkit ismer. Az Új Városok mozgalom inkább esztétikai, mint sem városi gondokat megoldó kísérlet: céljuk szerint a korábbi – ez itt a 19. század második felétől a 20. század közepéig tartó időszakot jelöli – városiasság legjavát kívánja feléleszteni, amit szó szerint ért: a legsikeresebbnek ítélt épületeket, városközpontokat külsőben lemásolva, belsőben az aktuális igényeknek megfelelően kialakítva, a szuburboknál megszokott beépítésnél sűrűbben egy elmúlt időt próbál visszahozni. Ez a megközelítés a városépítészetben gyakori, a „tér határozza meg a tudatot” irányzatba tartozik, amely szerint egy térbeli forma alakítja ki a használatot, azaz a megfelelő térbeli forma kívánt életmódbeli és társadalmi hatással jár.<sup>26</sup> Ennyiben e mozgalom inkább rokonítható Camillo Sitte bécsi építész századfordulón vallott elképzeléseivel, aki szerint a modern nagyváros bajai az intimitástól való elszakadásból fakadnak, így a megoldás olyan korok, jelesül a középkor építészeti hagyományához való visszatérés, ahol ez még jelen volt. Az Új Urbanizmus a nevéől eltérően antiurbánus – egy olyan városkép él benne, ami sohasem volt, steril, kilúgozott, műanyag, aminek a valódi városokhoz vajmi kevés köze van.

A mozgalom által kínált megoldás kudarcát az okozza, hogy nem veszi figyelembe a városi élet gyökeresen megváltozott jellegét. A vásárlók az „átlag” szuburbán településeken megszokott lakásnagyságot és komfortot várják el, ami ellentmondásban van a megcélzott sűrűbb beépítéssel. Az utcára néző front, tornác miatt a megszokott, korábban az utcára nyíló, két-három autónyi garázs a ház mögé került, ami a kertet teszi használhatatlanná és a beállást meglehetősen nehézé. Az utcán kiépített járdát alig használják. A lemásolt kisvárosi főterek vagy főutcák, ha egyáltalán épülnek, csupán csak kirakatként funkcionálnak. Mindezek az ellentmondások eltörpülnek amellet, hogy míg a korábbi korok idealizált (amerikai) kisvárosai<sup>27</sup> alapvetően tömeg-, illetve gyalogos közlekedésre épültek, amely térbeli forma már anakronisztikus egy autóra épülő társadalom esetében. Hiába épülnek sűrűbben az Új Urbanizmus városai, jóval elmaradnak a gazdaságos tömegközlekedést lehetővé tevő szinttől.

A múlt építészeti formáihoz való éles visszakanyarodás, a modern elvetése egy másik jelenségre is figyelmeztet. A szerző sommás megállapítása szerint az elmúlt ötven évben semmi építészeti maradvány nem épült, mivel az építészet-művészet, hasonlóképpen más művészetekhez, elszakadt a nagyközönségtől, s már nem számára épít.

25 Hogy a „kocsmá” mennyire beépült közösségi centrumként az emberek gondolkodásába, példázza, hogy majd’ minden amerikai sorozatban (és az ezt példaképpül tartó európai variációkban is, mint a magyar *Barátok közt*) a közösségi élet színtere, a találkozóhely a valamilyen formájú kocsmá vagy kávézó, ami ilyen formában valójában sehol sem létezett, legkevésbé a szuburbokban.

26 Természetesen ebbe a körbe tartozik a Le Corbusier féle lakótelep-építészet, ami ugyancsak Howard kertvárosából nőtt ki némi Bauhausos kitéré után – hogy aztán a II. világháború utánra követői a legnagyobb ellenségek legyenek.

27 Mint például Charleston, Annapolis.

Marshall könyve széles íven mozgó kísérlet a modern városfejlődési folyamatok leírására. Egyrészt szintetizálni kívánja a politikum, városmenedzsment, közösség, civil társadalom fontosságát hangsúlyozó új városszociológia, illetve a gazdaság, közlekedés önszervező folyamatainak elsőbbségét hangsúlyozó „régí” városszociológia megközelítéseit. Másrészt az új jelenségeket nem valamely elképzelt aranykor felől, az újdonságokat gyanúval fogadva vizsgálja, hanem a mélyebb okaikat kutatva keres a gondokra lehetséges megoldási lehetőségeket, azzal a megjegyzéssel, hogy valódi megoldás nem létezik. Élesen elveti az elképzelt aranykorhoz visszakanyarodni igyekvő megoldásokat, lévén nem az okok, hanem a tünetek oldaláról keresik a megoldásokat; ugyanakkor határozottan elveti a drasztikus módszereket is, s a városstervezés, a városmenedzsment lehetőségeinek erősen korlátozott mivoltára hívja föl a figyelmet. Állítása szerint két központi jelenségből fakadnak a mai városok főbb gondjai: egyrészt a gazdasági szerkezetváltáshoz történő felemás alkalmazkodásból, másrészt a közösség eltűnése és az elidegenedés jelenségeiből, illetve az erre adott jobb-rosszabb válaszokból származóan jelennek meg negatív jelenségek.

### IRODALOM

- Fishman, R. (1987): *Bourgeois Utopias: The Rise and Fall of Suburbia*. New York: Basic Books.
- Frieden, B.J.– Sagalyn, L.B. (1989): *Downtown, Inc.: How America Rebuilds Cities*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Gans, H. (1968): *People and Plans, Essays on Urban Problems and Solutions*. New York, N.Y.: Basic Books.
- Garreau, J. (1991): *Edge City*. New York, N.Y.: Doubleday.
- Gottdiener, M.–Hutchinson, R. (2006): *The New Urban Sociology*. Boulder, Col.: Westview Press.
- Hall, P. (1988a): *Cities in Civilization*. New York, N.Y.: Pantheon Books.
- Hall, P. (1988b): *Cities of Tomorrow*. Oxford: Blackwell.
- Moses, R. (1956): *Working for the People*. New York, N.Y.: Harper & Brothers.
- Park, R.E.–Burgess, E.W.–McKenzie, R.D. (1967): *The City*. Chicago, Il.: The University of Chicago Press.
- Sassen, S. (1991): *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Savage, M.–Warde, A.–Ward, K. (2003): *Urban Sociology, Capitalism and Modernity*. New York, N.Y.: Palgrave Macmillan.

## KITEKINTÉS

*“Napjainkra gyökeresen megváltozott az állam forráselosztási rendszere. A korábbi juttatási szisztémák helyébe egyre inkább a versenyztetési kényszerek lépnek be, azaz az intézményi-szervezeti szféra szereplői nem automatizmusok útján jutnak fejlesztési lehetőségekhez, hanem pályázati versenyben nyerhetik el a legkülönbözőbb projektek keretében felkínált forrásokat. A változások közül kiemelendő, hogy mindez lényegesen átalakítja a szereplők működési stratégiáját, illetve hogy kitermel egy új munkamegosztási szegmenst is. Ez utóbbiakra kívánjuk felhívni a figyelmet a Magyar Szociológiai Társaság 2005. konferenciájából válogatott két előadással.*

*A szerkesztőség”*

### PROJEKTFINANSZÍROZÁS A FELSŐOKTATÁSBAN

POLÓNYI István

Debreceni Egyetem, Közgazdaságtudományi Kar  
H-4028 Debrecen, Kassai út 26.; e-mail: istvan.polonyi@econ.unideb.hu

Ebben az írásban<sup>1</sup> a nagyiparrá váló felsőoktatás néhány oktatásgazdasági jellemzőjét igyekszem bemutatni, s ezen jellemzőknek a felsőoktatásra való visszahatását, amelynek nyomán a humboldti egyetem még megmaradt néhány vélt, vagy valós értéke is szétfoslani látszik. Továbbá ennek kapcsán kitekintek a kutatásfinanszírozás néhány újabb sajátosságára is.

#### A FELSŐOKTATÁS TÖMEGESEDÉSE – EGYRE TÖBBET EGYRE KEVESEBBÉRT

A felsőoktatás tömegesedése – amely a fejlett országokban a 60-as években kezdődött – nálunk a rendszerváltást követően indult meg, s az elmúlt tizenöt év alatt behozta a késői indulásból adódott lemaradást. Mára a hazai felsőoktatás is, mint a fejlett világ minden országában nagyiparrá, pontosabban nagy szolgáltatássá vált. 2005-ben közel félmillió hallgató – ezen belül mintegy negyed millió nappali tagozatos – jár a hazai felsőoktatás intézményeibe, ahol közel 25 ezer oktató, és mintegy 30 ezer egyéb alkalmazott dolgozik.

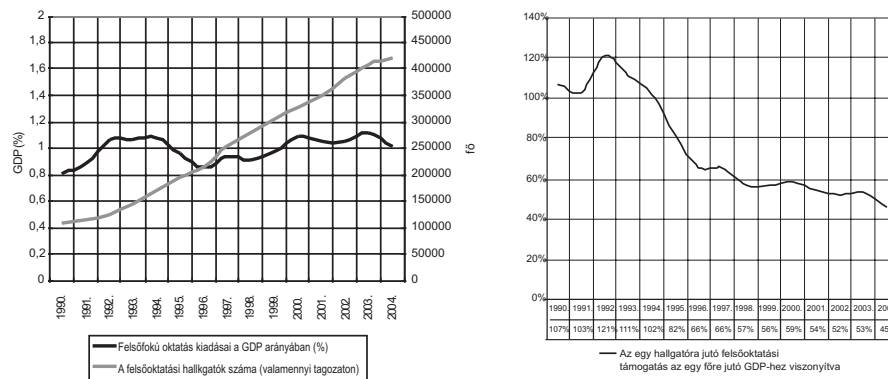
De nem csak a felsőoktatási hallgatók arányában értük utol a fejlett országokat, hanem a felsőoktatás finanszírozás módszereiben is. Ugyanis miközben a 90-es évek mintegy százszázalékos hallgatólétszáma mára ötszörösére növekedett, a felsőoktatás kiadásai és állami támogatása a GDP arányában lényegében nem változtak.

<sup>1</sup> Az írás annak az előadásnak a szerkesztett változata, amelyet a szerző a Magyar Szociológiai Társaság Konferenciáján mondott el 2005. november 15-én.

Az oktatás fajlagosan tehát olcsóbb lett, azaz az egy hallgatóra jutó kiadások csökkentek, ami több tényező eredménye.

Az egyik tényező a képzési szerkezet változása. A felsőoktatás kiterjedése ugyanis alapvetően az olcsó, kis képzési költségigényű szakok - bölcsész, jogász, közgazdász, pedagógus – létszámának kibővülésével, s a drágább szakok - orvos, agrár, mérnök, természettudományi – szakok létszámának szinten maradásával, vagy lassabb létszámnövekedésével következett be.

A költségsökkenést eredményező másik képzési szerkezetváltozás a rövidebb oktatási idejű, s olcsóbb képzések – a nálunk AIFSZ-nek, vagy FSZ-nek nevezett felsőfokú posztsekundér, valamint a főiskolai szakok – létszámának jelentősebb növekedése, s a hosszabb, egyetemi szakok létszámának stagnálása.



I. ábra A hallgatólétszám és a felsőoktatási kiadások változása Magyarországon, valamint az egy hallgatóra vetített kiadás aránya az egy főre jutó GDP-hez képest, 1990–2004

Az alacsonyabb fajlagos oktatási költségek felé történő elmozdulás egy további oka az oktatás szervezési jellemzőinek radikális átalakulása. A 20. század közepén a felsőoktatási képzést kötött órarend, magas óraszámok, magas gyakorlati képzési arány jellemzi. A század végére viszont általánossá válik az egyéni tanulásra és kreditrendszerre, a korábrinál jelentősen alacsonyabb kontaktóraszámra, s meghatározóan előadásokból építkező képzés.

Ezek a szerkezeti változások részben annak a következményei, hogy az egyre nagyobb létszámok képzésével nem tartott lépést a felsőoktatás tárgyi és személyi feltételrendszere, továbbá az állam finanszírozási rendszere is radikálisan átalakult.

## A FINANSZÍROZÁS MÓDSZEREI

Az oktatás finanszírozásának tisztán piaci formája az egyén teherviselése. A képzés közvetlen és közvetett költségeit az egyén vagy a szülő – esetleg más hozzátartozó – viseli munkajövedelméből vagy más jövedelmeiből, ill. megtakarításaiból. A társa-

dalom az iskolakötelezettség alatt elvárja a szülői, eltartói teherviselést. Az ezt követő oktatási részvétel költségeinek viselésében azonban eltérőek egyes országok szokásai. Az országok túlnyomó többségében általánosan elvárt a gyermek egy bizonyos életkoráig a tanulmányaival járó költségekhez történő szülői hozzájárulás. Ugyanakkor ez a hozzájárulás alapvetően összefügg a szülő, eltartó anyagi helyzetével, az ország gazdasági fejlettségével és a társadalmi szokásokkal. Minél gazdagabb egy család annál hosszabb ideig tudja és szokta finanszírozni a gyermeke tanulását. És minél gazdagabb, fejlettebb egy ország, annál több ilyen család, eltartó van.

A legtöbb ország hozzájárul az egyén oktatási költségeinek viseléséhez. Ennek aránya általában annál nagyobb, minél alacsonyabb iskolaszintről van szó. (De ez az iskola előtti ellátásra – az óvodára – nem feltétlenül igaz.) Az alapfokú oktatás és az alsó középfokú oktatás szinte minden országban államilag erősen támogatott. A felső középfok és a felsőoktatás valamivel alacsonyabb arányban, de ugyancsak támogatott a fejlett országokban a felnövekvő nemzedék esetében.

Az oktatás állami támogatásának két fő módszere a közvetlen és a közvetett finanszírozás.

A közvetett finanszírozás azt jelenti, hogy nem az oktatási intézményeket finanszírozza az állam, hanem a tanulókat. Így az intézmények működésének alapvető forrása a tandíj. (Emellett egyéb fontos források, például a kutatási megrendelések és pályázatok, valamint, az adományok, stb.)

Az állam a tanulók, illetve hallgatók tanulmányi kiadásainak finanszírozásához többféle módon járulhat hozzá. Az egyik közismert módja az ösztöndíjak folyósítása, a másik a diákhitelzés.<sup>2</sup> Inkább a szakirodalomból, mint a gyakorlatból ismert támogatási forma a voucherrel (oktatási utalvánnyal)<sup>3</sup> történő finanszírozás.

Végül az oktatás állami támogatásának lehet az a formája, hogy a tandíjat, illetve egyéb oktatási kiadásokat a személyi jövedelemadóban kedvezményezik. (Ezt a módszert inkább a felnőttképzésben használják.)

A közvetett finanszírozás egyik előnye az, hogy költségmentesítéssel jár, miután nem az adókon keresztül történik a pénzfolyósítás. További előnye, hogy ösztönzi a közvetlen egyéni, szülői hozzájárulás növekedését (Friedman–Friedman 1998: 165). Legfontosabb előnye azonban az, hogy az oktatási szolgáltatók között verseny alakul ki, ami mind a minőséget, mind a hatékonyságot előmozdítja. Mindezen előnyei ellenére az európai fejlett országok oktatási rendszereinek finanszírozásában csak korlátozottan alkalmazzák.

Az oktatás közvetlen finanszírozása esetében az állami támogatást közvetlenül az intézmény kapja. Ennek több formája létezik.

Általánosan alkalmazott, hagyományos módszer az intézményfinanszírozás. Ez a feladatok ellátásához szükséges, elvileg normázott, gyakorlatilag kialakított és engedélyezett inputok költségeit (személyzet, bér, eszközök, stb.) fedezi. (Gyakran inputfinanszírozásnak is nevezik). Ennek finomított változata a „zéróalapú” költségvetési

2 Az oktatási hitelrendszerek nagyobbik része tulajdonképpen kvázi hitelrendszer – azaz lényegében az állam által működtetett, fenntartott (gyakran a pénzintézetektől intézményileg is elkülönült) rendszer. Ennek okainak elemzése messze vezetne – nyilvánvalóan összefügg a tőkepiaci tökéletlenségekkel (lásd erről pl. Friedman–Friedman 1998).

3 Az oktatási utalvánnyal történő oktatás finanszírozás legismertebb teóriáját Milton Friedman írja le (Friedman–Friedman 1998). De több más szerző is foglalkozik vele (pl.: Atkinson 1998).

tervezés, amelynek lényege az, hogy az intézmények évről-évre megindokolják („nulláról építik fel”) minden költségvetési tételüket.<sup>4</sup>

Az intézményfinanszírozás alapproblémája az, hogy az intézményi teljesítmények, eredmények, a szolgáltatási minőség, valamint a támogatás között nincs összefüggés. A finanszírozás ugyanis vagy a kialakított inputok alapján, vagy az előző évi költségvetés alapján történik, és nincs köze ahhoz, hogy a finanszírozott feladat végrehajtása mennyire eredményes, mennyire hatékony.

Ezt próbálja pótolni a normatív finanszírozás, amikor néhány jól mérhető teljesítménymutató (elsősorban a hallgatólétszám) és néhány (összevont szakirányra vonatkozó) normatíva alapján határozzák meg az állami támogatás összegét. Ennek egyik változata, amikor a finanszírozás egyetlen normatívával történik.

A normatív finanszírozás másik módja a képletek formájában<sup>5</sup> kiszámított támogatás. Az OECD-országok jelentős részében ilyen finanszírozással találkozhatunk, és ezt vezették be hazánkban is a közelmúltban.

A pályázati projektfinszírozást kiegészítő módszerként alkalmazzák főleg a kutatás, illetve a fejlesztés területén, valamint speciális feladatoknál. A pályázati kutatásfinanszírozásnál nem az árvettség a cél, hanem az, hogy a rendelkezésre álló forráskeretből a tudományosan, szakmailag legígéretesebb kutatások valósuljanak meg.

A pályázati finanszírozás másik formája, amikor a finanszírozó a szolgáltatást vállaló felsőoktatási intézményeket árvettség alapján bízza meg a feladattal.

További létező módszer az egyszerű, verseny nélküli, alku vagy alku nélkül kötött, illetve az elszámolás alapján történő finanszírozás.

A kvázi-piaci finanszírozás – mint amilyen a fejkvóta alapján történő ill. képlet szerinti finanszírozás – csak a versenyt képes a szereplők felé közvetíteni, a vevői szuverenitás más elemeit nem. Tehát az a tanuló, akinek tandíja helyett az állam fejkvótával támogatja az intézményt, vagy a beteg, aki helyett az Egészségbiztosító fizet, nem gazdája a pénznek. Nem gazdája, így nem érzi annak valódi értékét. Nem tud a pénz visszatartásával vagy visszakövetelésével szankcionálni (a fejkvóta elmaradását csak úgy tudja elérni, ha kimarad, ami őt is bünteti).

A közvetett finanszírozás, amikor az állam a tanulót finanszírozza – ösztöndíjjal vagy hitellel – a szuverenitás ezen elemeit is érvényesíti. A voucher pedig csak részben, mivel a pénz értékét az a forma sem tudja közvetíteni.

Az oktatásfinanszírozás formáinak fejlődését az elmúlt évtizedekben az jellemezte, hogy az államok igyekeztek a piacot szimulálni és ezzel biztosítani, hogy a szolgáltatást igénybe vevők választásai, követelményei, és érdekei valamennyire érvényesüljenek.

4 Gyakorlatilag ahol bevezették, ott mára lassan elhalt. Mint Osborne és Gaebler írja: „/.../ a gyakorlatban túlzottan időigényesnek és túl sok papírmunkát igénylőnek bizonyult. Ugyanakkor a vezetők túllentül is könnyen tudták manipulálni a rendszert. A legtöbb helyen ez a rendszer önsúlyánál fogva halt el” (Osborne – Gaebler 1994: 129).

5 Gyakran az egyszerű normatív finanszírozást is a képlet szerinti finanszírozásba sorolják, hiszen a leg-egyszerűbb képlet az egy hallgatóra eső átlagos költség, illetve támogatás. Azonban a képlet szerinti finanszírozások egyik fontos jellemzője éppen az, hogy általában a tényleges hallgatólétszám nem szerepel a teljesítménymutatók között, hanem általában valamilyen számított létszámmal dolgoznak, amelyek olyan oktatáspolitikai szempontokat érvényesítenek, mint az elvárható végzési idő, vagy az elvárható lemorzsolódási arány, stb.

## A FINANSZÍROZÁS-VÁLTÁS KÖVETKEZMÉNYEI

A fejlett világban a 80-as évektől, nálunk pedig részint a rendszerváltást követően részint kicsit később az államháztartási reformmal (népszerű nevén a Bokros-csomaggal) került bevezetésre az oktatásban a teljesítményarányos finanszírozás.

A felsőoktatásban bevezetett teljesítményarányos finanszírozás lényege az volt, hogy az intézmény támogatása a legfontosabb teljesítménymutató, a hallgatólétszáma alapján történt. A teljesítményarányos finanszírozás fontos szervezeti vonzata a részleges gazdálkodási autonómia. A gazdasági autonómia azért szükségszerű velejárója a teljesítményfinanszírozásnak, mert a teljesítményváltozás nyomán változó támogatás következtében jelentkező foglalkoztatási, és gazdálkodási problémák megoldását helyi szinten, saját hatáskörbe kell utalni.

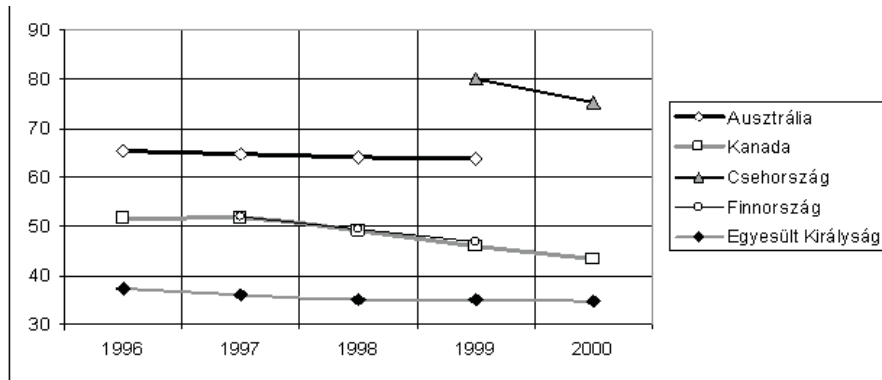
A felsőoktatási intézményekben folyó oktatás teljesítményfinanszírozásának bevezetésével párhuzamosan terjedt el a kutatás projektszerű finanszírozása.

A kutatás projektf finanszírozásának első hazai megjelenése is a rendszerváltás időszakára esik, amikor mind az MTA, mind az oktatási minisztérium (akkor MKM) kezdi a kutatási és fejlesztési pénzeket pályázati elveken elosztani. Ilyen volt például a FEFA, azaz a Felzárkózás az Európai Felsőoktatáshoz Alap, amelyet a Világban felsőoktatás-fejlesztési célú hiteléből, s annak magyar hozzájárulásából hoztak létre 1991-ben.<sup>6</sup>

A 90-es évek közepére a hazai felsőoktatás finanszírozásának két meghatározó eleme: részint a teljesítményarányos (vagy normatív) képzésfinanszírozás, amely az intézmények alapvető inputja azaz a tanulólétszáma alapján történik – ennek alapján kiszámított globális költségvetési támogatást kapnak, amelynek felhasználásáról többé-kevésbé szabadon döntenek. Részint pedig a projektszerű kutatás- és fejlesztésfinanszírozás, amelyet az intézmények illetve kollektívák, egyének meghatározott feladatokra, projektekre kapják, s ahol a feladatokat és pénzfelhasználást szigorúan kontrollálja a forrás folyósítója.

A projektf finanszírozás aránya országonként meglehetősen különböző, van ahol 50% felett van (pl. Ausztrália), van ahol 30 és 50% között (pl. Finnország, Egyesült Királyság). A hazai gyakorlatban a 2000-es évek elején a felsőoktatás kiadásainak nagyjából 20-25%-a projektf finanszírozás. Ugyanakkor, ha csak a felsőoktatásban folyó kutatásokat nézzük, akkor azoknak ma már majdnem teljes egésze az.

6 A felsőoktatási és az idegen nyelvi részprogramokra jutó hitelösszeg 1991–1994 időszakra összesen 66 millió dollár, amelyhez mintegy 5,5 milliárd forint hazai hozzájárulás kapcsolódott.



2. ábra Az intézményi- és versenyforrások arányának alakulása az egyetemeken

Forrás: OECD Science, Technology and Industry Outlook 2002.

## AZ EGYETEMEK FEJLŐDÉSI JELLEMZŐI AZ EZREDFORDULÓN – BÚCSÚ AZ AUTONÓMIÁTÓL

„Egészen a napóleoni és humboldti reformok bevezetéséig az európai egyetemek lényegében megőrizték, ha nem is „feudális”, de legalább rendies, korporatív és felekezeti (sőt olykor egyenesen „skolasztikus”) jellegüket” (Tóth 2001). A 18-19. század fordulóján a felvilágosodás és az ipari forradalom, és nem utolsósorban a nagy társadalmi forradalmak az addig zárt világú, szigorúan szabályozott egyetemek radikális átalakulását is magával hozta. A Humboldt testvérek nevéhez fűződik a Berliini Egyetem, s nyomában az európai, majd brit és amerikai egyetemek megújítása, megújulása. Ennek a megújulásnak a lényege például a “specializáció” és a “professzionalizáció” folyamatainak kibontakozása, valamint a különféle tudományágak “differenciálódásának”, “autonomizálódásának” és “institucionalizálódásának” jelensége. Ez utóbbival rendszerint együtt jár bonyolult diszciplináris hierarchiák megjelenése és az egyes tudományágak közötti versengés kiéleződése; a szó modern értelmében vett egyetemi karok kialakulása és az egyes fakultások, illetve univerzitások közötti erőviszonyok gyakori átrendeződése stb. Végül az oktatás- és kutatásmo- dernizáció fontos részfolyamatának tekinthető az is, hogy az “európai egyetem” nemcsak a felsőfokú oktatásban, hanem a tudományos kutatásban is kulcsszerepet játszó intézménnyé alakult át; a modern egyetemeken folyó rendszeres tudományos tevékenységen belül pedig világosan elkülönültek egymástól a természettudományok, a társadalomtudományok és a kultúrtudományok, valamint az alap kutatás és az alkalmazott kutatás stb. (Tóth 2001).

A humboldti egyetem-modellt tehát a mára klasszikussá vált kari tagozódás, s a karok, tanszékek, a professzorok, illetve vezető oktatók körül kialakult kiskollektívák viszonylag nagyfokú önállósága jellemzi. Ebben a modellben a meghatározó motiváció az akadémiai reputáció, a tudományos elismertség.



A humboldti egyetem-modell azután a 20. század hatvanas éveinek vége felé válságba jutott. A válságnak több oka van, részint a felsőoktatás tömegesedése, részint a tudományos, technikai fejlődés felgyorsulása, s persze az egyre jelentősebb állami presszió a gazdasággal való kapcsolatok kiépítésére, a „tudományos elefántcsonttoronyok” felszámolására.<sup>7</sup> Ezt a válságot azután elmélyítette a 70-es évek közepén, az olajárrobbanás nyomán kialakult gazdasági válság, amelynek nyomán a jóléti államokban csökkent az állam újraelosztó szerepe, s radikálisan átalakult a közösségi finanszírozás.

Ennek, a felsőoktatást is érintő leglényegesebb eleme részint a finanszírozás teljesítménymutatókhoz való kötése, az intézmények bevételszerző tevékenységének ösztönzése, és ezzel együtt az intézményi szintű gazdálkodási önállóság és felelősség növelése.

Ebben az új társadalmi, gazdasági környezetben átalakul az egyetem motivációs rendszere. Az egyetemek társadalmi gazdasági integrálódását a korábbi szinte kizárólagos tudományosság helyett egy hármas erőter határozta meg:<sup>8</sup> a klasszikus akadémiai reputáció (tudományosság), a bürokratikus koordináció (állami utasítások, szabályozások) és a piac.<sup>9</sup>

Ennek nyomán az egyetemeket, s az egyetemek meghatározó szereplőit – a karokat, tanszékeket, professzorokat és oktatói, kutatói kisközösségeket – ez a hármas erőter mozgatja: a tudományos elismertség, a bürokratikus utasítások és a piacról szerezhető bevételek.

A nagy projektek megjelenése és a projektfinanszírozás válságba sodorják a maradék humboldti értékeket. A karok, tanszékek, professzorok, kiskollektívák laza szövetségéből álló egyetem a közfinanszírozási és intézményi reformok nyomán rákényszerül arra, hogy oktatóinak kutató, fejlesztő és szolgáltató tevékenységét integrálja. Az integrálás alatt itt azt értem, hogy ezen innovációk hasznából, a szolgáltatások bevételeiből részesedést kell adni az egyetem egészének fenntartásához, fejlesztéséhez. Ez az integráció kezdetben csak szabályozást jelent. És vitákat. Vitákat, a kutatást, fejlesztést és szolgáltatást végző, és ezzel bevételt – s vele persze többletjövedelmet – szerző oktatók, kutatók és az ilyen tevékenységet (szakmájuk, művelt diszciplínájuk, alap kutatási elkötelezettségük, vagy csak egyszerűen érdektelenségük miatt) nem végzők között.

Vitákat továbbá az egyetemvezetés, a kari vezetés és az ilyen tevékenységet folytatók között az infrastruktúra, a szellemi háttér és az egyetemi imázs használatának bérleti díjáról, a kutatási eredmények, az innovációk tulajdonjogáról, és így tovább. Később azonban a közfinanszírozás átalakulása nyomán az egyetemek egyre inkább rákényszerülnek ezeknek a bevételeknek a növelésére, és egyben felismerik azt, hogy ezt a feltételek biztosításával, szervezéssel, infrastruktúra- és információbiztosítással, azaz kiegészítő és kiszolgáló szolgáltatások garantálásával, s nem utolsósorban a kutatást, fejlesztést, innovációt végzőknek az egyetemhez kötésével, a kölcsönös érdekelt-

7 Lásd ez utóbbiról például Vörös 1987.

8 Lásd Clark 1983.

9 Ennek a három integráló erőnek az eltérő nagysága alapján lehet a 20. század közepének egyetemi modelljeit csoportosítani: a brit modell (amelyben a főhatalom az akadémiai oligarchia kezében van, nincs verseny és nincs állami kontroll), a kontinentális európai modell (az állam finanszíroz és kontrollál, nincs verseny), valamint az amerikai modell (nem értelmezhető az állami kontroll, a piaci verseny a fő mozgatórugó). Lásd erről Hrubos 2000, 2004.

ség megteremtésével tudják elérni. Ebben persze szerepet játszik az is, hogy különböző okokból egyre nagyobb szerepet kapnak az egyetemek ilyen irányú tevékenységében az állami nagy fejlesztési programok, amelyek már nem végezhetők el egy-egy professzor kiskollektívájával, hanem az egész kar, sőt egyes esetekben több kar, és több más szereplő összefogásával valósíthatók csak meg. Más oldalról az egyetem vezetésében is egyre nagyobb szerepet kapnak az ilyen tevékenységben érdekelt professzorok is. A folyamat végeredménye: a klasszikus egyetem részben vagy egészében gazdálkodó egyetemmé alakul.<sup>10</sup>

Természetesen a felsőoktatási intézmények fejlődése sokszínű, vannak, maradtak tradicionális kutató egyetemek, és vannak új típusú gazdálkodó vagy szolgáltató egyetemek. És léteznek olyan egyetemek, amelyek a fejlesztések, projektek megvalósítására gazdálkodási szemléletű és érdekeltségű szervezeteket hoztak létre, miközben ők maguk megmaradtak sok tekintetben tradicionális egyetemnek.

A tradicionális kutató egyetemet a karok, tanszékek, a vezető oktatók körül kialakult kiskollektívák viszonylag nagyfokú önállósága miatt a kutatások tervezése és szervezése decentralizáltan történik. A kutatások témáit a vezető oktatók érdeklődése határozza meg. A kutatási témák kiválasztásánál alapvetően akadémiai és diszciplináris szempontok döntenek, nem játszik szerepet a hasznosíthatóság. A kutatások forrásait a tudományos reputációt értékelő pályázatokon, vagy informális, szakmai kapcsolataik segítségével biztosítják. Az egyetem akadémiai teljesítménye ezen vezető oktatók, ill. kiskollektívák teljesítményének összegeként értelmezhető.

A gazdálkodó, vagy szolgáltató egyetemeken a kutatások, fejlesztések, az innováció tervezése, irányítása, a szerződéskötés központilag történik. „A „főhatalom” a professzorok, professzori testületek, az akadémiai stáb kezéből kicsúszik, és átkerül az adminisztratív stábhhoz, az egyetemi menedzserekhez.”<sup>11</sup> A kutatási, fejlesztési, innovációs témák megválasztása során meghatározó szerepet játszik a hasznosíthatóság, a bevételszerzés.

A szolgáltató egyetemek egyik legradikálisabb fajtája a vállalkozói egyetem.<sup>12</sup> Ennek legfontosabb jellemzői:

- a vállalkozói egyetem erős és professzionális menedzsmentet épít ki;
- létrehozza az ún. fejlesztő perifériákat;
- a finanszírozás diverzifikált, különböző jellegű forrásokból származnak a bevételek;
- erős és stimulált akadémiai háttérrel rendelkezik;
- az egyetem egészét áthatja a vállalkozói kultúra (Hrubos 2004).

Az egyetemek tehát nagyüzemekké kezdenek válni, mind az oktatási, mind a kutatási, fejlesztési, innovációs tevékenységüket tekintve, s ez a „nagyüzemesedés” magával hozza a professzori, kisközösségi autonómia beszűkülését, az egyetem, mint nagyvállalat gazdaságilag racionális, menedzserszemponturnak irányítását. Miközben

10 „A felsőoktatási intézmények átalakulása gazdálkodó szervezetekké komoly megrázkódtatást jelentett az akadémiai és az adminisztratív stáb életében egyaránt. A vezető testületeknek, a gazdálkodásért felelős részlegeknek új működési filozófiát kellett elsajátítaniuk, új szemléletet és technikákat kellett bevezetniük. Olyan menedzser típusú vezetőket igényelnek a most hirtelen tornyosuló feladatok, akik az akadémiai és üzleti szemléletet egyaránt magukénak mondhatják.” (Hrubos 2004: 11) Lásd még Barakonyi 2000.

11 Lásd Hrubos 2004:13, illetve Hrubos hivatkozása alapján Tjeldvoll 1996, 1997.

12 Lásd Clark 1998.

gazdasági autonómiájuk vállalatszerű lesz, kisközösségeinek autonómiája csökken, (az is vállalativá válik).

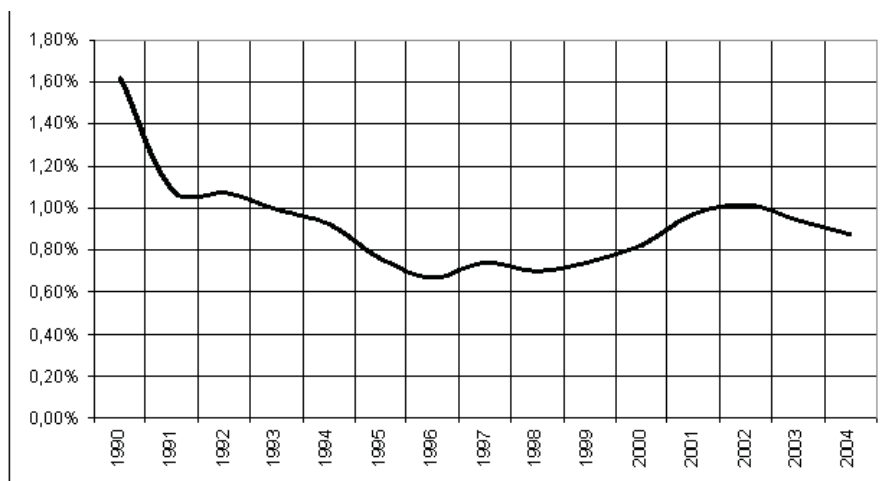
A korábbi felsőoktatási törvény (és az államháztartási törvény) előírásai meghatározóan a hagyományos humboldti jellegű egyetem működésének feltételeit írták le. Az új felsőoktatási törvény viszont kaput nyit a gazdálkodó egyetem kialakulása előtt. De ennél többről is szó van. A törvénytervezet a humboldti egyetemi modell átalakítását is ki szeretné kényszeríteni. Az egyetem hagyományos szervezeti egységeinek – a karoknak, tanszékeknek – a szerepe jól kitapinthatóan háttérbe szorul, továbbá a humboldti egyetem működését meghatározó professzorok, professzori testületek jelentősége egyértelműen csökken, s nagyobb súlyt kapnak az egyetemi fejlesztési, gazdálkodási döntésekben a – nem elsősorban professzori képviseletre épülő – gazdasági igazgatási (irányító) testületek.

### A KUTATÁSFINANSZÍROZÁS ÁTALAKULÁSA

- A projekt egyik legelfogadottabb definíciója szerint „a projekt egy olyan
- egyedi folyamatrendszer, amely kezelési és befejezési időpontokkal megjelölt,
  - specifikus követelményeknek – határidő, költség, erőforrás – megfelelő célkitűzés elérése érdekében vállalt,
  - koordinált és kontrollált tevékenységek csoportja.” (ISO 8402, 1994)

A felsőoktatás vállalkozási körébe tartozó hazai kutatási, és fejlesztési pályázatok jellemzői az elmúlt időszakban jelentős változáson mentek keresztül.

Az egyik szembevetendő jelenség a kutatási, fejlesztési ráfordításoknak – a 90-es évek legelejéhez viszonyított – csökkenése, amit a 2000-es évek legelején némi növekedés követett. A kutatás-fejlesztés és azon belül a felsőoktatási kutatások ráfordításainak a GDP-hez viszonyított aránya a 2002-es csúcstól lassan csúszik lefelé. 2004-ben 0,89% volt.



3. ábra K+F ráfordítások a GDP arányában Magyarországon 1990–2004

Az Eurostat adatai szerint 2004-ben az EU hazai össztermékének (GDP) 1,9 százalékát költötte kutatás-fejlesztésre, az egy évvel korábbi 1,92 százalék után. Az Egyesült Államok 2003-ban saját GDP-je 2,59 százalékát, Japán 3,15 százalékát költötte kutatás-fejlesztésre. Kína csak 1,31 százalékot. Reálértéken a 2001-2004 időszakban az EU jelenlegi 25 tagországában az éves átlagos növekedés 1,3 százalék volt. Az Egyesült Államokban a 2001-2003 időszakban 0,1 százalékkal csökkent, Japánban 1,8 százalékkal nőtt a kutatás-fejlesztésre fordított összeg.<sup>13</sup>

Legkevesebb a K+F ráfordítás a GDP arányában Málta (0,29%), Ciprus (0,37%), Lettország (0,42%) és Szlovákia (0,53%) esetében, a legmagasabb Svédországban (3,74%), Finnországban (3,51%), Dániában (2,63%), Németországban (2,49%) és Ausztriában (2,26%). A 25 EU tagország átlaga 1,9%.<sup>14</sup>

Az üzleti szféra részvétele a kutatás-fejlesztésben 2003-ban Luxemburgban volt a legnagyobb arányú (80%), majd Finnország (70%), Németország (66%), Svédország (65%) és Dánia (61%) következik. Legalacsonyabb Litvániában (17%), Máltán (19%) és Cipruson (20%). Magyarországon ez az arány 30,7% volt. A 25 EU tagország átlaga 54,3%.<sup>15</sup>

Az adatok értékelésekor figyelemmel kell arra lenni, hogy az Európai Unió 2000-ben megfogalmazott Lisszaboni stratégiája<sup>16</sup> azt a célt fogalmazza meg, hogy 2010-ig az EU-ban a GDP 3%-ára kell emelni a K+F mértékét, s ennek kétharmad része az üzleti szférából kell származzon.

A hazai kutatás-fejlesztési ráfordítások tehát az Európai Unió országait tekintve nagyjából a középmezőnyben helyezkedik el. Sőt, ha a K+F állami támogatásainak a GDP-hez viszonyított arányát vizsgáljuk, akkor kiderül, hogy kedvezőbb az ország helyzete. Ugyanis 2004-ben Magyarországon az állam K+F kiadásai a GDP-hez viszonyítva 0,62%-ot tettek ki, miközben Japánban 0,8%-ot, az USA-ban 1%-ot. Tehát a hazai K+F ráfordítások tekintetében az üzleti szféra részvételének alacsony aránya az igazi gond.

Ezzel együtt jól látható, hogy a kutatás-fejlesztés állami kiadásai a GDP-hez viszonyítva – ha nem is jelentős mértékben, de – csökkentek. Hasonló tendenciát lehet tapasztalni a legjelentősebb hazai kutatási alap, az OTKA kiadásainak alakulását tekintve is.

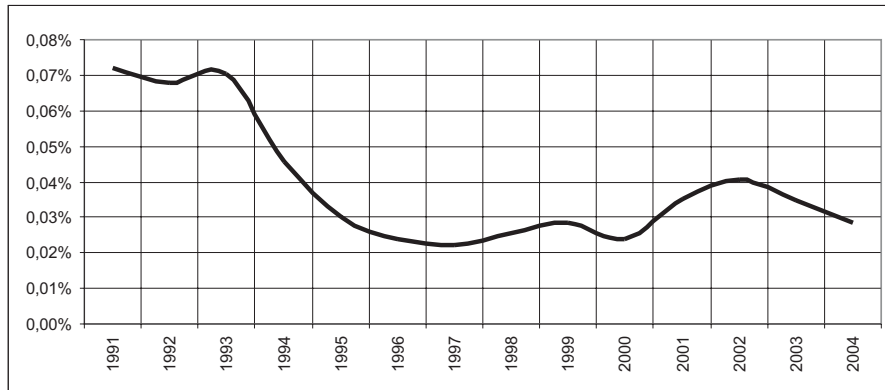
13 Forrás: Eurostat New Release 156/2005.

[http://epp.eurostat.ec.eu.int/pls/portal/docs/PAGE/PGP\\_PRD\\_CAT\\_PREREL/PGE\\_CAT\\_PREREL\\_YEAR\\_2005/PGE\\_CAT\\_PREREL\\_YEAR\\_2005\\_MONTH\\_12/9-06122005-EN-AP.PDF](http://epp.eurostat.ec.eu.int/pls/portal/docs/PAGE/PGP_PRD_CAT_PREREL/PGE_CAT_PREREL_YEAR_2005/PGE_CAT_PREREL_YEAR_2005_MONTH_12/9-06122005-EN-AP.PDF)

14 Forrás: Eurostat New Release 156/2005

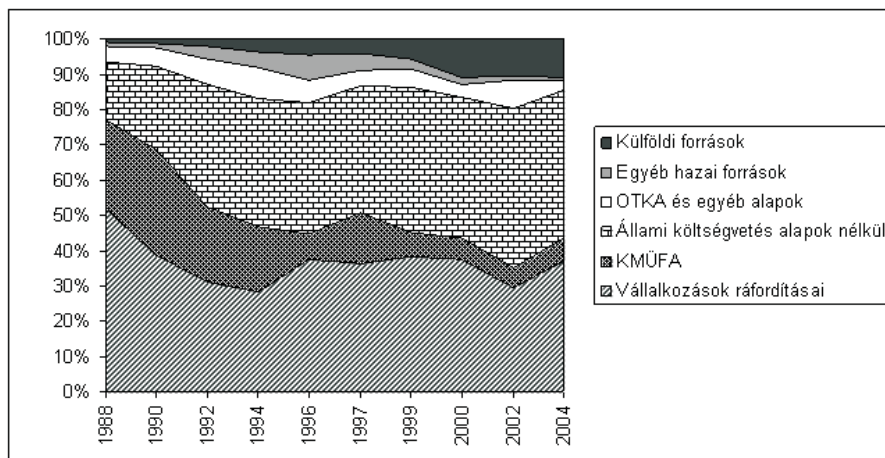
15 Forrás: uo.

16 Az Európai Unió 2000 márciusában a Lisszabonban összehívott csúcstalálkozón fogadta el *Foglalkoztatás, gazdasági reform és szociális kohézió - úton egy európai alapú innováció és tudás felé* címmel az azóta Lisszaboni Stratégia néven emlegetett dokumentumot. A dokumentum legfontosabb, azóta sajnos csak közhellyé, s nem valósággá vált célkitűzése szerint az Uniót egy évtizeden belül, tehát 2010-ig a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává kell tenni, mely több és jobb munkahely teremtésével és nagyobb szociális kohézióval képessé válik a növekedés fenntartására. A Lisszabonban részletesen megfogalmazott közösségi szándékok értelmében az Uniónak több alapvető tényezőcsoportra kell összpontosítania. Ezek: az oktatásra-képzésre, a kutatásokra, a tudományra fordított befektetések növelése; az európai cégek versenyképességét, illetve a belső piac működését javító intézkedések; az oktatás, a képzés és a foglalkoztatás összehangolt erősítése, s ennek részeként az új információk technológiák hasznosítása.



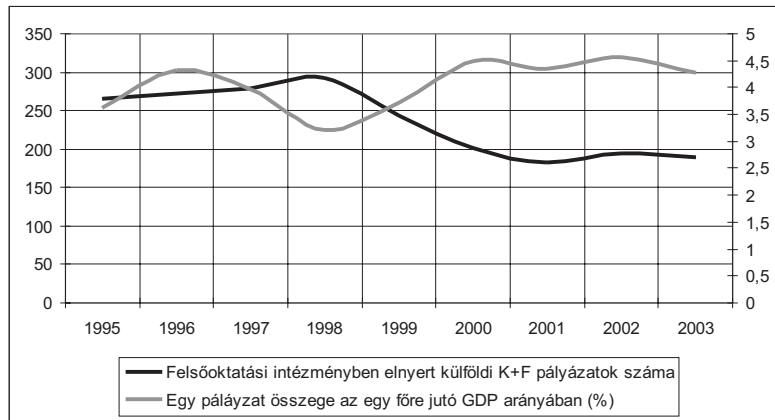
4. ábra Az OTKA kiadásai a GDP-hez viszonyítva

A hazai kutatási, fejlesztési ráfordítások forrásszerkezete viszonylag jelentősen megváltozott az elmúlt időszakban. A leginkább jelentős változás a külföldi források arányának növekedése.



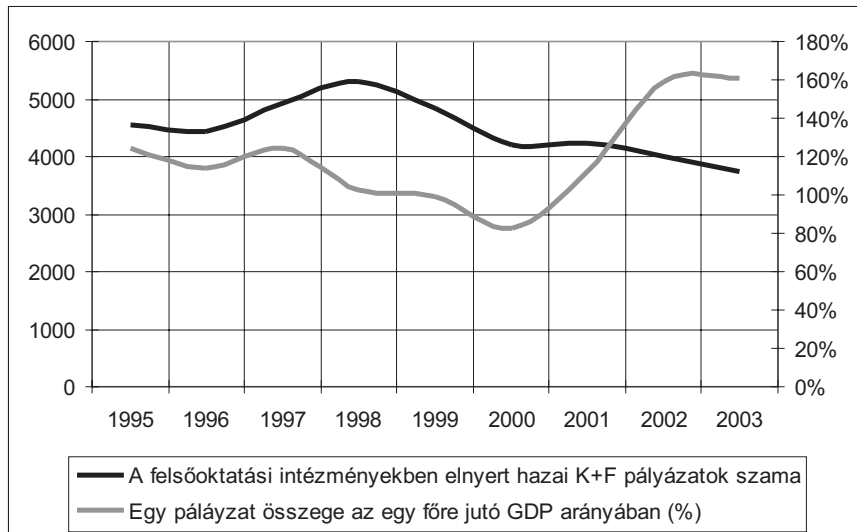
5. ábra A K+F kiadások forrásszerkezete 1988–2004

Érdeemes figyelni a felsőoktatásban folyó nemzetközi K+F projektek sajátosságainak a magyar EU csatlakozást követő szembetűnő változására. Lényegében 2000 óta jelentősen megnövekedett egy-egy K+F projekt összege, miközben számuk csökkent. Tehát a kutatási témák a nagyprojektek felé mozdultak el.



6. ábra A felsőoktatási intézmények által elnyert külföldi K+F pályázatok jellemzői

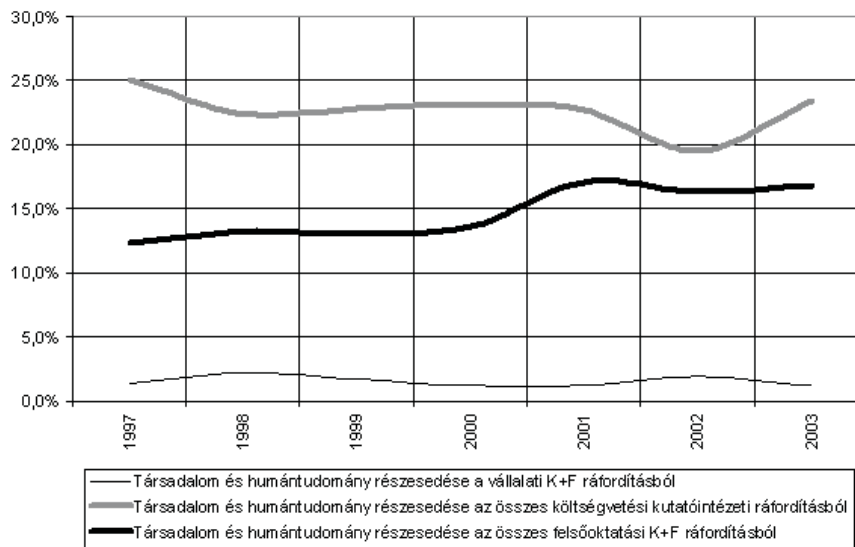
2002 után ugyanez a tendencia figyelhető meg a hazai kutatási projektek esetében is. Tehát a hazai kutatásfinanszírozás is a nagyprojektek felé mozdult el az utóbbi években. Ez a folyamat jelentős hatást gyakorol a felsőoktatási intézményekre, gyorsítja a korábban bemutatott folyamatokat. Kikényszeríti a gazdasági konzorcializálódást, s háttérbe szorítja a professzori, s a kutatói kiskollektívák autonómiáját, s mind nagyobb teret ad a menedzsmentnek.



7. ábra A hazai K+F pályázatok jellemzői

**BEFEJEZÉSÜL**

Befejezésül érdemes megemlíteni, hogy a fenti folyamatok, azaz részint a felsőoktatási kutatások gyakorlatorientáltságának növekedése, részint a nagy projektek megjelenése különösen kedvezőtlenül érintik a társadalomtudományokat, a társadalomkutatást.



8. ábra A társadalom- és humántudományok részesedése a ráfordításokból

Miközben az összes minősített kutató egyharmada társadalom- és bölcsész tudományokkal foglalkozik, az ilyen kutatásokra fordított kiadások a felsőoktatásban mindössze az összes kutatási ráfordítás 15-17%-át teszik ki. Az összes vállalatok által kutatásra, fejlesztésre költött pénzből pedig mindössze 2-3%-ot.

A 2003-ban elfogadott Nemzeti Fejlesztési tervben a fejlesztés szó 1007-szer, a kutatás szó 78-szor, az innováció 73-szor, a társadalomtudomány vagy a társadalomtudományi kutatás egyszer sem fordul elő. Nem sokkal jobb a helyzet a II. Nemzeti Fejlesztési Terv előkészítő dokumentumaiban sem. Az azt megalapozó Országos Fejlesztéspolitikai Koncepcióról szóló Országgyűlési határozatban is mindössze egyszer találkozhatunk a társadalomtudományi kutatás szóval.

A nagyprojektek szép új világában lehet, hogy nincs szükség társadalomkutatásra?

**IRODALOM**

Atkinson, G.B.J. (1988): Újabb fejlemények az oktatás finanszírozásában. In Semjén A.–Lukács P. szerk.: *Oktatásfinanszírozás*. Budapest :Oktatókutató Intézet.  
 Barakonyi K. (2000): A korszerű felsőoktatási menedzsment kiépítése. *Educatio*, 1.

- Clark, B.R. (1983): *The Higher Education System*. Berkeley: University of California Press.
- Clark, B.R. (1998): *Creating Entrepreneurial Universities. Organisational Pathways of Transformation*. Oxford–New York: IAU Press Pergamon.
- Eurostat New release 156/2005
- Friedman, M.–Friedman, R. (1998): *Választhatasz szabadon*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Friedman, M. (1996): *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest: Akadémia Kiadó.
- Hrubos I. (2000): A felsőoktatás nagy modelljei és módosulásuk a huszadik század második felében. *INFO Társadalomkutatás*, 49.
- Hrubos I. (2002): Differenciálódás, diverzifikálódás és homogenizálódás a felsőoktatásban. *Educatio*, 1.
- Hrubos I. (2004): *Gazdálkodó egyetem*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Kutatás és fejlesztés 2004 KSH Budapest 2005
- Osborne, D.–Gaebler, T. (1994): *Új utak a közigazgatásban*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Polónyi I. (2004a): A hazai felsőoktatás gazdálkodási szabályozói környezete és néhány gazdasági jellemzője. In Hrubos I. szerk.: *Gazdálkodó egyetem*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Polónyi I. (2004b): Patyomkin finanszírozás – Hogyan tovább a felsőoktatás finanszírozásával? *Kutatás közben*, 262.
- Polónyi, I. (2004c): Financing Higher Education in Hungary at the Turn of the Millennium. *European Education*, 36(2): 35–59.
- Polónyi I. (2005): *A hazai oktatás gazdasági jellemzői a 20-21. századfordulón*. Budapest: Felsőoktatási Kutató Intézet–Új Mandátum Kiadó.
- Tjeldvoll, A. (1996): Recent Developments in Scandinavian Higher Education. *International Higher Education*, 6.
- Tjeldvoll, A. (1997): *A Service University in Scandinavia? Studies in Comparative and International Education*. Oslo: Institute for Educational Research, University of Oslo.
- Tóth T. (2001): Az európai egyetemek és a modern filozófiák Az európai egyetem funkcióváltásai. In Tóth T. szerk.: *Felsőoktatástörténeti tanulmányok*. Budapest: Professzorok Háza. (<http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/toth1.htm> - letöltés 2005. január)
- Vörös L. (1987): *Vitairat az 1970-es 1980-as évek felsőoktatásáról*. Budapest: Oktatókutatási Intézet.



**MELLÉKLET**

A felsőoktatási intézményeknek bevételt hozó kutatás-fejlesztési projektek összetett adatai 1995–2003 között

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Hazai K+F pályázatok száma	4544	4426	4919	5310	4832	4214	4243	3997	3728
bevétele (mill Ft)	3073	3375	5065	5375	5311	4514	6928	10471	11042
Egy hazai K+F pályázat átlagos összege (mill Ft/db)	0,68	0,76	1,03	1,01	1,10	1,07	1,63	2,62	2,96
Egy hazai K+F pályázat összege az egy főre jutó GDP arányában (%)	124%	114%	124%	103%	99%	83%	112%	159%	161%
Külföldi K+F pályázatok száma	266	272	279	293	243	202	183	195	190
bevétele (mill Ft)	525	788	918	925	1008	1173	1158	1465	1499
Egy külföldi K+F projekt átlagos összege (mill Ft/db)	1,97	2,90	3,29	3,16	4,15	5,81	6,33	7,51	7,89
Egy külföldi K+F projekt átlagos összege az egy főre jutó GDP arányában (%)	363%	433%	396%	321%	373%	450%	434%	456%	428%
K+F megbízások száma	1075	948	1203	1316	1100	1060	1020	957	828
bevétele (mill Ft)	948	959	1276	1641	1563	1792	1952	2077	1945
Egy megbízásos K+F projekt átlagos összege (mill Ft/db)	0,88	1,01	1,06	1,25	1,42	1,69	1,91	2,17	2,35
Egy megbízásos K+F projekt átlagos összege az egy főre jutó GDP arányában (%)	162%	151%	128%	127%	128%	131%	131%	132%	128%

*Forrás: OM.*

## A FEJLESZTÉSPOLITIKA PROJEKTESÍTÉSE ÉS A PROJEKT OSZTÁLY – Hozzászólás a projektesítés következményei vitához –

KOVÁCH Imre

MTA, Politikatudományi Intézet  
H-1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: ikovach@mtapti.hu

A tanulmányban a projekt osztály létrejöttének a körülményeit és következményeit valamint ennek az új társadalmi és hatalmi pozíciónak a jellemzőit vizsgáljuk, amelyeket a fejlesztési programok és rendszerek valamint más, összetett társadalmi és gazdasági változások hívtak életre. A projekt az európai integrációs folyamat előrehaladásával vált a szervezés, menedzsment és a fejlesztésre szánt közpénzek újraszétosztásának az elsődleges formájává Magyarországon (Kovách–Kristóf 2005). A fejlesztések projektesítése az ezredfordulót megelőző évtizedekre az Európai Unióban és a világ más régióiban lényegében felváltotta a piaci rendszerű és a közvetlen szétosztás technikáival megoldott forrásfelosztás módszereit. A projektesítés a fejlesztés, irányítás és a kutatás szervezésének, ellenőrzésének uralkodó formájává vált. (Sjöblom 2006). A projektesítést kísérő és kiegészítő összetett társadalmi, kulturális és hatalmi változások egyik következménye az elitcsoportok *hatalmi kapcsolatainak az átrendeződése, a projekt osztály megjelenése, és a tudásfelhasználás* módjainak a megváltozása. (Kovách–Kučerová 2006; Csurgó–Kovách– Kučerová é.n.).

Az Európai Unióban a regionális- az agrár- és vidékfejlesztési rendszer a projektesítés kitérített területe, ahová jelentős – az uniós fejlesztési források jóval több, mint ötven százalékát kitevő – összegek áramlanak (Halmai 2004). Ray értelmezése szerint a pán-európai rendszernek két funkciója van: a tőkés termelési mód változatai valamint a koordináció és az újraelosztás feladata (Ray 2001), amelyet az Unió a projekteken keresztül valósít meg. A regionális- és vidékfejlesztés projektesítésének a kiterjedtsége és intenzitása miatt a projekt osztály megjelenése ezeken a fejlesztési területeken különösen erőteljes. A részvételi redisztribúció rendszere (Kovách 2000), a projektek tervezésének, szervezésének és ellenőrzésének feladatai és lehetőségei a korábbinál sokkal nagyobb esélyt biztosítanak a tudástőkével rendelkező szakértői és menedzseri csoportoknak *gazdasági, társadalmi és hatalmi érdekeik* érvényesítésére.

Az elemzők a projektesítést *az új kormányzati technikák* elterjedésével is kapcsolatba hozzák (Temmes 2006; Sulkonen 2006; Andersson 2006). A kormányok nem képesek partnerek nélkül a korábban vállalt közfeladataikat ellátni, ezért azok teljesítését projektek formájában az ideiglenesen működő intézményekhez szervezik ki. A tervezők, szakértők, menedzserek, szervezők, tanácsadók, köztisztviselők, a kutatók és intézményeik egyre nagyobb számban és növekvő befolyással vesznek részt az európai uniós és nemzeti fejlesztési programok előkészítésében és lebonyolításában. (Picchi 2003). A helyi erőforrások új felhasználói, a vidék új kolonizálói jelentek meg Nyugat-

és Kelet-Európában is, akiknek meglehetősen heterogén a társadalmi státusa (Bruckmeier–Kopytina 2001). Egyes csoportjaik képesek szakértelmük révén befolyásolni a fejlesztési projektek céljait és kivitelezését és *új szereplők* tűntek fel a projekttesztelt fejlesztési rendszerekben.

Curtin és Varley (2002) szerint az ír vidéki társadalom hagyományos „uralkodó szentháromságának”, a vallás, a helyi adminisztráció és a politika vezetőinek és a gazdasági elitnek a hatalma jelentősen meggyengült, amikor a szegénység leküzdését megcélzó projektek szakmai vezetőinek a megjelenésével a helyi hatalomgyakorlás korábbi gyakorlata megváltozott. A projektekben kötelező helyi együttműködés ésszerűsítésének és formalizálásának hivatalos ösztönzése és a fejlesztés professzionalizációja módosította a helyi hatalom szerkezetét. A társulást előíró projektek fizetett alkalmazottai saját érdekeiket is érvényesítik a közösségi fejlesztési programokban. Az „uralkodó szentháromság”-hoz kapcsolódó kliensi rendszer fellazult, mert az új csoport jelentős gazdasági erőforrások felett rendelkezik. Az új elit azonban nem érdekelt a régi elitekkel való nyílt hatalmi harcban, inkább gazdasági befolyásának biztosítására törekszik (Curtin–Varley 2002).

Spanyolországban az újonnan bevezetett fejlesztési programok (mint az EU LEADER illetve a spanyol finanszírozású PRODER) szintén hozzájárultak az új helyi vezetők megjelenéséhez, akik szakítottak a vidékfejlesztés agrárközpontúságával. Saját, a mezőgazdasági termelőkötől független és újszerű gazdaságfejlesztést megvalósító programokat dolgoztak ki, míg más csoportok a jóléti, egészségügyi, oktatási és szociális projektek révén jutottak befolyáshoz (Garrido et al. 2002). Olaszországban az Európai Unió LEADER programjának az akciócsoportjait változtatták a nem mezőgazdasági vállalkozók érdekérvényesítő fórumává. A farmerszervezetek és a közigazgatás hatalmi monopóliumának a felbomlása, a farmerszervezetek érdektelensége a LEADER iránt meggyengítette az agrártermelők és a közigazgatás tisztviselőinek a befolyását a fejlesztési ügyek felett. A kézműves és más kisiparosok, a turisztikai irodák, az üzlet és vendéglő tulajdonosok szerezték meg a LEADER programok irányítását (Osti 2000). Finnországban a helyi hatóságoknak jutott nagyobb szerep a LEADER és a finn POMO lebonyolításában. A LEADER mintájára létrehozott POMO a szervezésében az úgynevezett „aktivátoroknak” biztosít kiváltságokat, akiknek a feladata a lakosság együttműködésének az előmozdítása, az információáramlásnak és kommunikációnak a felgyorsítása és fokozása. A legtöbb esetben a felsőfokú végzettséggel rendelkező aktivátorok a helyi hatalom meghatározó szereplőivé váltak (Hyyrylainen–Uusitalo 2002). A 2004-ben csatlakozó uniós tagállamokban a politikai rendszer cseréjét követően új elitpozíciók keletkeztek és a projekttesztés az uniós minták szerint történt. A szakértők és tervezők nélkülözhetetlensége a projektek *intellektualizálásához* vezetett (Kovács–Kučerová 2006).

Magyarországon Voszka Éva (2006) elemzése szerint 1990-et követően az államszocialista redistribúció négy szakaszban alakult át és „a gazdasági átalakulás elindulása óta a kedvezményezettek köre az állami vállalatoktól a magánvállalkozások felé, a cégmentő támogatásoktól a profitnövelő preferenciák felé, a közvetlen, egyedi költségvetési támogatásoktól a normatív, majd ezen belül a pályázatokkal elnyerhető források felé, az adókedvezményektől és piacinál jobb feltételekkel adott hitelektől a végleges tőkejuttatás felé tolódott el” (Voszka 2006: 12–13). Az idézett tanulmány szerint a forrásfelosztás pályázati formája nem vált kizárólagossá, mert a strukturális

alapokhoz kapcsolódó összegek 66 százalékát osztják szét ezen a módon, de a vállalkozásoknak, önkormányzatoknak közvetlenül jutott 33 százalék felhasználási kerete is a projekt. 2004-ben és 2005-ben 46000 pályázatot regisztráltak (Voszka 2006). 2004 és 2006 között az Unió támogatások és a hozzájuk kapcsolt magyar források összege 952 milliárd forint volt (Voszka 2006). Mintegy 400 milliárd hazai forrást a magyar állam pályázat nélküli redisztribúcióval jutott a felhasználóknak, de vélhetőleg ennek a hatalmas összegnek felhasználása is projekt formában történik. A közvetlen és a pályázati redisztribúció változatos együttélésének ellenére a *projektesítés általánossá vált* a magyar gazdaság, az önkormányzatok, a kultúra és a kutatás területén. A legfrissebb reformtervek például a felsőoktatás és a Magyar Tudományos Akadémia projektalapú finanszírozásának a szükségességét hangsúlyozzák (MTA 2007; Bokros 2007). Az előcsatlakozási EU-s programok (PHARE, ISPA, SAPARD), az 1998/99-et követően induló, uniós minta szerint ösztönzött fejlesztési tervezés, a hazai finanszírozású fejlesztési programok majd a Nemzeti Fejlesztési Terven keresztül és más formákban is megnyíló uniós pályázatok készítésére és menedzselésre 3000 körüli cég alakult, évi forgalmuk 15–20 milliárd forint (Kovách–Kristóf 2005). *A projekt osztály a magyar társadalomban is megjelent.*

Az intellektuális tőkefajtákkal (Ray 1998) rendelkező projekt osztály felemelkedése az európai gazdaság legtöbb szektorát érintő projekt formájú fejlesztési intervenció és egy sor, a globalizációval, az információs és a tudástársadalom jelenségeivel összefüggő folyamat következménye. Az új társadalmi pozíció közvetlen forrása az átszervezett, és folyamatosan bővülő *közigazgatás és üzleti adminisztráció; a bonyolult és gyakran angol nyelvű pályázati, menedzselési és elszámolási rend miatt az európai és nemzeti fejlesztési rendszerek; és a kultúra gazdaság* (Kovách–Kristóf 2005; Kovách–Kučerová 2006). Ray kultúra gazdaság tézise szerint a fejlesztési projektek egyre növekvő arányban erőforrásként használják fel a helyi kultúra elemeit. (Ray 1998). A fejlesztési imázsok, a fejlesztések céljairól és irányairól folytatott politikai és helyi diskurzusok, a projektekhez tartozó retorikai és kulturális elemek a tervezéshez szükséges intellektuális tőke jelentősége következtében a fejlesztés materiális elemeivel és földrajzi meghatározóival egyenértékűvé nőttek (Tovey 1998). Azok az intellektuális tőkével rendelkező szakemberek is a projekt osztály részei, akik a kulturális erőforrások fejlesztési célú felhasználásával foglalkoznak.

Alkalmazható-e a projektek szakértői, menedzseri, tervezői, tanácsadói csoportjaira a társadalmi *osztály fogalma* vagy a „projekt osztály-t” csak korlátozott értelemben, egy új jövedelemszerzési mód megnevezésére célszerű használni? A választ nehezíti, hogy a projekt osztály szempontjából kitüntetett területet elemző vidékszociológia nyilvánvalóan elfelejtette az utóbbi évtizedekben az „osztályt” értelmezési kategóriaként használni a társadalmi változások megismeréséhez. A nyolcvanas években a „szolgáltató osztály” (Thrift és Cloke, 1990) fogalma segítette megérteni a lokális társadalmi változásokat, amikor a helyi és az újonnan letelepülő társadalmi csoportok különbségeit és osztálykonfliktusait elemezték. A „szolgáltatást” mint a nem-termelő bér munka produktumát (Urry 1984) értelmezték és használták fel a „szolgáltató osztály” meghatározásához. A „projekt osztálynak” a „szolgáltató osztály” a fogalmi előzménye. Ez a kategória a brit empirikus kutatásokban azokat a szolgáltatási szektorban dolgozó fiatal, magasan képzett, átmeneti státuszú csoportokat jelöli, amelye-

ket a magas színvonalú fogyasztás és az exkluzív szabadidős tevékenységek iránti igény választ el markánsan a hagyományos középosztály(ok)tól.

Crompton (1994) azt hangsúlyozza, hogy az „osztály” irreleváns kategóriává vált és az osztálytársadalom egyre inkább a múlt megértésének az elméleti eszköze. Beck, és mások is, megkérdőjelezik az osztály kategória használhatóságát a nyugati társadalmakra vonatkozóan. (Beck 1992). Szerinte Marx és Weber figyelmen kívül hagyták az individuumot, ezért a kockázati társadalom modelljébe különös hangsúllyal épített be más, addig elhanyagolt társadalmi összefüggéseket. Beck kritikája ellenére Marx és Weber elméleteinek egyes elemeit a projekt osztály meghatározásakor is mértékadónak tekintettük (Kovách–Kučerová 2006). Crompton egy későbbi tanulmányában társszerzőivel az osztályelemzés olyan megújítása mellett érvel, amely elfogadja, hogy a társadalmi rétegződés és az osztály multi-dimenzionális fogalmak, hogy az osztályelemzést a posztmodern és a posztstrukturalizmus kritikáinak megfelelően kívánatos kiegészíteni, s végül, hogy a pluralizmus szükségszerű az alkalmazott teóriák és módszerek tekintetében a modern társadalmak osztályszerkezetének a megismerésekor (Crompton et al. 2000).

Az empirikus példák azt igazolják, hogy a fejlesztés projektesítése *hasonló társadalmi tőketulajdonú csoportok* felemelkedésével járt Európa különböző régióban (Halfacree et al. 2002). Az új társadalmi osztály elsődleges *funkciója* a projektesített európai fejlesztési rezsimekben *a közvetítői szerep* a közösségi, nemzeti és esetenként a magán fejlesztési alapok redisztribúciója és az anyagi tőkék, eszmék, tervek, tudás és hatalom transferei során. Európa különböző területei között meglehetősen szerteágazóak a gazdasági és társadalmi különbségek, de a politikai gazdaságtani elemzésekben a regionális fejlesztést összeurópai, koordinált fejlesztési rendszernek tekintik. (Ray 2001). Ray idézett munkája ennek a rendszernek a működéséről szempontokat kínál az új gazdasági-társadalmi pozíció azonosítására az uniós fejlesztési projektekben. Ray kérdését „mit is közvetítenek a rendszeren keresztül” azzal egészíthetjük ki, hogy „melyek a fejlesztési transferek működési sajátosságai és kik irányítják és üzemeltetik azokat”? A fejlesztési alapok és a stratégiai fejlesztési célok a politikai centrumokból, az Uniótól és a nemzeti kormányoktól érkeznek a fejlesztési területekre, ahol helyi, magán/piaci és non-profit szektorból származó anyagi és kulturális forrásokat áramoltatnak a projektekbe. A transferek bonyolítására és a források mozgására közvetítői csoportok szakosodtak.

A fejlesztés sajátos uniós decentralizálása (Ray 2001) a helyi hatalom szerkezetének a változásához vezetett. A helyi hatalmi eliteknek a tervezésben, az információszerezésben, a projektek megírásában és végrehajtásában, és az innovatív ötletek kidolgozásában járatos partnerekre van szüksége. Az uniós rendszer mintájára kiírt nemzeti finanszírozású projekteket a pályázás, döntés, ellenőrzés és értékelés nehezen áttekinthető szabályai szerint bonyolítják, amelynek szakértői és a helyi hatalmi elitek között a projekt kereteiben történő együttműködés során hatalommegosztás jön létre (Kovách–Kristóf 2005). Az európai és nemzeti politikai központok hatalmi beavatkozása a döntésekre, a forrásallokáció céljainak és módjainak a meghatározására vonatkozik. A nemzeti és regionális kormányzatok a rendszer társfinanszírozása, a projektkiírás és döntés-előkészítés valamint a folyamatos értékelés irányítása révén rendelkeznek hatalommal a fejlesztési területek és szereplők fölött. Az uniós fejlesztési redisztribúció rendszerében a központi hatalom csökkentése és mérséklése valamint

a helyi szereplők kötelező együttműködése vezet a hatalommegosztáshoz, amely szükségessé és lehetővé teszi a projekt osztály közvetítői szerepét a döntéshozók és a fejlesztési támogatások végső felhasználói között.

A közvetítői funkciót, az új osztályhelyzet meghatározóját, nem egyszerű a „társadalmi osztály” vagy a „rend” ismérveként használni. A projekt osztály osztályhelyzete az ezredvég *redistribúciós rendszerében keletkezett és nem elsődlegesen a gazdaságban*. A „tulajdon” vagy a „presztízs” kategóriák önmagukban nem elegendők a projekt osztály definiálásához, ezért a sajátos társadalmi tőkefajták elemzése is szükséges az új osztálypozíció értelmezéséhez. A projekt osztály tekintélye és befolyása, osztályhelyzetének pótolhatatlan része, akkor sikeres, ha *legitimálni* képes a projekteket és saját hatalmát a projektekben. Shucksmith szerint Bourdieu téziseinek alkalmazása a társadalmi, szimbolikus és kulturális tőkéről magyarázatot ad arra, hogy az európai (alulról építkező) fejlesztési projekt nem csak a domináns helyi osztályok társadalmi egyenlőtlenséget növelő érdekérvényesítésének az eszköze, hanem elfedi a hatalmi viszonyokat és legitimálnak tünteti fel azokat. (Shucksmith 2000). A legitimizációs képesség azért hangsúlyozottan fontos osztályismérv a projekt osztály esetében, mert a fejlesztési források fölött rendelkezők és a forrás felhasználók folyamatos meggyőzése a projektek közvetítőinek és szervezőinek a nélkülözhetetlenségéről állandó, felismert szükségyszerűség. Sjöblom mutatja be, hogy a projekteket olyan különböző stratégiai célokra lehet használni, mint az innováció, a hatalom stabilizálása, az átalakítás (politikai) programja, a zavaros helyzeteken túljutás tudománya (Sjöblom 2006). A projekt változatos stratégiai céljai képlékeny és gyorsan változó gazdasági és társadalmi környezetet teremtenek a projekt osztály számára, amely nem rendelkezik a hagyományos tőkék fölött, nincsenek különösebb társadalmi kiváltságai, előnyei és időről időre el kell fogadtatnia saját (közvetítői) pozícióját a projektekben a domináns társadalmi csoportokat meggyőzve annak szükségességéről. Mindez kettős osztálykötődéshez és részben alárendeltséghez vezet, ami a projekt osztályt hozzákapcsolja a fejlesztési források használóihoz és a források felhasználásról rendelkezőkhöz. A *képlékeny, változékony* társadalmi/gazdasági környezet és feltételek és a legitimizálási kényszer miatt a projekt osztály intellektuális tőkéjét a projekt forrásainak optimális és racionális felhasználására összpontosítja és azok egy részét *megélhetésére* használja fel. A projekt forrásaiból nyert állandó jövedelem biztosítása miatt a projekt osztály tagjainak *közös érdeke* a projektek működtetése és menedzselése, a tervezés, az imázstermelés és a projektek kiírásának a befolyásolása, a helyi társadalmak hálózatosítása a projektesítés elősegítésére és a közvetítői szerep legitimizálása. Mindez meghatározhatja és eldöntheti az általánossá vált projektesítés megvalósításának a módjait, eredményeit és következményeit és magával vonja a *tudáshasználat* megváltozását

A projekt osztály sajátos *intellektuális tulajdon* (Ray 1998) birtokában tudja elfogadtatni saját közvetítő funkcióját a fejlesztési projektekhez kapcsolódó redistribúciós és piaci rendszerekben. *Osztályhelyzetének* különössége az *autonómia és az alárendeltség dualitása*: felelősség és kötelezettség a projektforrások felhasználóinak és a döntéshozók, megrendelők és az ellenőrzést gyakorlók érdekeinek és igényeinek az elfogadása. Egy korábbi tanulmányban a következőképpen összegeztük e sajátos osztályhelyzet jellegzetességeit: „A projekt osztálynak időről időre ugyanúgy el kell fogadtatnia közvetítői szerepét a végső döntések (többnyire a politikai osztályokat képviselő) jóváhagyóival és meghozóival és a fejlesztési forrásokat felhasználókkal. Eb-

ben a képlékeny és állandóan változó társadalmi és gazdasági pozícióban hozzák létre és használják fel a projekt-osztály tagjai az információs társadalom korszakának intellektuális és materiális produktumait azért, hogy versenyképesek maradjanak a projektesített gazdaság materiális és szimbolikus piacain. Más szavakkal: a projekt-osztály intellektuális tőkéje birtokában nyer hatalmat a fejlesztési források felosztása fölött, de ezt a hatalmat állandóan legitimálnia kell, amire szintén az intellektuális hatalom és tudástőke birtokában képes. A fejlesztési források transzferei feletti ellenőrzés a forrásokhoz történő hozzáférés is lehetővé teheti. Az intellektuális tulajdon a projektesített gazdaságban anyagi, finansziális tőkévé is átváltható” (Kovách–Kristóf 2005).

A „projekt osztály” kérdéskör szempontjából is lényegesek Crompton megjegyzései a marxi osztályelmélet újraértelmezésének szükségességéről (Crompton 1994). Crompton azzal érvel, hogy Marx nem csak a tulajdonviszonyokat tekintette az antagonisztikus osztályellentétek alapjának, hanem a munka értékét is. Más szóval a munka is áru és az emberi munka egyedülálló sajátossága az új értéket termelő képesség. A projekt osztály *új értéket* termel a társadalom számára a projektek irányításával és szervezésével, míg a közvetítés *különleges áru, amely a tőke funkcióival* rendelkezik. Weberianus megközelítésben a projekt osztály az emberek olyan csoportjaként értelmezhető, akiknek van *közös lehetőségük* arra, hogy a projektek hálózatát uraló közvetítői funkciójuk következtében tekintélyes és vezető pozíciókat érjenek el. A közös esélynek van *gazdasági dimenziója*, ami nem meghatározott javak birtoklása, hanem a projekt osztály esetében a *jövedelemhez jutás megegyezőssége* és az *azonos társadalmi tőketulajdon*. Weber a foglalkozási hierarchia csúcsán határoz meg egy osztályt, amely iskolázottsági (és részben tulajdoni) privilégiumok birtokában van. Az *iskolázottság (beleértve a tudás intellektuális, tudományos, menedzseri és más formáit)* biztosítja a projekt osztály sajátos társadalmi helyzetét. A projektekben a szakképzettség és tudástőke hatékony felhasználása alakítja ki az osztály profilját. Bourdieu kategóriáit használva ugyancsak megengedhetőnek tartottuk a projektesítéssel kapcsolatba hozott „osztály” kategória használatát. (Kovách–Kučerová 2006). A projekt osztályt a társadalmi struktúra olyan felső csoportjaként lehet értelmezni, amelynek a tagjai *(re-)konvertálják* tudományos, oktatási, szakértői, menedzseri, adminisztratív és hatalmi pozícióikat és ezzel új társadalmi osztályt hoznak létre, amely saját megkülönböztető jegyekkel rendelkezik. A magyarországi projekt osztály egy frakciójának empirikus vizsgálata (Kovách–Kristóf 2005) bizonyította a rekonverziós stratégiák létezését.

A Szelényi Iván vezetésével készített elemzés egységes és szisztematikus képet rajzolt a közép-kelet európai poszt-szocialista társadalmak társadalmi átalakulásáról és az új osztályok létrejöttéről (Szelényi et al. 2000). Ez a kutatás és a térségről született egyéb szociológiai munkák a kapitalista rendszer kiépítésének főszereplőire koncentráltak és a társadalmi változás számos empirikus összetevőjét feltárták. Nem kétséges azonban, hogy a közép-kelet európai társadalmak nagyon gyorsan változnak és a változás dinamikáját alakító osztályküzdelmek kimenetele még nem ismert. A Szelényi által vezetett kutatás és tudásunk szerint más megalapozott elemzések sem fordítottak figyelmet az európaizáció, az új redisztributív rendszer bevezetésének a következményeire – a projektesítésre és a projekt osztály felemelkedésére.

A projekt osztály megjelenése *hatalmi változások* sorozatát indította el (Kovách–Kristóf 2005). A szakértőknek, tervezőknek, menedzsereknek gazdasá-

gi/társadalmi céljaik valamint jövedelmük biztosítása miatt a projektek folyamatos kiírása és a helyi szereplők „projektesítése” (projektekben történő részvételük) az alapérdeke. Ennek megfelelően befolyásolják a projektek kiírását, céljait, a pályázatok formai elmeit, és a helyi szereplők részvételét. Mivel a projekteken keresztül áramoltatott összegek szinte kizárólagos forrásai a fejlesztéseknek a projektek felett befolyást szerző projekt osztály valós gazdasági és társadalmi hatalommal rendelkezik, ami egyfajta *hatalommegosztáshoz* vezet a politikai osztályokkal és a gazdasági elittel. A huszadik század közepén a *tulajdonosi „hatalom”* és *menedzseri „rendelkezés”* vált szét részlegesen egymástól és ehhez az ezredfordulóra a projektesített fejlesztési rendszerben keletkező *közvetítői „befolyás”* is különváló elemként csatlakozik.

A projekt osztály megjelenése a *tudáshasználat* teljes átalakulásával esett egybe, melynek számos, az információs társadalom és a globalizáció jelenségkörével is összefüggő eleme van, amelyekkel ebben a dolgozatban még összefoglalóan sem tudunk foglalkozni. Nemrégiben a fenntarthatóságról és a tudásformákról szervezett CORASON európai kutatási program keretében több elemzés is készült a projekt osztály és a projekteken használt tudásfajták felhasználásáról a fenntarthatósággal kapcsolatban. A „fenntartható fejlődés” értelmezése és a fenntarthatóságról kialakított tudások elsődlegesen a szereplőcsoportok érdekei szerint változnak (Kovách–Kelemen 2006). Egy másik elemzés szerint a tudásformák használata a hatalmi viszonyok függvénye a fenntartható fejlődést megcélzó projekteken (Csurgó–Kovách–Kučerová 2006). Az esettanulmányok arról tanúskodnak, hogy a menedzseri tudás befolyása erősödött fel annak ellenére, hogy a többi tudásforma, elsősorban a helyi tudás, felhasználásra is szükség van a fenntartható fejlődés céljainak az eléréséhez. A projekt osztály kulcspozícióval rendelkezik a menedzseri tudás felhasználásban és hatalmi helyzete éppen ennek a tudás-monopóliumnak a következménye. Az esettanulmányok elemzése alapján az is világossá vált, hogy a *kognitív (projekt-) osztály* társadalmi állapotát leíró „képlékenység”, „mozgékonyág” és „rugalmasság” a tudáshasználat szempontja szerint új módon értelmezhető. A helyi és nem helyi szereplők csoportjai, a fenntartható fejlődés forrásai fölötti kontrollt lehetővé tevő összes tudásfajta és társadalmi tőke birtokosai időről időre, foglalkozásuktól függetlenül a projekt osztály pozíciójába kerülnek. A projekt osztály nem csupán egy új csoport a társadalomban, hanem olyan társadalmi pozíció amelybe és amelyből a belépés és kiválás folyamatos és az egyes projektek szerint variálódhat. A projekt különös hatalommal bír a szereplők fölött. A projektesítés hatása alól egyetlen szereplőcsoport sem vonhatja ki magát. A klasszikus tudás termelése is egyre inkább a projekt formáinak megfelelően történik. (Kuczi et al. 2006) A tudományos kutató is egyre nagyobb időt fordít a projektekkel kapcsolatos feladatok ellátására, és elkerülhetetlenül sodródik a projekt osztály (időleges) tagjai közé. A megváltozott tudáshasználat és a projekt osztály létrejötte közötti összefüggések közül a dolgozat végén hangsúlyozottan emelhetjük ki, hogy a projekt osztály a hagyományos kritikai-intellektuális és tisztán menedzseri tudáshoz hasonlítva alapjaiban különböző alkalmazott tudást használ (Kovách–Kučerová 2006). A tudástermelés institutionális szerkezetváltozásának tendenciái, az intézményi stabilitás erodálódása és az elites csoportok hatalmi átrendeződése következtében megnőtt annak a veszélye, hogy az érzékenységet, reflektivitást, az autonómiát, a spekulatív készséget és intellektuális célértékeket nélkülöző, az anyagi ja-



vak előállítására és megszerzésére koncentráló projekt osztály tudása háttérbe szorítja és elértékelleníti a társadalomról való tudásunk hagyományos formáit.

## IRODALOM

- Andersson, K. (2006): Pursuing Innovations through Projects – the Paradox of Project Management as a Tool for Regional Development. In Sjöblom, S.–Andersson, K.–Ecklund, E.–Godenhjelm, S. eds.: *Project Proliferation and Governance*. Helsinki: Helsinki University Press, 59–75.
- Beck, U. (1992): *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Bruckmeier, K.–Kopytina, M.O. (2001): Post-traditional or Post-modern Rurality. Cases from East Germany and Russia. In Granberg, L.–Kovách, I.–Tovey, H. eds.: *Europe's Green Ring*. Aldershot: Ashgate Publishers.
- Cloke, P.–Thrift, N. (1990): Class and Change in Rural Britain. Marsden, T.–Lowe, P.–Whatmore, S. eds.: *Rural Restructuring. Global Processes and their Responses*. London: David Fulton, 165–181.
- Curtin, C.–Varley, T. (2002): Changing Patterns of Leadership and Local Power in Rural Ireland. In Halfacree, K.–Kovách, I.–Woodward, R. eds.: *Leadership, Local Power and Rural Restructuring in Contemporary Europe*. Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney: Ashgate Publishers, 12–33.
- Crompton, R. (1994) *Class and Stratification: An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Crompton, R.–Devine, F.–Savage, M. eds. (2000): *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell.
- Csurgó, B.–Kovách, I.–Kučerova, E. (é.n.): Knowledge, Power and Sustainability in Contemporary Rural Europe. Manuscript, submitted to *Sociologia Ruralis*.
- Garrido, F.–Mauleón, J.–Moyano, E. (2002): Rural Restructuring and the Effects on Rural Development Policies in Spain. In Halfacree, K.–Kovách, I.–Woodward, R. eds.: *Leadership, Local Power and Rural Restructuring in Contemporary Europe*. Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney: Ashgate Publishers, 173–203.
- Halfacree, K.–Kovách, I.–Woodward, R. eds. (2002): *Leadership, Local Power and Rural Restructuring in Contemporary Europe*. Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney: Ashgate Publishers.
- Halmi P. (2004): Az agrárgazdaság EU-adaptációja. *Politikatudományi Szemle*, 12(1–2): 203–222.
- Hyyryläinen, T.–Uusitalo, E. (2002): Recent Rural Restructuring and Rural Policy in Finland, Netherlands. In Halfacree, K.–Kovách, I.–Woodward, R. eds.: *Leadership, Local Power and Rural Restructuring in Contemporary Europe*. Aldershot–Burlington–Singapore–Sydney: Ashgate Publishers, 230–255.
- Kovách, I. (2000): LEADER, the New Social Order, and Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis*, 40(2): 181–190.
- Kovách, I.–Kelemen, E. (2006): Sustainable Management of Rural Resources. In Goralach, K.–Kovách, I. eds.: *The Czech, Hungarian and Polish cases*. Budapest: HAS Institute for Political Science, E-books Working Papers, 7(5), 99–123.
- Kovách I.–Kristóf L. (2005): A hatalom projektjesítése. Az európai integráció hatalmi és politikai következményeiről In Bayer J.–Kovách I. szerk.: *Kritikus leltár. A rendszerváltás három évtizede*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 231–251.

- Kovách, I.–Kučerová, E. (2006) The Project Class in Central Europe: The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis*, 46(1), 3–21.
- Kuczai T.–Kovách I.–Kristóf L. (2006): A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból. In Kovách I. szerk.: *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó, 79–158.
- Osti, G. (2000): LEADER and Partnerships: the Case of Italy. In: *Sociologia Ruralis*, vol. 40 no. 2, pp 172–181.
- Picchi, A. (2003): Rural Development, Institutions and Policy. 2003. In Ploeg, J.D.van der–Long, A.–Banks, J. eds.: *Living Countryside*. Doetinchem: Elsevir, 204–214.
- Ray, C. (1998): Culture, Intellectual Power and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38(1): 3–21.
- Ray, C (2001): Territorial Co-operation between Rural Areas: Elements of a Political Economy of EU Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 41(3): 279–295.
- Sjöblom, S (2006): Towards a Projectified Public Sector – Project Proliferation as a Phenomenon. In Sjöblom, S.–Andersson, K.–Ecklund, E.–Godenhjelm, S. eds.: *Project Proliferation and Governance*. Helsinki: Helsinki University Press, 9–33.
- Sucksmith, M. (2000): Endogenous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspectives from LEADER in the UK. *Sociologia Ruralis*, 40(2).
- Sulkonen, P (2006): The Power Structure of the Project State. How Bottom-up Became Top-down in Public Administration In Sjöblom, S.–Andersson, K.–Ecklund, E.–Godenhjelm, S. eds.: *Project Proliferation and Governance*. Helsinki: Helsinki University Press, 33–45.
- Szelényi, I.–Eyal, G.–Townesley, E. (2000): *Making Capitalism without Capitalists. Class Formation and Elite Struggles in Post-communist Central Europe*. London: Verso.
- Temmes, M (2006): The Administrative Structure of the Project State. In Sjöblom, S.–Andersson, K.–Ecklund, E.–Godenhjelm, S. eds.: *Project Proliferation and Governance*. Helsinki: Helsinki University Press, 45–59.
- Tovey, H. (1998): Rural Actors, Food and Postmodern Transformation. In Granberg, L.–Kovách, I. eds.: *Actors on the Changing European Countryside*. Budapest: Institute for Political Science.
- Urry, J. (1984): Capitalist Restructuring, Recomposition and the Regions. In T. Bradley, T.–Lowe, P. eds.: *Locality and Rurality*. Norwich: Geobooks, 45–64.
- Voszka É. (2006): Uniós támogatások - a redistribúció új szakasza? *Külgazdaság*, 6: 8–30.

## SZOCIOLÓGIAI ÖRÖKSÉGÜNK

### A LEÍRÓ SZOCIOLÓGIA MEGALAPOZÁSÁHOZ\*

SOMLÓ Bódog

Somló Bódog, a kolozsvári egyetem tanára 1908-ban ösztöndíjasként hosszabb időt töltött a brüsszeli Solvay Intézetben (*Institut de Sociologie Solvay*). Az őstársadalmak csereviszonyait, a csere mint ősi és alapvető cselevés – Somló másokkal is osztott felfogásában: a munkamegosztást megelőző jelentőségű tényező – társadalomstrukturáló hatását kutatta. Munkájának teljes anyagát 1909-ben, az intézet könyvsorozatában németül jelentette meg. (Somló, B.: *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles-Paris-Leipzig: Institut Solvay de Sociologie. Notes et mémoires. Fascicule 8, 1909.) A később angol fordításban (*Primitive Transfer of Goods*) is hozzáférhető műre külföldön többen felfigyeltek, állításait vitatták, elfogadták, ösztönzőnek találták. *Marcel Mauss* az ajándékról és ajándékcsereéről írt társadalomantropológiai alapvetésében úgy emlékezik meg Somlóról mint aki „ugyanabba az irányba” indult el, amelyet ő is követni akar. Az alábbi tanulmány a jószágforgalom ősi formáinak feltárásával párhuzamosan készült. Úgy is felfogható, mint Somló antropológiai kutatásainak metodológiai tanulsága, amely ugyanakkor jóval több, mint módszertani melléklet: a társadalom *tudományos* (korabeli értelmezésben: *pozitív* és következetesen *induktív* irányultságú) kutatásának terveze. Helye van a 19-20. század fordulójának ismert szociológiai programjai – Spencer, Durkheim, Max Weber, Simmel, Pareto alapvetései – sorában. Magyar fordításban először itt, a *Szociológiai Szemlében* olvasható.<sup>1</sup>

### BEVEZETÉS

Az alábbi sorok olyan gyakorlati ösztönzést kívánnak nyújtani a szociológiai kutatási módszerek tökéletesítéséhez, amely Szerző szerint elengedhetetlennek tűnik, s amelynek – úgy véli – sok-sok kutató szervezet együttműködésével lehet érvényt szerezni.

A fejtegetések abból indulnak ki, hogy a szociológia csak az indukció rendszerezése és kiterjesztése által segítheti át magát azon a ponton, amelyre ma eljutott. A szocio-

\* Somló, Felix dr. (1990): Zur Gründung einer beschreibenden Soziologie. Berlin–Leipzig: Rotschild, W., 1–50. Fordította: Saád József.

1 Saád József előszava.

lógiai tényanyag jelenleginél sokkal rendszeresebb és átfogóbb ismeretét ugyanis nemcsak a jórészt induktív, hanem a jórészt deduktív szociológiai iskolák sem nélkülözhetik. S minthogy az egzaktság bennük jelenleg még alacsony szintű, mindkét iskolának szívesen kellene fogadnia, ha deduktív állításait bizonyító tényekkel szembesítve kontrollálhatja. Ha például valamelyik organikus iskola az ő organikus alapfeltevéséből kiindulva, valamilyen társadalmi fejlődési törvényre következtet, semmiképpen sem mondhat le arról, hogy annak helyességét a társadalom tényleges fejlődési menetén ki ne próbálja. Vagy ha egy pszichológiai iskola az emberi természetből bizonyos társadalmi törvényre következtet, az ugyancsak bizonytalan lesz mindaddig, amíg tételeit nem ellenőrzi valóságos tényeken. S az is mind nyilvánvalóbb a szociológiában, hogy a történeti és etnológiai adatokra mint példákra hivatkozásnak nincs igazán értéke, az indukciónak teljességre törőnek, egzaktoknak és a lehetőségek határáig körültekintőnek kell lenni ahhoz, hogy bizonyító erejűnek lehessen tartani.

Az tehát, hogy a szociológiai indukciónak legyen szervezete, nemcsak a főként induktív, hanem a jobbra deduktív iskoláknak is elemi érdeke lenne. Sőt: azt mondanám, hogy egy ilyen tudományos szervezet még azon szociológusok számára sem volna haszontalan, akik megvetően tolják félre a történelmet, etnológiát és statisztikát, és úgy vélik, hogy a szociológiai indukció nekik mit sem mond és semmit sem bizonyít. Végtére is, ha helytálló ez a felfogás, úgy az itt felvázolt szervezetnek minden metodológiai fejtegetésnél kézenfekvőbb bizonyítékkal kell szolgálnia a szociológiai indukció teljes haszontalanságára.

Az induktív történeti-etnológiai módszer, fejlettségének jelenlegi szintjén, amikor rámutatnak alkalmazásának csekély pozitív eredményeire, mindig mentségül hozhatja fel, hogy viszonylagos eredménytelenségének oka nem a módszer alapelvében, hanem annak eddigi kezdetleges keresztülvitelében keresendő. Ennek folytán a módszer rendszeres és átfogó keresztülvitele annak elvi ellenzői számára is örvendetes kísérletnek ígérkezik.

## A SZOCIOLÓGIAI INDUKCIÓ JELENLEGI HELYZETE

Akkor hát, hogy is állunk a szociológiai indukcióval? Erőteljes szakosodás bontakozott ki. A szerzteágazó leírás ezerfelé szakadozott szét, s a differenciálódás révén az egyes területeken merőben eltérő tudományágak jöttek létre. Az összehordott anyag csaknem áttekinthetetlen, csak a specialista képes arra, hogy a hatalmas történeti és etnológiai adattömeg meghatározott körében maradvá, eligazodjék. Amivel itt számolni kell: az etnológia, a történelem és a statisztika teljessége, annak összes elágazásával egyetemben. Egészen természetes, úgy is mondhatnánk, egészséges fejlődési folyamat ez, amelynek még jobban ki kell bontakoznia. A szociológiai leírásnak ezzel a természetszerű bővülésével, differenciálódásával és végeláthatatlanságba vesző szakirányú széttagolódásával párhuzamosan szükségképpen elő kell állnia egy olyan szervezetnek, amely lehetővé teszi az elért eredmények legalább bizonyos mérvű áttekinthetőségét, és helyreállít valamelyes érzékenységet a szociológiai leírás és az induktív szociológia között. Előbb vagy utóbb létre kell jönnie egy ilyen szervezetnek, sokáig már nem várható magára. Arra a pontra érkeztünk ugyanis, ahol az egyszerű kérdés-

felvetések gondos, módszeres és kimerítő indukciója a lehetetlenséggel határos. Főként a különféle szociális jelenségek törvényszerű összefüggéseinek kutatása ütközik alig leküzdhető nehézségekbe. Az újabb szociológiában, öröndetesen, mind inkább érvényesül az a felfogás, hogy példaként kiragadott adatoknak nincs helyük a bizonyítási eljárásban. Korábban a szociológus úgy gondolta, hogy néhány például felhozott jelenséggel, amely spekulációival egybevágott, már az indukció követelményének is eleget tett. Ma viszont egyre érvényesebb az a nézet, hogy például, bármennyire meggyőzőek is azok egyébként, semmi sem bizonyítható. Ma nem kiragadott *példákra* van szükségünk, hanem arra, hogy minden speciális kérdést illetően, a rá vonatkozó hatalmas szociológiai ismeretterület *egészének* szisztematikus áttekintésével rendelkezünk. Nem nélkülözhetjük tovább a társadalmak osztályozását, tudni akarjuk, hogy a társadalmak milyen kategóriáiról, milyen általános érvényességű összefüggéséről van szó, s így bizonyítékunk legyen arra vonatkozólag, hogy a különböző típusok szociális egységei kivétel nélkül valójában ebbe az összefüggésbe illeszkednek, s ha vannak kivételek, akkor ismét mérlegelés tárgya legyen, hogy ugyanazon egzakt kutatások milyen feltételek mellett folytathatók.

### AZ ÖSSZEHASONLÍTÁS JELENTŐSÉGE AZ INDUKTÍV SZOCIOLÓGIÁBAN

Ezek a követelmények a szociológiai kutatás sajátos körülményeiből kényszerűen következnek. Egyszerűbb a dolog azokon a kutatási területeken, amelyek lehetővé teszik a kísérletet. A kísérlet megmutatja, hogy a jelenségek valamilyen összefüggésére vonatkozó új hipotézis helyes vagy nem. Egy szociológiai feltételezés helyessége azonban kísérlet útján legfeljebb csak egészen kivételes esetben dönthető el. Itt nem tudjuk izolálni az összefüggésbe hozott tényezőket, hogy azok hatását megvizsgáljuk. Itt az okokat és okozatokat abban a komplexitásukban kell szemlélnünk, ahogyan azokat számunkra a természet az egykor létezett és a ma is létező társadalmakban előállította. Ezért mindezen társadalmak ismerete elengedhetetlen annak érdekében, hogy megbizonyosodhassunk a felől, hogy a feltételezett összefüggés, valóban, *kivétel nélkül*, a körülmények minden olyan különbözősége mellett fennáll, amelyet a sokféle társadalom megjelenít. Ez sem pótolja maradéktalanul a kísérletet, de mégis úgy tekinthető, mint egyfajta közelítés a kísérlet bizonyítási eljárásához, s ennek a módszernek a következetes alkalmazása a bizonyosság olyan szintjéhez vezetne, amire a szociológia más módon nem képes szert tenni, s amiről nem szabad lemondania.

A szociológiában be kell értnünk azzal a bizonyítási eljárással, amit Durkheim „közvetett kísérletnek” nevezett.<sup>2</sup> „Csak egy módon mutathatjuk ki, hogy valamely jelenség egy másik jelenség oka: ha *azokat az eseteket hasonlítjuk össze egymással, amelyekben a két jelenség együttesen jelen van, vagy együttesen hiányzik*, és azt kutatjuk, vajon e jelenségeknek a különféle körülmények közötti variációi arra vallanak-e, hogy függenek egymástól. Amikor a jelenségeket a megfigyelő akarata szerint mesterségesen tudjuk létrehozni, akkor a szó szoros értelmében vett kísérleti módszerről van szó. Amikor viszont – épp ellenkezőleg – a tényeket nem mi hozzuk létre, és csak ab-

2 Durkheim, É.: *Die Methode der Soziologie*. Leipzig, 1908: 155.

ban a formában tudjuk összevetni őket egymással, amelyben spontán módon kialakultak, akkor módszerünket közvetett kísérletnek vagy összehasonlító módszernek nevezzük.”<sup>3</sup>

Annak behatóbb bizonyításaképpen, hogy a közvetett kísérlet vagy összehasonlító módszer alkalmazható a szociológiában, *Durkheim* részletes és éles elméjű fejtegetéseire utalok.<sup>4</sup>

*Durkheim* alapos vizsgálatnak veti alá az összehasonlító módszer különböző alkalmazásait és rámutat, hogy azok jelentősége nem ugyanaz a szociológiában. Az úgynevezett maradékmódszer, az egybeesés és a megkülönböztetés módszere kevésbé,<sup>5</sup> az együttváltozás módszere annál inkább alkalmazható a szociológiában, s ezt tarjuk mi is szem előtt.

*Durkheim* kimutatja, hogy ennek a módszernek az alkalmazása ugyanazon társadalom kétféle jelenségsorára korlátozódhat, különösen akkor, ha nagyon általános tényekről van szó, amelyekről bőséges statisztika áll rendelkezésünkre. Viszont ahhoz, hogy törvényszerűségekre jussunk, sokkal gyakrabban kell ugyanazon fajtan belüli társadalmakat vizsgálnunk. S mihelyt komplikáltabb tényekről van szó, a vonatkozó tények alakulását az összes fajtában meg kell vizsgálnunk.<sup>6</sup>

„Ha tehát, egy meghatározott típushoz tartozó társadalmi intézményt akarunk megmagyarázni, nem csak a szóban forgó típushoz tartozó népek körében kell összevetnünk egymással az intézmény különféle formáit, hanem az összes korábbi típusnál is. Vegyük például a családszervezetet. Először kidolgozzuk azt a legkezdetlegesebb típust, amely valaha is létezett, hogy azután lépésről lépésre nyomon kövessük azt a fejlődést, amelynek során egyre bonyolultabbá vált. Ez a módszer, amelyet genetikusnak is nevezhetünk, egyszerre nyújthatja a jelenség analízisét és szintézisét. Egyfelől ugyanis különálló állapotokban mutatja meg a jelenség összetevő elemeit annak révén, hogy feltárja, hogyan csatlakoztak egymáshoz az idők során. Másfelől a széles körű összehasonlítás alapján sokkal alkalmasabb azon körülmények meghatározása, amelyekről az elemek kialakulása és társulása függ. *Következésképpen, egy valamennyire is bonyolult társadalmi tény csak akkor lehet megmagyarázni, ha teljes fejlődését követjük nyomon az összes társadalmi típuson keresztül.*”<sup>7</sup>

3 Durkheim, É.: A társadalmi tények magyarázatához. Válogatott tanulmányok. Fordította: Ádám Péter. Budapest: Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1978: 141. A továbbiakban: Durkheim 1978. A dőlt betűvel jelölt pontosításáért Némedi Dénesnek tartozom köszönettel. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmemet, hogy a Somló által használt 1908-as német fordítás éppen a fent megjelölt helyen a kellesnél többet olvas bele Durkheimbe: „...ha az összes esetet összehasonlítjuk egymással, amelyekben a két jelenség együttesen jelen van” („...das Vergleichen aller Fälle, in denen beide Phänomene gleichzeitig auftreten...”)

4 Durkheim 1908: 153–158.

5 Durkheim 1908: 159–160.

6 Durkheim 1908: 166–169.

7 Durkheim 1978: 153; Durkheim 1908: 169.

### AZ EGZAKT ÖSSZEHASONLÍTÁS NEHÉZSÉGEI

Ezzel azonban ismét áttekinthetetlen és kezelhetetlen adattömeghez jutottunk. Az összes típust át kell tekintenünk. Látni fogjuk azonban, hogy a mai munkamódszer mellett még a típusok azonosítását, azaz minden átfogó indukció előfeltételét, sem tudjuk sikeresen elvégezni.

A szociológiában ezt a módszert tovább nehezíti, hogy a társadalomfajták száma viszonylag nem nagy, így az összehasonlítás mozgásteret eleve korlátozott. Ellentétben például a természettudományokkal, ahol többnyire olyan nagy mennyiségű egyed áll a kutató rendelkezésére, hogy az azonos feltételűek összeválogatásából is tekintélyes szám adódik. S ily módon bizonyos tényezők hatása mintegy izoláltan szemlélhető. A társadalomtudományok esetében viszont a kutatási objektumok viszonylag kis száma már önmagában véve is nehézséget okozó körülmény. Éppen ezért nem megengedhető, hogy az indukció biztonságát még azzal is akadályozzuk, hogy nem az összes társadalmat vesszük vizsgálat alá, hanem kiragadunk belőle néhányat. A szociológiai kutatás sajátos körülményei elengedhetetlenül megkövetelik, hogy az indukció a lehetőségek határáig kimerítő legyen.

A dolgok jelenlegi állása mellett azonban az, hogy bármiféle szociológiai összefüggésekre kíváncsi kombináció az itt vázolt igényeket kielégítő módon keresztülvihető legyen, nos, az vagy teljes lehetetlenség vagy pedig sok éves munkát követel, s még akkor is általában sok kívánni valót hagy maga után. Először is még mindig nincs listánk a népekről, áttekintésünk az összes társadalomról. S. R. Steinmetz évekkel ezelőtt megindokolt követelménnyel lépett fel annak érdekében, hogy ez elkészüljön, törekvése azonban nem járt eredménnyel.<sup>8</sup> Nem tudunk tehát teljességre törően érvelni. Nem rendelkezünk továbbá a társadalmak osztályozásával, úgy hogy azok az adatok is, amelyeket ismerünk, igencsak önkényes módon kerülnek egy kupacba. Indukciónk ily módon ugyanolyan kevésbé lehet szisztematikus, mint amennyire teljes körű.

Mindenki, aki egyszer erre a területre lépett, jól ismeri az itt követelménnyé tett szociológiai bizonyítás technikai nehézségeit. Az összes előmunkálatot tulajdonképpen mindenkinek magának kell előlről kezdenie. Fáradságos munkával tájékozódnia kell a források felől, össze kell gyűjtenie a forrásokat, meg kell vizsgálnia azok megbízhatóságát, át kell rostálnia és tanulmányoznia azokat, hogy azt a többnyire kevéske anyagot, ami az ő speciális kérdésére vonatkozik, kinyerje. Ilyen módon minden kis, látszatra ártatlan kérdés súlyos problémává nővi ki magát, amelyek lelkiismeretes megoldása többnyire éveket venne igénybe.

Vegyük például a történelmi materializmus szociológiai elméletét, ami évek óta a szociológiai érdeklődés középpontjában áll. Régóta tart már, hogy évről-évre körülösködják. Van, aki szerint ez volna az eddigi szociológia csúcsteljesítménye, mások szerint szegényes koncepció csupán az ember tevékenységéről és semmittevéséről. De ki merészelné magára vállalni azt a hatalmas munkát, hogy a gazdasági jelenségek úgynevezett ideológiával való összefüggéseinek egész kérdéskörét egyszer induktív módszerességgel megvizsgálja? Ma ez egyszerűen lehetetlen lenne. És mégis, a probléma egész rendezése, annak túlnyomóan deduktív kezelése ellenére, amelyben meste-

8 Steinmetz, R.S.: *Classification des types sociaux et catalogue des peuples, L'Année Sociologique, III. Bd.*, 1900.

rek és tanítványok egyaránt kivették részüket, nyilvánvalóan rákényszerít az induktív megoldásra. A kérdés induktív kezelésének korlátozottságai technikai jellegűek. Az ebben az irányban végzett részleges és érdemdús kísérletekben nincs hiány. Még ha azok a jelenlegi munkamódszerek mellett, messze vannak is a céltól.

### A SZOCIOLÓGIAI INDUKCIÓ JELENLEGI HELYZETÉNEK NEHÉZSÉGEI

Ennek a helyzetnek a nehézségei meglehetősen ismertek. Első helyen említeném meg, hogy a szociológia ott is spekulációra kényszerül, ahol szigorú indukcióra, a tények alapos vizsgálatára lenne szükség. Az egzaktságra hajló szellem számára mi sem kínosabb, mint az induktíve vizsgálható dolgok feletti spekuláció. A spekulációnak persze minden tudományban megvan a létjogosultsága, ha azonban elbitorolja az induktív kutatás terét, nevetségessé válik. A fent említett körülmények könnyen megértetik, hogy miért oly szellemdús a szociológus ott, ahol csak szorgalmasnak kellene lennie.

A kérdéses helyzet másik nehézsége, hogy még azok a szociológiai problémák is, amelyek induktív úton oldhatók meg, ritkán jutnak végleges megoldással szolgáló eredményre. Csaknem az összes kérdés nyitva marad. Végeláthatatlanul folyik a szociológiai rendszerek és hipotézisek élethalálharca anélkül, hogy egyik a másikat agyoncsapná. Tátongó sebeikkel, tört végtagjaikkal élük életüket tovább. A kérdésekből nem vezethetők le végleges és egyértelmű megoldások.

Meg kell, hogy emlékezzem itt arról a nehézségről, ami egy-egy új nézet utólagos felülvizsgálatához kapcsolódik. A mai munkatechnikai feltételek mellett a kutatási eredmény ellenőrzése csaknem annyi időbe és fáradságba kerül, mint maga a munka. Saját témájában valamiképpen mindenki specialista. Hivatott kritikusok így nemigen akadnak, s a kérdés többnyire eldöntetlen marad. S ez ismét csak összefügg azzal, hogy a szociológiában nincs kísérlet, ami ellenőrzés végett egyszerűen megismételhető lenne, s hogy az új elmélet annak a sok ezer ténynek az ellenőrzését igényli, amelyekből azt indukálták. A *szociológiai* induktív bizonyítási eljárásnak ez a sajátos természete ezért szükségessé teszi, hogy valami fogódzóhoz, kutatási apparátushoz jussunk, s ezáltal a különböző jelenségek metodikai kombinációját megkönnyítsük.

Egy ilyen szervezet hiányának egyenes következménye a felesleges spekuláció, a kutatás bizonytalanságra vezető káosza és eredménytelensége.

### A LEÍRÓ SZOCIOLÓGIA SZÜKSÉGESSÉGE

Az induktív kutatás ezen akadályainak jó részét egy jól tervezett és gondosan kidolgozott leíró szociológia kiküszöbölhetné. Ebben elkülönítetten kellene tárgyalni minden számunkra ismertté vált fennálló vagy egykor létezett társadalmat. A legkisebb törzseket is behatóan és külön fel kellene dolgozni. Azoknak a társadalmaknak az esetében, amelyek története ismert, a különböző történelmi fázisokat mint külön társadalmakat kellene kezelni.



S minthogy mindeddig nem rendelkezünk a társadalmak megnyugtató osztályozásával, és nincs egyetértés afelől, hogy milyen sajátosságok jellemzik a társadalmak különböző típusait, annak érdekében, hogy a tervezett leíró szociológia használhatósága ne kerüljön már a kezdet kezdetén veszélybe, csak az lehet a megoldás a történeti társadalmak tárgyalására, ha a történelmi fejlődés menetét lehetőleg sok fázisra tagoljuk, és mindegyik fázist részletesen, mint önálló társadalmat tárgyaljuk. A fejlődési fokozatok nagy száma esetén legalább a jellegzetesek nem sikkadnak el, ami könnyen megtörténhet a sok helyett kevésre összpontosító és esetleg hibás szempontválasztás esetében. Hogy a különböző társadalomtípusok megkülönböztetésének melyek a helyes szempontjai, az éppen az itt javasolt módszer révén mutatkozhatna meg. Ez lenne az ilyenfajta leíró szociológia egyik legfontosabb eredménye. A továbbiakban erre még visszatérek.

Minden egyes társadalmat, azaz minden törzset, minden népet, egy-egy történeti nép minden korszakát úgy kellene feldolgozni, hogy annak társadalmi berendezkedései, szemléletmódjai, szokásai a lehető legteljesebben és áttekinthető módon, világos formában kerüljenek bemutatásra, úgy, hogy az megkönnyítse a gyors és pontos tájékozódást. A társadalmi élet különböző területeit az áttekinthetőség végett egyöntetűen visszatérő rovatokban kellene elhelyezni.

### A LEÍRÓ SZOCIOLÓGIA ELŐNYEI

Az így létrehozott leíró szociológia főbb előnyeit a következőképpen szeretném összefoglalni:

1. A társadalmak listájához jutnánk, s végre áttekintést nyernénk az összes létező és létezett társadalomról. Ez az áttekintés az egész kutatási területről a komoly indukciónak és a komoly szociológiai oktatásnak egyaránt feltétele. Mielőtt akár az egyiket, akár a másikat művelve, munkához látunk, kell, hogy ismeretünk legyen a magyarázatra szoruló tényekről, mégpedig nem többé-kevésbé esetleges ismeretünk a tényanyag kisebb vagy nagyobb részéről, mint ahogyan az ma történik, hanem rendszeres áttekintésre van szükségünk az egész területről. Nem tudok elképzelni olyan említésre méltó biológiai kutatást, amelyet ne előzött volna meg alapos zoológiai iskolázottság. A szociológiában hasonló a helyzet.

2. Ez a fajta leíró szociológia lehetővé tenné a társadalmi jelenségek összefüggéseinek egzakt kombinálhatóságát, s ezáltal megkönnyítené a szigorú törvényszerűségek kutatását. Szociológiai kísérletek híján sürgető szükségünk van egy ilyen kombináció-apparátusra. Ha például azt akarom tisztázni, hogy egy vallásos berendezkedés és bizonyos tudásszint, valamelyik termelési mód és a népsűrűség adott szintje, bizonyos gazdasági viszonyok és a társadalmi tagolódás, az áruforgalom foka és a politika szervezete, a faji tagoltság és a politikai tagoltság, a fajok harca és a családjog bizonyos formái, etc. között van-e összefüggés, akkor arról egy ilyen műre támaszkodva, viszonylag könnyen tájékozódhatok, míg annak hiányában minden ilyen a kérdés - mint láttuk - újra és újra hatalmas munkát igényel, anélkül, hogy az érvényességnek azt a szintjét biztosítaná, ami az itt felvázolt módon könnyen elérhető. Az eddigi munkámód mellett az ilyen dolgokat illetően a kutatónak folyton-folyvást mások többnyire ellenőrizhetetlen elméleteire és nézeteire kell hagyatkoznia, míg egy jó leíró szociológia se-

gítségével, bárki maga is előállíthat ilyen kombinációkat, s ehhez csupán mások tényyszerű adataira volna szüksége. Mert természetesen egészen más az, ha valakinek csupán mások pusztán ténymegállapításainak objektív adalékaira van szüksége, olyanoktól származó adatokra, akik azokban semmiféle elméletet nem akarnak szóhoz juttatni, hanem csak a tény leírására szorítkoznak, s megint más az, ha egyúttal mások teóriáinak és alig kontrollálható kombinációinak átvételébe is bele kell törődnie.

3. Láttuk továbbá a fentiekben, hogy milyen nehéz manapság egy szociológiai hipotézisről ítéletet alkotni. Van, aki azt mondja, hogy a totemizmus az élelemszerzéssel függ össze, más úgy véli, hogy a képírásra vezethető vissza etc., etc... Tegyük fel például, hogy a totemizmus szempontjából jelentőséggel bíró kérdésekkel foglalkozunk, s ezért szeretnénk azokban jól eltájékozódni. De micsoda nehézségek állnak utunkban! S viszonylag milyen egyszerű volna a dolgunk, ha kéznél lenne egy jó leíró szociológia, s a megfelelő rubrikákban egyszerűen utánanézhethetnénk az összes társadalom kérdéses vallási nézeteinek és szokásainak; továbbá ha előbb csak szűrőpróbákkal, s ha azok biztatóak, akkor kimerítő vizsgálattal megállapíthatnánk, hogy bizonyos más jelenségekkel összefüggenek-e vagy sem. Könnyebben eligazodhatnánk, s azok a kérdések, amelyeket nap mint nap fel kell vetnünk és meg kell vizsgálnunk, nem járnának mindig ugyanazzal a gigantikus erőfeszítéssel. S ami a legfontosabb: végre nyitva állna előttünk a lehetőség, hogy kellően megalapozott, biztos, induktív *törvények* birtokába jussunk.

4. Abból következően, hogy az itt felvázolt leíró szociológia lehetővé tenné az állítólagos törvényszerűségekre vonatkozó új hipotézisek és elméletek viszonylag könnyű ellenőrzését, egyfelől közel sem születne olyan sok hamis elmélet, másfelől, ha felbukkannának is, azonnal a tévedések közé sorolva, egyszerűn kiiktathatók lennének, míg ma ezekkel mindig mindent előlről kezdve kell foglalkozni. Sokkal egzaktabb lenne a kritika, mint manapság lehet, és az igazság megtisztulhatna a tévedéstől. Megalapozott állítások szilárd bázisa gyűlhetne össze, amire minden további megállapítás épülhetne, szemben a mai helyzettel, amikor mindenki azzal kezdi, hogy az alapokat is maga rakja le, amely aztán elég bizonytalan ahhoz, hogy azt gondolja: „Ha már egy fantázia kastélyban kell laknom, amely minden pillanatban összedőléssel fenyeget, legyen az legalább ízlésem szerint való.” Nem kezdődne tehát mindenki számára minden újra előlről, sokkal előbbre tartana a tudományos együttműködés, s a tudomány művelésében teret nyerne a megkezdett gondolatmenetek végigvezetése továbbpíthetősége, befejezhetősége.

5. A jó leíró szociológia a tudományművelés gazdaságossága szempontjából is felbecsülhetetlen értékű lenne. Az már szinte elborzasztó, hogy az induktív szociológia mai technikái mellett milyen pazarlás folyik a munkaerővel. Ha utána akarok menni egy valószínű összefüggésnek, akkor rendszerint csak valami nagyon kezdetleges előzetes tájékozódás áll rendelkezésemre, s ahhoz, hogy valami átfogó képet kapjak a vizsgált kérdéstről, arra kényszerülök, hogy belevágjak abba a mai körülmények között óriási munkába, ami együtt jár két vagy több társadalmi jelenség kombinálásával. Általában csak óriási munkabefektetés után jutok arra a felismerésre, hogy feltevésem elhibázott volt. Mi sem természetesebb annál, hogy az ember ilyen sziszifuszi munkát nem szívesen végez, a szociológiai ismerettömeget nem szívesen pakolgatja hol az egyik, hol a másik hipotézis-hegyre csak azért, hogy aztán azt újra meg újra le is kelljen gurítania onnan, s évekig tartó munka után be kelljen vallania, hogy sikertelen volt

vagy legfeljebb negatív eredményre jutott. Már csak ez a pszichológiai szempont is érthetővé teszi, hogy szociológiai területen oly kevés mű jelenik meg, amely negatív eredményhez szolgáltat inductív bizonyító anyagot. Egyébként meg kellene már kérdeznünk magunktól: nem különös, hogy a szerző minden hipotézis bizonyítása során rendre pozitív eredményre jut? Vagy a negatív eredményt hozó kutatások mind titokban maradnának? Pedig azoknak is lenne valami értékük. Ha más nem, legalább az, hogy másokat a hasonló feltevéstől s esetleg egy hasonlóan fáradságos kutatástól visszatartsák. Úgy gondolom, hogy a magyarázatot sokkal inkább abban kell látnunk, hogy a szerző – ha már olyan nagy munkát fektetett bele – rendszerint belelovalja magát a pozitív eredménybe, és öntudatlanul is félrevezeti magát a nehézségeket illetően.

Egészen másként állna a dolog, ha az ember könnyen előzetes tájékozottságra tehetne szert, és csak ott vinné végig szisztematikusan az egész munkát, ahol az már kezdetben is a feltevés magas valószínűségi szintjére utal. Ezáltal hatalmas munkaenergia szabadulna fel, ami ma egyfelől a hiábavaló spekulációk kiokoskodására, másfelől a nyilvánvalóan elhibázott útra tévedt indukcióra fecsérlődik.

6. Ebben az összefüggésben kitérek egy olyan – ennek a leíró szociológiának az értékével kapcsolatos – kételyre, amely néhány olvasóban bizonyára máris felmerült. Természetesen, nincs olyan leíró szociológia – legyen az a legátfogóbb és leggondosabb – amely pótolni tudja a minden eset ősforrására visszamenő munkát. A legátfogóbb elgondolás alapján született műben is mindig felvetődnek olyan kérdések, amelyekre nincs válasz, mindig adódnak esetek, amelyekben – a mű nagyszerű koncepciója mellett is – a válasz nem bizonyul kielégítőnek; gyakran óhatatlanul kétely merül fel az ilyen munka szakemberével és összeállítójával szemben; s ha eltekintünk is az újabb kutatásoktól és tényektől, a régi forrásokat akkor is újra és újra friss szemmel, az újabb szempontok fényében kell áttekinteni, aminek révén feljavított vagy új ismeretanyaghoz lehet hozzáférni etc., etc... A szemem előtt lebegő leíró szociológiában tehát nem valamiféle nürnbergi tölcseért szeretnék megpillantani, amelyben ezután bárki hozzáférhet az egész szociológiai bölcsességhez. Tudatában vagyok annak, hogy ez az egész eszköztár, bármilyen jól valósuljon is az meg, nagyon sok esetben, szükségképpen alkalmatlannak bizonyul. Adódhatnak ugyan kiegészítések, amelyek új kérdéseket válaszolnak meg, vagy amelyek új anyaggal járulnak hozzá az eddigi kérdésekhez, lehetnek időről-időre kiegészítések, amelyek egyik vagy másik részt új szempontokkal gazdagítják, s így egyúttal a leírás is előrébb jut, és mégis mindez mégsem képes pótolni a folyamatos visszanyúlást az eredeti, elsődleges forrásokhoz. S egészen eltekintve itt a fent jelzett szempontoktól, végképp nem szabad, már csak ösztönző és frissítő hatása miatt sem szabad pótolnia azt, ami a közvetlen kutatásból származik.

Egészen más dolog az, időről-időre vagy meghatározott célokkal, bizonyos kérdésekhez kapcsolódón, sajátos körülmények között visszatérni az eredeti források tanulmányozásához, s megint csak egészen más, amikor újra meg újra, minden egyes kérdésnél magunknak kell elővennünk minden arra vonatkozó előmunkálatot, folyamatosan arra kényszerülve, hogy az illető vizsgálat során az ősforrások kimeríthetetlenül nagy tömegéhez visszatérjünk.

Mindemellett már az is nagyon sokat jelentene, ha a vélhető összefüggések valószínűségéről egy viszonylag gyors előzetes orientáció birtokába juthatnánk, s ha min-

den kérdésben jó áttekintést kapnánk annak a hatalmas kutatási területnek az egészéről, amin úgyszólván végig akarjuk rágni magunkat.

A térképek sem helyettesítik az utazást. Mégis, ha a tervezett leíró szociológia legalább egy jó térkép értékével bírna, már akkor is égető szükségletet elégítené ki. S én valóban úgy gondolom, hogy a szociológiai indukció a dolgok mai állása szerint egy olyan utazással vethető össze, amely olyan tájra vezet, amelyről nincs térképünk.

7. Ha a kombinálhatóság lehetőségétől és attól az értéktől eltekintünk is, amit mint a társadalmi törvények feltárásának segédeszköze képvisel, ez a fajta szociológia a társadalmi tények kitűnő lexikonját állítaná elő, amely szociológiai szempontjai, specializáltsága és rendszerezettsége folytán a történeti és etnológiai kézikönyvekhez képest rendelkezne bizonyos előnyökkel.

8. Bizonyos tekintetben még a szociológia összehasonlító történeti-etnológiai módszerének esküdt ellenségei is üdvözlőnének egy ilyen vállalkozást, mivel ez szolgáltatná számukra a legkézenfekvőbb induktív bizonyítékát annak, hogy minden ilyen szociológiai indukció lehetetlen és értéktelen. A dolgok mai állása szerint ugyanis az, hogy ennek a módszernek a hozama nem kielégítő, technikai okoknak tudható be.

Mármost, ha ezek elhárulnának, s a módszerekből még mindig nem jönne ki semmi, akkor ezért a módszer természetében rejlő okokat kellene felelőssé tenni. Azok az állítások, hogy nem körvonalazódtak a társadalmak típusai, nem azonosíthatók a fenti értelemben vehető társadalmi törvények, s hogy ily módon a szociológia nem is valódi tudomány, legfeljebb csak a pszichológiai törvények szociális konstellációkra alkalmazása lehetséges – mindez, amennyiben igaz volna, a tervezett módszerrel tisztán bizonyítható lenne.

A társadalomra vonatkozó uralkodó nézetek között talán a következők állnak leginkább szemben egymással: az ember saját belátása szerint hozhat létre társadalmakat – vélik egyesek. Társadalmi berendezkedéseket létesít, akarata szerint, olyan jónak, amilyennek tudja, másfelől pontosan úgy, hogy az igényeinek megfeleljen. Eszerint nincsenek társadalmi törvények, nincs természeti törvényeket követő társadalmi fejlődés, nincsenek társadalmak, mint természeti képződmények. Minden, ami társadalmi, emberi alkotás, akaratlagos döntés s a társadalmi fejlődési törvényekről folyó beszédnek nincs több értelme annál, mintha a lábbeli vagy a kémények törvényeiről beszél-nénk. *Society is not made but grows* – mondják az ellenkező oldalon. Az, hogy az emberek a társadalmakat belátásuk szerint csinálják, csak individuális tudatunk szubjektív megjelenítése, s hogy mindez az akarat szabadság látszatának a következménye. A társadalmi fejlődés a természet vastörvényei szerint megy végbe. Csak ha egyszer megismerjük ezeket a törvényeket, akkor tudunk majd azok birtokában, a még megmaradt természetre és annak szociális részére is befolyást gyakorolni.

A metodikai indukciótól az is elvárható lenne, hogy kimondja végre a döntő szót ebben a vitában.

9. A tervezett leíró szociológiát a statisztikai bizonyítás szervezetével lehetne a legjobban összehasonlítani. A szociológiai indukció jelenleg úgy működik, mint a statisztika minden központi szervezet nélkül, úgyszólván olyan népességstatisztikaként, aminek művelésébe szervezet híján, ki-ki saját legjobb belátását, összeírásait, sejtéseit követve vág bele. A leíró szociológia ahhoz hasonlóan viszonyulna az egyéni kutatáshoz, mint ahogy egy központi statisztikai hivatal az ilyen tapogatózó egyéni kísérletekhez. Az egyénileg lehetetlen ténygyűjtést ugyanúgy magára vállalná, és

hozzáférhetővé tenné a közös használat számára. Az adatokat a további kutatásra alkalmas formára kellene hozni.

10. S végül az itt felvázolt leíró szociológia lenne az egyetlen út, amely hozzásegítene bennünket a társadalmak egységes kritériumok szerint végigvitt osztályozásához. Ez a nagy jelentőségű szempont kissé részletesebb vizsgálatot igényel.

## A TÁRSADALMAK OSZTÁLYOZÁSÁRÓL

Gyakran szoktak rámutatni a társadalmak osztályozásának megbízhatatlanságára. A legnyomatékosabban és legmeggyőzőbben *S. R. Steinmetz* teszi ezt egyik – kifejezetten ennek a témának szentelt – művében. Röviden felidézem itt azokat a főbb előnyöket, amelyek *Steinmetz* szerint a korrekt társadalomosztályozástól elvárhatóak.

Ezek tulajdonképpen a tudománytalan szociológia végét jelentenék. Egy ilyen osztályozás egyszerűen lehetetlenné tenné az esetleges példákkal való érvelést s még az induktív módszertől leginkább idegenkedő szellemeket is rákényszerítené az igazi indukcióra, rámutatva arra, hogy a társas képződmények különféle típusai léteznek, s ami érvényes az egyikre, annak érvényessége a másokra nem terjed ki.<sup>9</sup>

*Durkheim* rámutatott továbbá arra, hogy a társadalom különböző típusainak ismerete nélkül nem tudjuk a normálist vagy egészségest a patológikustól megkülönböztetni, minthogy a normális nem egyéb, mint az átlagtípus. Egy állapot ezek szerint csak egy meghatározott típushoz képest mondható patológikusnak; az egészség típusa egybeesik a fajtípussal.<sup>10</sup>

A társadalomkutatás ezen szempontjaihoz még hozzájön egy olyan pedagógiai szempont is, hogy a szociológia tanítása mindaddig tökéletlenül valósítható meg, amíg annak, aki ezt elkezdi, nem áll rendelkezésére rendszerezett áttekintés a szociológiai tényanyagról. Erre ugyancsak a társadalmak osztályozására van szükségünk.

Az osztályozásra tett eddigi kísérletek közül egyik sem keltett különösebb visszhangot. Nem is csodálkozhatunk ezen, használható osztályozás ugyanis mindaddig nem is várható, amíg nincs jó áttekintésünk az összes társadalom összes intézményéről. Az 1900-ig felállított osztályozáskísérletekről jó tájékoztatást kaphatunk *Steinmetztől*.<sup>11</sup>

9 Steinmetz 1900: 55–60.

10 Durkheim 1908: 82–85.

11 Steinmetz említett munkájában azokat az osztályozási kísérleteket tekinti át, amelyeket a következő művek tartalmaznak:

Coste, A.: Les principes d'une Sociologie objective. Paris, 1899.

Fouillée, A.: La Science contemporaine. 1897.

Ward, L.: Dynamic Sociology. 1883.

Spencer, H.: The Principles of Sociology. 1893.

Durkheim, E.: Les Regles de la Méthode Sociologique. 1895.

Giddings, H.: Principles of Sociology. 1896.

Grosse, H.: Die Formen der Familie und die Formen der Wirtschaft. 1896.

Hildebrand, B.: Natural-, Geld- Kreditwirtschaft. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1864.

Anélkül, hogy ezekbe itt közelebről belemennék, csupán azt a szempontot szeretném kiemelni, ami a társadalomosztályozásra irányuló különböző kísérletek mind-egyikében előfeltétellé teszi, hogy a társadalom különféle szociális jelenségei között bizonyos korreláció legyen. A jó osztályozás nem akar a dolgok valamiféle önkényes, azaz külsődleges tagolása lenni, hanem azt akarja jelenteni, hogy a társadalomban, amely bizonyos, osztályozási szempontul választott sajátossággal bír, bizonyos más sajátosságok is fellelhetők. „Classer scientiquement – írja Richard *Notions élémentaires de Sociologie* c. kiskönyvében – c’ est appliquer le principe de la subordination des caracteres. Rappelons que ce principe consiste a regarder les caracteres les plus constants comme ceux dont dépendent les caracteres plus spéciaux et plus variables.”<sup>12</sup> A tulajdonságok szubordinációja viszont itt nem jelent mást, mint azok meghatározott korrelációit. Az általános sajátosságok, amelyekből a speciális vonások levezethetők, éppen azok, amelyek a legtágabb értelemben vehető korreláció körét meghatározzák.<sup>13</sup>

Roscher, W.G.F.: Grundlagen der Nationalökonomie. 1880.

Bücher, K.: Die Entstehung der Volkswirtschaft. 1898.

Dargun, L.: Ursprung und Entwicklungsgeschichte des Eigentums. Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 1884.

Hahn, E.: Die Haustiere. 1879.

Le Play, F.: Ouvriers Européens. 1879.

Demolins, E.: L’ Etat actuel de la Science sociale. Science Social, 15.

Vignes, M.: Science Social d’ apres l’ école de Le Play. 1987.

Pinot, R.: La Classification des Especies de la famille, Science Social, 17.

Morgan, L.: Ancient Society. 1877.

Engels, F.: Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des staates. 1884.

Marx, K.: Das Kapital. 1872.

Sutherland, A.: The Origin and Growth of the Moral Instinct. 1898.

Comte, A.: Cours de Philosophie positive. 1864.

Vierkandt, A.: Naturvölker und Kulturvölker. 1896.

Vierkandt, A.: Die Kulturformen und ihre geographische Verbreitung. Geographischen Zeitschrift, 1897.

Vierkandt, A.: Die Kulturtypen der Menschheit. Archiv f. Anthropologie, 1898.

Ratzel, F.: Völkerkunde. 1885.

Frobenius, L.: Der Ursprung der Afrikanischen Kulturen. 1898.

Ehhez a listához - a teljesség igénye nélkül - a következő új (1900 óta megjelent) kísérleteket és fejtegetéseket fűzzük hozzá a társadalmak osztályozásáról:

Loria, A.: La morphologie sociale. 1905.

Breysig, K.: Der Stufenbau und die Gesetze der Weltgeschichte. 1905.

Carini, P.: Saggio di una classificazione delle societa. Rivista Italiana di Sociologia, 1905, 9.

Mazarella, J.: Les Types Sociaux et le droit. 1908.

12 Richard 1922: 47.

13 Dargun, L.: A tulajdon eredete és fejlődéstörténete (Ursprung und Entwicklungsgeschichte des Eigentums) Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft, 1884: c. tanulmányában így ír erről a 7.

Ezek a korrelációk csak az összehasonlítás módszerével állapíthatók meg. S ennek a módszernek egzakt keresztülvitele – mint láttuk – ugyancsak a részletekben gazdag leíró szociológia posztulátumához visz el bennünket.

Amikor *Steinmetz* azt körülményt, hogy az összehasonlító módszer érvényesítése a szociológiában messze nem következetes, arra vezeti vissza, hogy hiányzik a katalógus és az összes nép osztályozása társadalmi helyzetük és civilizációs szintjeik szerint,<sup>14</sup> akkor ahhoz egyúttal azt is hozzá kell fűznünk, hogy egy ilyen osztályozás mindaddig lehetetlen lesz, amíg nem rendelkezünk az itt jelzett elvek szerint végigvitt leíró szociológiával.

*E. Durkheim* vitatja, hogy a fenti módon végzett osztályozás keresztül vihető. Ez a túlzottan nagy igényű áttekintés a tudományosság öncélú látszata lenne csupán. „Első pillantásra úgy látszik, mintha csak egyetlen megoldás létezne. Ez abban állna, hogy egyenként tanulmányozunk minden társadalmat, és mindegyikről elkészíthetjük a lehető legpontosabb és legteljesebb monográfiát. Ezt követően összehasonlítjuk őket, hogy kiderüljön, hogy miben egyeznek meg, és miben térnek el egymástól, majd a hasonlóságok és eltérések viszonylagos jelentősége alapján különböző csoportokba osztályozzuk a népeket.” „Az igazi kísérleti módszernek sokkal inkább az a lényege, hogy – ahogyan Bacon mondta – *döntő* vagy *lényegi* tényekkel helyettesítse azokat a közönséges tényeket, amelyek csak akkor bizonyító erejűek, ha igen számosak, s amelyek alapján ennél fogva csak kétes értékű végkövetkeztetéseket lehet megállapítani. A döntő és lényegi tényeknek önmaguknál fogva és számuktól függetlenül van tudományos értékük és jelentőségük.”

Durkheim úgy véli továbbá, hogy ha a fenti módszer szerinti osztályozás egyáltalán keresztül vihető lenne, s az ilyen vállalkozás nem fülne a parttalanság érdektelenségébe, akkor sem lenne létjogosultsága. A megoldásra váró feladat éppen az lenne, hogy a tudományos munkát megkönnyítsük, és az egyedek határtalan sokaságát korlátozott számú típusal helyettesítsük. Ezt az előnyt azonban elveszítjük, ha a típusokat nem tudjuk előbb megállapítani annál, mintsem hogy az összes egyed elemzését elvégezzünk. Ha a típusalkotás művelete nem volna más, mint a már elvégzett vizsgálatok összefoglalása, akkor az a kutatást nem segítené. „Csak akkor lesz igazán hasznunkra, ha segítségével más jellegzetességeket is osztályozhatunk, mint amelyekre maga épült, ha olyan kereteket nyújt, amelyekbe az ezután feltárandó tények is elrendezhetőek. Az a szerepe, hogy olyan tájékozási pontokat bocsásson rendelkezésünkre, amelyekhez más megfigyeléseket is csatolhatunk, nem csak azokat, amelyeknek alapján e pontokat kijelöltük. Ehhez azonban az szükséges, hogy az osztályozást ne az összes egyedi tulajdonság teljes számbavétele alapján dolgozzuk ki, hanem csak néhány, ám gondosan kiválasztott tulajdonság alapján. Ilyen körülmények között ez az osztályozás nemcsak arra jó, hogy némi rendet teremtsen a már megszerzett ismeretek között, hanem új ismeretekhez is juttathat. A megfigyelőt úgy vezeti, hogy egy sor felesleges lépéstől megkíméli. Így, mihelyt ezen elv alapján kialakul ez az osztályozás,

oldalán: Amint megismerjük minden egyes tudomány, intézmény stb. fejlődésének lényeges fázisait, induktív módon kimutatható, hogy ha egy intézmény fejlődésének meghatározott szakaszában van, akkor ennek alapján az ugyan nem határozható meg előre, hogy a többi intézmény melyik fejlődési szakaszánál tart, de az igen, hogy meghatározott fejlettségi pont mögé már soha, sehol nem kerülhet, vagy másképpen fogalmazva: bizonyos fejlettségi fokon túljutott.

14 Steinmetz 1900: 44.

úgy is megtudhatjuk, hogy egy bizonyos típushoz tartozó tény általános-e vagy sem, ha nem figyelünk meg minden egyes, e típushoz tartozó társadalmat, hanem csak néhányat közülük. Sőt, nem egy esetben, egyetlen alapos megfigyelés is elegendő lesz, ahogyan gyakran egy jól felépített kísérlet elégséges egy törvény megfogalmazásához.”<sup>15</sup>

*Durkheim* tehát megköveteli, hogy osztályozásunkat a különösen fontos tulajdonságok kiválasztásával végezzük. Megjegyezi ugyan, hogy ezek csak akkor ismerhetők fel, ha a tények magyarázata már kellőképpen előrehaladt, mivel a tudomány eme két összetevője feltételezi egymást. „Mégis, ha nem is haladtunk nagyon messzire a tények tanulmányozásában, könnyen kitalálhatjuk, hol kell keresnünk a társadalmi típusok jellegzetes tulajdonságait.” *Durkheim* abból a tényből indul ki, hogy a társadalmak egyszerűbb részekből tevődnek össze, s hogy mindegyik eredő természete szükségszerűen alkotó elemei természetétől, számától és kapcsolódási módjától függ. „Egy-egy nép két vagy több korábbi nép egyesüléséből jön létre. Ha tehát ismernénk azt a legegyszerűbb társadalmat, amely valaha is létezett, az osztályozás kialakításakor csak azt kellene nyomon követnünk, milyen módon kombinálódott ez a társadalom önmagával, illetőleg hogyan kombinálódtak egymással alkotóelemei.”<sup>16</sup>

A legegyszerűbb társadalom azonosításáról van tehát csupán szó. *Durkheim* a hordát tartja ilyennek, amelynek összeadódását más hordákkal klánnak nevezzük.

„Ha elfogadtuk a horda, vagyis az egy szegmentumú társadalom fogalmát – akár történeti valóságként, akár tudományos posztulátumként fogjuk is fel –, megvan a támpont, amelyből kiindulva a társadalmi típusok teljes skáláját kidolgozhatjuk. Annyi alapvető típust fogunk megkülönböztetni, ahány módon kombinálódhatnak a hordák egymással, megannyi új társadalmat hozva létre, s ahány módja van az új társadalmak egymással való kombinálódásának.” A legelső fokozat tehát a horda, vagyis az összetevődés nélküli társadalom, a következő fokozat a hordák egyszerű – ebben a kombinációban klánnak nevezett – összetevődése, anélkül azonban, hogy egy köztes fokozat lenne az egész csoport és az egyes klánok között; a klánok itt egymásra vannak felfűződve, egyszerű több szegmentumú társadalmaknak nevezhetők. Erre jönne azután az imént említett egyesülési mód révén előálló *egyszerűen összetett több szegmentumú társadalmak*. Az ebbe a fajtába tartozó társadalmak további összefogásával vagy egybeolvadásával a *kétszeresen összetett több szegmentumú társadalmak* új alakulata áll elő.<sup>17</sup> *Durkheim* nem bonyolítja tovább ezeket a fejtegetéseket, s attól is óvakodik, hogy azokban teljességre törő osztályozási kísérletet lássunk. A probléma jóval komplikáltabb annál, hogysem ilyen mellékesen megoldható lenne, megoldása sokkal hosszabb és speciálisabb kutatást feltételez. Az itt ismertetett fejtegetések csak azt kívánják bemutatni, hogy hogyan kell alkalmazni *Durkheim* módszerének alapelvét. A tényeket az előbbieken a könnyebb érthetőség kedvéért leegyszerűsítve, a feltételezés itt az, hogy minden fejlettebb társadalom több, a hozzá legközelebb eső alacsonyabb fejlettségű típusból, azaz ugyanazokból az elemekből tevődik össze. Ezzel szemben ugyanakkor nem zárható ki, hogy új társadalom nem ugyanolyan fejlettségi szintű társadalmakból is létrejöhet. Megjegyzendő továbbá még az is, hogy minden ily

15 Durkheim 1978: 97-99; Durkheim 1908: 106-109.

16 Durkheim 1978: 99-100; Durkheim 1908: 109.

17 Durkheim 1978: 102-103; Durkheim 1908: 111-113.



módon előállított típusnak két variációja van aszerint, hogy az összetevők megőrzik-e egyediségüket, vagy ellenkezőleg, feloldódnak az egészben, aszerint tehát, hogy összetettségük szorosabb vagy kevésbé szoros. Végére is, mindegyik fenti típusban a másodlagos morfológiai tulajdonságok alapján további különbözőségek körvonalazódnak, *Durkheim* ugyanakkor mégsem tartja célravezetőnek, hogy az itt vázolt besorolás általános keretein túllépjen.<sup>18</sup>

A társadalmak durkheimi osztályozása eszerint – mint látni fogjuk s mint azt *Durkheim* is hangsúlyozza – ugyanazon a kategorizáláson nyugszik mint *Spenceré*, csak hogy *Spencernek* a legegyszerűbb társadalmakat illetően nem volt szilárd álláspontja.<sup>19</sup>

Ahhoz, hogy *Durkheim* társadalmak osztályozására vonatkozó nézeteiről teljes képet kapjunk, az elmondottakhoz hozzá kell tennünk, hogy véleménye szerint a társadalmi típusok kevésbé állandóak és markánsan körvonalazottak, mint a biológiai organizmusok típusai. A biológia világában a tulajdonságok generációról generációra öröklődnek, s így a külső körülmények különbözőségeivel szemben is tartják magukat. A szociológia világában ellenben csak egy generáción át őrződnek meg a tulajdonságok, a következő generáció rendszerint különbözik az előzőtől, s ha mindeközben több társadalomból tevődik össze az új alakulat, az teljesen új jelleget szokott ölteni. A fajták tulajdonságai tehát rendhagyó módon variálódnak, s körvonalaik korántsem olyan határozottak, mint a biológiában.<sup>20</sup>

Azokról a kísérletekről, amelyek a társadalmakat azok civilizációs szintjei szerint osztályozzák, *Durkheim* röviden és mellesleg azt állítja, hogy nem érintik az ő tulajdonképpeni problémáját, mert nem társadalmi típusokat osztályoznak, „hanem – ami egészen más – a történelmi fejlődés egyes szakaszait. Franciaország kialakulása óta számos civilizációs formán ment keresztül: először a mezőgazdaság, majd a kézműipar és a kiskereskedelem, ezután a manufaktúrák, végül pedig a nagyipar jellemezte. Márpedig teljesen lehetetlen feltennünk, hogy ugyanaz a kollektív egyéniség háromszor vagy négyszer megváltoztassa a típusát. Egy típust állandóbb tulajdonságokkal kell meghatározni. A gazdasági, technológiai stb. állapotok túlságosan is képlékeny és bonyolult jelenségekkel telítettek ahhoz, semhogy osztályozás alapjául szolgálhassanak. Még az is lehetséges, hogy ugyanaz az ipari, tudományos és kézműipari civilizáció több olyan társadalomban is megtalálható, amelyeknek igen különbözőek a csak rájuk jellemző alkati jellegzetességeik. Japán átveheti kézműiparunkat, iparunkat, sőt, politikai szervezetünket is, s mégis más társadalmi típushoz tartozik, mint Franciaország vagy Németország. Ezek a kísérletek különben, bár jeles szociológusok végezték őket, csak homályos, vitatható és használhatatlan eredményeket adtak.”<sup>21</sup>

Részletesen ismertettem *Durkheim* nézeteit, mivel az ő irányzata mindazok kitüntetett figyelmére érdemes, akik szem előtt tartják a szigorúan tudományos szociológia megalapozását. S mivel az ő nézetei a társadalmak osztályozásának módszereire vo-

18 Durkheim 1978: 104-105; Durkheim 1908: 113-114.

19 Durkheim 1978: 99-102; Durkheim 1908: 109-111.

20 Durkheim 1978: 106-107; Durkheim 1908: 115-116.

21 Durkheim 1978: 107, láb. a IV fejezet végén; Durkheim 1908: 117.

natkozóan eltérnek az itt kifejtettektől, különösen fontosnak látszik, hogy szempontjait a miénkkel szembesítsük.

*Durkheim* a társadalmak osztályozásakor a leglényegesebb vagy döntő sajátosságok hasznosítására törekszik. Ebben egyet is érthetünk vele. Természetesen a döntő és nem a mellékes sajátosságokra kell összpontosítanunk. Csakhogy milyen objektív kritériumok állnak rendelkezésünkre annak eldöntésekor, hogy egy-egy sajátosság döntően esik a latba vagy sem? Milyen mérce segít bennünket abban, hogy a szubjektív, előzetesen megfogalmazott véleményeket elvessük, s rátaláljunk az objektív valóságra? Mércénk objektivitásához az még nem elegendő, hogy döntőnek akarjuk. Úgy gondolom, hogy annak objektív kritériumát, hogy egy sajátosság döntő jelentőségű-e vagy sem, abban kell látnunk, hogy a kérdéses sajátossággal a kísérő sajátosságok nagy száma korrelációban van vagy nincs; más szavakkal: hogy a kérdéses sajátosság bemutatásával egyúttal a kérdéses egyediség beható jellemzésére is sort kerítettünk-e vagy sem. Így egyetlen sajátosságról nem tudom megmondani, hogy az fontos vagy nem fontos, anélkül, hogy ne térnék ki arra, hogy melyek azok a kísérő jelenségek, amelyek vele elválaszthatatlanul együtt járnak. Következésképpen a társadalmak alapvetően fontos szempontok szerinti osztályozására sem vállalkozhatok anélkül, hogy előzőleg a különböző társadalmi jelenségek összefüggéseiről beható vizsgálatokkal ne rendelkeznék. Amíg nem tudom, hogy bizonyos sajátosságok összefüggenek-e más jelenségekkel és szükségképpen melyekkel függenek össze, addig ezen sajátosságok alapján nem végezhetek tudományos értékű osztályozást. Természetesen mindenféle tetszőleges sajátosság alapján végezhető osztályozás; ezt mi sem akadályozza. S az is nyilvánvaló, hogy bizonyos osztályozások már első ránézésre is értékesebbnek mutatkoznak, mint mások. A társadalomosztályozás tulajdonképpeni értékét azonban mégiscsak akkor tudjuk meghatározni, ha megállapítjuk azt a korrelációs kört, amely a kérdéses osztályozásban kifejezésre jut. Minden osztályozási javaslat önmagában és önmagáért csupán hipotézis, s egy ilyen hipotézis ellenőrzésének nagyon is nehéz munkáját a tudomány végül is nem spórolhatja le.

Úgy gondolom hát, hogy az a tétel, ami úgy *Durkheim* mint *Spencer* osztályozási kísérleteinek kiindulási pontja, ami szerint egy aggregátum természete összetevői számának, természetének és kapcsolódási módjának függvénye – nos ez messze nem elégséges támpont a társadalmak osztályozásához. Eltekintve attól, hogy a társadalmak összetevődésének rendjéről és módjáról még nagyon kevés biztos és kimerítő tudásunk van, s attól is, hogy ehhez *Durkheim* és *Spencer* ide vonatkozó alapozásai nem elegendők, mégiscsak tudnunk kellene előbb, hogy egy-egy javasolt típus milyen korrelációs körrel esik egybe. Ennek ismerete nélkül a fajta (típus) üres szó marad csupán. S minthogy *Durkheim* erről vajmi keveset mond nekünk, nem kényszerít rá arra sem, hogy az ő osztályozásának nagyobb értéket tulajdonítsunk, mint bármelyik másiknak. Ez is csak egy hipotézis azok sorában, amelyekről már szóltunk, s amelyek ellenőrzése a jelenlegi kutatási technika mellett ugyancsak nehéz. Egyszerűen társul a többihez, anélkül, hogy értéktartalma pontosan mérhető lenne. Azok a negatív kitételek, amelyeket *Durkheim* javasolt osztályozási elvéhez fűz hozzá, komoly szkepszisre jogosítanak fel. Osztályozását ugyanis előbb idézett megjegyzésében szembe állítja a civilizációs formákkal. Arról ugyan semmit nem tudunk meg, hogy a durkheimi osztályozás alapjául szolgáló kritériumok miféle jellemzőkkel vannak korrelációban, arról viszont értesülünk, hogy a típusoknak semmi közük sincs a civilizációs szintekhez. A példaként

felhozott Franciaország létrejötte óta a legkülönbélebb civilizációs formákon ment keresztül, az agrárfázison, a kézműipar és kiskereskedelem, a manufaktúra és a nagyipar fokozatain. Nem feltételezhetjük, hogy ugyanaz a kollektív individualitás három-négyszer típust váltson. Ha ez igaz, akkor is kérdéses, hogy ugyanazon individualitásról beszélhetünk-e még, ha közben végbementek a fent említett változások. Nevezhető-e egy kapitalista és egy feudális társadalom még ugyanannak? Az a különbség, ami Franciaország történelmének különböző fázisaiban mutatkozik meg, minden bizonnyal összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint az, ami egy közép-ausztráliai és egy irokéz társadalomban kimutatható. Nem kell-e akkor feltennünk a kérdést, hogy az ilyesféle tények láttán feltétlenül ragaszkodjunk-e a durkheimi – minden megalapozottságot nélkülöző – osztályozási típusokhoz? Mit érünk azzal a társadalomosztályozással, amely kénytelen beismerni, hogy a technikai szinttel, a gazdálkodási móddal, a művészet fejlettségével, a politikai szervezet mindenkori állapotával semiféle korrelációba nem hozható? Nem akarom a fentiekben javasolt módszer ellenében elhamarkodottan, azaz előzetesen elvégzett rendszeres vizsgálat nélkül azt állítani, hogy az osztályozás éppen ezekre az irányultságokra alapozódjék, de azt mégis meg kell kérdeznünk magunktól, hogy a korrelációs összefüggések milyen pótlékát képes nyújtani az az osztályozás, amelynek az említett irányokban bármiféle korreláció megállapításáról le kell mondania, és arra kell kényszerülnie, hogy különféle, egymástól távol eső fejlődési fokozatokat nemfogalmi közé felvegyen?

Nehéz továbbá belátni, hogy a társadalmak osztályozására elejétől a végéig miért mindig ugyanaz az osztályozási elv kerül alkalmazásra? Organizmusok osztályozása során semmi hasonlót nem látunk ehhez. A protozonok és a metazonok megkülönböztetése például hasonló elven nyugszik mint Spencer és Durkheim egyszerű és összetett társadalmak közötti különbségtétele. A zoológiában azonban már korántsem úgy viszik tovább ezt az osztályozási elvet, ahogy azt Spencer és Durkheim teszi a társadalmak osztályozása során. Egészen egyszerűen eltekintenek tőle, és a következő alosztálynál más megkülönböztetési elv után néznek. A gerincesek és a gerincnélküliek megkülönböztetésekor az egysejtűek és a többsajtűek közötti különbségtételnek már semmi szerepe nincs, az emlősök és madarak megkülönböztetése megint más alapelv szerint történik, s az emlősök különféle osztályainak megkülönböztetésére ugyancsak más szempontok jönnek számításba.

Eszembe sem jut azzal az ostoba követelménnyel előállni, hogy a társadalmak osztályozásakor a zoológiai osztályozást kellene majmolnunk, ennek módszerünk érvényesítésekor semmi értelme nem lenne. Csak az akarom érzékeltetni, hogy egy olyan klasszifikáció, mint a Durkheimé, amely egy ilyen mérhetetlenül sokágú és bonyolult, megjelenési formáinak sokrétűségét tekintve szinte beláthatatlan területen ilyen egyszerű és szimmetrikus osztályozásra jut, s amely a társadalmi élet mérhetetlenül kiterjedt jelenséghalmazát egyetlen osztályozási elvvel letudhatónak véli, már eleve előhív bizonyos mérvű bizalmatlanságot. Ez az egyszerűség a mesterkélttség látszatát kelti, ami a sokféle ágazó, szövevényes, ezerféleképpen átszövődött valóságnak nem felel meg. Lehetséges persze, és számomra is nagyon valószínűnek tűnik, hogy egy egyszerű és egy összetett társadalom közötti különbség fontos osztályozási elvül szolgálhat anélkül, hogy ennél fogva a kétszeresen és háromszorosan vagy a háromszorosan és négyszeresen összetett társadalmak közötti különbségekre is éppen olyan jó osztályozási elv lenne. A priori sokkal valószínűbbnek kell lennie annak, hogy a primitív társa-

dalmak teljesen más elvek szerint különböztethetők meg egymástól, mint a különféle magasan fejlett típusok.

A megkülönböztetésnek nem kell tehát feltétlenül végigmennie minden egyes gazdasági fokon *vagy* technikai fejlettségi szinten *vagy* az összetettség minden fokozatán *vagy* a politikai szervezet minden ismertetőjegyén; mindezzel szemben elegendő az az – a priori még valószínűbbnek is tűnő – lehetőség, hogy a társas élet bonyolult fejlődési menetéhez különféle gondolati princípiumok alkalmazásával igazodjunk. Minden eddigi javaslat a maga szimmetrikus mivoltában azt a szembetűnő egyszerűséget viseli, amelynek mintha sokkal inkább egy logikai szükséglet, mint az ezerszínű valóság a lenne a szülőatyja.

Emlékeztetnünk kell magunkat arra, hogy a szociológiában nemcsak a fajták osztályozása terén mutatkoznak hiányosságok, nem egyszer állapíthatjuk meg – mint ezt Durkheim más összefüggésben helyesen megjegyzi – hogy egy társadalom mikor kezd és mikor szűnik meg társadalom lenni. Ilyen feltételek mellett nem engedhetjük meg magunknak, hogy a fajtafogalmat minden további nélkül elkülönítsük a civilizációs fok fogalmától. Ilyen feltételek mellett nemcsak a látszólag tudományos, hanem az egyedül tudományos módszer az marad, hogy a társadalmak osztályozása végett, a társadalmi jelenségek korrelációs viszonyainak könnyebb kideríthetőségére egy apparátust hozzunk létre, és *ideiglenesen* a történeti fázisokat és a területileg elkülönült népeket egyaránt mint sajátos egységeket kezeljük.

A társas típusok eszméje, mint mondtuk, azon a előfeltételen alapul, hogy bizonyos korreláció van az egyes intézmények között. Mert ha bizonyos tulajdonságok másokkal nem állnának szükségszerű összefüggésben, akkor a fajták keresésének nem lenne értelme, s ez különben is lehetetlen lenne. S minthogy a fajták eszméje a tipikus korrelációk feltevésén alapul, az új osztályozás kialakításának legalkalmasabb módja, hogy ha a különféle társas jelenségek közötti korreláció vizsgálatából indulunk ki. Ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálata és a tipikus korrelációs körök megállapítása, amelyekből aztán a társas típus adódik, feltételezi továbbá a fentiek értelmében véghez vitt deskriptív szociológiát. A társadalmak mindenféle osztályozása, amely nem ezen a módon jön létre, többé-kevésbé önkényes lesz, s ebből következően nem képvisel különösebb értéket. Mert akkor éppen a társas összefüggések közötti korrelációk kimerítő vizsgálata az, amely manapság jórészt lehetetlen. S átfogó igénnyel, amint azt az ilyen összefüggések végig vitele a társadalomtípusok elkülönítése végett megkövetelné, teljes egészében lehetetlen. Mindaddig tehát, amíg nem vagyunk birtokában az itt előírányzott kombinációs apparátusoknak, a társas képződmények megalapozott osztályozásának sem leszünk birtokában, és le kell mondanunk azokról a nagy előnyökről, amelyeknek előfeltétele az osztályozás. Fenti fejtegetéseink alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a módszeres indukció egyelőre aligha valósulhat meg, s ennek következtében azt állíthatjuk, hogy minden tervszerű módszertani alapra helyezett szociológiai indukció alfája a leíró szociológia létrehozása.

## A LEÍRÓ SZOCIOLÓGIA MUNKATERVÉNEK VÉGREHAJTÁSÁRÓL

A leíró szociológia létrehozása két fő feladat teljesítését feltételezná. Az első azoknak a problémáknak a megjelölése lenne, amelyeket szeretnénk megválaszolni. Ebben

a vonatkozásban csak egy alapelv rögzíthető: az, hogy a kérdéseket amennyire lehetséges, átfogó igénytel fogalmazzuk meg. Minél több lehetőséget hagy nyitva a leíró szociológia, a kutatók annál szélesebb köre részesül várható előnyeiben. Ironikus felhang nélkül érvényes itt az a tétel, hogy „aki sokat hoz, valamit mindenkinek hoz.” A kérdések felvetésének ideális módja eszerint az lenne, ha mindazokat be lehetne vonni a közreműködésbe, akiknek ebben a vonatkozásban kérdésük van. Körlevelet kellene intézni lehetőleg mindazokhoz, akik a szociológusok egyébként is tág fogalma alá sorolhatóan a legtágabb értelemben számításba jöhetnek, s ebben felkérni őket a kérdésfelvetésben való részvételre. Kinek-kinek vannak olyan saját választ váró kérdései, amelyek éppen őt érdeklik. Minthogy az egyeseknek különösen fontosnak tűnő kérdések pontosítása nem különösebben nagy munka, ha a terv végrehajtásra kerülne, meglehetősen nagy részvételi hajlandóságra lehetne számítani. A különböző nézőpontokat aztán ki lehetne egészíteni úgy, hogy végül egy valóban átfogó kérdésfelvetésre kerülne sor. A kérdésfelvetéseket központilag kellene megszerkeszteni.

A másik út, amely a valóban sokoldalú kérdésfelvetéshez vezet, a szociológiai irodalom ilyen célú áttanulmányozása. A szociológiai irodalom lehetőleg teljes anyagának összegyűjtésére és feldolgozására gondolok. Lehetőleg minden igényt kimerítő kolosszális műről lenne hát szó, amelynek létrehozása során arra kellene törekedni, hogy azok a kérdések, amelyek valaha felmerültek, ne maradjanak figyelmen kívül. Így azok a kutatók sem vonhatnák ki magukat az együttműködésből, akik valamilyen okból maguk nem kívánnának részt venni a munkában. Ugyanazokat a szempontokat kellene kiemelniük munkáikból, amelyeket ott kifejtettek, s ezáltal gondolkodásuk s egyúttal régóta ezekre a szempontokra ráállítódott kutatói közreműködésük a nagy közös mű számára hasznosulna.

Mint látható, maga a kérdésfelvetés is jócskán munkaigényes lenne. Legjobban és leggyorsabban ez úgy menne, ha egy szociológiai intézet ezt felvállalná.

A szociológiai irodalmat nagyszámú munkatárs között kellene kiosztani, akik egyéges vezetés és egységes szempontok szerint rögzítenék azokat a kérdéseket, amelyeket a különböző szociológusok a szociológiai indukcióval szemben támasztanak. Intézet hiányában, a legrosszabb esetben a munkának ez a része számos – a feladatot különösen szívügyének tekintő – szociológus összefogása és munkamegosztása révén is elvégezhető lenne.

Természetesen a két eljárást, az eddig létrehozott irodalom áttekintését és a körkérdést össze kellene hangolni. Az ismertetett módon biztosítható lenne a kérdésfelvetések kívánatos objektivitása. Minden kérdésfelvetésben van valami szubjektivitás, s bizonyos hipotézis is benne rejlik. Az egyéni kérdések ilyen messzemenően kölcsönös kiegészítésével mégis minden egyoldalúság, minden szubjektivitás, egy bizonyos megoldásra rögzülés, minden elfogultság kiküszöbölhető lenne.

A tökéletesség természetesen minden elővigyázatosság mellett sem érhető el. Mindig adódnak új szempontok, amelyek a kérdésfelvetésekben figyelmen kívül maradtak. Ez azonban az ilyen vállalkozás szükségességét nem kérdőjelezi meg, csupán arra int, hogy annak egyszeri létrehozásával még nem történt meg minden, a rendszer folyamatos gondozásra és kiegészítésre szorul.

A kérdések felvetésével a szociológusok hozzájárulása a mű létrehozásához be is fejeződhetne. Az ő dolguk csak a kérdés lenne, a válaszadás azokra várna, akiknek nincsenek elméleteik és magyarázataik, akik ezekhez a dolgokhoz az előzetes vélemény-

nyek mellőzésével közelednek, akik csupán a tények megállapításával foglalkoznak. Válaszolniuk csak az etnológia, a történelem és a statisztika szakembereinek lehetne. Éppen ezért a kérdéseknek nem szabadna semmi olyant tartalmazniuk, ami nem csupán a pusztá tények megállapítására vonatkozik. Nem szabadna pl. valamilyen összefüggésre vagy annak valószínűségére kérdezni, a kérdések mindig csak a kérdés eldöntéséhez szükséges egyszerű tényekre irányulnának, úgy, hogy a tényközlés alapján mindenki maga alakíthassa ki a saját álláspontját az összefüggés meglétéről vagy hiányáról. Nem szabadna pl. megkérdezni, hogy a társadalom tagolódása összefügg-e vagy nem függ össze a termelési móddal, hanem e helyett egyfelől csak a termelési módot, másfelől csak a társadalmi tagolódást kellene kimerítő részletességgel bemutatni.

A válaszokat kizárólag történészek és etnológusok adhatnák meg, mégpedig mindegyikük a maga sajátos kutatási területének megfelelően. Elvileg számításba jöhetnének itt a statisztikusok is. Minthogy azonban a statisztikai indukció számára hatalmas szervezet áll rendelkezésre, a statisztikát itt teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk. Minél nagyobb a munkába bevonható szakemberek száma, annál könnyebbé és tökéletesebbé válhatna a munka. Természetesen nagyon nehéz egy történelmi korba vagy etnológiai érdeklődésre számot tartó társadalomba úgy beledolgozni magunkat, hogy minden fenti módszerrel összegyűjtött kérdésre egzakt beszédet és választ kaphassunk. Ehhez az összes forrás és a teljes vonatkozó irodalom ismeretére szükség van. Amilyen nehéznek bizonyul azonban a nem szakember számára a válaszadás – és a mai munkamódszer mellett valamennyi induktív szemléletű szociológus szükségképpen többnyire ilyen nem-specialista, aki a legkülönbözőbb szakterületeken fáradozik – annyira egyszerű a dolog a szakember számára, aki a forrásoknak, az álláspontoknak és az egész irodalomnak régóta birtokában van. Ha lehetséges lenne a szakemberek igen nagy számát közreműködésre megnyerni, akkor a munka először is egyáltalán nem lenne olyan nehéz, másodsor pedig kitűnő eredményeket várhatnánk. Egy *Spencer* vagy egy *Gillen* számára a közép-ausztráliai arunta törzsre vonatkozó mégoly sok kérdés megválaszolása sem jelentene nehézséget. Az irodalmat és a tényeket a legteljesebb mértékben ismerik. Egy *Steinen* formátumú tudósnak nem eshet nehezére, hogy mindazt, ami a közép-brazíliai bakairikról jelenlegi tudásunk alapján mondható, a szociológia megfelelő rubrikái alá rendezze. Ahogy a szociológusoknak a kérdések, a szakembereknek a válaszok nem jelentenének különösebb nehézséget. A munka tehát a meghívottak nagyarányú részvétele és megfelelő megosztása mellett korántsem olyan nehéz, mint az első pillanatra látszik. A fő nehézség abban rejlik, hogy minden területre megtaláljuk a hívatott munkatársat.

Természetesen a szerkesztés sem lehet egyetlen személy feladata, minthogy egy valaki nem lehet a szociológia minden területén s különösen az etnológiai és történelmi kutatások összességében olyan jártas, hogy a vonatkozó kérdésekre, korokra és népekre a legjobb szakembereket képes legyen felkutatni. Ennek annál nagyobb a jelentősége, minél inkább specializálódik a kidolgozás. Lehet valaki valamely törzs esztétikai teljesítményeinek a leghivatottabb ismerője úgy, hogy emellett esetleg annak gazdasági életéről is valamelyes tájékozottsággal bír. Természetesen tehát nem mindig lenne elég, hogy minden egyes társadalom és minden egyes történelmi kor számára *egyetlen* szakembert találjunk. A kérdések természete szerint egy kis társadalom esetében is

gyakran előadódhat olyan szükséghelyzet, hogy különféle szakemberekhez kell fordulnunk. Mindig azt kell itt eldönteni, hogy a kutatás hol tart a kérdéses területen.

Az érintett kutató természetesen gyakran kerülhet olyan helyzetbe, hogy *non liquet*-et mondjon, azaz arra mutasson rá, hogy a feltett kérdés tudásunk jelenlegi állása szerint nem válaszolható meg. Meg kell jegyeznie ilyenkor, ha egy válasz csupán hipotetikus és csak analógiákon alapul, s röviden rá kell mutatnia az esetlegesen még felvetődő különféle hipotézisekre, és ugyancsak röviden, minden válaszhoz csatolható lenne a vonatkozó legfontosabb irodalom is.

A szakember szerepe azonban korántsem csak a válaszadásra korlátozódna. Nyitva kellene hagyni előtte azt a lehetőséget is, hogy az általa gondozott szakterületen a szociológusok kérdésein kívül maga is kérdéseket tegyen fel és megválaszolásukat a szerkesztőségnek előterjessze, mivel speciális tájékozottsága folytán olyan fontos tények ismerete adódik számára, amelyre rajta kívül senki nem jöhet rá. Miközben tehát a szociológusok a feltett kérdésekre adott válaszok köréből alapvetően kizárhatók lennének, a történészeket és etnológusokat a kérdések pontosításától nemcsak hogy nem kellene visszatartani, hanem ellenkezőleg, szisztematikusan be kellene vonni őket a kérdésfelvetés kiegészítésébe.

Nem szükséges itt megismételnem, hogy a leíró kutatás magától értetődően nem jut nyugvópontra, és hogy ebből következően, ami ma tudományos szinten van, holnapra talán már el is avul. Egy ilyen mű periodikus kiegészítésének szükségessége természetesen felmerül, addig is, amíg hosszabb időközönként az egész újrakiadására nem kerül sor. De ettől teljesen eltekinthetünk, a mű így is úgy is mindig tökéletlenül, a túlzásba vitt lelkiismeretességet dokumentálná. Így egyetlen lexikont sem lehetne soha befejezni, aminek következtében az egész tudomány megtorpanna, mivel az mindig tökéletesítésre szorul. Ugyanúgy járnánk, mint az, aki arra hivatkozik, hogy azért nem szerez be magának lexikont, mert nemsokára úgyis annál egy még jobb fog megjelenni.

A szakember számára tehát a szociológia részéről feltett kérdések megválaszolása nem jelentene túl nagy nehézséget, és szívesen megragadná a lehetőséget, hogy szaktudását olyan formára hozza, amely alkalmas arra, hogy értékelésének és feldolgozásának módját az elméleti társadalomtudomány gyorsan megtalálja. Szakmai munkájának részletei így helyes megvilágításba kerülnének, s azokra egy ilyen szervezet révén további körök figyelme is jobban ráirányulna, s nem bizonyulna számukra feleslegesnek és nélkülözhetőnek.

Egy ilyen szervezet és különösen a mű rendszeres kiegészítése révén a leíró és az elméleti társadalomtudomány között helyreállna az a helyes és rég óhajtott kapcsolat, amelyet ma a folyóiratok és a könyvrecenziók sokkal tökéletlenebbül és szervezetlenebbül tartanak fenn. A tények és a teóriák emberei sokkal közelebb kerülnének egymáshoz, és a tudomány mindkét ágának hasznára válna, ha a ténykutatás és a törvénykeresés nem állna egymástól olyan távol.

Míg a munka első felét, a megválaszolendő kérdések gyűjteményét, legjobb lenne, ha egy szociológiai intézet irányíthatná, a munka második fele, a kérdések leghivatottabb szakemberek közötti szétosztása, a leginkább akkor felelne meg a kívánalmaknak, ha erre a célra létrehozható lenne a különböző országok sokféle akadémiáinak, történeti, etnológiai, földrajzi társaságainak szövetkezése. Elszigetelt szervezetek sokasága foglalkozik leíró társadalomkutatással; kézenfekvő lenne, ha ezek egyfelől

egymással, másfelől a különféle szociológiai társaságokkal és intézetekkel a szakkutatás eredményeinek általános hasznosíthatósága és könnyebb hozzáférhetősége végett szövetségben egyesülnének.

## AZ EDDIGI PRÓBÁLKOZÁSOK

Mint eddig annyi irányzat esetében, ebben a kérdésben is *Herbert Spencer* volt az első, aki a szociológia követelményeit világosan felismerte és a későbbi próbálkozások számára mintaszerűen hatott. A *Descriptive Sociology* általa szerkesztett és *David Duncan*, *Richard Schepping* és *James Collier* professzorok közreműködésével kidolgozott nyolc íves kötete, úgy vélem, megkerülhetetlen figyelmet érdemlő számúra.<sup>22</sup>

Éppen a spenceri leíró szociológia láttán vélhetné úgy az ember, hogy lám, arra néhány évtizeddel ezelőtt nem kisebb személyiség, mint *Herbert Spencer* tett kísérletet, fogadtatása ugyanakkor a szakma világában mégsem sarkallt arra senkit, hogy azt folytassa és utánozza. *Steinmetz* súlyosan elmarasztalja tudományunkat amiatt, hogy ezt a monumentális gyűjteményt alig hasznosította. Korántsem szeretném a szociológiát eme vád ellenében védelmembe venni, csupán egy mindenképpen figyelmet érdemlő körülményre mutatnék rá. Miközben a *Spencer* leíró szociológiájában

22 Ennek illusztrálására felidézném itt a *Descriptive Sociology* előszavából vett alábbi szövegrészletet:

A *The Principles of Sociology* előkészítése során, a mű induktív alapjául szolgáló, összehasonlításra alkalmassá tett kiterjedt adatgyűjteményen munkálkodva, mintegy tizenkét évvel ezelőtt, megbízásokat adva, tények gyűjtésébe és rendezésébe fogtam a múlt és jelen társadalmainak különböző típusai körében, eléggé szerencsés módon magam mögött tudva olyan urak szolgálatait, akik képesek voltak a munkafolyamatot kívánalmaimnak megfelelően véghezvinni. Jóllehet ez az osztályozott adatgyűjtés kizárólag saját munkám elősegítése végett folyt, az osztályozás megfelelő kereteinek kialakítása s néhány táblázat kitöltése után, úgy döntöttem, hogy a vállalkozás véghezvitele során érvényesítem a publikálás szempontját; az összegyűjtött adatok ebben a prezentációban megkönnyítik a hivatkozást és összefüggéseik tanulmányozását, s a hipotézisen túl segítségére vannak a társadalomtudomány összes kutatójának abban, hogy a belőlük levont következtetéseket ellenőrizzék, illetve abban, hogy belőlük másféle következtetésekre jussanak.

A munka három nagy részre oszlik. Mindegyik táblázatokat tartalmaz, kivonatolt és osztályozott tényekkel, továbbá sok idézetet és másképpen osztályozott rövid összefoglalókat, amelyekre a táblázatokban összegezett állítások alapozódnak. Az egységesen elrendezett – táblázatokba, illetve a táblázatok egymásutánjába sűrített – állítások minden társadalmi rendre vonatkozóan tartalmazzák a megfigyelhető jelenségek morfológiáját, fiziológiáját és (ha története van a társadalomnak) fejlődését. Másfelől az összegyűjtött szövegvonatok, amelyek mintegy hitelesítik a táblázatok állításait, elsősorban a vizsgált jelenségek, másodsorban azon társadalmak szerint vannak (illetve a munka befejezése után lesznek) osztályozva, amelyek a kérdéses jelenséget prezentálják, úgy, hogy mindegyik jelenség összes társadalomba való beágyazottságában és ettől függetlenül kényelmesen tanulmányozható legyen. Azt mondhatom tehát, hogy a *Descriptive Sociology* cím alatt osztályozott és kivonatolt anyaggyűjtés a társadalom tudományának kutatóit szándékozik adatokkal ellátni, akik ennek a gyűjteménynek a következtetéseivel úgy szembesülnek, mint a biológus beszámolóiba foglalt következtetésekkel, amelyek a különböző élőlényfajták szerkezeti és funkcionális sajátosságaira vonatkoznak. Amíg nem jött létre az organizmusok különböző fajtáinak olyan rendszeres leírása, ami lehetővé tenné számunkra, hogy azok összetevőinek kapcsolódásait, formáit, működését, eredetük változatait összehasonlítsuk, addig az élet tudománya nem léphet előre. Ehhez hasonlóan, addig is, amíg a szociológia nem képes olyan általánosításokra jutni, amelyek bizonyítottsága tudományosnak nevezhető, világosan körvonalazott jegyzékekre van szükség a különféle típusú társadalmak intézményeiről, tevékenységeiről és fejlődési fokozatairól, olyan elrendezésben, amely segítséget nyújt ahhoz, hogy a szokásosan velük együtt járó társadalmi jelenségek könnyen megállapíthatók legyenek.”



megfogalmazott fontos kutatási alapelv lassan utat tört magának, óriási mértékben megnövekedtek azok a követelmények, amelyeket a tudomány támasztott ennek az alapelvnek a keresztülvitelével szemben. A szociológiai indukció terén eddig ismeretlen mértékű finomodás és precizitás ment végbe. A már-már áttekinthetetlen tényanyag s a különböző szempontok szinte nyomasztó bősége lehetlenné tette, hogy egy valakinek a kérdései – még ha az olyan óriás is mint *Spencer* – kielégíthetné igényeiket. S a feltett kérdések megválaszolására *D. Duncan*, *Scheppling* és *Collier* hatalmas teljesítményei sem elegendők önmagukban. Ez a feladat ma már úgyszólván a szakma egészét átfogó szervezetet igényel. A *Herbert Spencer* tiszteletére létesíthető legszebb emlékmű az lenne, hogy ha az ő leíró szociológiájának eszméje történészek, etnológusok, szociológusok, nemzetgazdászok és statisztikusok ehhez kívánatos összefogásával olyan a grandiózus léptékben valósulna meg, ami megfelel tudományunk jelenlegi fejlettségének.

Az értékes előmunkálatok egy ilyen vállalkozáshoz már ma sem hiányoznak. Különösen a feladat első részét illetően vannak máris jelentős eredmények. Meg kell itt említenünk a következőket:

*Garson és Read: Notes and Queris on Anthropology, ed. For the council of the Anthropological Institute.*

*J. G. Frazer: Questions on the manners, customs, religions etc. of uncivilised and semicivilised peoples. Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, XXIV. 1895.*

A párizsi Société d'anthropologie kérdőíve: a *Questionnaire de sociologie et d'ethnographie*, különféle törzsekre vonatkozó válaszokkal együtt a *Bulletins de la Société d'anthropologie* -ban.

*Prof. Dr. Josef Kohler: Fragebogen zur Erforschung der Rechtsverhältnisse der sogenannten Naturvölker, namentlich in den deutschen Kolonialländern in der Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, XII. 1897.*

*A. G. Keller: Queries in Ethnographie. 1903.* Az összehasonlító jogtudomány és népgazdaságtan nemzetközi egyesülete Berlinben kiváló érdemeket szerzett az ilyen kérdőívek összegyűjtése és kiadása terén. Sokan a munkálatok folytatásához fűződő reményeiket legalább részben arra a messzemenő támogatásra is alapozzák, amelyet ez az egyesület az egzakt társadalomtudományi kutatás igényeire fordít. Itt meg kell említeni

*A. H. Post: Fragebogen der internationalen Vereinigung für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswirtschaftslehre zu Berlin über die Rechtsgewohnheiten der afrikanischen Naturvölker. 1895. c. munkáját.*

Ezeknek a körkérdéseknek az eredményeit az említett egyesület megbízásából *S. R. Steinmetz Rechtsverhältnisse von eingeborenen Völkern in Afrika und Ozeanien, 1903* címmel mintaszerű feldolgozásban kiadta. Az előttünk lebegő célhoz leginkább az *Ethnographische Fragensammlung zur Erforschung des sozialen Lebens der Völker ausserhalb des modernen europäisch-amerikanischen Kulturkreises, 1906 c.* munka közelít, amelyet ugyancsak az említett egyesület megbízásából *S. R. Steinmetz* tervezett meg és *R. Thurnwald* dolgozott fel és bővített ki.<sup>23</sup>

23 Ez a gyűjtemény, amely vaskos kötetbe foglalva 2512 kérdést tartalmaz, szakértő kutatók sokkal összehangoltabb együttműködését prezentálja mint elődei. *S. R. Steinmetz* felhasználta a korábbi gyűjtéseket,

Az itt tervezett vállalkozásnak mindamellett egyaránt és azonos mértékben figyelembe kellene vennie a különféle civilizációk és a primitívebb civilizációs fokok történeti fázisait, s mint fent említettük, a közhasznúság biztosítása érdekében, ahol lehetséges, az összes kutatót szóhoz kellene juttatnia, s ahol mód van rá, az irodalomban hallgatólagosan megfogalmazódott igényeket össze kellene gyűjtenie.

Mármost ami az így összeállított kérdésfelvetések megválaszolását illeti, még nagyon messze vagyunk az itt magunk elé tűzött céloktól.

A leíró anyagot ma még, ha a szisztematikus rendezés egyáltalán szóba jöhet, többnyire a társadalmi élet különböző területein külön gyűjtik. Az ilyen gyűjteményeknek is bizonyára megvan a maguk magas színvonalú tudományos értéke, valamit azonban biztosan nélkülöznek: a társadalmi jelenségek egymással való kombinálását. Éppen a szociológiai szempontnak nem tesznek eleget.

Így, hogy csak néhány példát ragadjak ki, vannak értékes joganyagot tartalmazó gyűjteményeink. *Post* műveiben jelentős teljesítményt nyújtott, s a *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* s különösen *Kohler*, aki óriási szorgalommal és energiával új és új sziklatömböket görget elő egy filozófiai jogtudomány felépítése végett, tekintélyes adattárat hoztak össze. A berlini *Gesellschaft für vergleichende Rechtswissenschaft und Volkswissenschaftslehre* is megtette a magáét ezen a téren a fent említett *Rechtsverhältnisse afrikanischer Stämme* kiadásával. A nemzetgazdaságtan új történeti iskolája ugyancsak imponáló mennyiségű gazdaságtörténeti anyagot gyűjtött össze. *Schmoller* iskolája ebben a vonatkozásban hatalmasat alkotott.

A szociológiai indukció követelményeinek mindazonáltal ezek a gyűjtemények még mindig nem felelnek meg. Előbb vagy utóbb mégiscsak sort kell keríteni ezeknek a teljesítményeknek az integrálására. Ezek megkönnyítik ugyan a társadalmi élet sajátos jelenségeinek áttekintését, de nem nyújtanak áttekintést ezeknek a sajátos jelenségeknek az összefüggéseiről. A társadalmi élet egyes oldalait itt az egyes szaktudományok széttagolják, ebben a széttagoltságban szemlélik és gyűjtik, s ebben a széttagoltságban azok, mint talányos tömbök vannak jelen. A szociológia egyik legfontosabb feladata éppen az, hogy ezeket a különböző társadalomtudományokat ismét egységbe fogja, és eredményeiket egymással összehangolja. Most már az adatgyűjtemények sajátos szociológiai nézőpontot kifejező integrálására is szükség van.

Az itt tervezett szociológiai kutatóapparátus létrehozása természetesen nagyon költséges. Az egzakt társadalomtudomány létrehozásának szükséglete ezt mégis sürgető követelménnyé teszi. Azt látjuk, hogy a tudás más, haladottabb területein manap-

s a jogi részbe átvette *Post* kérdőívét. Tervezetét ezen túlmenően még néhány elemmel kibővítette, amelyekről *R. Thurnwald* a kérdésgyűjtemény előszavában a következő felvilágosításokat adja: „A munka alapjául elsősorban *Dr. S. R. Steinmetz* kérdőív-tervezete szolgált. Ezen kívül rendelkezésre álltak *Paul Staudinger*, *Dr. Mazarella*, *prof. Dr. Kurt Breysig* tanulmányai. *Staudinger* számos helyen kiegészítette *Steinmetz* kérdőívének különböző fejezeteit, *Dr. Mazarella* a családjog egyes kérdéseinek alaposabb kidolgozásához járult hozzá, *Breysig* professzort viszont a lélekre, az istenekre és az üdvalakzatokra vonatkozó kérdésfelvetésekért illeti köszönet. *Dr. R. Bolte* emellett a pszichológia és a pszichopatológia körébe tartozó kérdésekre hívta fel figyelmemet. Ösztönzéseket merítettem *von Luschan* professzor *Királyi Népismereti Múzeum* kiadványaként megjelent útmutatójából, amit az afrikai és óceániai etnográfiai megfigyelésekhez és gyűjteményekhez készített. Ösztönzést adott végül *Dr. F. Meyer* törvényszéki tanácsos, aki a kérdőív összeállításához az előkészületeket megtette, s bekapcsolódásaival és kiegészítéseivel esetenként még gazdagította is a gyűjteményt, s a kérdőív egészének alapos felülvizsgálatát is vállalta. Köszönettel tartozom továbbá *Dr. Kohler* berlini professzornak és *Hausleiter* barmeni misszióinspektor atyának is a kérdőív áttekintéséért.”

ság simán létrehozhatók költséges, az itt szóba hozottnál sokkalta költségesebb, létesítmények. Kolosszális csillagvizsgáló berendezéseket állítottak elő, költséges fizikai, kémiai pszichológiai laboratóriumok épültek, impozáns növény- és állatkertek, csodálatos múzeumok és gyűjtemények létesültek, átfogó szakenciklopédiák születtek. Ezeknek a drága kutatási felszereléseknek nagy része mégis csak szerény létszámú kutatóknak nyújt munkalehetőséget. Sokszor egyetlen kísérlet is súlyos pénzekbe kerül. Nehéz belátni, hogy miért csupán a szociológiának kelljen egzakttsága rovására a nélkülözhetetlen berendezések létrehozásától visszarettennie s ennek következtében még sokáig jelenlegi fejletlen szintjén megrekednie.

Mindamellet a szociológia mai munkamódszere valójában egyáltalán nem olcsó, mint láttuk, tetemes mennyiségű idő-, munka- és pénzráfordítással is jár. Ezeket a munkálatokat feleslegesen meg kell ismételni, s azok ennek ellenére nem tekinthetők befejezettnek. A nagy ráfordítással végzett kiterjedt munka végül viszonylag csekély értéket hoz létre. Tulajdonképpen csak az idő- és pénzráfordítás alkalmas szervezetére lenne szükség. Már a ma rendelkezésre álló erők és kiegészítő források töredékével is sokkal többet érhetnének el.

De hát az ilyen a megfontolások már meghaladják ezeknek a fejtegetéseknek a kereteit. Ha ezeknek az eszmefuttatásoknak a magvát életképesnek találnák, akkor a végrehajtás így is, úgy is utat találna magának.

## KÖNYVEK

### „OSZTÁLYOKON INNEN, AVAGY TÚL” – Társadalmi metszetek –

HARCSA István

Központi Statisztikai Hivatal  
H-1024 Budapest, Keleti Károly u. 5-7.; e-mail: istvan.harcsa@ksh.hu

Kovács Imre szerk.: *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2006.

A Politikatörténeti Alapítvány és az MTA Politikai Tudományok Intézete által kiadott kötet dicséretes példája annak, amikor a kutatók és a szponzorok nemes szándékai találkoznak. A könyvben 17 tanulmány szerepel, amelyek jelentős része arra vállalkozott, hogy az adott területen összegezze a régebbi és az újabb kutatások konklúzióit. A tematikai paletta széles, hiszen a társadalmi szerkezettel, rétegződéssel, rétegekkel és életkörülményekkel, egyenlőtlenségekkel, iskolarendszerrel foglalkozó írások mellett a politikai struktúrát körvonalazó tanulmányok is helyet kaptak.

A tematikai gazdagság és az összegzési igény mellett további erénye a kötetnek, hogy a tudományos útkeresés szándékát is felvállalja, konkrétan a paradigmaváltás szükségességét hangsúlyozza a társadalmi szerkezet és egyenlőtlenségek kutatásában. Továbbá azt is méltányolni kell, hogy az útkeresést szélesebb társadalmi beágyazottságban próbálják a szerzők megközelíteni, miközben kitérnek a politika, az értelmiség, ezen belül is társadalomtudományos értelmiség szerepére és társadalmi felelősségére is. Tömören egyfajta társadalomtudományi körképnek is tekinthetjük az eredményt. E kérdések elsősorban a kötet első öt tanulmányában jelennek meg erőteljesebben.

### PARADIGMAVÁLTÁS

A tárgyalt kérdések jelentős része a paradigmaváltás körül forog, felzárkózva a nemzetközi szociológiában már hosszabb ideje jelenlevő törekvésekhez. Sokféle szófordulat látott már napvilágot e törekvés, nevezetesen a paradigmaváltás tömör hangsúlyozására, közülük is talán Ulrich Beck, „túl az osztályon és rétegen” megfogalmazása tűnik a leginkább találónak, amely egyúttal címadója is egyik tanulmányának (Beck 2003).

Szeretném előre bocsátani a paradigmaváltással kapcsolatos nézetem, mely szerint a társadalom tagozódásának megismerésére irányuló eddigi kutatási eredmények, il-

letve az azokból levonható következtetések alapján *a helyzetet sokkal inkább az „osztályokon innen, avagy túl” dilemma óvatosabb megfogalmazása fejezi ki a legjobban.* Megerősítik ezt a felfogásomat a kötetben közölt tanulmányok is, amelyek alátámasztására megpróbálok azokból néhány olyan kutatói megállapítást kiragadni, amelyet e kérdésben lényegesnek tartok.

Kovács Imre nyitótanulmányában, *Paradigmaváltás, társadalmi szerkezet és egyenlőtlenség*, árnyaltan közelít a kérdéshez. Leszögezi, hogy az „...eltelt négy évtized, a politikai rendszerváltás, a gazdasági és társadalmi modellváltás miatt kérdéses a hagyományos paradigma, a munkajelleg csoportok használhatósága...” (11. o.). Majd hozzáfűzi, hogy a „...paradigmaváltás szükségszerűségének felismerése és elfogadása azért sem egyszerű, mert a társadalmi egyenlőtlenségeket formáló új jelenségek az esetek többségében a foglalkoztatási és foglalkozási besoroláson alapuló hierarchikus rétegződés hatásaival együtt jelentkeznek, amelynek jelentősége nem halványult el a jelenkori magyar társadalomban sem” (11. o.).

Majd elismeri, hogy a „fejlett társadalmak valóságára felelő elméletek és módszerek kizárólagos alkalmazása lehetetlenné tenné vagy jelentősen korlátozná azoknak a strukturális jellegzetességeknek a megértését, amelyeket a magyar társadalom a 20. századból örökölt” (13. o.).

A következő tanulmány is alapvetően a struktúrára vonatkozó kérdések újragondolását szorgalmazza (Kovács I.–Kuczai T.–Jókuthy E.: *Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről*). Lényeges kutatói kérdéseket fogalmaznak meg, nevezetesen: „Egyelőre nincs válaszunk arra, hogy a magyar társadalom európai és világpiaci integrálódása pontosan mit jelent, hogy posztmodern, modern vagy egyes leszakadó népességcsoportok esetében premodern viszonyok között élünk-e? *Milyen csoportokra érvényesek a nyugati társadalmak megértéséhez kidolgozott fogalmak, módszerek és teóriák?*” (22. o.) Ez utóbbi kérdés joggal fogalmazható meg a kötet egyik tanulmányával szemben is (Bukodi E.: *Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból*), amely ugyan a hagyományos paradigma keretein belül, ám egy nemzetközi összehasonlítási célokra kialakított séma „magyarításával” próbálta meg felvázolni a hazai rétegződés jellemzőit. Ebből fakadó korlátai mellett természetesen készséggel kell fogadni az ebben megjelenő információk termékenyítő szerepét, hiszen a fejlettebb nyugati társadalmakra kialakított struktúra akár előképe is lehet a hazai jövőbeni társadalmi fejlődésnek.

Fontos megállapítás, hogy „... *a magyar társadalom struktúrája és rétegződése a kutatás jelen állapotában nem írható le egyetlen modellel* (13. o.). Közbevetőleg, mint recenzens ehhez csak annyit szeretnék hozzáfűzni, hogy *azok a kutatások, amelyek a társadalmak egészéről akarnak érvényes megállapításokat tenni, azok soha nem írhatnak le egyetlen társadalmat sem egyetlen modellel.* Az olvasó félreértésének elkerülése végett ezt nem a tudományos megismerésekkel szembeni pesszimizmus, hanem a valóság gazdagságára, sokszínűségére vonatkozó meggyőződésem mondatja velem. A valóság gazdagsága a megközelítések és szempontok gazdagságát igényli, amelyeket nem lehet felfűzni egyetlen, mégoly bonyolult, ám konzisztensnek látszó szempontrendszerre, noha kétségtelen, hogy bizonyos dimenzióknak erőteljesebb, míg másoknak gyengébb hatása van a különböző társadalmakban.

A szerzők javára kell írni, hogy – a terjedelmi korlátokat is figyelembe véve – igyekeztek szinte kötelező „leceként” bemutatni a leginkább divatos és elterjedt társada-

lom-megközelítéseket. Gazdagon idézik a Crompton–Scott szerzőpárost, akiknek három fontos ajánlása közül az egyikben: „...az alkalmazott módszerek és teóriák pluralizmusának szükségességét hangsúlyozzák, mert az osztály- és rétegződési jelenségek oly sok társadalmi szinten zajlanak, hogy az egyéni cselekvéseknek a társadalomszerkezethez kapcsolódását egyetlen kitüntetett magyarázó elv szerint nem nagyon lehet megérteni” (24. o.).

Hilary Tovey és Perry Share *Sociology of Ireland* c. könyvének értelmezése kapcsán a szerzők fontos gondolatot idéznek, amikor azt írják, hogy az „...osztály a társadalmi változásokhoz kötött történelmi képződmény, nem pedig statikus kategória” (25. o.). Ez a gondolat egy szubjektív kitérőre csábítja a recenzenst, nevezetesen a paraszttalanítás vitája kapcsán felmerült szempontokat kívánom itt analóg módon felvetni, az „osztályok elhalása” tézis értelmezéséhez. Ismert, hogy e fogalom hazai meghonosítása e kötet szerkesztőjének és szerzőjének, Kovách Imrének a nevéhez kötődik, aki *A magyar társadalom paraszttalanítása – európai összehasonlításban* c. kötetében a történelmi parasztság felszívódásának körülményeit, és ezzel összefüggésben a parasztság, mint társadalmi kategóriának az eltűnésének tézisént változta fel. Eme állítás árnyaltabb értelmezése kapcsán ugyancsak a fogalom és általában a társadalmi viszonyrendszer dinamikus megközelítését szorgalmaztam Harcsa (2003). Fontosnak véltem a parasztságnak, mint társadalmi képződménynek a történelmi alakváltozásait kiemelni, továbbá azt, hogy létük és minősítésük mindig más társadalmi rétegekhez viszonyítva kaphat kellő értelmet.

Tágítva a fenti gondolatmenetet, nemcsak a parasztság ment át alakváltozásokon, hanem más rétegek, így például a munkásság és az értelmiség is. Önmagukhoz és más rétegekhez viszonyítva is jelentős minőségi változásokon mentek keresztül, miközben szólni kell a mennyiségi arányok módosulásáról, valamint az új rétegek megjelenéséről, amelyek önmagukban is átalakították azt a viszonyrendszert, amelyben időről-időre értelmezni lehetett ezeket a rétegeket. E ponton ismét érdemes idézni Toveyt és Sharet: „Az osztályok és rétegek változtatják meg a társadalmat, és a társadalom alakítja át az osztályokat és a rétegeket” (25. o.).

Mit jelenthet ez a megállapítás? Leginkább azt, hogy egy olyan dinamikus alakzat mint az osztály és rétegstuktúra egy dinamikus társadalmi térben folyamatosan formálódik, amelyben a társadalom és osztály- és rétegstuktúra kölcsönösen hatnak egymásra. A történelmi parasztság eltűnése gondolat szellemileg hasonló gyökerekből táplálkozik, mint az osztályok elhalása tézis.

Ezek kapcsán elmondható, hogy az időről-időre felmerülő társadalom-értelmezések esetében a statikus és a dinamikus szemlélet egymásnak feszülésével állunk szemben. Konkrétan, a megközelítés szempontjait az is befolyásolhatja, hogy az adott jelenség vizsgálatakor milyen időhorizontot ragadunk meg. Például egy olyan jelenség, amely 30-50 éves, vagy ennél is hosszabb perióduson belül mutatja meg teljes természetét, annál „kvázi statikusnak” bizonyulhat az 5-10 éves időtartamra vonatkozó megfigyelés, és az erre alapozott következtetés. Az időhorizont megválasztása tehát meghatározza, hogy a társadalom mélyrétegeiből mennyi érvényes momentumot tudunk megragadni.

*A dinamikus megközelítés másik jellemző vonása, hogy a hangsúlyt nem elsősorban a megfigyelt jelenségek minősítésére helyezi, hanem a jelenségek mögött – több rétegben – meghúzódó újratermelő mechanizmusokra.* Miközben természetesen

egy tapodtat sem mozdul el a megfigyelés és mérés pozíciójából, ám igyekszik tisztában lenni a megismerés és mérés korlátaival.

Visszatérve a parasztság, tágabb összefüggésben az osztályok elhalása téziszhez elmondható, hogy mindkét történelmi képződmény estében sokkomponensű alakzatról van szó, ahol az egyes komponensek jelentősége, egymáshoz való viszonya időről-időre változhat. A szociológia egyik fontos feladata éppen az, hogy a társadalmi tagozódás komponenseiben végbemenő változásokat – az azokat mozgató mechanizmusokkal együtt – összehatásukban figyelje és értékelje.

A kockázati, az élmény, a test, stb. címkével fémjelzett társadalommagyarázatok többnyire egy-vagy néhány komponens rövidebb-hosszabb ideig történő felerősödésékként, arra való elméleti reagálásként jöttek létre, ami jó dolog, mert mindez a szociológiai elmélet és módszertan dinamizmusát, fejlődőképességét bizonyítja. Sőt, az éppen aktuális, kiemelkedő jelentőségű komponens „kinagyításával”, a figyelem rájuk való terelésével, komoly szerepük van abban, hogy a társadalomformálódás dinamizmusára vonatkozóan szinte „naprakész” ismereteink legyenek. Ám e közben ne feledkezzünk meg arról, hogy e divatos elméletek eredményeinek a hasznosítása és befogadása mellett, mégis csak a társadalom adott időszakban való tagozódásáról akarunk – hosszabb időszakra is – érvényes következtetéseket levonni. Nem lehet rossz néven venni ezen elméletektől azt sem, hogy az általánosság igényével lépnek fel. (Ennek kidomborítására a társadalom jelzőt rakják elméleteik mellé.)

Ám etimológiai vitába sem érdemes bonyolódni ezen általános érvényűsége törekvő elméletekkel: nevezetesen nem célszerű a velük való vitát arra kihegyezni, hogy az éppen aktuális, általuk képviselt elméleti megközelítés lefedi-e a sokkomponensű társadalmi tagozódást, hiszen az adott megközelítés szempontjából ez akár igaz is lehet. Azzal önmagában nincs semmi gond, ha egyesek a fülével, mások az ormányával kívánják az elefántot leginkább jellemezni. A probléma akkor jelentkezhet, ha a kiragadott jellemzőkkel kívánják megmagyarázni az elefánt működési mechanizmusát.

A fentiek kapcsán *felmerül a társadalmi kategóriák, fogalmak tágításának, „dinamizálásának” kérdése. Azaz, vajon egy fogalom meddig képes követni a társadalmi folyamatok és jelenségek dinamizmusát?*

Az itt említett és az utóbbi évtizedekben felmerült új megközelítések feltehetően kevésbé tartják járhatónak az útkeresés ezen alternatíváját – mármint a fogalom dinamizálását – inkább a meglevő paradigma meghaladásán fáradoznak, mint például Clark és Lipset, akik „az életstílust a társadalom meghatározó strukturáló elemének tekintik, s ezzel mintegy a hetvenes évek stratifikációs modelljeit is érvényteleníteni kívánják. [...] a társadalom rétegszerkezete fragmentálódott, mivel a meglevő meglehetősen széles életstílus-kínálatból mindenki kiválaszthatja a neki megfelelőt” (29. o.). Vitathatatlan az életstílus-kínálat bővülése révén fellépő fragmentálódás, azonban hosszabb időtávban ezt úgy is értelmezhetjük, mint a társadalmi dinamika következtében fellépő alakváltozást. Ám az egy-egy időszakban kialakult fragmentumok nem, vagy nem mindig kövülnek meg, tekintve, hogy a fragmentációt előidéző mechanizmusok mérséklődését, vagy esetleg új fragmentáló mechanizmusok megjelenését követően újra szövődnek a tagozódás szövetei.

Hasonló a helyzet Pakulski és Waters nézeteivel, akik szerint a „... fogyasztás nem egyszerűen árucikkek vásárlását jelenti, hanem az önkifejezés részévé vált. [...] *A fogyasztás vált a társadalmi különbségek forrásává, s így fölváltotta a társadalmi cso-*

*portképződés hagyományos (tulajdon, piaci esélyek) alapjait.*” (31. o.) Az egyes történelmi korokban rendre megfigyelhető, hogy a fogyasztás az önkifejezés részévé vált, presztízsfogyasztás valamilyen formában mindig volt. *Az egyes korszakok közötti különbség leginkább abban nyilvánul meg, hogy milyen közvetítő csatornákon keresztül terjednek a fogyasztási javak és fogyasztói minták,* továbbá, hogy – az akár egymás mellett élő – különböző önkifejezési formát öltő fogyasztás milyen mélységben jelenik meg (a presztízsfogyasztás mekkora részét teszi ki az összfogyasztásnak), és milyen széles rétegekre terjed ki. Nem vitatható ugyanakkor, hogy a fogyasztásnak ezek az alakváltozásai minőségi változásokat eredményezhetnek a társadalmi tagozódásban.

Az új megközelítések körében (pl. Vattimo nézeteiben) fontos szerepe van a tömegmédiának, amelyben a legkülönbélebb kultúrák és valóságfelmutatások jelennek meg, és miután „...nincs egy centrális nézőpont, amely koordinálná a különféle valóságfelmutatásokat, értelmezéseket,” ezért „...a vélemények megsokszorozódása oda vezet, hogy elveszítjük a „realitásérzékünket. Eltűnik a valóság, pontosabban az a valóság, amelyet a centrális világnézet keretében szervezett tudás eddig valóságként mutatott fel” (34–35. o.)

Ehhez kommentárként csak annyit kívánok hozzáfűzni, hogy a tömegmédiának természetes érdeke a „tiszavirág életű valóságok” gyártása, hiszen ebből él, más kérdés az, hogy ez mennyire ártalmas, vagy ártalmatlan. Az igazi problémát az jelenti, hogy az értelmiség nincs olyan helyzetben, hogy a korábbi hegemonizáció feletti nosztalgiaikat feladva, – e valóságok árnyalt értékelésével – közöttük eligazítást adjon. És ehhez nem feltétlenül szükséges a „centrális nézet” jelenléte. Ez egyébként elvezet az értelmiség felelősségének a kérdéséhez is, amelyre később még visszatérünk.

További gond, hogy nem csupán a tömegmédiától gyártott „valóságok” árnyalt értékelése hiányzik, hanem többnyire elmarad a különféle tudományos megközelítések átfogó kritikai értékelése is. A hivatkozások dzsungelében gyakorta elsikkad, hogy egy-egy fényesen induló elméleti-módszertani nézet meddig éli érvényesnek hitt „tiszavirág életét”, és mikortól számít már csupán tudományos érdekességnek, vagy kötelező lecke felmondásnak.

E bőséges idézetsorozattal és azok kommentálásával alapvetően az volt a célom, hogy a paradigmaváltás nehézségeit próbáljam érzékeltetni, amelynek szükségességének hangsúlyozásakor óvatosan kell eljárni. Miért?

1. Nem mindegy ugyanis, hogy konkrétan a munkajelleg csoportokkal, mint társadalmi tartalmat relevánsan hordozó, technikai kategóriák érvényességét vitatjuk, vagy azt, hogy különböző érvek alapján megkérdőjelezhető a rétegződésen belül a tőke és a munka dimenziójának kiemelt szerepe. A kérdést inkább a kiemeltség mértékére célszerű helyezni, illetve arra, hogy részben e két dimenzió időnkénti eltérő jelentősége miatt, részben bizonyos korábban kevésbé fontos dimenziók felértékelődése, esetleg újak megjelenése miatt *milyen új töréspontok jelennek meg a társadalmi tagozódás palettáján.*

2. Figyelembe véve az átmenet társadalmi-gazdasági sajátosságait, a fentiekből az is következhet, hogy a paradigmaváltás egy hosszabb folyamat eredményeként jöhet csak létre, ennek megfelelően a mostani szakaszra a megközelítések és a módszerek pluralizmusa kínálja a leginkább járható utat.



E ponton nagyon közel áll véleményem a szerzők azon kitételéhez, mely szerint „...használható megközelítésnek ezért az összefoglalóan posztmodernnek tekintett új társadalmi jelenségek elemzési lehetőségeinek és a hagyományos paradigma szemléletmódjának együttes alkalmazása látszik” (21. o.).

### TOVÁBBI KIEMELT KÉRDÉSKÖRÖK A TÁRSADALMI TAGOZÓDÁSSAL, RÉTEGZŐDÉSSEL ÖSSZEFÜGGÉSBEN

A kötet szerkesztési filozófiájától eltérően a társadalmi tagozódás témakörében megszületett tanulmányokat nem minősítem oly módon, hogy egy részük a hagyományos, más részük az új megközelítések jegyében született. Utóbbiakat az új megközelítés jelzőjével akkor lehetne illetni, ha a paradigmaváltás jegyében, – elméletileg és módszertanilag is – tényleg bizonyító erejű írások születtek volna. A korábbihoz képest eltérő sémaképzés újszerű lehet, mert más, de attól még nem válik elméletileg is megalapozottan új megközelítéssé az, ha egyetlen rétegződési dimenzió, például a szabadidő fogyasztására vonatkozóan, néhány változó alapján fogyasztási csoportokat képezünk.

#### Társadalmi hálózatok

Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Hálózatok a magyar társadalomban* c. írását úgy is felfoghatjuk, mint amelyik hidat próbál verni a hagyományos és az újszerű megközelítések között. Az újszerű tehát a korábbi meghatározásom szerint itt azt jelenti, hogy idehaza a rétegződéssel korábban ritkán hozták összefüggésbe a társadalmi kapcsolathálózatokat, következésképpen ez esetben is alapvetően egy rétegződési dimenzió kinagyításáról, kiemeléséről, mélyebb elemzéséről van szó.

Bevezető gondolatként józan érveket hoznak fel a paradigmaváltással összefüggő törekvés helyes keretek közötti kezelésére, amikor így fogalmaznak: „*Ennél is kérdésesebb a paradigma mechanikus átvétele olyan társadalmi közegekre, amelyeket mind ez idáig inkább az erőforrások szűkössége jellemez, és az életformák, miliők, stílusok szabadon választható, széles spektruma egyelőre kevesek sajátja.*” (227. o.)

Kutatásuk eredményét a következőkben összegzik: „Ahogy a különböző típusú erőforrások konszolidációja, egymással való összefonódása sem látszik gyengülni, úgy a legátfogóbb kategóriákon alapuló foglalkozási osztálypozíció befolyása is jelentékeny maradt, sőt a vizsgált átörökítési mechanizmusok szerepe, a kulturális háttér hatása valamelyest még erősödött is. Az individualizációs tézis fokozatos kiegyenlítődesre és csoporthatárok elmosódására vonatkozó implikációi legalábbis a hazai esetre nem igazolódtak.” (243. o.) A tanulmányt tudományos megalapozottsága, a vizsgálati módszerek adekvát alkalmazása szempontjából a kötet egyik leginkább iránymutató tanulmányának tekintem.

*Ifjúság.* Az egykor ifjúságkutatással foglalkozó szemével nézve érdekes volt „újraolvasni” Laki László *Az ifjúság a magyar társadalomban* c. írását, amelynek tartalomjegyzékéből – ízelítőként – kiemelek néhány beszédes címet:

– Az ifjúsági munkanélküliség megjelenése és állandósulása

- A munkavállalás és a pályakezdés idejének kitolódása
- Az iskolában eltöltött idő meghosszabbítása
- A szülői családról való leválás és az önálló életkezdés kitolódása
- A nemzedéki intézményrendszer átalakulása és válsága

Ezeket a címeket, és ami talán a legfontosabb a kérdések taglalása kapcsán kifejtett következtetéseket is igen nagy átfedéssel megtalálhatjuk a 80-as évek közepétől a 90-es évek közepéig tartó ifjúsági elemzésekben. Újabb elemként jelenik meg a tartós munkanélküliség, a gyerekszegénység, valamint a terjedő kábítószer fogyasztás.

*Elit.* Akár kutatástörténeti összegzésnek, áttekintésnek is tekinthetjük Kovách I.–Kristóf L.–Lengyel Gy.: *Elit és társadalom a kilencvenes években* címmel készített írását. A címszavak ez esetben is kellően eligazítanak a szerzők vizsgálódásairól:

- A rendszerváltás előtti elitek a társadalomtudományi elemzésekben
- Politikai rendszerváltás – az elitek reprodukciója, cserélődése
- A gazdasági elit
- A kulturális elit változásai, belső rétegzettsége
- A politikai elit
- Elitek, hatalom, társadalmi struktúra.

A tanulmány zárósorait nagyon fontosnak érzem, nevezetesen *az eliteknek „... nincs befolyásuk és érdekelttségük a társadalom olyan strukturális folyamatainak kezelésére, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak gazdasági vagy hatalmi érdekeikhez”* (448. o.) Azzal egyetértek, hogy nincs érdekelttségük, ám az már vitatható, hogy ne lenne befolyásuk a gazdasági, vagy hatalmi érdekeiket közvetlenül nem érintő strukturális folyamatokra. Már azzal is befolyásolnak ugyanis, hogy nem tesznek meg olyan intézkedéseket, amelyek pedig szükségesek lennének a strukturális folyamatok pozitív irányú orientálására.

*Kisvállalkozók.* Kuczi Tibor *Kisvállalkozók a magyar társadalomban* c. írását szintén a témakörben végzett kutatások áttekintése jellemzi. Átfogó képet igyekszik adni a mintegy 800 ezret kitevő réteg belső tagoltságáról.

*Társadalmi és területi egyenlőtlenségek* a címe Kovách I. és Nagy Kalamász I. írásának, amelyben áttekintik a poszt szocialista korszak által öröklött településszerkezetet, az európai integrációt és ezzel összefüggésben a regionalizációt, a települési érdekek rendszerét, szegregálódást, migrációt. Továbbá egy fejezet erejéig idekapcsolódik a paraszttalanításról szóló – korábban már említett – eszmefuttatás is.

*Társadalmi struktúra és iskolarendszer* címmel olvashatjuk Gázsó Ferenc kiforrott, letisztult gondolatokat tartalmazó tanulmányát, amely részben elméleti, részben empirikus alapokról közelíti a kérdést. Megállapítja, hogy az „oktatási rendszer egészében érvényesülő és az elmúlt évtized oktatáspolitikája által is gerjesztett szelekciós mechanizmusok tehát olyképpen működnek, hogy a polarizálódó társadalmi szerkezet hatásai és következményei akadálytalanul érvényesülhessenek. Ilyenformán az iskola-rendszer működése voltaképpen összhangban áll a szélsőségesen egyenlőtlen társadalom szerkezeti sajátosságaival” (211. o.)

*Struktúra és szegénység* című írását Ferge Zsuzsa úgy minősíti, hogy „...inkább esszé ez, mint tanulmány...”, amelynek leginkább a végső következtetését célszerű kiemelni: „Ha nem történnek határozott lépések a szegénység újratermelésének megakadályozására, egy generáción belül baj lesz a gazdasági és társadalmi fenntarthatósággal. Nem lesznek elegendően, akik a modern technikát működtessék, akik a

növekvő számú idős és állástalan fenntartásának forrásait megtermeljék” (499. o.). A szerző, korábbi kutatásaira alapozva, itt joggal vetíti elének egy olyan deformált társadalom képét, amely a felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek nyomán – döntően a szegénység terjedése és mélyülése révén – valós félelmet kell, hogy keltsen.

Némi túlzással Csité A.–Kovács I.–Kristóf L.: *Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon* címmel készített írást az Angelusz–Tardos szerzőpáros állításával vitatkozó anyagnak is tekinthetjük, akik – mint ahogy azt az ismertetésben is emlitem, az individualizációs tézis érvényességét nem látják bizonyítottnak – a szerzőhármasnak azzal a kiindulással, hogy „... a munkamegosztás mellett a társadalmi csoportok képződésének más mechanizmusai is vannak a mai magyar társadalomban” (256. o.), teljesen egyet lehet érteni. Azzal viszont már kevésbé, amire alapozzák az empirikus kutatásukat, nevezetesen, „Föltételezzük, hogy az azonos lapokat olvasók, hasonló műsorokat nézők releváns kérdésekről hasonlóan gondolkodnak, s ezért indokolt, hogy egy csoportba soroljuk őket” (256. o.). Ez a hasonló gondolkodás nincs bizonyítva, és ha kísérletet is tennénk ennek empirikus tesztelésére, igen komoly mérési és értelmezési problémákba ütköznénk.

A fentiekre alapozva, a kulturális fogyasztásra és szabadidőtöltésre vonatkozó kérdések alapján olyan fogyasztói csoportokat vázoltak fel, mint

- technokrata elit
- jobboldali
- balliberális
- fiatal
- női
- férfi
- bulvár
- ritkán fogyasztó.

További két tanulmány került még a tematikus blokkba, az egyik Csurgó B.–Megyesi G.B.: *Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet* címmel áttekintést ad az e témakörben végzett kutatásokról, a másik Csigó P.: *Kereskedelmi média és késő modern individualizáció* címmel az internetfogyasztás kapcsán vizsgálja a kereskedelmi média uralkodóvá válását.

### A politika és az értelmiség felelőssége

A tudományos ismeretek „termelését” nagymértékben meghatározzák a fennálló társadalmi-politikai intézményrendszer keretei, ezen belül is a politikai irányítórendszer és a politikai elit érdekeltsége, partnerségre való készítése, tekintve, hogy csak eme szélesebb keretbe beágyazva lehet megfelelően értelmezni a tudományos teljesítményeket. Így például azt, hogy miért indulnak el adott korszakban nagyobb tudományos vállalkozások, vagy miért fullad érdektelenségbe már maga a kezdeményezés is, kedvező-e a politikai miliő a kutatási szférában az integratív szándékok önmozgásának, vagy inkább fragmentálja azokat, és ezáltal ellaposodik az ott zajló tevékenység.

A szerzők is ráéreztek a kutatási klíma fontosságára, és ezért nem véletlenül hozták azt összefüggésbe a paradigmák felülvizsgálatára irányuló tevékenységgel. Fontos az a felvetésük, hogy a „...rétegződéskutatások állításait, érvényességét feszegető vita

gyorsan kifulladt, a paradigmaváltás elmaradt” (14. o.). A kifulladás okai részben „a tudomány részleges piacosításával és projektesítésével” magyarázhatók, részben a politika és tudomány nem igazán termékeny kapcsolatával. A szerzők joggal kérik számon a politika felelősségét, hiszen *részben a politika és a politikai elit érzéketlensége miatt a kutatások és a kutatók „légüres térbe” kerültek, és ezt csak súlyosbították a még inkább érzéketlen piaci folyamatok.*

Nem vitatható ugyanis az, hogy a tudomány művelése közfeladat, amelyet alapvetően közpénzekből kell finanszírozni, ám a politika szűkkeblűsége, valamint önmagával való foglalatossága ellehetetlenítette e társadalmi igény realizálását. Nem menthetők fel azonban a felelősség alól a társadalomtudományi kutatók, főleg a kutatói elit sem, hiszen – tisztelet a kivételnek – egy részük „bevonult” a politikába, és ezzel el is felejtette korábbi hivatását és a tudomány társadalmi szerepét, más részük pedig nyíltan, vagy burkoltan a politika szolgálatába állt. Ilyen előzmények után – nevezetesen azzal, hogy a rendszerváltást követően a politika szférája jelentős „erősítést” kapott az értelmiség soraiból – különösen súlyosnak vélhetjük a szerzők azon megfogalmazását, mely szerint a „politikai és gazdasági elitek a magyar társadalom működését félreértve vagy nem ismerve próbálnak strukturális folyamatokat vezérelni, és rendre meglepődnek, hogy a társadalom nem a várakozásaik szerint működik (12. o.).

A politika felelősségét feszegeti az a megállapítás is, hogy „...a megrázó társadalmi következmények sem vezettek a szerkezetváltás alapelemeinek újragondolásához és gyökeresen új társadalmi politikához” (14. o.). Ez utóbbi gondolatmenetet csupán annyiban célszerű árnyalni, hogy egy új társadalompolitika alapelemeinek szakszerű kidolgozása elsősorban az alkalmazott kutatásokkal foglalkozó kutatók feladata, a politikáé pedig az, hogy ezeket az alapelemeket beágyazza a társadalompolitika kereteibe. Ám a politikába bevonult, vagy a politikát kiszolgáló kutatói elit „szellemi korrumpálódása” miatt erre nem nyílhatott lehetőség.

### A szociológia szerepváltozása

A fentiekben taglalt kérdések átvezetnek a szociológia társadalmi szerepének elemzéséhez, amelyre Kuczi T.–Kovács I.–Kristóf L. *A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja a hatalomból* címmel írott tanulmány is fókuszál. Véleményem szerint a cím nem fejezi ki a valóságot, hiszen – ahogy azt a korábbi idézetek is jelezték – a társadalomtudományi elit jelentős részének „színeváltozása” ment végbe azáltal, hogy felszívódott a politika szférájába, vagy annak uszályába került. Tehát nem igazán beszélhetünk arról, hogy a tudományos elit személyében kivonult volna a hatalomból, csupán a tudományból vonult ki.

A rendszerváltást követően felmerült a szociológia szerepének újragondolása, azonban egy idő után „...újra felülkerekedett a magyar szociológia rossz hagyománya: a replikák, a tárgyszerű, nyilvános szakmai viták kerülése. Magában a *Replika* folyóiratban sem jelentek meg többé egymással konfrontálódó írások, noha éppen ezzel a programmal indult a periodika” (81. o.).

Világosan fogalmazzanak a szerzők, amikor azt írják, hogy a „...szociológusi szerepek és szereptudatok differenciálódása, a szociológus szakma nyilvános diskurzusban betöltött funkciójának megváltozása-leértékelődése összefügg az értelmiség társadal-

mi súlyának és jelentőségének a változásával” (95. o.). Valószínűleg a szerzők inkább az értelmiségi elitre gondoltak elsősorban. Mindehhez hozzáfűzik, hogy az értelmiség társadalmi súlyának csökkenése nem magyar jelenség.

Az értelmiségi dominancia háttérbe szorulását alapvetően két fontos tényezővel magyarázzák: 1. „a politikai osztály egyre inkább elutasította az értelmiség igényét a politika feletti kontrollra”; 2. a tömegmédiá térhódításával megváltozott a nyilvánosság szerkezete, amelyre a értelmiség csak igen szűk korlátok között tud hatni. Bizonyára ezen tényezők is szerepet játszottak a helyzet kialakulásában, ám számomra Szalai Erzsébet értelmezése áll közelebb: „...az értelmiség függetlensége lassan fölszámolódott, és egy maroknyi kisebbséget leszámítva, tagjaik vagy a politikai pártok, vagy a gazdasági elit holdudvarában keresi boldogulását” (99. o.). Az értelmiségi elit színváltozása miatt maga a szociológia, mint szakma is jelentős presztízsvesztést könyvelhet el.

A paradigmaváltás elmaradásával kapcsolatos okok firtatása több helyen is megjelenik a kötetben, így a Kovách–Kuczi–Kristóf szerzőhármás tanulmányában is. A korábban említett okok mellett ezen írás két újabb okot emel ki: 1. „A magyar szociológia nagy generációja ... a társadalomstatisztikusi gyakorlat birtokában váltott a szociológia művelésére. A társadalomstatisztikai megalapozottságú szociológiai elemzés viszont nem igazán nyitott a posztmodern beszédmódok el- és befogadására.” (104. o.) 2. „A politika és a társadalomtudós párbeszédében, ha létrejön egyáltalán, csak olyan érvkészetet és nyelvezetet lehet felhasználni, amit a politika ért, és ez magától értetődően nem ösztönöz paradigmaváltásra.” (105. o.) Mindkét állításban van valamennyi igazság, ám mindezen okok hatóereje messze elmarad a korábban említettekétől, közülük is a Szalai Erzsébet által hangsúlyozottaktól.

### Érdek, politika és társadalmi struktúra

E témakörhöz kötődik Szalai Erzsébet: *Tőke–munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi újkapitalizmusban* c. írás, amelyben a szerző útkeresés jelleggel a társadalomszerkezet mai vonásait próbálja felvázolni. E vállalkozást – annak ellenére, hogy a szerző saját bevallása szerint sem tudta teljesen megformálni az új struktúra képét, elképzeléseit inkább hipotézisnek véli – nagyon fontos gondolatkísérletnek tekintetjük, és ezen erénye a kötet egyik vezető írásává emeli.

Érdeemes idézni néhányat a kiérlelt megállapításaiból, amelyek egyúttal gondolati ívét is jelzik.

„A politikai rendszerváltással kezdődő magyarországi eredeti tőke – és jövedelemátcsoportosítás legfőbb motorja a késő kádári technokrácia.” (349. o.)

E technokrácia – beleértve a politikai, gazdasági és kulturális elitet – a külföldi tőketulajdonosokkal karöltve, tevékenysége „...társadalompolitikai lehetőségei többé-kevésbé leszűkülnek annak eldöntésére, hogy az eredeti tőke – és jövedelemátcsoportosítás költségeit mely társadalmi rétegekre hárítsák” (351. o.).

„Az átszivattyúzási folyamat legfontosabb állomása az 1995. márciusi Bokros-csomag ...” (351. o.).

És e folyamat következményeként „... a GDP-növekmény döntően a külföldi tulajdonú vállalatok vagyonnövekményévé válik” (351. o.).

A tőke által befutott pálya áttekintése után a szerző felteszi a kérdést, hogy a korábban a munkaerő legfontosabb tulajdonosának tekintett munkásosztály létezik-e? Alapvetően marxi terminológiákban mozogva arra a megállapításra jut, hogy még a jövőben is nyitott, hogy osztállyá tud-e szerveződni a munkásság.

A tőke és a munka közötti viszony szempontjából meghatározó „... a kizsákmányolás a gazdasági elitek és a hozzájuk kapcsolódó politikai és kulturális elitek részéről egyben kulturális és politikai kizsákmányolás is. Ezen elitek bonyolult áttételeken keresztül képesek leértékelni a hozzájuk nem kapcsolódó társadalmi szereplők tudás-és politikai tőkéjét, mintegy átcsoportosítva azt önmaguk számára” (368. o.). Vagyis az egyenlőtlenségek bővített újratermelődésén van a hangsúly. Ilyen körülmények között, a munkásság erőteljes differenciáltságát is figyelembe véve a két főszereplő – tőketulajdonosok és képviselőik, valamint foglalkoztatottak – között mára kialakult viszony hosszabb távra szólónak tűnik.

E blokkban még további két esettanulmányt olvashatunk, az egyik Hack József *A politikai preferenciák, érdekek hatása az anyagi helyzet észlelésére* c. írása, amelynek a végzavában a szerző megnyugtat bennünket, hogy „nincsenek egyértelmű trendek az adatokban”, azaz a politikai preferenciáknak nincs különösebb befolyása az anyagi helyzet észlelésére.

A másik Neumann László *Az érdekérvényesítés intézményeinek működése* c. írás, amelyben a szerző a vállalati kollektív alku, a munkaadók és a szakszervezetek közötti alku modelljét kívánja felvázolni.

Összességében a könyv ajánlható mindazoknak, akik körképet akarnak kapni a témakörben felhalmozott szociológiai tudásról, és különösen a paradigmaváltással kapcsolatos útkeresés tudományos nehézségeiről.

## IRODALOM

- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég.
- Harcza I. (2003): *Parasztalanítás – egy fogalom születése. Századvég*, 3: 77–85.

## TÁRSADALMI METSZETEK

NÉMETH Krisztina

Hallgató, ELTE TáTK, Szociológiai Tanszék  
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: xtina-psg@freemail.hu

Kovách Imre szerk.: *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 2006.

A *Politikatörténeti Alapítvány* és az *MTA Politikai Tudományok Intézetének* gondozásában megjelent kiadvány tanulmányai több éves kutatómunka eredményeit tartalmazzák. A könyv keletkezésének egyik fontos szempontja a szerzők és a megközelítések sokfélesége, melyekben egyszerre vannak jelen a hagyományos és az új paradigmák. A kiadványon három generáció dolgozott: *Angelusz Róbert, Bukodi Erzsébet, Ferge Zsuzsa, Gázó Ferenc, Laki László, Lengyel György, Kuczi Tibor, Neumann László és Szalai Erzsébet* írásai mellett kilenc fiatal szerző – *Csurgó Bernadett, Megyesi Boldizsár, Csité András, Csigó Péter, Hack József, Jókuthy Emese, Kristóf Luca* és *Nagy Kalamász Ildikó* tanulmányai olvashatók a kötetben. A szerzők munkáját *Kovách Imre* szerkesztette egy kötetbe, illetve egészítette ki saját írásaival. Ennek a több generációs látásmódnak is köszönhető a sokféleség és a nyitottság, az új és a régi, hagyományos megközelítések és kutatások sajátos keveréke. Ezt a plurális, mozaikszerű, friss és probléma-centrikus megközelítést maga a téma és a könyv megjelenésének időzítése is előrevetíti. A tanulmánykötet ugyanis nemcsak a jelenkor magyar társadalmát vizsgálja, hanem - mintegy a mai helyzet előzményeire visszatekintve - szól a késő- kádár-korszak viszonyairól, a rendszerváltásról és ezek kísérőjelenségeiről is. „A kötet tizenhét tanulmánya - olvasható a fülszövegen - egyformán foglalkozik a társadalom átrétegződésével, a településszerkezet átalakulásával, a szegregáció és a migráció kérdéseivel, a leszakadó szegény rétegek újratermelésével, az ifjúság helyzetével és az oktatás, az iskolarendszer átalakulása által felvetett problémákkal, az új elit kialakulásával, a fogyasztási csoportok vizsgálatával, a családdal és a családon belüli munkamegosztás változásával, az újonnan megjelent kereskedelmi média szerepével a tudatformálásban, a politikai értékválasztásokkal és a politika társadalomformáló hatásával az érdekérvényesítés lehetőségével, valamint a szociológiai tudomány jelen állapotának felmérésével.”

A szerzők legfőbb célja, hogy a paradigmaváltás fontosságát hangsúlyozva mutassanak új irányvonalat a társadalomtudományi kutatásban. Érvelésük szerint az államszocialista korszak struktúráját leíró munkajelleg-csoportok mára csak korlátozottan lehetnek érvényesek, bár vitathatatlanul hasznosak a mai társadalomkép egyenlőtlenségeinek megértésében. A rendszerváltással megváltozott viszonyok leírására az alapvetően materiális dimenziókon alapuló foglalkozási rétegződés önmagában már nem alkalmas. A tudományos paradigmaváltást az individualizációs jelenségek nyugati trendektől eltérő, sajátos megjelenési formái, a struktúrára gyakorolt hatásai is in-

dokolják, mivel a rendszerváltás egyfajta 'szervetlen', 'mechanikus' individualizációt és társadalomfejlődést hozott hazánkban. A módosult összefüggések, hatások, a 'megkésettésgből' fakadó anomáliák miatt kérdésessé vált, hogy változtatás nélkül átvethető-e a nyugati társadalmakat leíró modellek, illetve mennyiben alkalmazhatók a jelenkori magyar társadalom állapotának leírására.

A könyv sok kérdést és kihívást tartalmaz; az útkeresésnek, a sokszempontú problémafelvetésnek azonban megvan az az előnye, hogy már egy viszonylag letisztult nézőpontból tudja szemlélni a magyar társadalmat. A kötet által adott társadalomképben egyszerre vannak jelen a hagyományos és posztmodern elméletek (ezek részleges vagy teljes átvétele, vagy az ezekre való kritikai reflektálás), a kontinuitás – diszkontinuitás kérdésköre, a múlt és jelen együttlátásából fakadó dinamizmus. Ezt a törekvést és megközelítési módot jelzik a fejezetcímek is: *Folytonosság és megszakítottság, Hagyományos szempontok, Új megközelítések, Érdek, politika és társadalmi struktúra, valamint Változó társadalmi helyzetek.*

A jelen társadalomkutatási nehézségeit és kihívását mi sem bizonyítja jobban, mint a sokféle elmélet és nézőpont egyidejű jelenléte, az empirikus vizsgálatok sok szempontú elemzése, amely azonban nem nélkülözi az elméleti megalapozottságot sem. A tanulmánykötet egy mozaikszerű, de koherens képet ad a mai magyar társadalomról, ám ezeket nem sűríti egy egységes, nagy és átfogó elméletbe. Az alábbiakban számomra releváns, a szerzők által fontosnak ítélt gondolati „csomópontokra” és az elméletek lehetséges kapcsolódási pontjaira szeretnék rávilágítani.

Kovács Imre, Kuczi Tibor és Jókuthy Emese - könyv bevezetőjének is tekinthető - tanulmánya a rétegződéskutatás megújításának fontosságát taglalja, és egyben kutatási irányvonalat is kijelöl. A szerzőhármás rámutat arra, hogy a hagyományos foglalkozási besoroláson alapuló társadalmi rétegződés-kutatás csak hiányos képet nyújthat. A modell a hatvanas-hetvenes években volt maradéktalanul alkalmazható, a második gazdaság, illetve a rendszerváltás hatásainak leírására azonban önállóan már nem megfelelő.

Alkalmazhatósága a posztmodern elemek (a média hatása a tudatformálásban, az egymástól jól elkülöníthető miliók jelenléte illetve a fogyasztás rétegződésre gyakorolt hatása, az erősödő individualizáció) jelenléte miatt sem egyértelmű. A régi paradigma jelentősége azonban azért vitathatatlan, mert „...az átalakulóban lévő magyar társadalom számos vonatkozásban annak a társadalomszerkezetnek a jegyeit viseli, amelynek megértésére a hagyományos paradigma szolgált. A fejlett társadalmak valóságára felelő elméletek és módszerek kizárólagos alkalmazása lehetetlenné tenné vagy jelentősen korlátozná azoknak a strukturális jellegzetességeknek a megértését, amelyeket a magyar társadalom a 20. századból örökölt” (13. o.). A szerzők szerint mindezek következtében csak korlátozottan lehetnek érvényesek a nyugati modellek teljes átvételén alapuló kutatások.

A jelenkori viszonyok közt tehát egyszerre érvényesül a lemaradás és a globalizáció viszonyai közötti modernitás, ezért is érvelnek a szerzők a régi és új paradigmák együttes alkalmazása, illetve a megújulás mellett.

Bukodi Erzsébet tanulmányában a hagyományosnak számító EGP-modellt kombinálja a fogyasztással, melyet mint strukturáló tényezőt vesz figyelembe. A két módszer együttes alkalmazásával egyrészt lehetővé válik a különböző időszakokban készült kutatások összehasonlítása, másrészt a posztmodernitás módszertani kihívása-



ira is válaszlehetőség nyílik. A szerző a hagyományos megközelítést Andorka Rudolf 1995-ös elemzésére alapozza. Bár az eredeti EGP-modell (mely a munkaerő-piaci helyzet, a termelésben elfoglalt hely és az alkalmazási viszony dimenzióiból tevődik össze), nem esik túl távol a munkajelleg-csoportok elméletétől, Ferge szerint ez mégsem teljesen megfelelő a társadalmi struktúra leírásához, mert nem veszi figyelembe a tőke eloszlásából fakadó egyenlőtlenségeket. Épp ezért volt fontos a modell kiegészítése, ugyanis a kutatás kimutatta, hogy a magyar viszonyok eltérnek az általános nemzetközi trendektől. A foglalkozás szerinti strukturálódás egyre szorosabban összefügg az anyagi fogyasztással, addig nálunk az összefüggések módosulnak. A fogyasztási csoportok egyrészt az iskolai végzettséggel korrelálnak, másrészt a háztartások gazdasági aktivitásával mutatnak szoros kapcsolatot. Az egyik legfontosabb összefüggést a képzettség és családi háttér fogyasztásra gyakorolt hatása adja.

Bukodi elemzése szerint a réteghelyzetet a foglalkozási-jövedelmi helyzet inkább vertikálisan, míg ezzel egyidejűleg a fogyasztás horizontálisan tagolja. A fogyasztás strukturáló hatásaival foglalkozik Csige András, Kovács Imre és Kristóf Luca *Fogyasztói csoportok az ezredforduló Magyarországon* c. tanulmánya, mely a magyar társadalomban markánsan elkülöníthető fogyasztási miliókat (úgy mint 1998-ban klasszikus, magaskultúrát kedvelő, fiatal, női, férfi, és ritkán fogyasztó, valamint 2004-ben fiatalos-férfias, klasszikus, közéleti, fiatalos női) tárja fel. A tanulmány szerzői végül megállapítják, hogy, „...a Bukodi Erzsébet modelljében szereplő fogyasztói rétegcsoportok (amelyek erősen összefüggenek a kérdezettek munkaerő-piaci pozícióival) és fogyasztói milió-csoportjainak nagysága nagyon hasonló, ami azt jelenti, hogy ha csupán a fogyasztói szokásokat elemezzük, akkor is érvényes rétegződési csoportokhoz jutunk. Mindez úgy is értelmezhető, hogy a hagyományos munkaerő-piaci pozíciónak a rétegződésre gyakorolt hatása 'átüt' a fogyasztói miliók rendszerén: Mi azonban úgy gondoljuk, hogy tanulmányunk eredményei megengedik azt az értelmezést is, hogy a fogyasztásnak van csoport-és réteggépző hatása a magyar társadalomban” (284. o.).

A fogyasztás mellett fontos strukturáló tényező a Ferge Zsuzsa által is említett tőkeviszony, mellyel Szalai Erzsébet tanulmánya foglalkozik. Elemzése szerint a tőke-munka viszony és a gazdasági elithez való kapcsolat adja meg a társadalmi struktúrában elfoglalt helyet. Írásában részletesen kifejti a munkások helyzetét és az újkapitalizmusban kialakult elit kizsákmányoláson alapuló felemelkedését. Ennek kulcsát az adja, hogy a kapitalista fejlődés megindulásához nem álltak rendelkezésre a szükséges erőforrások, így az új elit felemelkedésüket az erőforrások átcsoportosításával érték el. Ezért a tőke és a munka közti erőviszony átbillenése egyértelműen a kapitalista gazdaságszervezéshez köthető. A munkásság kiszolgáltatottsága az új viszonyok között egyre nő, mivel ez a csoport nem tekinthető egységes, szervezett osztálynak, és atomizáltsága lehetetlenné teszi a megfelelő érdekvédelmet. Ezt a kérdéskört, a decentralizált magyar alkurendszer és a szakszervezetek érdekérvényesítő szerepét boncolgatja részletesen Neumann László *Az érdekérvényesítés intézményeinek működése* c. tanulmánya.

A rétegződéskutatáshoz kapcsolódóan Ferge Zsuzsa *Struktúra és szegénység* című tanulmánya leszögezi, hogy a mai társadalmi viszonyokról a régi és az új rendszerhez köthető strukturáló tényezők együttese megfelelő képet ad. A munkajelleg-csoportok - bár érvényesek - de önmagukban nem képesek teljes képet adni a társadalom szerkeze-

téről. Ferge a rendszerváltással létrejövő új viszonyok közül nem annyira a piac strukturáló szerepét látja hangsúlyosnak, hanem inkább az újonnan létrejövő, a piacgazdaság működését lehetővé tevő jogokat és megváltozott munkaerő-piaci viszonyokat. Tanulmányában rámutat arra, hogy az erőforrásokért folyó korlátlan verseny következménye a polarizálódás, a növekvő egyenlőtlenség és szegénység.

Az említett egyenlőtlenségek mellett az új jelenségek új típusú megközelítéseket igényelnek. Angelusz Róbert és Tardos Róbert *Hálózatok a magyar társadalomban* c. network-elemzésükben kimutatták, hogy az egyenlőtlenségek strukturálódásában nemcsak a hagyományos nézőpontok játszanak szerepet, hanem a rendszerváltás óta erősen felértékelődött a kapcsolati tőke szerepe is. A kutatás érdekességét az adja, hogy a szerzők rávilágítanak arra, hogy bár elvileg az efféle „networkjakak” mindenki számára elérhető, individualizációs jelenségek lehetnének, ezek eloszlásában mégis hatalmas különbségek mutathatók ki életkor, származás, foglalkozás és munkaerő/gazdasági aktivitás szerint.

Csigó Péter az individualizáció kérdéskörét a média hatásával kapcsolja össze a *Kereskedelmi média és a késő modern individualizáció* című tanulmányában. Elemzését azzal a kritikai megjegyzéssel indítja, hogy a magyar szociológia a rendszerváltás óta nem fektetett kellő hangsúlyt a középrétegek vizsgálatára. A fogyasztás, mint strukturáló erő egyre meghatározóbb szerepet játszik. A médiafogyasztás a szerző megközelítésében lehetővé teszi, hogy a társadalom minden tagja fogyasztóként viselkedhessen. a létrejövő „mediatizált nyilvánosság” felkínálja a közvetített értékek (korlátolt) pluralizmusát, és ezzel kiemeli a nézőt személyes életvilágából. A felerősödő individualizációs folyamat és az erre ható tényezők ily módon lehetővé tesznek egyfajta „kiágyazódást”. A helyzet összetettsége azonban abban áll, hogy a plurális médiafogyasztás és a közvetítő eszközökhöz való hozzáférés nem egyenlően oszlik meg az egyes társadalmi csoportok között. Míg az otthoni internet „középosztályi privilégium” – érvel a szerző – addig a digitális szakadék növekedésének a jövőben várhatóan nemcsak anyagi, hanem kulturális és mentalitásbeli ösztönzői is lesznek. Az elemzés arra a konklúzióra jut, hogy a médiafogyasztók két nagy elkülöníthető csoportjának különbségeiben lehet ezeket az egyfelől anyagi-státusbeli, másfelől attitűdbeli eltéréseket: „...a hagyományosabb ízlésű, a kereskedelmi médiától idegenkedő rétegekben érvényes a klasszikus ’társadalmi ranglétra’-modell, vagyis az internettel kapcsolatos beállítódásokat erősen meghatározza a társadalmi hovatartozás. Ezzel szemben a kereskedelmi média világába ’integrált’ emberek internettel kapcsolatos beállítódásai (bizonyos mértékben) ’leválnak’ a társadalmi státusukról” (320. o.).

Az individualizáció és a társadalmi meghatározottság csökkenő erejének másfajta megvilágítását, a politika „fogyasztói cikké” válását teszteli Hack József *A politikai preferenciák, érdekek hatása az anyagi helyzet észlelésére* című munkája. Hipotézise szerint a politikai kötődés befolyásolja a tényleges anyagi helyzet értékelését és a jövőbeli várakozásokat is. Bár a szerző nem talál egyértelmű tendenciákat, az kétségtelen, hogy a politikai preferencia is egyfajta fogyasztói cikké vált, és ebben a folyamatban a rövid távú kereslet-kínálat törvényei egyre meghatározóbbak. A hipotézis alátámasztásához nincs elég bizonyíték, mégis gyanítható valamiféle összefüggés az anyagi helyzet megítélése és a politikai preferenciák között. (Ez a kérdésfelvetés is jól modellezi a mai magyar társadalom kettősségét, a posztmodern elemek részleges jelenlétét, könnyebben-nehezebben kimutatható hatásait.)

Újfajta megközelítést, kérdésfeltevést jelent a struktúrakutatásban Csurgó Bernadett és Megyesi Boldizsár *Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet* című munkája is, mely a családon keresztül közelíti meg a rétegződési viszonyokat. A szerzők kiindulópontját a családon belüli viszonyok változásának vizsgálata adja, melyet a döntéshozatal sémáin, a felelősség megosztásán és a családon belüli munkamegosztáson keresztül vizsgálóknak meg.

Elemzésükből kiderül, hogy az általános trendként megragadható családon belüli „demokratizálódás” (növekvő arányú munkamegosztás, közös pénzkezelés, együtt-döntés) ellenére még mindig jellemző a nemi szerepfelfogások viszonylagos változatlansága. Így például jellemző a rendszerváltás táján újra lendületet kapott „visszaháziasszonyosodás” jelensége vagy a férj családfői, illetve kenyérkeresői pozíciójának merevsége, az anyaszerep-felfogás változatlansága. A hagyományos felfogásokat a megkérdezettek nagy része elfogadja, változást ebben csak a párok átlagotl magasabb iskolai végzettsége, foglalkozási-anyagi státusa és urbanizáltsága okozhat.

A kötet két tanulmánya a rendszerváltozás folyamatában a az érdeklődés középpontjába került csoportokat vizsgálja. A Kovách Imre–Kristóf Luca–Lengyel György szerzőhármás *Elit és társadalom a kilencvenes években* című írása rámutat arra, hogy már a késő Kádár-kori elit is politikai, gazdasági és kulturális alcsoportokra bomlott. A rendszerváltás idején kulcsszerepet játszó késő kádári technokrácia növekvő zártsága ellenére a rendszerváltás idején klasszikus, békés elitcirkuláció ment végbe, melyből leginkább a gazdasági elit került ki győztesen. A cirkuláció leginkább a kulturális elitet hagyta érintetlenül, és megállapítható a politikai elit egységesedése is. Igaz ugyan – mutatnak rá a szerzők -, hogy az elitek elfogadottsága még az ezredforduló táján sem erős.

A másik új réteget vizsgáló írás Kuczi Tibor *Kisvállalkozók a magyar társadalomban* című tanulmánya. A szerző gazdaságtörténeti bevezetése után rámutat arra, hogy a rendszerváltáskor tömegesen megjelenő önállósodási törekvések előképei az 1970-es évek szocialista vegyesgazdasági rendszerében már megjelentek. Ekkor tűnt el ugyanis a kis- és nagyvállalkozókat elválasztó mentalitásbeli különbség. A termelés részleges kihelyezésével és egyes szervízfunkciók ellátásával a kisvállalkozók bár beléptek a piacra, de ez hazánkban nem okozott a nyugaton lezajlott folyamathoz hasonló, gyökeres átalakulást, mivel a szocialista nagyvállalatok részben gazdasági részben ideológiai okokból nem alakultak át. Ami a rendszerváltáskor önállósodókat illeti, helyzetükre jellemző, hogy a viszonylag alacsony anyagi belépési küszöb mellett a kulturális tőke fontossága kiemelkedő volt. Ez elmondható a későbbi időszakokról is, hiszen csak azok a vállalkozások voltak életképesek, amelyek vezetői jelentős kulturális tőkével (szakképzettség, diploma) vagy hasznosítható szakmai tapasztalattal rendelkeztek. A szerző szerint tehát a ’szerzett’ kulturális tőke mellett kiemelt fontosságú a családból hozott szakértelem és társadalmi tőke is a sikeres vállalkozáshoz.

A rendszerváltás másik fontos következmény-együttese a különböző dimenziókban megjelenő egyenlőtlenségek markáns felerősödése. Ennek megfelelően a kötet több tanulmánya is érinti ezt, illetve foglalkozik ezek hatásaival, lehetséges következményeivel.

A területi egyenlőtlenségek társadalmi-gazdasági vetületeit elemzi Kovách Imre és Nagy-Kalamász Ildikó *Társadalmi és területi egyenlőtlenségek c.* tanulmánya. Gondolatmenetük kiindulópontja, hogy a szocialista modernizáció és az ennek megfelelő

en kialakított településszerkezet nem volt kompatibilis a piaci viszonyokkal, így Szelényi Iván által leírt „posztoszocialista demográfiai fordulat” természetszerűen hozott a nyugati trendektől eltérő jelenségeket. A lassuló urbanizáció, a városi agglomerációba történő migráció, a falusi lakosság arányának növekedése a régi rendszer súlyos öröksége mellé új típusú egyenlőtlenségeket is teremtettek. A legfontosabbnak a külföldi befektetők egyenlőtlen megjelenését és beruházásait, valamint a nekik való kiszolgáltatottságot tekintik a szerzők. A kapuvárosok és frekventált régiók mellett megjelennek a perifériás területek, a vidéki slumok, az elnéptelenedő aprófalvak is. Emellett a növekvő migráció és szegregáció is jelentős. A vidék felzárkóztatásának, modernizációjának fontos társadalmi vetületeként jelenik meg szerzők érvelésében a rendszerváltáskor végbemenő „parasztalanítás” és ennek lehetséges következményei; így például a városba vezető mobilizációs utak lezáródása, és ennek következtében egy új, vidéki underclass lehetséges kialakulása. A vidéki - leginkább a falusi - lakosság rendszerváltás utáni gyarapodása tér el a legmarkánsabban a nyugati trendektől, ez a fajta sajátos fejlődési út a ’szocializmus örökségének’ tekinthető.

A településszerkezeti egyenlőtlenségekkel összefüggésbe hozható az iskolarendszer elégtelen működéséből fakadó hátrányok megjelenése is. Gázsó Ferenc *A társadalmi struktúra és iskolarendszer* című tanulmányában megállapítja, hogy az oktatási rendszer a mai polarizált társadalomban nem csökkentti, hanem leképezi a strukturális egyenlőtlenségeket. Csak az anyagi és a kulturális tőke együttes jelenléte és a kedvező szocioökonómiai háttér teremt esélyt az iskolai mobilizációra, és ezen nem változtat az oktatás nagymérvű expanziója sem. A probléma gyökere az alapiskola feltűnő szociális érzéketlenségében és a nem megfelelő, személyre szabott felkészítésében rejlik. Az pedig empirikusan alátámasztott tény – érvel a szerző - hogy az iskolában megszerzhető versenyképes tudás vagy készségek hiányában a fiataloknak nincs esélyük a munkaerő-piaci érvényesülésre. Az alsó tagozatos illetve általános iskolai kudarcok így kumulálódó hátrányokhoz vezetnek, melyek az alsóbb, iskolázatlan rétegeket sújtják a leginkább. Ez a szelekció megmarad mind a középiskolában, mind a felsőoktatásban (egyre növekvő mértékben), hiszen az említett közép-és felsőoktatási expanzió csak a valamiféle tőkével rendelkező családok gyerekei előtt nyitották meg ezt a mobilizációs utat.

Az előző két elemzéssel szervesen összefügg Laki László *Az ifjúság a magyar társadalomban* című írása. Az ifjúság helyzetét ma leginkább a rendszerváltás után megváltozott munkaerőpiaci kereslet, a tömeges és tartós munkanélküliség és a településszerkezetből adódó iskolázottsági esélyegyenlőtlenségek jellemezi. A probléma összetettségét jelzi, hogy a településszerkezetből adódó hátrányok nemcsak az iskolai egyenlőtlenségek újratermelésében játszanak kulcsszerepet, hanem a munkanélküliség előfordulása és aránya is erősen függ a földrajzi elhelyezkedéstől. Ezenfelül mindkét hátrány a munkavállalás megkezdésekor összegződik, hiszen a nem megfelelő oktatás és a kötelezően elvárt szakmai gyakorlat mellett az is fontossá válik, hogy hol – milyen régióban vagy milyen településtípuson – akar elhelyezkedni a fiatal. Ezek a jelenségek mind a fiatalokat, mind a szüleiket felkészületlenül érték a kilencvenes évek elején, és az erre adott válaszok – az oktatási expanzió, az életkezdés kitolódása – csak felemás válaszok lehettek. Az ifjúság sebezhetősége miatt - érvel a szerző – speciális beavatkozást igényelne, amit nem kapott meg. Így a fiatalok jövőképe - aktuális státusukból, munkaerő-piaci helyzetükből megítélve - körvonalazhatatlanul bi-

zonytalan. Ez a fajta „életjövedelem-hitelképtelenség” nemcsak az életkezdesre, az első lakáshoz jutásra nyomja rá a bélyegét, hanem a mindennapi életben is megjelenik. A fiatalok reális társadalomképe és általános rossz közérzete szorongással, bizonytalansággal párosul. Az érintettek problémaészlelése és a szerző fejtegetése sem fest reményekkel teli képet a jövőt illetően. Munkanélküliség, létbizonytalanság, kirekesztettség-érzés, növekvő szegregáció és anómiák, kábítószer és különböző szubkultúrák a legfontosabb fogalmai ennek az élethelyzetnek.

A szerzők a paradigmaváltás szükségessége mellett érvelve, az új, konszolidálódott rendszer társadalmi és szakmai/szociológiai kihívásaira fókuszáltak. Talán épp ezért kezdődik a kötet egyfajta „önvizsgálattal” (13. o.) és a szociológia helyének, szerepének értékelésével (Kovách Imre–Kuczi Tibor–Jókuthy Emese *Az osztályok, a társadalmi struktúra és rétegződés kutatásának állapotáról és megújításának szükségességéről*; illetve: Kuczi Tibor–Kovách Imre–Kristóf Luca: *A szociológia szerepváltozása és az értelmiség útja az osztályhatalomból*). Emellett a politikai elit kritikája is megfogalmazódik, különösen Laki László *Rendszerváltások Magyarországon* és Ferge Zsuzsa *Struktúra és szegénység* című tanulmányában.

Laki gondolatmenetében a kritikai felhangot a '89-90-es rendszerváltás előző, huszadik századi rendszerváltásokkal való kísérteties hasonlósága és a társadalmi, történeti, gazdasági előzményektől idegen, szervesen adja. Ferge Zsuzsa kötetzáró írásában a szegénység strukturális okait keresi, s ezeket ugyancsak a rendszerváltáskor megváltozott viszonyokban látja. A megjelenő tanulmánykötet így kétfelől is provokatív: egyrészt a mai politikai elit szemléletváltását sürgeti (kijelölve ezzel a szociológiai kutatás funkcióját is), szakmai vonalon ugyanakkor az elkerülhetetlen paradigmaváltás mellett érvel. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Kovách Imre bevezető tanulmányban megfogalmazott várakozása: „...a társadalomszerkezet-, az osztály- és stratifikációs modellek és -elemzések paradigmaváltásához vezető további lépéseket a kötet vitáitól is várjuk” (11. o.).

## A KAPITALIZMUS ÚJ SZELLEME

TAKÁCS Erzsébet

ELTE TáTK, Szociológiai Tanszék  
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: gomul@freemail.hu

Boltanski, L.–Chiapello, Ève: *Le Nouvel Esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard, 1999.

Franciaországban nagy sikert aratott könyvében Luc Boltanski és szerzőtársa, Eve Chiapello a franciaországi kapitalizmus és a kapitalizmust érő kritikák átalakulási folyamatait követik végig, az 1968-as válság elemzésétől elindulva egészen az ezredfordulóig. Így a szerzők egy hosszabb történeti folyamat bemutatását követően állnak elő a francia társadalom nagyszerű kordiagnosztikai látteleletével.

Mindezt arra a két kérdésre válaszolva írják le, hogy milyen változásokat okoztak a 60-as és a 70-es évek kapitalizmusellenes tiltakozásai, és hogy miként tűnhetett el a 80-as évek elejére, néhány év alatt és különösebb válság nélkül ez a nagy tömegeket megmozgató társadalmi mozgalom?

A kapitalizmus folyamatos megújulásában Boltanskiék a kritika szerepét emelik ki. A kritika ugyanis azzal, hogy rávilágít és körvonalazza a problémát, lehetővé teszi a kapitalizmus számára a pragmatikus megoldások keresését (és megtalálását). A kapitalizmus így képes kielégítő válaszokat adni a vele szemben megfogalmazódó kritikákra, azaz képes a folyamatos elmozdulásra. Másfelől ez azt is jelenti, hogy a kapitalizmus lenyeli a kritikákat: magáévá teszi azoknak az értékeknek egy részét, amelyekre alapozva támadták (Boltanski–Chiapello 1999: 75), jóllehet miközben a kritikákra válaszolt, maga a profitszerzési mód is átalakult. A szerzők a változás – természetesen ideáltipikus – modelljét az alábbi három fogalom köré szervezve mutatják be.

– A *kapitalizmus* mint munkaszervezési és profitszerzési mód (lásd pl. a tőke, a konkurencia, a bér munka kérdését). Ennek három történeti típusát különböztetik meg: a családi kapitalizmust, a nagyvállalati kapitalizmust és a projekt-rendet.

– A *kapitalizmus szelleme* az az ideológia, amely igazolja a kapitalizmus melletti elköteleződést, s egyszersmind kívánatosá teszi ezt az elköteleződést, azaz integrálja a profitszerzést és az igazságossági elvárásokat, mindezt legitimnek elismert konvenciókra támaszkodva. E weberi inspirációjú kiindulópont szerint a kapitalizmus igazolása olyan rendet feltételez, amelynek követelményei egészen máshonnan erednek, mint a profit hajszolása (Boltanski–Chiapello 1999: 37–40). Szintén három típust különböztetik meg: a családi kapitalizmus korára jellemző technikai és gazdasági haladást, a versenyhelyzet ösztönözte termelési hatékonyságot a centralizált ipari nagyvállalatok idején, az *egyéni* és politikai jogok előmozdítását a harmadik korszakban.

– A *kritika*. Négy nagy „botrányforrásra” hivatkoznak: 1. a kapitalizmus mint a kiábrándulás és a hiteltelenség forrása, 2. a kapitalizmus mint az elnyomás forrása, mely

szembenáll a szabadsággal, autonómiával és az emberi kreativitással, 3. kapitalizmus mint a nyomor és egyenlőtlenség forrása, 4. kapitalizmus mint az opportunizmus és önzés forrása, a társadalmi kötélekek és a közösségi szolidaritás lerombolója (Boltanski–Chiapello 1999: 82). A kritika különböző formákban jelentkezhet: lehet művészi – ez az értékvesztés kritikájára jellemző, főleg az első két okra hivatkozik – és társadalmi kritika – ez pedig az utolsó két forrásra, a kizsákmányolásra. Ezek sokszor nincsenek összhangban, inkompatibilisek lehetnek, sőt néha feszültség alakul ki közöttük (Boltanski–Chiapello 1999: 83–88). Ez akár hasznos is lehet, amennyiben mérsékelni tudják egymást (Boutang et al. 2000). A művészi kritikát azonban a kapitalizmus új formája sikeresen integrálta/integrálja (Boltanski–Chiapello 1999: 417–419).

A kapitalizmus új, önigazoló szelleme eszerint a művészi kritikára támaszkodva öltött formát a 60-as, 70-es évek végén, ellenszegülve a – miként a szerzők nevezik – „tervezett társadalmi kapitalizmusnak” (tette mindezt ráadásul az állam keretei között). Téziseik alátámasztására a szerzők bemutatják a munka francia világának változásait az elmúlt 25 évben – lásd: a rugalmasság igénye, a bizonytalanság növekedése, az élénkítés-politika, a kiszervezés, az azonos munkabéért túlmunka, a munkakezdés költségeinek államra testálása stb. –, illetve a védelem gyengülésének – elsősorban a szakszervezetek leépülésének – okait.

Az 1968–1978 közötti évtizedet Boltanskiék a kapitalizmus válság-időszakaként jellemzik: a munkáltatók képtelenek a munkaerő kontrollálására, miközben a termelékenység is csökken. A szakszervezetek nagyon aktívak, a társadalmi mozgalmak túllépnek a munkásosztály körein. A biztonságot és autonómiát követelő társadalmi, illetve művészi kritika igen élénk, ugyanakkor a mozgalmak sokszor sztrájkokhoz, bekeményítéshez, erőszakhoz vezetnek, melyek eredménye a termelés dezorganizálódása. Minderre hagyományos reagálás született: a munkaadók – állami nyomásra – kiegyeztek a szakszervezetekkel. Ez a „szerződéses” politika a társadalmi kritikáknak megfelelő – és ennek erejét is kifejező – válasz volt, melyben a munkáltatók jártak rosszul, mivel a béremelkedés nem járt együtt a termelékenység növekedésével. Az 1974-75-ös olajválságot követően azonban ez a politika felülvizsgálatra került, melynek célja tőketulajdonosok előnyére újrapendezett bér-értékprofit megosztás és a termelés rendbetétele volt (Boltanski–Chiapello 1999: 268).

A vállalatok új politikája a flexibilitásra épített. A munkaszervezés átalakult, főként az iparban. Nagyobb autonómia vált jellemzővé: a kötetlen munkaidő növekedése, a munkások többfunkciósága és folyamatos képzése, a hierarchikus rend csökkenése. Ugyanakkor a termelés szerkezete is megváltozott: az alvállalkozások jelentősége megnövekedett, számos feladatot kihelyeztek, ami a kis- és középvállalatok felfutását eredményezte.

Közben folyamatos volt a művészi kritika beépítése a kapitalizmusba. Az autonómia és szabadság követelése összhangba került az egyre fontosabb iskolai végzettség emelkedésével, és stigmatizálni kezdte a régi típusú, autoriter és nem hatékony menedzsmentet, a munka pedig a félautonóm, saját munkájukért felelős csoportokban összpontosult. A kritika hangsúlya a munkafeltételek javítására és a feladatok kibővítésére tevődött át, így a *kollektív* reprezentációtól és a *társadalmi* igazságosságtól a *társult egyének* reprezentációjáig és az igazságosság követeléséig (azaz a biztonságtól az autonómiáig) jutottunk el.

E pozitív(nak ható) változásoknak azonban árnyoldala is van: a munkanélküliség nyomása következtében bizonytalanná váló munkahelyek. A vállalatok foglalkozta-

tás-politikája két bizonytalansági stratégiával is él: a munkahelyek kiszervezésével (*outsourcing*) és a bizonytalan munkahelyek fejlesztésével. A kiszervezés lehetővé teszi, hogy a költségeket az alvállalkozókra hárítsák át, az elvárásokat pedig növeljék. Vállalaton belül könnyebb szelektálni a kevésbé produktív állások között, ami feszültséget idéz elő az alkalmazottak körében, mivel mindenki biztosabb állást szeretne a meghatározatlan időre szóló munkaszerződés helyett. A póruljártak a „túl öregek”, a „túl fiatalok”, a „kevésbé rugalmasak”, az iskolázatlanabbak és a bevándorlók (Boltanski–Chiapello, 1999: 326). A munkaszervezés átalakulásának másik következménye a munkavédelem csökkenése. Főleg a kisvállalkozások esetében emelkedik a munkabalesetek száma a szabályozatlan törvényi előírások miatt. A harmadik következmény a munkaterhek növekedése és többfunkcióság megkövetelése azonos bérkifizetés mellett, azaz a toyotizmusnak vagy *kaisennek* nevezett japán minta alkalmazása (Boltanski–Chiapello 1999: 332). Mindezek után talán meglepő, de e változásokat a közvélemény is elfogadja, talán azért, mert már a 70-es évektől a rugalmasság volt az egyik fő szlogen.

Az átalakulásokkal egyidőben a szakszervezetek is leépültek. 1976 és 1988 között felére csökkent a szakszervezeti tagok száma, s arányuk 20%-ról 9%-ra csökkent a munkavállalók között. Ez nem magyarázható egyedül a munkáltatók hagyományos szakszervezet-ellenességével – bár a szerzők szerint ennek szerepe sem elhanyagolható –, a fő ok a szakszervezet bástyájának, a nehéziparnak az összeomlása és a vállalati átszervezések (vállalatok nagyságának csökkenése, kiszervezések, az így keletkező munkanélküliek serege és a bizonytalanná váló munkahelyek stb.). A szakszervezeti szervezkedést nehezíti, hogy a mobilitás hűtlenné teszi a munkavállalókat és a destabilizálja az egyes szervezeteket, ráadásul munkásság is egyre heterogénebb összetételű. Ettől nem függetlenül maguk a társadalmi osztályok váltak kérdésessé, és kiéleződtek az osztályokon belüli egyenlőtlenségek (Boltanski–Chiapello 1999: 381–414). Mindezt csak erősíti a vállalati humánpolitika változása, mivel az egyéniesített bérek növelik a csoportok és egyének közti versenyszellemet. Úgy tűnik, erre nem tudtak mit lépni a nagy szakszervezetek. Ráadásul az állami törvénykezés is rátett még egy lapáttal, amikor előírta, hogy a tárgyalásokat nem országos, hanem helyi szinten kell megoldani (a szakszervezetek pedig országos szinten voltak erősek), miközben egy sereg szabályozással – 39 órás munkahét, 60 éves nyugdíjkorhatár – gyorsan véget vetett a tárgyalásoknak, és a jól behatárolta szakszervezetek cselekvési lehetőségeit. Mindezt csak tetézte a szakszervezetek ellen irányuló művészi kritika, mely a bürokráciaellenes és a szakszervezeti vezetők privilegizált kategóriáit támadó magatartásával hozzájárult a szakszervezetek átalakításához – pl. az országos szintű szakszervezetek felszámolásához és egész szekciók eltűnéséhez is –, s a szakszervezet nem mellesleg a konzervativizmus szimbólumává vált (Boltanski–Chiapello 1999: 280–283, 369–381).

Mindezek után az olvasó kíváncsian várja a kapitalizmus jelenkori állapotának és a kapitalizmus új szellemének elemző leírását. Ezt a szerzők leleményes módon teszik meg: a menedzserirodalom<sup>1</sup> felhasználásával megismertetnek az ún. hetedik *citével*,

1 A menedzserirodalom kialakulását a kapitalizmus második korszakához, konkrétan az 1929-et követő válság idejéhez kötik. Technikai tudnivalókat mutatott be, de emellett erős morális konnotáció is jellemezte, mivel mindig megmagyarázta, hogy miért kell mindennek úgy lennie, ahogy éppen van. Boltanskiék két szövegkorpuszt vizsgálnak a 60-as (1959-69) és a 90-es (1989-1994) évekből.



melynek fő képviselője a kapitalizmus új szellemét legitimáló menedzser,<sup>2</sup> s amely *citét* definíciója értelmében egy újabb „nagyság” definiál.

Ahhoz, hogy világos legyen mit értünk az igazolások normatív támaszait jelentő *citén* vagy a *citéhez* szorosan hozzátartozó „nagyságon”, egy kis kitérő szükséges Boltanski (és Laurent Thévenot) korábban született elméletének vázlatos bemutatásához.

A *De la justification*ban – melynek alcíme a *Les économies de la grandeur* [Az igazolásról. A nagyság ökonómiai.] Boltanski–Thévenot 1991) – a szerzők a nyilvános térben zajló kritikákat és igazolásokat vették tárgyal. Hipotézisük, hogy minden vitában nagy súllyal esik latba a felhasználható érvek legitimitása és általánossága, melyek a természetes szituációból<sup>3</sup> kilépő egyének viselkedését irányítják. A *cité* igazolásmódjaihoz tehát a cselekvők cselekedeteik vagy vitában való álláspontjuk legitimálása érdekében fordulnak. Boltanski és Laurent Thévenot korábban kidolgozott elméletükben hat *citét* azonosítottak, vagyis hat olyan legfelsőbb igazolási elvet, amelyek képesek egy bizonyos típusú közjó nevében (pl. a hatékonyság, a piaci érték, a hírnév, a család, a művészi kreativitás vagy az egyenlőség eszméje, lásd lentebb) egy adott szituációban létrejövő legitim hierarchiát kialakítani, kizárólag a szituációhoz és annak pillanatnyi állapotához kötődően. Ezen igazolási elvekre akkor van szükség, ha a szituáció megkérdőjeleződik, illetve magának a szituációnak a létrehozásakor is. E formalizáció megértéséhez Boltanskiék a *citéről* különböző elképzelésekkel bíró klasszikus politikai szövegekhez irányítanak. Ezek a szerzők a regisztereket nem „kitalálják”, hanem a „politika nyelvtanaként” írják le azokat, azaz a szerzők feltételezik, hogy mindennapokban alkalmazott igazságkonceptiók rendszerezései. Új könyvükben Boltanskiék konstrukciójuk empirikus érvényességét is tesztelik, mégpedig azzal az módszerrel, hogy napjaink vállalatirányításában figyelnek meg a különböző *citék*hez hasonló sémákat (Boltanski–Chiapello 1999: 192–204).<sup>4</sup>

2 A szerzők röviden ismertetik a menedzser kifejezés franciaországi elterjedését, és összehasonlítják a 60-as évek szókészletét uraló *cadres* terminussal (Boltanski–Chiapello 1999: 120–122), melyet az erősen hierarchizált, pontosan körülhatárolt pozíciók és – diplomához, életkorhoz, érdemekhez kapcsolódó – előmenetel jellemez. (Vö. Boltanski korábbi „káderekről” írt könyvét [Boltanski 1982]. A „*cadre*” magyarul szó szerinti fordításban ugyan kádert jelent, mégsem ugyanazt a csoportot képezi le, mivel Franciaországban a munkásság és az alacsonyabb beosztású irodai dolgozók feletti széles réteget nevezik így, ami a magyar magántisztviselő kategória alsóbb rétegeit már nem foglalja magában.)

3 „Természetes szituációról” a tiszta intencionalitás spontán és szabad kiáramlásakor van szó, amelynek során a cselekvést nem akasztja meg például a reflexió. A cselekvők belefeledkeznek a helyzetbe, teljes mértékben jelen vannak abban, amit tesznek, nem zavarja meg őket esetlegesen oda nem illő tárgyak jelenléte: azokat észre sem veszik. Boltanskiék szerint azonban a ’természetes szituáció’, amelyben minden fennakadás nélkül zajlik, és amelyet ’édennek’ is neveznek, a mi kritikai társadalmainkban nem sokáig tarthat ki. A partikularitások, az oda nem illő létezők, a diszfunkciók minduntalan ellepik e ’természetes szituációt’, ezért ellenszert kell alkalmazni, az univerzalizálásban való megalapozást, amelyre a szituáció harmonikus fennállásakor még nem volt szükség. ... Ekkor tűnik fel, a ’természetes szituáció’ ellenfogalmaként, a ’szituáció’, mint amit a cselekvő értékkelő és kognitív ítéleteinek összekapcsolódása alkot meg, s amivel kapcsolatban a reflexió szerepe meghatározó. ... Ekkor hozzák létre a cselekvők azt a normatív rendet, amely legitim igazolásmódokon alapul.” (Berkovits 2004)

4 Ebben a kettős eljárásban hat különböző nyilvános igazolási regisztert azonosítanak (de – tesztek hozzá – a felsorolás nem kizárólagos [Laurent Thévenot és Claudette Lafaye például az ökológiai igazolás regiszterét dolgozták ki]). Mindegyik *cité* sajátos, meghatározott módon méri egy személy „nagyságát”, innen ered a nagyság ökonómia kifejezés.

A menedzserirodalmi szövegekörpusz összehasonító elemzése végül a projekt-*cité* (*cité par projet*) bemutatására fut ki. Ez a *cité* a projekt kulcsszavára, az aktivitásra, a kapcsolatokra épített hálózati világ igazolási logikája, ahol az aktivitás célja projektek generálása vagy a mások által végzett projektekbe integrálódás. A hálózatba illeszkedő projekt átmeneti forma, s az egymást követő, kapcsolatokat megsokszorozó projektek egyre jobban kiterjesztik a hálózatot. A konnekcionista világban  l k természetes elfoglaltsága másokkal kapcsolatba lépni, viszonyokat létrehozni. Ehhez bizalom, kommunikációs képesség, szabad vitakészség szükséges, illetve hogy képesek legyünk másokhoz, más szituációkhoz kapcsolódni. Tudni kell el kotelez dni (alkalmazkod nak, rugalmasnak, lelkesnek, többfelé nyitottnak, autonómnak, kock zatv llal nak stb.) lenni, mivel azt, aki nem fedez fel és használ ki kapcsolatokat, a kirekesztettség fenyegeti.  gy ebben a világban minden az alany alkalmazhatóságáról/feleslegess g r l szól (Boltanski–Chiapello 1999: 154–238).<sup>5</sup>

Ebből adódik a konnekcionista kapitalizmus k t problémája: a kirekesztettség és az önzés. Ezeket már nem lehet hagyományos módon megoldani, mivel a kirekesztettség immár nem társadalmi diszfunkció, hanem a hálózat sajátja. Az önzés esetében arról van szó, hogy a hálózatépítő a saját hasznára fordítja a hálózatban összegy lt értéket, közjót.<sup>6</sup> Boltanskiék ezáltal a kizsákmányolás jelenségét próbálják meg új terminusokkal leírni, s t, céljuk a jelenkori kapitalizmussal konfrontálódó, társadalmi kritikának is alkalmas kizsákmányolás-elméletet létrehozni. M g korábban társadalmi felháborodás k t forrása a szegények nyomora és a gazdagok önzése volt, addig a jelenkori kapitalizmusban a hálózatépítő viselkedése a kirekesztettség oka, mivel a csere reciprocit s ra építő hálózatos logikában a hálózatépítő  gy használja a kapcsolatokat, hogy (az)  (v )t ne használhassa senki.

Éppen ezért egy olyan világban, ahol a mobilitás a leglényegesebb tulajdonság, a „kicsik” hozzájárulása a gazdagodáshoz éppen az   gyenges g kben, rugalmatlans -

– Az ( llam)polgári igazolás (Rousseau/szakszervezeti irányitás) alapja a közös akarat és az egyenlőség.

– Az ipari igazolás (Saint-Simon/a termelékenység irányitása) a hatékonyságon és a kompetencián nyugszik.

– A házi vagy domesztikus igazolás (Bossuet/a megfelelő viselkedés irányitása,  gyesen helyezkedés) a személyes kapcsolatokon és bizalmon alapul egy közösség tagjainak kapcsolati hálóján keresztül. (A familiaritás rezsimj vel Thévenot dolgozott tovább.)

– A vélemény/megítélés igazolás (Hobbes/kapcsolatszervezés) a mások általi elismerésen nyugszik.

– A kereskedői igazolás (Smith/a sikeres üzlet irányitása) a piacon nyugszik.

5 A projekt-*cité*t más *cité*kkel összehasonlítva egyező és ellentétes jellemzőkre bukkanhatunk. A kreativitás az inspirációs vagy ihletetts gi *cité* fontos eleme is, a kereskedelmi *cité*re pedig az átmeneti jelleg (v . a tranzakció ideje), az anonim viszonyok, a konkurencia jellemző, ahogy a projektek esetében, igaz, ez utóbbi a kooperációt is megkívánja. A reputáció a vélemény/hírnév *cité* fontos eleme, szintén megjelenik a hetedik *cité*ben, éppen  gy, ahogy a domesztikus/házi *cité* szemtől-szemben viszonyai vagy a bizalom, ám ezek csak közös elemeknek tűnnek, valójában e két *cité* között a hierarchia mozzanata miatt nagyon nagy az ellentét, csakúgy, mint az ipari *cité* esetében.

6 A – franciára *faiseur de réseaux*-ként fordított – *networker* Boltanski  s Chiapello koncepciójában kifejezetten pejoratív terminus, melynek pozitív megfelelője a projekt-*cité*ben „nagy” „láncszem” (*mailleur*). M k zben kvalitásaik, törekvéseik ugyanazok, meghatározó különbség, hogy m g az egyik önző ( s cinikus) módon a saját céljaira használja (ki) a hálózatot, addig a másik a közjó érdekében teszi ezt (Boltanski–Chiapello 1999: 438 és passim).

gukban, immobilitásukban rejlik. Azaz egyesek mobilitásának a mások immobilitása a feltétele, hiszen az egyhelyben maradó „kicsik” biztosítják a „nagyok” jelenlétének kontinuitását. Az immobilak nemcsak kizsákmányoltak a mobilakhoz képest – mert a profitból részesedésük nem igazságos –, hanem kihasználásuk a szerzők szerint már az emberi méltóság elleni agresszióként is felfogható, mivel a „kicsik” nem tudják „nagyságukat” más területeken sem kinyilvánítani. Ez maga után vonja, hogy lassanként képtelenek új kapcsolatokat építeni vagy a létezőket megtartani, ami a kirekesztettség állapotához vezet (Boltanski–Chiapello 1999: 436–466).<sup>7</sup> A „kicsik”, amennyiben mégis mobilak, mobilitásukat inkább elszenvedik: kereskedelmi termékeként cirkulálnak a hálózatban, sohasem vesznek részt a szemek összekötésében, hanem saját kapcsolataik érdekében mások mozgatják őket, így ők maguk új (akár ellen)hálózatokat sem tudnak létrehozni.

Ez utóbbi most különösen probléma, mivel miközben az egyénre koncentráló és a közjó fogalmán kívül álló *cité* morálját az egész társadalom átvenni látszik, az új formával szemben nincsen semmiféle ellenállás sem a politika, sem a kritika dimenziójában (Boltanski–Chiapello 1999: 437–451), csak valamiféle – anómiát jelző – nyugtalanság (Boltanski–Chiapello 1999: 503).

Az Én leértéktelenődésével és a hálózati morál terjeszkedésével ugyanis együtt jár a nyugtalanság érzése. Egyrészt azért, mivel a rövid határidők megszabta életmód a munkaidő szféráján is túlnyúlik, amit a szerzők a lakásbérletek terjedésével, a házasságok csökkenésével és a törekeny kapcsolatnak mondott együttélések növekedésével, sőt az öngyilkosságok emelkedésével támasztanak alá.<sup>8</sup> Másrészt a magánélet/közélet határvonala is egyre inkább elmosódik, hiszen – miként Boltanskiék hangsúlyozzák – hálózatban *élünk* (Boltanski–Chiapello 1999: 132), s a hálózatépítéshez különböző típusú kapcsolatainkat vesszük igénybe. A hálózati világban megkötött „szélsőségesen labilis” kapcsolatok, az elköteleződések szüntelen megújítása pedig a „bolyongás” érzését és „a jövőtervezés nehézséget” erősítik (Boltanski–Chiapello 1999: 504). Boltanski és Chiapello egy másik ponton is Durkheimhez nyúlnak vissza, akinek anómia-gondolatát különösen időtállóknak ítélik. Leszögezik, hogy itt nem egyszerűen a két századvég hasonlóságáról van szó. A kapitalizmus szellemének oly fontos elemét, a szabadságot ugyanis csak egy lépés választja el a nyugtalanságtól, mely a jövőre vonatkozó bizonytalanságban fejeződik ki. Az anómia a cselekvés szabályainak hiánya, melynek következtében a cselekvési horizont kiüresedik. A cseppfolyóság és a bizonytalanság így a hálózat közvetlen következménye, mivel az, amit a kapitalizmus új szelleme feltételez, nem más, mint a növekvő pluralizálódásnak engedelmessé váló identitás szétmállása, ahol az egyén már nem önmaga, hanem csak adaptációs képességének erénye. Boltanskiék éppen ezért a konnekcionista világon belüli én-felépítés bázisát (is) keresik.

Ez vezet el ahhoz a kijelentéshez, miszerint „a szabadság tényezője a biztonság” (Boltanski–Chiapello 1999: 570). A szabadság és az autonómia növekedése a munka

7 Boltanski és Chiapello elemzését vö. Robert Castel bérmunkaviszonyról írt nagyszerű munkájával (Castel 1998), melyben az általa „kiilleszkedetteknek” nevezett réteg bemutatása is nagy hangsúlyt kap.

8 Franciaországban az öngyilkos férfiak száma a 70-es, 80-as években növekedett (a 90-es évektől a trend megfordulni látszik). A növekedési ráta különösen erős volt a 35–44 éves korúak esetében. A 25–49 éves korosztály munkanélküliségi és az öngyilkossági görbéje ugyanazt mutatja (Boltanski–Chiapello 1999: 507).

világában a csapatmunka és az önkontroll és növekedésével járt együtt, mindez azonban a munkavédelem és a biztonság kárára történt. A kapitalizmus tehát hiába ad nagyszerű lehetőséget a szabadság és az önmegvalósítás kiteljesedésének, a biztonságtól és az igazságtól megfosztva „megkeseredik”, és nincsen szó másról csak az egyik függőség más típusú függőségre felcseréléséről.

És itt érkezünk vissza a társadalmi, valamint a művészi kritikához. Illetve ennek hiányához. A társadalmi kritika – mely a kizsákmányoláson alapuló nyomor és az egyéni érdekek egoizmusa ellen irányult – a szakszervezetek és az osztálymodell térszűrésével elhalkult. A művészi kritika – melynek jelei kevésbé körülhatárolhatóak, mint a társadalmi kritikáé (vö. a hajléktalanok, koldusok, munkanélküliek kézzelfogható problémáját) – szabadság- és autenticitásigénye pedig integrálódott a konnekcionista világba (Boltanski–Chiapello 1999: 417–419).<sup>9</sup> A szabadság kérdésének fent már említett problematikussága mellett a művészi kritika autenticitás-követelése is számos nehézséget vet fel.

Úgy tűnik ugyanis, hogy a konnekcionista világ inkább tud szolgálni egy bizonyos szabadságérzéssel, mint eleget tenni a létezéséhez egyébként nélkülözetlen autenticitás igényének. A projekt-*citét* kettős ellentmondásosság hatja át. Az alkalmazkodás és mobilitás- képesség, illetve az autenticitás követelménye a mindig újabb és újabb projektekbe bekapcsolódást írja elő, integer önmagunk megőrzése mellett. Ez összefügg a másik projekt-*cité*beli ellentmondásossággal, mely a szabadságot, a rugalmasságot, így az alkalmazhatóságot hangsúlyozza, miközben a személyiség és jellegzetességei fejlesztését is követeli, hiszen ez a feltétele annak, hogy mások érdekesnek tartsanak és bevonjanak az újabb projektekbe minket, azaz hogy „nagyok” lehessünk a *cité*ben. Az autenticitás ennél fogva a konnekcionista világ paradoxonja: egyfelől szükséges a hálózatban egymás közelébe kerülő emberek minősége végett, másfelől az adaptációs képességnek határt szabó tehetetlenségi faktor. A szabadság és autenticitás követelményének eme ellentmondásai miatt a művészi kritika lebénulni látszik.<sup>10</sup>

Boltanski és Chiapello azonban már könyvük előszavában megjegyzik, hogy az elharapózó fatalizmus ellenére új tendenciákat vélnek felfedezni. Az egyik, az általuk tipikusan konnekcionista koncepcióként láttatott kirekesztettség 90-es évekbeli erőteljes átpolitizálása. A kirekesztettség mozgalmakban megjelenő politizálása a minimálbér-vita kapcsán bontakozott ki Franciaországban. E mozgalmak szerveződésének, ideológiai háttérépítésének nehézsége éppen az volt, hogy el kellett jutniuk a munka eredményének elbirtoklásától – azaz a kizsákmányolástól – a munkától megfosztottságtól – azaz a kirekesztésig. 1995-t egy új kor kezdetének tekintik, mivel ekkor léptek színre azok a kapitalizmus új szelleme számára új kihívást támasztó mozgalmak, melyek 1968 óta először élnek egyszerre művészi és társadalmi kritikával. Az új lehetőséget – és a tiltakozás új formáját – elsősorban a diákok – beleértve a középiskolásokot – mozgalmukban látják, mivel ezek a legjobban szervezettek. Követeléseiket

9 Melynek nem elhanyagolható oka a 68-as lázadók hatalomra kerülése. A művészi kritikára fogékonyak maradtak, de a társadalmi kritikákat gyanús szemmel nézték, mivel ezeket Franciaországban az FKP működéséhez kötötték (Boltanski–Chiapello 1999: 280–287).

10 A szerzők egyik, a problémát jól szemléltető konkrét példája a genetikailag módosított élelmiszerek vitája. Ez esetben a természet „autonómiájának” védelmét hirdető állnak szemben azokkal, akik szerint nem szabad az emberi innováció útjába állni (mely utóbbi csoport gyorsan utat talált a „kapitalistákhoz”, akik felismerték, hogyan profitáljanak a szabadelvűségekből).

garantálja, hogy egy meghatározott csoport a feladatnak szenteli magát, ugyanakkor mindenki jelen van és dialógusra kötelezett. Az új kritika már a hálózati logika alapján szerveződik (pl. az ATTAC), s eme ellen-hálózatokból reményeik szerint új erők és a (hibrid) kritika új formái jönnek létre.

A szerzők azzal kívánnak a kritika újjáéledéséhez hozzájárulni, hogy kizsákmányolás közgazdasági fogalmát és elméletét a hálózat központba helyezésével gondolják újra.<sup>11</sup> A kritika képes megmutatni, hogy kik azok, akik a hálózatban hozzájárulnak a kapcsolatsűrűség megsokszorozódásához anélkül, hogy önmaguk értéke növekedne. Ők teljesen kizsákmányoltak abban az értelemben, hogy az értéknövekedéshez anélkül járulnak hozzá, hogy ellenszolgáltatást kapnának érte. Másfelől a kritika segítségével létrehozható a hozzájárulás mértékének megfelelő ellen-ranglétra.<sup>12</sup> Boltanskiék konklúziójukban azt is leszögezik, hogy a szabadsághoz nélkülözhetetlen biztonság megteremtéséhez „lassítani, eltéríteni, késleltetni és ritkítani” kell a mobilitást, illetve lehetővé tenni az életmódok közötti választást. Védelmet egyedül egy – bármilyen paradoxonnak is hangzik – „mobil munkásoknak” járó rendelet (*statut*) jelentene, mely a piaccal szemben szabadságot (is) biztosítana az egyéneknek, és ellen tudna állni az új-fajta, fékek nélküli szociabilitásnak (Boltanski–Chiapello 1999: 572).<sup>13</sup>

Látható tehát, hogy Boltanski és Chiapello könyve többféle célkitűzésnek is eleget tesz. Először láthatunk egy izgalmas történeti elemzést,<sup>14</sup> egy ragyogó kordiagnosztikát, majd a probléma összetett vizsgálatát követően a szociológiai elemzés normatív diskurzusba, „egy új társadalmi utópiába” (Karsenti 2000) fordul: meg kell kísérelni a maga teljességében helyreállítani és összegegyíteni a különböző, itt-ott fellelhető kritikákat, s úgy tenni ezeket hatékonyá, hogy az uniformizálódást elkerülve különféle dimenziókban artikulálódjanak, egyszerre a kizsákmányolás és a nyomor leleplezéseként, és a szabadság és az autenticitás vágyaként. Episztemológiai szempontból *A kapitalizmus új szelleme* pedig külön érdekesség. Boltanskiéknak sikerült a mikro- és makro-megközelítéseket szintézisbe foglalni, mégpedig nem az elméletalkotók javasolta/prognosztizálta mikroszociológiai irányból, hanem a szociológia szempontjából, a – ha tetszik periférikus, ha tetszik interdiszciplináris – szervezetszociológia felől.<sup>15</sup>

- 11 Jóllehet a hálózat nem csupán profittermelésre alkalmas, de egyre inkább arra. A szerzők szerint a hálózat sikere a gazdasági mezőben azoknak kommunikációs eszközöknek köszönhető, melyek nagy távolságokban a kontroll elvesztése nélkül működnek.
- 12 Megoldási javaslatok közül két dologra világítanak rá: 1. a kritika új formái nem jöhetnek csak autonóm és magukat is hálózat(ok)ba szervező egyének részéről 2. a kritika lehet a társadalmi javak definíciójára alapozott társadalmi kritika – mely szerint vannak mindenki által jogosan hozzáférhető javak –, és lehet ugyanennek művészi megfogalmazása – miszerint ezek elidegenítése immorális –, mely esetben a művészi és az ökológiai kritika összefonódik (Boltanski–Chiapello 1999: 568, 617–629, 639).
- 13 Kérdéseket vet fel persze, hogy hogyan rögzítsünk szabályokat az állandó változások kontextusában, hogy mennyi legyen ebből az állam és a kormányok súlya, akik maguk viszont a gazdaság lehető legnagyobb szabadságának útját választják?
- 14 „*A kapitalizmus új szellemének* nagy része azon folyamatok történeti elemzésével foglalkozik, amelyek a társas világ hálózati reprezentációjához vezetnek”, céljuk pedig a legitim rendek problémájának ismételt bemutatása, „de ezúttal abból a szempontból, hogy az igazolási rezsimek hogyan öltönek alakot, illetve hogyan tűnnek el” (Boltanski 2002: 417 és 414).
- 15 A kötet Franciaországban komoly visszhangot váltott ki. Jellemzően először a német fordítása készült el (Boltanski–Chiapello, 2003), majd angolul is megjelent (Boltanski–Chiapello, 2006).

## IRODALOM

- Berkovits, B. (2004): Boltanski és Thévenot pragmatikus szociológiája. Kritika és cselekvéstudomány. <http://www.atelier-centre.hu/archivum/vita.html>.
- Boltanski, L. (1982): *Les cadres. La formation d'un groupe social*. Paris: Minuit.
- Boltanski, L. (1993): *La souffrance à distance. Morale humanitaire, médias et politique*. Paris: Métailié.
- Boltanski, L. (2000): Une sociologie sans société? *Le genre humain*, 303–311.
- Boltanski, L. (2002): Létezik-e hálózati morál? In Felkai G. et al. szerk.: *Forrásvidékek. Társadalomtudományi tanulmányok Némedi Dénes 60. születésnapjára*. Budapest: Új Mandátum, 412–425.
- Boltanski, L.–Thévenot, L. (1991): *De la justification. Les économies de la grandeur*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L.–Chiapello, È. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme*. Paris: Gallimard.
- Boltanski, L.–Chiapello, È. (2003): *Der neue Geist des Kapitalismus*. Konstanz: UVK Universitätsverlag Konstanz.
- Boltanski, L.–Chiapello, È. (2006): *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Boutang, Y.M.–Boltanski, L.–Chiapello, È. (2000): Vers un renouveau de la critique sociale. Yann Moulier Boutang beszélgetése Luc Boltanskival és Ève Chiapelloval. *Multitudes*, <http://multitudes.samizdat.net/Vers-un-renouveau-de-la-critique.html>.
- Karsenti, B. (2000): Le capitalisme au présent. *Multitudes*, <http://multitudes.samizdat.net/Le-capitalisme-au-present.html>.

## BERTALAN LÁSZLÓ TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖNYVTÁR (BLTK) SOROZAT

PERPÉK Éva

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Társadalompolitika Intézet  
H-1093 Budapest, Közraktár u. 4-6., e-mail: eva.perpek@yahoo.com

Bertalan László szellemi hagyatékának ápolását tűzte ki célul a nevével fémjelzett Társadalomtudományi Könyvtár sorozat, amelynek eddig négy kötete látott napvilágot a Helikon Kiadó gondozásában.<sup>1</sup> A már megjelent kötetek témái – tudományfilozófia, vallásszociológia, módszertan, játékelmélet – tükrözik azt a szerzteágazó tudományos érdeklődést és páratlan szakmai műveltséget, amely Bertalan Lászlót jellemezte. Mint tudjuk, Bertalan László oktatói és kutatói tevékenysége mellett a hetvenes évek elejétől részt vett a *Szociológia* szerkesztésében, amelyben újtárá indította a Tájékoztató rovatot. A sorozat első és negyedik darabja olyan elméleti és módszertani írásokat közöl, amelyeket a Tájékoztató rovatban ismerhettünk meg Magyarországon. Ezeket a – Csontos László által fordított – szövegeket Bertalan László válogatta és lektorálta.

A sorozat első kötete *A társadalomtudományi fogalmak logikája* címen klasszikus tudományfilozófiai írásokat közöl. Az eredetileg 1978 és 1987 között a *Szociológia* hasábjain közreadott szövegek segítségével a társadalomtudományi fogalomalkotás logikai és metodológiai háttérébe nyerhetünk bepillantást. A társadalomtudományokban méltatlanul mellőzött témák ezek. A tanulmányok szerzői közül elsősorban C. G. Hempel és E. Nagel emelhetők ki olyan jeles 20. századi tudományfilozófusok és metodológusok mellett, mint K. Grelling, J. von Kempster, P. Oppenheim, N. Rescher, M. Weber. Az első fejezet a tudományos fogalomalkotás általános kérdéseit vizsgálja, a második rész központi témája az ideáltípus, a harmadik az alakzatfogalmak és hatásrendszerek kérdéseit járja körbe. A negyedik fejezet a rész-egész viszony, valamint az „összeg – egész – szerves egység” problémakör köré szerveződik. A könyv utolsó részét kitevő két tanulmány a funkcionális társadalomtudományokban betöltött szerepéről és a funkcionális rétegződésemélet kritikájáról szól. A kötet szövegeinek feldolgozása a tudományos fogalomalkotás szakszerűségének alapos megértéséhez vezet, azaz a kutatói gyakorlatban közvetlenül is hasznosítható ismeretanyagot tarthat kezében az olvasó.

Bertalan László intellektusára és kutatói szemléletére kiemelt hatást gyakorolt Max Weber szellemi és morális öröksége. Ez segített kiválasztani a BLTK sorozat második kötetének témáját. Csak megerősítette a választást, hogy Bertalan László nevéhez fűződik az itt közölt vallásszociológiai írások szakmai és nyelvi ellenőrzése. A

<sup>1</sup> A sorozat megjelenését az Antenna Hungária Rt., valamint a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Társadalompolitika Intézete támogatja. A BLTK szerkesztőbizottságának elnöke László Géza, tagjai Helmich Dezső, Szántó Zoltán és Varga István.

weberi vallásszociológiát a *Gazdaság és társadalom* 1/2 kötetéből ismerhetjük, a téma lehatároltsága és különálló volta miatt ugyanakkor joggal jelenhet meg önálló könyvként. A vallási közösséggel foglalkozó írások segítenek megfejteni a múltban és a mában élő emberek cselekvéseinek indítékait, a társadalmak működésének logikáját. A különböző hitrendszerek részletes szociológiai elemzése közben Max Weber – a töle megszokott módon – az értékmentesség jegyében nem a felfogások kívánatos vagy nem kívánatos volta mellett érvel, hanem arra mutat rá, hogy ezek hogyan játszottak közre hajtóerőként az emberi cselekvésben, és milyen egyéni és társadalmi következményekkel jártak. Az egyes fejezetekben olyan vallási szereplők szabatos leírását találjuk, mint a varázsló-pap, a „próféta”, a gyülekezet, az istenről alkotott fogalom. Nagy pontossággal járja körül Weber többek között a vallások keletkezése, a teodícea, a megváltás és újjászületés kérdéskörét. Az *általános* vallásszociológiát tartalmazó kötet létjogosultsága mellett több érv is szól. Az egyik az, hogy a vallások hatása a szekularizáció ellenére is lépten-nyomon tetten érhető napjainkban. Másrészt a tanulmányok termékenyen gazdagíthatják mind a kialakult – vallásos vagy nem vallásos – világnézettel rendelkezők, mind a keresők, egy-egy értékrendszer mellett elköteleződni vágyók látásmódját.

Bertalan László munkásságát az interdiszciplinaritás jellemezte. Erre tulajdonképpen sokoldalú műveltsége „determinálta”, hisz egyetemi éve alatt magyar nyelvet és irodalmat, néprajzot és filozófiát hallgatott. A társadalomtudományokban ma a játékelmélet tölt be egyfajta tudományközi kapocs szerepet, ezért tarthatták fontosnak a BLTK sorozat szerkesztői Frank C. Zagare *Játékelmélet: fogalmak és alkalmazások* című könyvének magyar nyelvű kiadását. A sorozat harmadik kötetében „Zagare világosan, precízen és könnyen érthetően tárja elénk a játékelmélet legfőbb irányzatait.”<sup>2</sup> A játékelmélet, mint a konfliktusos helyzeteket tanulmányozó matematikai tudományág alapítójaként Neumann Jánost és Oskar Morgenstern-t tartjuk számon. Az elmélet a játék hagyományos fogalmát kiterjeszti mindazokra az interakciókra, amelyek két vagy több szereplőt érintenek, ahol a játékosok érdekei összefüggenek egymással. Így játékként közelíthetünk például a háborúhoz, a fegyverkezési versenyhez vagy a koalícióhoz, ahol a racionális döntések elmélete talaján mozogva mindegyik felet haszonmaximalizálónak tételezünk. Zagare műve bevezetőjében a játékelmélet *leíró* vagy *pozitív* jellegét húzza alá, miszerint a játékelmélet célja az interakciók megmagyarázása és előrejelzése. Egyben elhatárolódik a játékelmélet normatív jellegétől, amely kijelöli, hogy adott körülmények között hogyan kell döntenie egy játékosnak. A szerző könyvét négy részre tagolta. Az elsőben az alapfogalmakat tárgyalja, valamint a játékok leírásának extenzív és normál alakjáról beszél. Ezután bemutatja a tisztán konfliktusos játékokat, és megvilágítja a minimax tétel lényegét. A harmadik fejezetet a változó összegű játékoknak szenteli, végül a kettőnél több szereplős játékokra és a koalíciókötés lehetőségeire tér ki. A játékelméleti koncepciók megértését segítik és alkalmazási lehetőségeinek sokszínűségét szemléltetik a könyv példái, a nemzetközi konfliktusok modellezésétől az Odüsszeiából vagy a Bibliából származó személyközi kapcsolatok értelmezéséig. A könyv középiskolai matematikai ismeretekre épít, ala-

2 Richard G. Niemi, a *Quantitative Applications in Social Sciences* sorozat társszerkesztője jellemzi így a Zagare kötetet az ahhoz írt előszóban.



posan körüljárja az egyes kérdéseket, ezért azoknak a társadalomtudósoknak is jó szívvvel ajánlhatjuk, akik eddig idegenkedtek a játékelmélettől.

A sorozat negyedik, klasszikus módszertani írásokat tartalmazó kötete újabb, Bertalan László által szerkesztett és válogatott írások gyűjteménye. A *Szociológia* című folyóirat Tájékoztató rovatában 1979 és 1983 között megjelenő írásoknak a sorozatszerkesztők összefoglalóan *A kvantitatív társadalomkutatás modelljei* címet adták. A kötet írásai egyfelől módszertani segítséget nyújtanak a kutatóknak a változók közötti kapcsolatok meghatározásában, és a felfedezett összefüggések értelmezésében, magyarázatában. Másfelől elmélet- és tudománytörténeti adalékokkal fűszerezett elemzéseket nyújtanak, amelyek a társadalmi tények és problémák mélyebb megértését segítik elő. A kötet *A statisztikai általánosítások magyarázata* című első részében az összes – klasszikus és modern – szerző (J.St. Mill, E. Durkheim, P.L. Kendall, P.F. Lazarsfeld, H.A. Simon, E. Nagel) az ún. háromváltozós modell mellett érvel a változók közötti kapcsolatok vizsgálata során. A kötet második fejezetében R. Boudon a faktorelemzést helyezi sajátos megvilágításba. A harmadik rész magját képező útelemzés tulajdonképpen az első fejezetből ismert háromváltozós modell többváltozósá alakított változata. Mindezt H.M. Balock és R. Boudon érvelése világítja meg számunkra. A kötet írásai alapján az a két évszázadot átívelő út rajzolódik ki, amelyet az elméleti és empirikus kutatók az oksági elemzések vizsgálatában bejártak a szóban forgó időszakban.

A gazdag szellemi tartalom mellett nem hagyhatjuk szó nélkül a könyvek vonzó külső megjelenését, a tartalom és a forma összhangját sem. A klasszikus és a modern, a nyugalom és a dinamizmus, a maradandóság és a változatosság párbeszédét sugallják az egységes szín- és formavilágú, mégis különböző kötetek. Mindez segít kézbe venni, a tartalom pedig – meggyőződésünk és reményeink szerint – nem hagyja letenni a Bertalan László Társadalomtudományi Könyvtár könyveit.

## A TUDÁSALAPÚ TÁRSADALOM KIALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON

FARAGÓ Péter

MTA Szociológiai Intézet  
H-1014 Budapest, Uri u. 49.; e-mail: peter.farago@meh.hu

Tamás Pál (szerk.): *A tudásalapú társadalom kialakulása Magyarországon*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2006.

Az ÚMK egyik legújabb kiadványa a tudástársadalom paradigma hazai képviselőinek interdiszciplináris tanulmánykötete. A tudástársadalom, vagy más néven tudásalapú társadalom paradigma képviselői általában igen sokféle társadalomfilozófiai vagy ideológiai álláspontot képviselhetnek, egyben azonban mindannyian megegyeznek: a tudást tekintik a mai gazdasági viszonyok, vagyis az (új)kapitalizmus motorjának. A tőke növelésének legfontosabb eszköze már nem pusztán a termelés fokozásában, új piacok fellelésében és az eladások növelésében rejlik, hanem az emberi erőforrás fejlesztésre, vagyis az oktatásra, képzésre, továbbképzésre nagymértékben támaszkodó innovációs folyamatokban. Továbbá a tudásalapú társadalom paradigma kéz a kézben jár az ún. információs társadalom paradigmával, amely a tudás technicizálódását, virtualizálódását hirdeti. Az infokommunikációs technológiák általánossá válásával a tőke is új teret talált magának: számítását éppolyan jól megtalálja a technikai eszközök piacosításában, mint a virtuális terek betöltésében.

A Tamás Pál által szerkesztett kötetben található tanulmányok átmetszik a tudástársadalom paradigma fent felsorolt (gazdasági, fejlesztési, oktatási) szempontjait. A kötetben éppúgy olvashatunk a társadalmi változások dinamikájáról, az oktatásról és az innovációról, mint az információs technológiák hatásmechanizmusairól.

Farkas János írása a tudástermelés problémájával foglalkozik, miközben kritikai álláspontot igyekszik elfoglalni. Farkas egyszerre törekszik eszmetörténeti összefoglaló készítésére és saját gondolatainak kifejtésére. Álláspontja szerint korunk inkább nevezhető a tudás társadalmának, mint pusztán információs vagy kommunikációs társadalomnak. A tudástársadalom kifejezést azonban sokkal inkább *Sollen* értelmében használja, mintsem a jelenlegi helyzet leírására. A fogalom itt inkább normatív értelemben, s kevésbé deskriptív módon jelenik meg. A szerző egy olyan társadalmi ideált helyez maga elé, amelyben a tudás a társadalmi egyenlőtlenségek kiküszöbölésének eszköze, s mint ilyen, az alacsonyabb társadalmi osztályban élők számára lehetővé teszi a pozitív mobilitást.

Az írás állítása az is, hogy a tudástársadalom átalakítja a korábban egyszerűen iparinak nevezett társadalmat – posztmodern és posztindusztriális társadalom alakul ki. A (tudományos) tudás pedig a posztindusztriális társadalom motorja – állítják a klasszikus szerzők. Az írás második felében Farkas János szembehelyezkedik a mainstream

gondolkodókkal, és amellet érvel, hogy a tőkés gazdasági rend, a kapitalizmus, felülírja a tudás és tudomány hatalmát jövendő elméleteket. A „posztipari” kifejezés nem jogos, hiszen az ipari logika nem tűnik el, az ipari lét és az ehhez kapcsolódó fogyasztás a kapitalizmus lényegéből fakad.

Farkas harmadik, nem részletezett állítása a társadalom állapotára vonatkozik: eszerint a posztmodern társadalom egyre inkább meghatározatlan társadalmi alakzattá válik. Vagyis miközben Farkas kiáll a tőkeviszonyok, az ipari termelés folyamatosságának klasszikus kapitalista elképzelése mellett, elutasítani látszik a (marxi) osztálytársadalom koncepcióját. Az osztálytársadalom elutasítása igen népszerű az információs- és tudástársadalom híveinek körében, s az internet-analógiát alkalmazva előszeretettel nevezik hálózattársadalomnak, korunk társadalmát. Komolyan felvetődik a kérdés, hogy mivel igen plauzibilis Farkas észrevétele az ipari viszonyok fennmaradását illetően, lemondhatunk-e végérvényesen az ehhez kapcsolódó osztálytársadalom modellről, vagyis áthidalható-e a két társadalomelmélet közötti szakadék.

Manuel Castells és Pekka Himanen közös - sokat vitatott - könyvében tette népszerűvé a jóléti társadalom ún. Finn-modelljét. A tudástársadalomban is mintaként szolgáló skandináv országot vette példaként Tamás Pál is, amikor saját tapasztalatait igyekszik megosztani az olvasókkal. Tamás tudományos esszéjében a Finn-modellt a lehetséges gazdasági-társadalmi felzárkózási stratégiák egyik figyelemreméltó példaként mutatja be. A '90-es évek óta a finn gazdaságpolitika – először makro, majd mikroszintű tervezést követően – a csúcstechnológiák fejlesztésére koncentrált, s mára nemzetközi versenyképességét az EU legjobbjai között tartják számon. A csúcstechnológia legnagyobb mértékben itt információs technológiát jelent, amely világviszonylatban is jelenleg az egyik legjobban fejlődő ágazat. Az USA fejlődésének is egyik motorját jelenti az ICT szektor, de amíg az USA inkább az ICT-felhasználásban jár élen, a finnek fejlődése az ICT-termelésből fakad. Ez a kedvező állapot ugyanakkor nem jelenti a fejlődés fenntarthatóságát is – hangsúlyozza Tamás –, Finnországnak nagyon sokat kell tennie ahhoz, hogy előnyös helyzete fennmaradjon.

A hazai és finn helyzet közötti különbségeket tárgyalva kiderül, hogy a hozzánk hasonlóan kis finn nemzet magára mint a globalizációt befolyásolni képes tényezőként tekint, a magyar szemlélet inkább a passzív „elszenvedő” szerepébe tűnik belenyugodni. További különbség a két ország között, hogy Finnországban viszonylag kicsik a társadalmi különbségek, és erősen él az összetartozás és kölcsönös bizalom tudata, amelyet az élő protestáns erkölcsiség determinál mind a mai napig. Azzal, hogy az előbbieken túl a Finn-modell magába foglalja a K+F állami szintű támogatását, az alap kutatások állami és magánszektor által is ösztönzött növekedését, valamint az oktatás EU átlag feletti fejlesztését, olyan mintát hoztak létre, amely követendő példa lehet a felzárkózó közép-európai országok számára is. Az írást záró angol nyelvű ábrák kissé szervesen kapcsolódnak a szöveghez, de ez semmit sem von le a tanulmány értékéből, érdekességéből.

A könyv oktatással foglalkozó része négy igen figyelemre méltó tanulmányt tartalmaz. A Kozma Tamás, Barta Ágnes, Híves Tamás és Radácsi Imre kutatócsoport által közölt igen alapos tanulmány a '90-es évek óta eltelt másfél évtized oktatásszociológiai tapasztalatait dolgozza fel. A szerzők paradigmához tartozását bizonyítja a „tudás-vagyon” fogalom bevezetése, melyet a társadalmi pozíció legfontosabb meghatározójaként tartanak számon. A rendszerváltás óta eltelt 15 év legfontosabb ok-

tatási változásait a középfokú oktatás általánossá válásában, a szakképzés közoktatásból történő kivonásában, a tömeges közoktatás támogatásában és a life-long learning programban határozzák meg. Az írás erős kritikával illeti a felsőoktatás liberalizálásának programját. Következetlen oktatáspolitikát jelenít meg, amely először szabad utat engedett a legkülönbözőbb közoktatási módszereknek és struktúráknak, majd központosításra törekedett az érettségi és felvételi rendszer egységesítésével, valamint a felsőoktatás közoktatáshoz kapcsolásával.

A demográfiai csökkenés az oktatási intézmények kiürülésével, a gyerekszám csökkenésével jártak az ezredfordulót követően, ezzel ellentétben a felsőoktatásban résztvevők száma meredeken emelkedett az elmúlt években. Az alapfokú oktatás egyik legfontosabb ellentmondásaként és legaktuálisabb problémájaként megállapítják, hogy a „megyék jelentős részében az általános iskolások több mint a fele városiakó, másutt azonban (pl. Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén stb.) a falusi általános iskolások száma másfél-kétszerese a városiakénak” (85.). Ez az alapvető oka annak a társadalmi-politikai feszültségnek, amely az elaprózott kisiskolák központosítási terve keltett. A szerzők a közoktatás szűkítését „tudományos divatnak” tekintik, és európai példákra hivatkoznak akkor, amikor egy éppen ellentétes folyamat elindítását propagálják. A kérdés mindmáig megoldatlanul áll a hatékonyság, a költségtakarékosság, az alkotmányos jogok és az önkormányzati jogok hirdetőinek keresztútjében. A tanulmány még számos érdekes fejezetet tartalmaz a pedagógusok mindmáig rossz anyagi és erkölcsi helyzetéről, a többszereplős iskolafenntartó rendszer nehézségeiről és a szakképzés jövőbeni lehetőségeiről. Egyetlen hiányossága talán, hogy az írás végén található ábrák-térképek fekete-fehérben nehezen értelmezhetőek.

A felsőoktatás jelenlegi helyzetét bemutató munkájában Lukács Péter igen optimistán nyilatkozik a felsőoktatás jelenlegi helyzetéről. Szerinte a felsőoktatási „nem csak kiterjed, hanem megváltozik a társadalmi szerepe” is (128. o.). Álláspontja szerint a felsőoktatásban résztvevők növekedése beleillik a nemzetközi trendbe, még akkor is, ha itthon sokan vitatják a tendencia jótékony hatását. A kritikai álláspont szerint túl sokan végeznek a felsőoktatásban, ráadásul nem olyan szakmára képezik őket, amelyre szükség lenne a piacon. A másik – konzervatív – kritikai álláspont ugyancsak a túlképzést kritizálja, miközben ennek minőségrontó hatására hívja fel a figyelmet. Lukács szerint a valóság cáfolni látszik a kritikákat, hiszen a munkanélküliek aránya a diplomások körében a legalacsonyabb. Ebben ugyan igaza lehet a szerzőnek, érve mégsem cáfolja a kritikákat. A magyar felsőoktatási túlképzés következtében ugyanis olyan túlképzett tömegek jönnek létre, akik ugyan gyakran el tudnak helyezkedni, de messze a képességeik, képzettségük alatti munkát kénytelen elvégezni, mivel a kvalifikált, jó fizetést nyújtó munkahelyek száma korlátozott. Ezzel állandó feszültséggócok keletkeznek a munkahelyeken, mivel a beosztott kvalitása sokszor túlnő főnökei képességein.

A hosszú távú túlképzés azt eredményezheti, hogy rengeteg középfokú végzettséggel elvégezhető munkahelyre diplomásokat ültetnek, akiknek a képzése súlyos milliókba kerül az államnak, ráadásul ezek az emberek megkeseredett „értelmiségiként” tengetik majd mindennapjaikat. A túlképzéssel ugyancsak megnehezül a valódi értelmiségiek nevelő elitképzés helyzete, hazánkban ez jelenleg a Ph.D.-képzésbe látszik visszaszorulni, ami aligha egyezik meg a nemzetközi tendenciákkal. Magát a politikai logikát kellene megváltoztatni, hogy megfelelő számú középfokú szakember legyen

az országban, vissza kellene állítani a középfokú „szakemberség” becsületét, hogy visszatérjenek a fiatalok, s ne erőn felül próbáljanak teljesíteni a felsőoktatásban. Politikai szándék szükséges ahhoz is, hogy megfelelő piaci viszonyok alakulhassanak ki a középfokú végzettségű szakemberek szinten is. Ez az elképzelés nem feltétlenül ellentétes a tudástársadalom eszméjével, de nem támogat egy olyan, a jórészt idealista társadalomtudósok által támogatott társadalomképet, amelyben csak a felsőfokú munkaerőképzésre koncentrálnak, miközben a munkaerő piac más szintjein hiányt és társadalmi elégedetlenséget termelünk. A veszélyek komolyak, hiszen az alacsonyabban képzett munka becsületének elvesztésével ezeket a munkákat már csak bevándorlók és feketemunkások hajlandóak elvégezni, amíg a haza munkanélküliek inkább a szociális hálóra bízzák magukat – ez valóban európai tendencia.

A Life-long Learning (LLL) gondolat csíráiban már Konfuciusznál is megtalálható – írja Csizmadya Adrienne. Írásából fény derül a magyar helyzetre, a szak- és felnőttképzés átalakításának tendenciáira és az uniós példákra, ugyanakkor figyelmen kívül hagyja az LLL térnyerésének valódi okait. A konfuciuszi példa sántít, hiszen a klasszikus kultúrákban a tanulást és nevelést a gondolkodás és az erkölcs állandó „karbantartás” jelentette, s nem a gyakorlati képességek és kreativitás fejlesztése. Az LLL az élethosszig tartó piacképes technokrata képzést jelenti, olyan szakemberek „előállítását” és „átalakítását”, akik képesek az egyre nehezebb munkaerőpiaci helyzetben – a felsőoktatási túlképzés közepette – újra és újra munkát találni. Az LLL nem csodaszer, hanem egy ideológiailag is jól kikövezett kísérlet arra, hogy a kapitalizmus egyre zordabb viszonyai között se növelje a statisztikákban rosszul mutató munkanélküliek számát.

Igen izgalmas Tamás Pál második tanulmánya is, amely a tudósok el- és bevándorlásáról, a tudományos diaszpórákról szól. A 20. századra oly’ jellemző „szakítás” az óhazával motívum már koránt sem olyan erős” – írja Tamás (161. o.). A kapcsolati hálók jó része az ICT térnyerésével fenntartható. Sőt, az újabb irodalmak alapján kijelenthető, hogy a tudósok egy része inkább visszavándorol, vagy időről időre hazatér. Legnagyobb számban ma az indiai és kínai tudósok vándorolnak ki az USA-ba, de nagy számban maradnak a tajvani és dél-koreai diákok is, az európai diákok viszont már jóval kisebb arányban akarnak kint maradni. A külföldre távozás egyik jelentősége, hogy a megszerzett extra tudástőkét a hazatérő tudós képes legyen adaptálni az ott honi viszonyokhoz. Ezt is figyelembe véve az (ideiglenes) elvándorlás tendenciája már nem hogy káros, de kifejezetten hasznos lehet az anyaországnak is. A visszatérő kutatók számára a kibocsátó országnak jó életlehetőséget és kutatási feltételeket kell biztosítania, hogy meg is tartsa a hazatelepülőket – ebben hazánknak még sok tennivalója akad.

A könyv harmadik fejezetének három tanulmánya is az innovációs és a K+F kérdéssel foglalkozik. Havas Attila írása elméleti megalapozást nyújt a nemzeti innovációs rendszer (NIR) lehetséges fejlődési irányaihoz. A nemzetközi összehasonlító táblázatból megerősítést nyer az a közvélekedés, hogy a gazdasági felzárkózás az innovációt előtérbe helyező országoknak sikerült a legjobban. A már közhelyességig ismételt országok sorolhatók fel példaként: Írország, Spanyolország, Portugália, a Koreai Köztársaság és Japán. A közép-európai országok gazdasági helyzete (egy főre jutó GDP) az '50-es évekhez képest általában romlott, Magyarország esetében a '90-es évek átmeneti romlását követően nagyjából visszatért az '50-es évek szintjére. Havas az aktu-

ális gazdaságpolitikával szembehelyezkedve a külföldi vállalatok K+F költségeinek a csökkentése helyett a magyar K+F teljesítményt javító kormányzati intézkedéseket látna szívesen. A szerző ugyancsak élesen bírálja az innovációt kulturális tényezőként megfogalmazókat, és határozottan kiáll a hazai innovációs kiadások növelése mellett. Aggasztónak tartja, hogy hosszú ideje nem készültek nemzetközi mércével is elfogadható K+F elemzések, amely így nem támogatja megfelelően a hazai K+F-re amúgy is kevés figyelmet szentelő döntéshozói oldalt. Az írás a hazai mellett az uniós fejlődési irányokat is körültekintően részletezi.

Nyiri Lajos írása éppen a Havas által kritizált nemzetközi nagyvállalatok szerepét vizsgálja a hazai felzárkózási törekvésekben. Nyiri is alátámasztja, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszak gazdasági motorja a nemzetközi nagyvállalatok hazai leányvállalatai voltak. „A vállalatok a globális tudáspiacon keresik a számukra fontos kutatási eredményeket” – állítja a szerző – „és ezt figyelembe véve hozzák létre [...] a K+F laboratóriumokat” (225. o.). A valóság ezzel szemben inkább az, hogy a létrehozott laboratóriumok nemzetközi kutatói által létrehozott eredményeket hasznosítják. Nyiri kicsit később meg is állapítja: „A közgazdaságtudomány a tudást ma már ugyanolyan termelési tényezőként tartja számon, mint minden korábban ismert egyéb tényezőt” – majd hozzáteszi: „[a] tudás létrehozása nem ölt fizikai testet, hanem az szabadalom, szoftver program, kézirat, vagy más kódolható formában rögzített módon jelenik meg (225. o.). Ez erős túlzás, s bár igaz az, hogy jelentősen megnőtt az infokommunikációs K+F eredmények száma, ugyanakkor nem elhanyagolható számban vannak jelen ma is olyan kutatási eredmények, amelyek „fizikai testet öltve” jelentkeznek. A mereven paradigmatis szemléletmód sajnos ilyen valóságtorzító kijelentéseket eredményezhet. Nyiri Lajos írása ettől függetlenül számos értékes elemzést tartalmaz a K+F külföldi kihelyezéséről, az innovációs követelmények humán feltételeiről, és a nemzetközi vállalatok magyar gazdaságra gyakorolt pozitív hatásáról. Havas és Nyiri írását egymásután olvasva ki-ki elfoglalhatja saját álláspontját a nemzetközi nagyvállalatok K+F szerepének kérdésében.

Mosoniné Fried Judit tudománypolitikai szempontból vizsgálja a hazai K+F helyzetét. Állítása szerint a hazai K+F lényegét tekintve hasonlóképpen működik, mint 30-40 évvel ezelőtt. Az államnak ma is, a rendszerváltás előtt is, de már a 17. századtól kezdődően is komoly szerepe volt a kutatások támogatásában. Ennek fő oka, hogy az alap kutatások támogatás többnyire az államra marad, ezek nélkül pedig aligha beszélhetünk hatékony alkalmazott kutatásról. Sőt, a szerző Alvin M. Weinbergre hivatkozva amellet érvel, hogy az alap kutatás az egész emberiség számára fontos tudás eredményez, így nem feltétlenül szempont támogatásában az, hogy mennyiben profitábilisak a belőle származó alkalmazott kutatási eredmények. Ezek az érvek jogosnak tűnnek, hiszen számos tudományterület kutatásaiból származó tudása nem, vagy csak nagyon áttételesen eredményez profitot. „Még a leginkább tudásintenzív ágazatokban is inkább fontos tudáshátteret jelentenek a tudományos eredmények, mintsem közvetlenül alkalmazható inputot” (260. o.) – érvel Mosoniné. A hazai helyzetre jellemző, hogy az unió fejlődő országaival összehasonlításban nálunk a teljes K+F ráfordítás átlag alatti, s ebből különösen alacsony a vállalati szektor ráfordítási hányada, míg a kormányzati szektor átlagot meghaladó módon támogat. Ezekből az adatokból ismét Havas Attila írására kell utalnunk, aki a magyar vállalati K+F támoga-

tásában látja a gazdaság újbóli felpörgetésének lehetőségét. Úgy tűnik, ez a mai K+F helyzet talán legfontosabb kérdése.

A zárófejezet két tanulmány erejéig az információs technológiák hatásait elemzi. Makó Csaba és Illéssy Lajos írása a korábban távmunka néven aposztrofált e-munkavégzés kérdését tárgyalja. Az e-munkavégzés szerepe az elmúlt évtizedben jelentősen nőtt, de mutatkoznak eltérések az egyes szektorok között. A nagyvállalatokra sokkal inkább jellemző az e-munkavégzés, mint a KKV szektorra: „a szervezeti mérettel együtt nő az ICT használatán alapuló e-munkavégzés” (293. o.) – fogalmazzuk a szerzők. A szélessávú internet általánossá válásával ez a fajta munkavégzés egyre népszerűbb lehet a közeljövőben. Az, hogy a KKV-k kevésbé preferálják az e-munkavégzést, adódhat a KKV-k profiljának eltérő jellegéből, de szemléletbeli különbségből is. A hazai kormányzatnak van még tennivalója az e-munkavégzés gazdaságélénkítő hatásának minél szélesebb körű ismertetésében, hiszen hazánk jelentősen elmarad az e-foglalkoztatás terén a régió többi országához képest.

A zárótanulmány Kováts Ildikó munkája, és a digitális műsorszórás médiakultúrára gyakorolt hatásait mutatja be. Viszonylag magas az írni-olvasni tudók aránya a modern társadalmakban – írja a szerző –, de eltekint attól a tényről, hogy hiába a több iskolát végzett ember, mégis igen magas a funkcionális analfabéták aránya. Sokan megbirkóznak a digitális írás-olvasás feladatával, de elfelejtik, vagy el sem sajátítják annak hagyományos változatát. Mások viszont a digitális analfabétizmus csapdájába kerülnek, mivel nincs lehetőségük megismerkedni ezzel a kultúrával. A régi és az új kultúra egymás mellett, szimbiózisban létezik, aki bármelyikből kimarad, lemarad.

Kováts igen jól foglalja össze az IT társadalmi szerepét: „Az információs technikának, eszközöknek társadalmi jövővíziót kell szolgálniuk – legáltalánosabban ez az aktív, tudatos és részvételen alapuló, befogadó társadalom. Politikai téren a transzparencia és a demokrácia fenntartása a cél. A növekvő Információs Társadalom hajtómotorja a közszolgálat, aminek az infrastruktúra felől a tartalomszolgáltatás felé kell elmozdulnia” (312. o.). Az unió egyre inkább felismeri, hogy sokszínű, soknyelvű társadalmának egységesítése felé lépéseket kell tennie ahhoz, hogy a közös célok ne csak a politikusok céljai maradjanak. Ennek elérésében pedig komoly szerep juthat az infokommunikációs technológiáknak, és az általuk teremtett virtuális és valós kulturális tereknek. A digitális műsorszórás is a sajtószabadság és az aktív civil társadalom kiépítése felé tett fontos lépések egyike. „A hagyományos közszolgálati műsorszórás mellett kirajzolódik látszik az információs közszolgálat egy teljesen új koncepciója is, amely az állam, a közszféra tájékoztatási kötelezettségeihez és közinformációk nyilvánosságának követelményéhez kapcsolódik, de ezt nem a hagyományos médián keresztül, az újságírók közvetítésével kívánja teljesíteni, hanem közvetlen nyilvánosságra hozatallal” (320. o.). Az újságírók kontrollszerepe persze továbbra is megmarad, hiszen a közvetlen nyilvánosság sem működik társadalmi kontroll nélkül. Sikerült-e a demokratikus intézményekbe vetett hitet visszaadni a civil társadalomnak? Úgy tűnik, ez az ICT szektor és az (információs) társadalomtudósok nagy kihívása.

## A KULTÚRPOLITIKA OKTATÁSPOLITIKAI ASPEKTUSAI

LAKI Ildikó

MTA Szociológiai Kutatóintézet  
H-1014 Budapest, Úri u. 49.; e-mail: laki@socio.mta.hu

Drabanc M. Róbert–Fónai Mihály: *A magyar kultúrpolitika története 1920–1990*. Debrecen: Csokonai Kiadó, 2005.

Tulajdonképpen mindig örömmel veszem kezembe azokat a könyveket, melyek kultúrtörténeti jellegűek, s ráadásul még magyarországi vonatkozásúak.

Tettem ezt most is a Csokonai Kiadó által megjelentett *A magyar kultúrpolitika története* című könyv esetében. Az elmúlt években számos kultúrtörténeti kiadvány jelent meg mind a tankönyv-, mind pedig az általános könyvpiacra, de lényegében nem találok olyanokkal, melyek olyan széleskörűen, megalapozottan tárgyalják volna a hazai kultúrpolitika kérdéskörét. Sokáig kerestem ennek az okát, majd végül rájöttem, hogy a kultúrpolitika megragadhatóságában rejlik a probléma. E tárgykör különálló diszciplínaként valójában nem értelmezhető, mindig csak az adott kor oktatás- és kultúrpolitikájának függvényében. Bár a mindenkor kultúrpolitikai és oktatáspolitikai döntések egymástól látszólag függetlenül, de mégis egymással szoros kapcsolatban érvényesülnek.

Úgy gondolom, a jelen kiadvány a maga hiányosságaival együtt rövid, tömör illusztrációja Magyarország 1920 és 1990 közötti évek oktatási- és kulturális sajátosságainak. Azoknak az elképzeléseknek, elemzéseknek értékeléseknek és döntéseknek a bemutatását láthatjuk, melyek a hazai kultúrpolitika alapelveiként regisztrálódtak, s oly sokszor még mindig visszacsengenek a jelenlegi rendszer működésében is.

A könyv alapvetően a hazai kultúrpolitika irányvonalainak megismertetését, jellemzését, legfontosabb szakmai képviselőinek bemutatását, értékelését tűzte ki célul. Talán helyesebb lett volna a szöveggyűjteménynek az oktatás és kultúrpolitika elnevezést adni, hiszen az eredeti cím félreértelmezésekre, hiányosságok felfedezésére ad alkalmat. Ennek tükrében itt csupán csak feltételesen kereshetjük az eltérő kultúrpolitikai elemzéseket, a kultúra különböző intézményeinek konkrét feladatait, de sajnos csak néhány ponton ragadhatjuk meg e színtereket.

A hazai oktatás- és kultúrpolitika a kezdetektől (megcélozhatjuk az 1868. évi Eötvös-féle törvényt) meglehetősen változatos képet mutat. Az 1920-as évek megtépzottsága után a racionális klebelsbergi gondolkodás elindította a törekvést abba az irányba, hogy a magyarországi társadalomnak rengeteg tennivalója van az európai minták megismerésében, illetve követésében. Természetesen nem feltétlenül kellett e példákat adaptáció nélkül követni, de az európai gondolkodásban nélkülözhetetlen szerepe volt az egyes nemzeti kultúrpolitikák megfogalmazásának. Az államosítás egy más típusú megközelítést és szemléletet indukált, mint a klebelsbergi, ugyanis egy ra-



cionálisabb, felülről egységesített kultúrpolitikát határozott meg. A Kádári-korszak pedig egy dogmatikusabb értelmezést adott az oktatási- és kultúrpolitikának.

A szöveggyűjtemény öt nagy fejezetbe foglalja össze a huszadik században, a kultúrában történt változásokat, amelyek lenyomata az alkotásokban, az alkotóiban és az intézményekben egyaránt nyomot hagytak. Kezdve mindezt néhány fogalom értelmezésével, tisztázásával. Ezzel magyarázható, hogy a klebelsbergi nézetrendszer oktatáspolitikai megközelítése azért sem elhanyagolható, mert nem tehetünk éles különbséget ebben az időben e két nagy terület között, s valójában a mai napig sem válnak el teljesen. (Hiszen a jelenlegi politikai törekvéseink is ezt mutatják.)

Véleményem szerint azért hasznos ilyen jellegű munkák elkészítése, mert szükség van a különböző vélemények ütköztetésére, a változás érzékeltetésére. Az általános észrevételeken túl következzen néhány konkrétum.

A szöveggyűjtemény összességében fontos vállalkozása a szerzőknek, mégis . néhány hiányosnak, sokszor pedig túl részletezőnek látom a munkát.

A könyv egyes fejezeteinek alapját/támaszát kiváló könyvek tartalmi egységei segítik, így T. Kiss Tamás *A magyarországi kulturális minisztériumokról* készült munkája, vagy Nagy Péter Tibor *A magyar oktatás második államosítása* című értekezése. Az említett könyvek valójában csak segítséget adhatnak, hiszen itt nem mélyreható elemzésekről van szó, hanem egy-egy időszak legfontosabb kulturális politikai döntéseinek bemutatásáról.

A kötet egészére jellemző a tartalmi részek széleskörű, mélyreható vizsgálatának hiánya, az egyes „fejezetek” olvashatóbbá tételét a kiegészítő forrásmunkák teszik.

A szöveggyűjtemény első egysége igen röviden, szinte csak „éppen áttekintjük” jelleggel határozza meg a kultúrpolitika fogalmát, történeti szakaszait, mely egyben a szöveggyűjtemény felépítését is mutatja. A kultúrpolitika első komoly időszaka a történeti tudnivalókon kívül néhány forrásmunkát is tartalmaz, mely ugyan színes, érdekes, de olykor nem megfelelően strukturált (például Hóman Bálint beszédei a nemzetnevelésről című munkáját az 1923. évi I. törvénycikk a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról című összefoglalás követi).

A második nagy egység a kultúra erős állami irányításának kezdeti szakaszát kívánja felvázolni, abban a politikai színezetben, amely maga is amorf, nem kiegyensúlyozott, s legfőképpen ideológiákkal színezett. Érdekesnek és fontosnak találtam a kultúrdiplomácia kérdéseinek boncolgatását, melyben komoly hangsúly tevődik az európai országok kapcsolatainak kiépítésére, s talán megkockáztatom azt is, hogy a jelenlegi Európai Unió kultúrdiplomácia egyes kérdéseinek továbbélésére. Ugyanakkor úgy gondolom, a terület bővebb ismeretanyagot tartalmaz, így érdemes lett volna még további ebben a kutatás és elemzés A kultúrpolitika 1944–1948 és 1948–1956 közötti időszakának értelmezése, értékelése mindenféleképpen bővebb taglalást igényelt volna, gondoljunk csak az államosítás utáni szabadművelődés fogalmának és tartalmi oldalának magyarázatára, pontosításra, vagy intézményi szinten történő megjelenésére, illetve a köz- és felsőoktatás állandó instabil helyzetének (népiskola, polgári iskola helyett a nyolcosztályos alapintézmények megjelenése, vagy a felsőoktatásba kerülők társadalmi státusa) értelmezésére. Valószínűleg sokkal mélyebben kell keresni azokat az összefüggéseket, amelyek e munkában csak néhány oldal erejéig kerültek felvázolásra. Akár a fejezetek élén, akár jegyzetekkel kiegészítve, magyarázva markánsabban lehetett volna bemutatni az egyes korok főbb elveit, eredményeit és gyengeségeit. Épp

ez az egyensúlyteremtés, kritikai szemlélet hiányzik a hasonló feldolgozásokból, tehát az olvasóban joggal él az a feltételezés: megfelelő történelmi távlatból, korrekt elemzéssel ma már jól használható, objektív művek készülhetnek.

A Kádár-korszak (1956–1990. közötti évek) kultúrpolitikájáról írott fejezetről összességében elmondható, hogy alapos, jó összefoglaló. A korszak időszakaszai megfelelően el- és körülhatárolják az adott politikai irányvonalakat, ideológiai szempontokat. A kulturális irányítás jellemző aspektusai főképp a művészetpolitikát, valamint a tudománypolitikát erősítették, s az egyes MSZMP KB dokumentumok dogmatikus meghatározásai pedig ezt tovább merevítették. A szerzők tényszerű téziseket magukba foglalva tárják az olvasó elé a kor oktatási- és kulturális irányításának ellentmondásosságát, azt a folyamatot, melyet a könyv az 1920-as évektől kezdve végigkísér.

A fejezet forrásai hűen tükrözik azokat az ellentmondásokat, melyek az egyes politikai megnyilvánulásokban megfelelően éreztették hatásukat (mint például a szocialista realizmus értelmetlensége és a dekadencia értelmezhetetlensége a szocialista rendszer tükrében). Mégis marad hiányérzetünk: a szerzők adósak maradnak az értékeléssel, a kritikával.

A szöveggyűjtemény túl nagy anyagot próbál feldolgozni, s így az egyes fejezetek „rövidre vágva”, sokszor befejezetlenül maradtak. A magam részéről mindenféleképpen sajnálatosnak tartom, hogy nem került feldolgozásra több dokumentum, s így csak egy kötet jelenhetett meg. Úgy vélem érdemes lenne a témában további értelmezés, kritikai forráselemzés valamint az 1990-es évek utáni időszak áttekintése, esetleg szövegbe ágyazása.

A recenziens szigora abból is fakad, hogy a szöveggyűjtemény – megfelelő kiegészítésekkel, további részkutatásokkal és elemzésekkel – fontos olvasmánya lehetne a felsőoktatásban tanulóknak és a téma iránt érdeklődőknek. Javasolom, hogy a szerzők végezzék el ezeket a utómunkálatokat, mert ennek nyilvánosságra hozatalával eddigi fáradozásuk teljesebbé tehetnék, a közérdeklődést szakszerűbben szolgálhatnák.

## TÖRVÉNYSZÉKI JÁTSZMÁK: VÁLÁS DEBRECENBEN 1793–1848

VÁRINÉ Szilágyi Ibolya

MTA Pszichológiai Kutatóintézet  
H-1132 Budapest, Victor Hugo u. 18–22; e-mail: ibolya.vari@ella.hu

Mátay Mónika: *Törvényszéki játszmák: válás Debrecenben 1793–1848*. Debrecen: Csoknai Kiadó, 2006.

Sötét témáról, az élet kínos, sőt gyakran fájdalmas oldaláról, a válásról ír a szép kiállítású könyv szerzője – világosan, szakszerűen, élvezetesen és olvasmányosan. Minden minősítő szó helyénvaló és hangsúlyos. Világosan, mert közérthető, egyértelműen informáló. Szakszerűen, mert távolról sem az empátiás együttérzés kiváltását célozza, inkább elgondolkodtatni kíván arról, hogy hogyan játszanak bele a legszemélyesebb viszonyokba is a társadalmi és történelmi változások, és viszont hogyan érlelődnek a személyes magatartásformákban a későbbi történelmileg új és jelentős tendenciák (pl. a női egyenjogúsítás terén). Mátay Mónika a történelmi múltat korabeli dokumentációkra (törvények, rendeletek, periratok, teljes levéltári anyagok, stb.) támaszkodva idézi fel, így kíván bevezetni a válás intézményes jogi szabályozottsága és a válási szokások birodalmába egy hozzánk közelálló, ám kevésbé ismert közegben és időben. A társadalomtörténész érdeklődése általában szükségképpen interdiszciplináris, így a szerzőé is. Nem elégszik meg az intézményes jogi szabályozottság és a laikus köztudatban élő sztereotípiák és szokások feltárásával, megpróbál ezek mögé is nézni. Retrospektív történeti esettanulmányok szereplőiben és eseményláncolatában módszeresen azonosítja be azokat a részint gazdasági tényezőket, érdekeket és adottságokat, valamint pszichológiai erőket, amelyek a konkrét esetekben a válási perek és szereplőik viselkedésének vélhető motivációs hátteréül szolgálhatnak. Mindezt élvezetesen és olvasmányosan teszi, ami ritka kutatói erény, ezért is említendő.

Oldás és kötés, egyesülés és szakadás, társulás és válás az emberi kapcsolatok örök formálója és eredménye. Minél örömteljesebb a kötés, annál fájdalmasabb az oldás, minél szorosabb volt a társulás, annál megrázóbbak és sorsdöntőbbek a válás következményei. Kivált akkor, ha a társadalom alapintézményéről, a házasságról van szó, amely a keresztény világban, főleg a katolikus egyházban szent köteléknek számít. Az újkor elején, a 16. században, a protestáns házasságfelfogás megjelenésével egyidejűleg valamiképpen új fejezet nyílt a válás előtörténetében. Ezt megelőzően magát a történetet, a házasságok válását is másképpen nevezték: a házasság érvénytelenítése, „semmissé tévése” volt az egyházi és jogi huzavona tárgya, királyok és alattvalók esetében egyaránt.

Korábban vallási dekrétumok és egyházatyák adták meg az alaphangot a házasság felbontása, a válás megítéléséhez. A római katolikus egyház e tekintetben szigorúbban

tiltó álláspontot képviselt, a protestánsok és evangélikusok pedig toleránsabbat. A válás egyházi szabályozottsága felért a törvényes jogi szabályozással, sőt gyakorta meg is haladta azt, a jog a legritkábban ment elébe az egyházi szabályozásnak, inkább követte azt. Ugyanakkor a jog országoként különböző mértékben ugyan, de bizonyos fokig a toleránsabb világi törvények hatása alatt is állott, legalábbis a kora középkortól kezdve. A keresztény házasság új koncepciójának a kialakulása hosszú folyamat, amelynek bemutatása nem volt feladata a szerzőnek, de jól tette, hogy a középkori történelmet, a családot és a nők helyzetét is kiválóan elemző Duby és mások nyomán híven felidézte e folyamat fordulópontjait (Duby 1978).

A házasság szentségét dogmaként kezelő katolikus egyházi álláspontot felvilágosultabb humanista teológusokon kívül (mint pl. Erasmus) élesen támadták a protestáns teológusok, élükön Lutherrel. Részint azért, hogy szembeszálljanak a katolikusokkal a szentségeket illetően, részint, mert észrevették, hogy maga a tilalom „egyik oka a házasságtörésnek s azt hitték, hogy a válás megkönnyítése megkönnyíti a házasságtörés csökkentését is. Ennek megfelelően láttuk is, hogy azokban a protestáns országokban, ahol a házasságok könnyen felbonthatók, rendkívül szigorúan fogják föl a házasságtörést, míg olyan országokban, ahol a válást nem ismerik el, bűnösnek tekintik ugyan a házasságtörést, de kevésbé veszik szigorúan, különösen, ha férfiakról van szó” (Russell 1934: 172).

A szerző még a „házasság és válás” témájával meglehetősen alaposan foglalkozó Bertrand Russellhez képest is korszerűbben fogalmazza meg a katolikusok és a protestánsok közötti ellentétet. Nemcsak a család élettani funkciójából (utódnemzés és nevelés) indul ki, hanem legitimálja a szexuális szükségletet ill. vágyat is: „Ami igazán éket ver a protestánsok és a katolikusok közé, az nem a válásról, hanem a szexuális vágyról és a házasság megítéléséről vallott nézeteik radikális különbsége” (Mátay 2006: 16). Ugyanakkor szerinte is „hiba volna a válással kapcsolatos attitűdöket valamiféle katolikus-protestáns ellentét kontextusában értelmezni. Nem arról van szó, hogy a katolikusok válásellenesek, a protestánsok pedig váláspártiak lettek volna! Épp ellenkezőleg: a válási törvényt elutasító katolikusok és a válást legalizáló protestáns felekezetek szemléletében számtalan hasonlóság fedezhető fel” (Mátay 2006: 15). A hasonlóság elsősorban a monogám család intézményének védelmét szolgálta morális és gazdasági okokból egyaránt.

A váláshoz vezető események, maga a válás intézménye, törvényes szabályozása és a perek, a „törvényszéki játszmák” – ahogy a szerző nevezi ezeket – sohasem tartoztak az emberi lét napos oldalához. Az érintettek igyekeztek hallgatni, a kívülállók pedig pletykálni, suttogó propagandát folytatni a váláshoz vezető jelekről, eseményekről. Mindig is több volt a bizonytalanság, a kószá híresztelés a válás tekintetében. Talán ennek is köszönhető, meg a téma kényességének és nem utolsó sorban a statisztikailag is megbízható széleskörű adatok hiányának, hogy a társadalomtudósok, még a morálfilozófusok is lényegesen kevésbé tanulmányozták a váláshoz vezető utakat és válópereket, mint magát a házasságot, a házasodási és népesedési szokásokat. Kiváltképpen rejtve maradt ezek érthetően eltérő szintű és összetevőjű motivációs háttere, benne az érintettséget és az érdekeltséget befolyásoló szokás- és jogrendszerrel, valamint a végtelenségbe húzódó jogi igazságszolgáltatás szereplőivel és szakmai trükkjeivel. A való felek döntéseinek motivációs háttere pedig őszintén érdekelte a szerzőt, aki ezért kiváltképpen dicsérendő. Mindezzel jelezni szeretném, hogy nem le-

hetett könnyű útja annak, aki elszánta magát e terület megismerésére, viszont az is igaz, hogy kutatói útja éppen ezért izgalmasabbnak bizonyult.

Mátay Mónikának különben már volt mire támaszkodni: pár évvel korábbi Ph.D.-disszertációjában olyan történeti anyagot gyűjtött és dolgozott fel, amelyet a debreceni válások kutatásához is jól tudott hasznosítani. *Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18-19. századi Debrecenben* c. doktori disszertációjában szép számú, 950 db 1700 és 1875 közötti debreceni testamentumot s belőle jelentős számú hagyatéki pert elemzett az elérhető dokumentációk (perestanyagok, tanúvallomások, stb.) alapján, különböző kvantitatív és kvalitatív módszerrel. A testamentumot történeti forrásként kezelte, szerinte ez az élettörténet narratívájaként is olvasható. Ez be is bizonyosodott, a testamentumok feltárásából nyert ismereteit hasznosítani tudta a válások kutatásában is. Sok esetben lényeges információt adtak a szereplők szándékainak a megítéléséhez, felerősítettek vagy elvetettek bizonyos értelmezési alternatívákat, amelyek a váláshoz vezető életutak, események és személyiségjellemzőket illetően a peranyag, a tanúvallomások, sztereotípiák és szokások *együttesének* az elemzéséből rajzolódtak ki. Ezen kívül bizonyos értelemben jó rálátást biztosítottak a férfi és női mentalitásra és a válásokkal szembeni eltérő attitűdökre is.

A kötetben bemutatott válóperes sorsok adatbázisa leginkább a periratokból származik, feldolgozásuk pedig mindig párhuzamosan történt részint az érvényes intézményes jogi szabályozottsággal (törvény, rendeletek, perek és ítéletek), másrészt a városi környezet hagyományos megítélésbeli és viselkedésbeli szokásaival. A periratok és a tanúvallomások kritikus kezelése és a társadalmi státuszra vonatkozó dokumentáció (keresztelési és anyakönyvi kivonatok, vagyonösszeírások, végrendeletek, stb.) együttesen lehetővé tette az érintett felek társadalmi pozíciójának, presztízsének, érdekviszonyainak a becslését és a szereplők életútjának a rekonstruálását. Az életút megismert fordulópontjai, döntő mozzanatai árulkodtak a szereplők mentalitásáról, érzelmi beállítódásáról és konfliktus helyzetekben tanúsított viselkedéséről.

Mátay Mónika tisztában van vele, hogy módszertanilag keskeny pallón egyensúlyoz. A válások számszerűsíthető paramétereinek megítéléseiben nincs probléma, a válások száma, ideje, a peres eljárások meghosszabbításának indokai, a végzések mind dokumentálhatók. Nem így azok a mélyebb motívumok, a szemléletet és az érdekelentéteket formáló vagyoni, neveltetésbeli és egyéb feltételek, amelyekre a szerzőnek szüksége van az életút és a motivációs háttér rekonstruálásához. Ezekre nézve igen töredékes és könnyen félreértelmezhető forrásanyag állott rendelkezésére. Ő maga jelzi módszerének kockázatosságát:

„A főhősök viselkedésének és motivációinak alaposabb megértéséhez anekdotákon keresztül vezet az út. A narratívák nyomán jellemek formálódnak, a marakodó házastársak cselekvő lényekké válnak, akik formális és informális, törvényes és törvénytelen eszközöket igénybe véve törekednek céljuk elérésére” (Mátay 2006: 63). A hősök életpályájának felderítéséhez nem elegendő a perek lelkiismeretes tanulmányozása. „Ha az egyén állítjuk vizsgálódásunk fókuszába, sajátos módszert kell választanunk. Minden lehetséges információt elő kell hívni, minden adatot ki kell bányászni a levéltárakból, ami a „keresett személyre” vonatkozik” (uott). A források szűkössége és esetlegessége többszörös kontrollt kíván, és feltételezi a mikrotörténetek által kidolgozott módszerek igénybevételét is (pl. hogy a hiányzó

adatokat „behelyettesítsék” más hasonló helyzetekből származó adatokkal), amellet, hogy az alternatív magyarázatok lehetősége sem zárható ki.

Ilyen és hasonló meggondolások birtokában járt el a szerző a lehetőségekhez képest gazdag bírósági és levéltári anyaga feldolgozásában. A válóperek szereplői közül három típust emelt ki, a *házasságtörőt*, a *mizantrópot* és a *fajtalankodót*. Természetesen az első a válóperek leggyakoribb szereplője, a civisek között is leginkább ismert. A per, amiben ezt a típust körültekintően és szórakoztatóan bemutatja a szerző, a feleség, Zefer Mária házasságtöréséből indul ki, ennek bizonyítása folyik csekély évtizeden át, miközben a férj, Barta Gergely céhes vargamester házasságtörése észre sem vevődik (pedig említődik a periratokban). A mizantróp jelzöt a másik válóperbeli férj, Steiner István valószínűleg azért kapta, mert szinte embergyülölővé vált az erőszakos, szószátyár feleség, Böhm Zsuzsanna áskálódó tevékenysége a sokéves válási procedúra eredményeként. E válási történetek bőven adnak alkalmat arra, hogy az események révén bele láthassunk előbb a város polgárainak nagyobbik felét kitevő iparos civilek életébe (Barta Gergely céhes vargamester és Zefer Mária esetében), majd Böhm Zsuzsanna és férje történetében a polgárság kisebbik, de a városvezetésben dominánsabb kereskedő-ipari polgárság életmódjába, társadalmi helyzetébe és viselkedési szokásaiba.

A módszer, amelynek révén a szerző eljutott a szereplők és életpályájuk bemutatásához, szükségessé tette egyúttal a civisváros polgárai rétegzettségének, életmódjának és viselkedésmintáinak a felrajzolását is, a környezet eltérő toleranciájával, tiltásaival, szokásaival együtt. Ez a feldolgozásmód a mikrotörténet hagyományait követi és alkalmas arra, hogy a polgári lét adott formáit, ha csak vázlatosan is, de megvilágítsa. A szerző mint egy háttérrel „kifeszíti” a sok darabból összeillesztett polgári létet és erre vetítve rekonstruálja a váló felek tényleges konfliktusát, tapasztalatait és érzéseit, életútját. Így tudjuk meg, mit jelent a „kettős életvitel” a debreceni civiseknél. Ez jellegzetes a földdel és műhellyel rendelkező iparosok életében, hiszen feleségeik gyakorta egyre inkább bedolgozzák magukat az iparos munkába és műhelyvezetésbe, maguk pedig élvezhetik a gazdálkodást és hasznát. Így tudjuk meg egyebek között azt is, hogy mennyire kettős az a mérce, amellyel a nép és a bíróság is ez idő tájt a férjek és feleségek magán és közös családi életét megítéli.

A kutatás elég bonyolult, de izgalmas része éppen az életpályák darabjainak összeillesztése, szinkronizálása úgy, ahogy az a válóper megindító keresetből, az alperes és felperes válaszaiból – kritikával kezelve, a szokásos és érthető túlzásokat leszámítva – feltárható. A típusok jól dokumentáltak és irodalmi stílusban, élvezetesen leírtak, időnként az anekdóták közreadásától sem riadva vissza. Leginkább az első, a házasságtörő típusa dokumentált meggyőzően, a debreceni polgár vargamester Barta Gergely és fiatalabb, aktívabb és feltehetően intelligensebb felesége, Zefer Mária alakjában. Válásuk története egyébként valóban jól illusztrálja mind a törvényszéki játszmákat, a perek végtelen időbe való elhúzódásával együtt, mind azt, hogy mennyire természetes a nők hátrányos helyzete ezekben a perekben, ugyanazon bűnt a férfiak esetében még csak meg sem nevezik.

Az elérhető európai és a debreceni válási törvényeket és a pereket követve a szerző is beleütközött abba, hogy milyen feltűnően eltér a törvény szigorúsága és a válási perek számszerű eredménye. Russell ezt a *törvény és a szokás* közötti ollóként írta le, és a legérdekesebb dolgok egyikének tartotta a válással kapcsolatban.

„A legkönnyebb válási törvény távolról sem jelenti mindig a legnagyobb számú válást.....Svédország megengedi a válást közös megegyezés alapján, ami Amerika egyetlen államában sem elismert válóok, mégis úgy látom, hogy 1922-ben – ez az utolsó év, amelyből összehasonlító számokkal rendelkezem – Svédországban minden százezer lakosra 24 válás esett, az Egyesült Államokban pedig 136. ” (Russell 1934: 170–171)

Vajon miért éppen Debrecen és a 1793–1848 közötti periódust választotta vizsgálódása terepéül a szerző? Könnyen adódhat a válasz: erre volt készítése és anyaga, már a Ph.D.-disszertációjából adódóan is, de ez csak féligazság. A választás mellett több ok is szólhatott és ez jól követhető a szerző első fejezeteiből. Az egyik a cívisváros már korábban megindult, de a 19 századra lelassult, bezápult polgárosodása, zártsága és negatív megítélése. Ennek mentalitásbeli következményeit, pl. a maradandóság, változásellenesség nyakas vállalását joggal emeli ki a szerző, s bár nem említi, ez egybe vág a protestánsok hitbeli állhatatosságának vállalásával is (ez pedig kihathatott a válás szabadabb megítélésére). Ebben szépség is van, a vállalás és hűség ragyogása is fellelhető, csak mint tudjuk, minden a mértéken múlik, a lelassult fejlődés pedig nem igen ad jó leckéket és tapasztalatokat a mérték helyes érzékeléséhez.

Maga a szerző döntően a sajátos, a magyar várostörténetben kivételes „debreceni mentalitás”-sal, a bőséges levéltári anyaggal és a kitűnő kutatási feltételekkel indokolta választását. Igaza lehet, mert sikerrel és adatokkal jól alátámasztva törekedett mind a társadalmi-gazdasági rétegzettség, mind az életmódbeli különbségek bemutatására. Történeteiből is kiderült, hogy Debrecen ez idő tájt az iparos-kisiparos s kevésbé a kereskedő polgárság városa, bár az iparosokban is él némileg a földéhség (amelynek általánosságára e városban Orosz István történész mutatott rá) s egyfajta hajlandóság legalábbis a szőlőgazdaságra. A szerző kísérletet tett a cívis, a cívispolgárság fogalmának értelmezésére is, ami nem könnyű feladat. A zártság, a befelé fordulás hangsúlyozása nem talál telibe, holott annak is van helye, a maradandóság kiemelése pedig semmit sem jelent, ha nem említjük fel a azokat a történelmi kényszereket, amiből az erre való törekvés született: a városnak a török és a Habsburg hatalom és sarcok elleni küzdelmét. E küzdelemhez a megtartás, a maradandóság érzékelése, kiemelése áll közelebb, csak hogy ami erény az egyik korban, nem biztos, hogy az egy másikban is. A cívis fogalom bizonytalanságát, ránk maradt ambivalenciáját szerencsére a szerző maga is érzékelteti. Jobban boldogult a válás jogi folyamatának és intézményes szereplőinek, a bírának és ügyvédeknek, a debreceni jogászképzésnek bemutatásával. Felmerülhet ugyan a kérdés, hogy vajon a Kollégium előnyös és régi nyugati, elsősorban németalföldi, holland és angol kapcsolatai, a tudás megszerzése terén tapasztalható nyitottsága nem számított semmit a jogászképzésben és/vagy a válási procedúrában? Végül a harmadik ok, ami miatt Debrecenre eshetett a választás az adott időszakban, épp a magyar lakosság homogenitása. Ez egyszerűbben megismerhetővé, átláthatóvá tette a II. József 1786-os pátense után már szerencsére egységesebbé váló helyzetet a házasság és válás ügyében.

Végezetül visszatérek arra, amit írásom elején már jeleztem. Arra, hogy az elemzésekben illusztrált társadalomtörténeti folyamatokban valamilyen újabb tendencia éréseinek nyomai is tetten érhetők, még hozzá olyan változásé, amelynek a szerző örömmel eredt nyomába. Ez a tendencia a női emancipáció felé tett első lépéseket tar-

talmazza. E lépések felismerését és „kinagyítását” végzi el a szerző. Rendre figyelemztet a válóperes alanyok sorsából azokra az életmozzanatokra, amelyek arra utalnak, hogy a női főszereplő aktívan vállalt valamilyen jelentőséggel bíró szerepet, kezébe vette sorsát, hozzáértő módon mutatta ki és érvényesítette szabad akaratát, lélekben és tetteiben felmondta a házasságban elvárt és természetesnek vélt női alávetettséget. Igaza van, valóban kivethető egy ilyen érlelődő tendencia, erre a legjobb példa az első történet hősnője, Zefer Mária viselkedése és sorsa, de más esetekben is felmutatható. Azt is megmutatta, hogy miért fals és devalváló példa az ún. emancipálódásra a szószátyár feleség. Több fejezet szól a házassággal kapcsolatban megkerülhetetlen szexualitás és agresszivitás tapasztalatairól és megítéléséről az otthonon belül és a nyilvánosságban (Nem, erkölcs, hírnév. Testiség és érzelmek. Erőszak tettel és szóval). Ezekben további dokumentált eseteket és pletykákat is tárgyal, nem az életút egészére, hanem az adott tárgykörre és viselkedésmódra fókuszálva. Tulajdonképpen ebben a témakörbe illeszthető a válást provokáló szereplők harmadikként jellemzett típusa, a fajtalankodó, akinek brutális szexualitását a szelídlelkű, lelkészlelkű, lelkészlelkű feleség, Komáromi Eszter két hétig se bírja és mindent elkövet, hogy kiszabaduljon a házasságból, de egy évtized kellett ahhoz, hogy el tudja érni akaratát. A szabadság még sérülékenyebb, ha a válás utáni újbóli férjhez menés esélyeit nézzük – erről is esik szó a kötetben.

Gyenge lábakon áll még a reformkorban s kivált Debrecen táján az egyenjogúság a házasságban, de még a nevelésben és oktatásban is, és még rosszabb a kép, ha egészében nézzük a nők helyzetét. Erre vonatkozóan úgy érzem, vannak még tennivalói a szerzőnek, holott még nehezebb dolga van, mint a gyermektelen házasságok felbontásainak esetében. A legárulkodóbb adat talán nem is *A nők helyzete* c. fejezetben, hanem még előbb található: „A válási ügyek közel kétharmadában (64%) nincs közös és törvényes utód” (Mátay 2006: 169). Ez a bírósági procedúrát lényegesen leegyszerűsítő szempontként említődött és ebben a szerzőnek igaza is van, csak hogy legalább annyira érdekes a kérdés másik fele. Az, hogy ahol van gyerek, utód, ott hogyan zajlott le a válás? Mi volt a tipikus? Vagy éppen az, hogy a nők a gyerekek érdekében kompromisszumra kényszerültek? Igaz, hogy a gyerekes családoknál ilyen idilli volt a kép? A szerző a következőkben éppen azt részletezte, hogy milyen rendkívül nehéz sors várt a békétlen házasságban élő gyermekeknek vagy épp ebből szabadulni vágyó feleségeknek. Én erre helyezném a hangsúlyt, arra, hogy hányféle – anyagi, hagyománybeli, mentalitásbeli, érzelmi, nevelésbeli, stb. – oka lehetett annak, hogy gyermekes anya is a bírósághoz forduljon, és válóperet kezdeményezzen a több éves per és a sikeres befejezés reményével. Nem szeretném, ha valaki félre értené, nem akarok válásra uszítani, de valahol igaz az, hogy a nők emancipálódásának mutatója lehet a gyermekes családok aránya a válási procedúrákban (lásd pl. Svédország). Ám lehet, hogy nincs igazam, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem lehet mindent egy kötetben megírni és az utóbbiakban hiányolt téma felvetés már külön könyvet igényelhet.

Mindent egybevetve tartalmas, elgondolkodtató, jól megírt és szépen, korabeli képekkel és rajzokkal is illusztrált kötetet kap kézhez az olvasó Mátay Mónika *Törvényeségi játszmák* c. könyvével, amelyet bármely professzióhoz tartozik is, bizonyára élvezetesnek fog tartani.



**IRODALOM**

- Duby, G. (1978): *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*. Baltimore.
- Mátay M. (2002): Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben. Ph.D-értekezés. Kézirat, Debreceni Egyetem Történeti Intézete Könyvtára.
- Mátay M. (2000): Barta Gergely contra Zefer Mária: egy XIX. Századi debreceni válóper dilemmái. In Bódy Zs.–Mátay M.–Tóth Á. szerk.: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 244–274.
- Russell, B. (1934): *Házasság és erkölcs*. Budapest: Káldor Könyvkiadó.

## KULÁKPRÉS – Egy történet története –

DÓSA Mariann

Hallgató, BCE Szociológia és Társadalompolitika Intézet  
H-1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.; e-mail: mariann.dosa@gmail.com

Závada Pál: *Kulákprés*. Budapest: Magvető Kiadó, 2006.

Idén jelent meg Závada Pál első munkájának harmadik, legújabb kiadása, ami meglepően sok különlegességet hordoz magában. Nem egyszerűen a szerző első könyvéről van szó, de ez Závada Pál első kifejezetten szociográfiai munkája. De ami ennél is érdekesebb, az az eddig megjelent három kiadás története. Ugyanis nem egyszerű átszerkesztésekről, formai változtatásokról, modernizációról van szó, hanem a könyv valódi átlényegüléséről.

A Kulákprés megszületésének története önmagában is nagyon érdekes. Závada Pál huszonevésen, tótkomlói családi házuk padlásán kutakodva olyan levelekre, fényképekre és egyéb dokumentumokra bukkant, melyek hamarosan írásra készítették. De nem egyszerűen családjá történetét akarta megírni, hanem szülőfaluja közösségén keresztül mutatta be a paraszti társadalom történetét, életmódját, viszontagságait a második világháború végétől az 1956-os forradalom kiváltotta változásokig. Az első kiadás 1986-ban látott napvilágot Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez alcímmel, a Művelődéskutató Intézet gondozásában. Ennek legfőbb érdekessége, hogy a szerző itt még nem vállalta, hogy valójában saját családjá történetét dolgozza fel, ezért „egy tótkomlói parasztcsalád” – a fiktív Rolnikék – életként mutatja be az eseményeket. Ezt azzal indokolja, hogy olvasói szemében hitelét vesztené, ha kiderülne ennyire közvetlen érintettsége, másrészt úgy érezte, valóban nehéz lenne saját családnevét használva objektívnek maradnia. 1991-ben jelent meg a könyv második kiadása, immár a Kossuth Kiadó jóvoltából és már kimondottan is a Závada család történeteként. Ennek előszavában fedi fel a korábbiakban alkalmazott kegyes család és ezt meg is indokolja olvasói számára. Ehhez képest a Magvetőnél megjelent harmadik, 2006-os kiadás jóval kisebb lényegi változásokat hozott, itt főként formai, technikai újításokkal találkozhatunk.

A könyv tartalma, lényegi mondanivalója természetesen mindhárom kiadásban megegyezik. A falu, illetve a család történetének rövid bemutatása után az első részben vázolja fel az 1945 és '49 közötti állapotokat. A paraszttársadalom tagolódását, a jövedelmi különbségeket, a később nagy hatással bíró ki- és betelepítéseket, a paraszti munkát, illetve életmódot, valamint a faluközösség tagjaira nehezedő terheket – vagyis a későbbiekben jelentős szerephez jutó adókat és beszolgáltatási kötelezettségeket. A második rész az 1949 és '53 közötti időszakot öleli fel. Ekkor vezeti be a párt a kuláklístat, ekkor indul meg a nagyon erőszakos fellépés a kötelezettségek behajtása

kapcsán, megkezdődik a többnyire alaptalan vádaskodás, a vezetés mondvacsinált indokokkal próbálja teljes mértékben kizsigerelni a parasztságot. A család is óriási követelésekkel szembesül, melyeket egyre kevésbé tudnak teljesíteni, hamarosan pedig már egyáltalán nem. Ekkortól egymás után kapják a felszólításokat, idézéseket; három esetben letöltendő börtönbüntetést is kiszabnak a família tagjaira. Így szép lassan tönkre is megy a család, végleg elveszítik megélhetésüket, egzisztenciájukat. Ennek a résznek az a különlegessége, hogy a katonaság, illetve börtönbüntetés miatt egymástól távolra sodródott családtagok élénk levelezését is rögzíti. A harmadik és egyben utolsó rész az 1953 és '56 közötti évek eseményeit, változásait mutatja be. A fordulat szele a tótkomlói parasztságot is megcsapja, de a reménykedésnek hamar vége szakad. Bár helyzetük némiképp valóban jobbra fordul, ez arra nem elég, hogy a paraszttársadalmat megmentse a végleges elsüllyedéstől. A könyv nagyon pesszimista üzenettel zárul. Egy parasztagazdaság romjaiból az egész paraszti létforma és társadalom letűntét vizionálja; de lássuk be, a szerző nem is tévedett túlságosan sokat...

A legnagyobb eltérések egyértelműen az első és a második kiadás között mutatkoznak. Ezt a szerző nem is rejti véka alá – az 1991-es változatot új alcímmel jelenteti meg (*Család és falutörténeti szociográfia – Tótkomlós 1945-1956*). A főszereplő család nevének, és ezzel az alaphelyzet gyökeres megváltozásával járó nyilvánvaló módosításokra most nem is térek ki. Ezeket a szerző is abszolút zökkenőmentesen kezeli. De nyilvánvalóan ennek a módosításnak is köszönhető, hogy a két kiadás között eltelt öt évben mégis nagyban átdolgozza munkáját. A tartalom tehát lényegesen nem változik (bár Závada némileg a szöveget is újra-, illetve továbbírta), de a szerkezet és a forma annál inkább. A hármas tagolás megmarad, de ezen belül más alfejezetekre oszlik a könyv, melyek csak néhány esetben egyeznek meg az első változatbeli szakaszokkal. Bizonyos részeket előrébb vagy hátrébb sorol; az első verzió hármas tagolása pedig kétszintűre változik.

Lényegi változás azonban, hogy az utasításokkal szabályozott hatalmi működés technikáinak ecsetelése helyett sokkal inkább a szereplőkre összpontosít, sokkal közelebb hozza a családot az olvasóhoz. Hasonlóan nagy változtatások érték a könyv formáját is. Ma már kissé megmosolyogtató a '86-os kiadás gépelt szövege. Ezen kívül a későbbi változatok tükrében nagyon hiányoznak belőle a fényképek. Az újabb kiadások tele vannak tűzdelve Tótkomlóst és közösségét bemutató, illetve családi fényképekkel, melyek nemcsak nagyon színessé és érzékletessé teszik a könyvet, de valóban szinte közvetlen közelségbe hozzák a Závada családot az olvasóhoz. Azonban a különböző dokumentumok és levelek már az első kiadásban is nagy szerephez jutnak. Érthető technikai okokból ezek csak a szövegtestbe folytatólagosan beillesztve, begépelve kaphattak helyet a könyvben. Ez mai szemmel nézve kissé zavaró, hiszen nehéz elkülöníteni egymástól a beiktatott anyagokat és a tartalmi szövegrészeket. Bár láthatóan a szerkesztők mindent megtettek, hogy világosabbá tegyék a tagolást. Nagy behúzásokat, kisebb betűméretet, illetve egy vagy két vonalas aláhúzásokat alkalmaztak. Néha azonban még így sem teljesen egyértelmű az elkülönülés. A két újabb kiadásban már természetesen az eredeti dokumentumok vannak beiktatva – sok esetben a levelek is eredeti formájukban kapnak helyet a szövegtestben. Így többnyire sokkal egyértelműbbé válik a tagolás, de bizonyos esetekben így is zavaró, ahogyan a szöveg körülfontja a beiktatott leveleket, dokumentumokat – néha így is nehéz eligazodni, melyik szövegrész alkotja a konkrét tartalmi részt, és melyik nem tartozik hozzá. Ebből a

szempontból messze a 2006-os kiadás a legjobban szerkesztett. Ebben a változatban a begépelte levelek már vonalakkal, fejlécekkel vannak elválasztva a szövegtesttől és a dokumentumok is – eredetiségük, „csatolt” jellegük nyomán – jobban elkülönülnek a lényegi résztől. Ezek a kis változtatások, korszerűsítések nagyban megkönnyítik számunkra az eligazodást. A könyv végén függelékben olvashatjuk (begépelve, leíró stílusban) a korszak különböző adó-, illetve beszolgáltatási törvényeit, rendeleteit – a pontos törvényhelyek, paragrafusok idézésével. Mellékletben találjuk a különböző felszólításokat, a termelési eredmények összesített kimutatásait, az eszközállományokat, elismervényeket stb. A Jegyzetek részben pedig tulajdonképpen a hivatkozások és a felhasznált irodalom jegyzékét találjuk. Érdekes módon ez a rész formailag sokkal világosabb, mint a következő két kiadásbeli jegyzetek. Itt ugyanis tényleges jegyzékformában, vázlatosan, számozással tünteti fel a forrásokat; míg a következő két kötetben szinte szövegszerűen, folytatólagosan, bekezdésekbe tagoltan sorolja fel ezeket (különösen igaz ez a legújabb változatban).

Az 1991-es és a 2006-os kiadás között már jóval kevesebb eltérést tapasztalhat az olvasó. Az eredetileg felhasznált fényképek és dokumentumok elvesztek a rendszer-váltás zűrzavarában zajló kiadási procedúra során, ezért a szerző az új kiadáshoz (eredeti elképzeléseivel ellentétben) kénytelen volt változtatni munkáján. Ezek a változtatások a szövegtestet egyáltalán nem érintették (ebben csak némi szerkesztői átfésülés történt), de az eltűnt dokumentumokat értelemszerűen másokkal kellett pótolni. Néhány fényképet újra be tudott szerezni a rokonoktól, családi albumokból, de sok új képet is kapott a Tótkomlói Városvédő Egyesület Digitális Fotóarchívumától. Az 1991-eshez képest jóval kevesebb ezek között a konkrét akciókat (házkutatásokat, erőszakos fellépéseket) ábrázoló kép; ehelyett a „lassú közelítés” technikáját alkalmazza a szerző és megpróbálja inkább körülírni a helyzeteket, eseményeket. Ezek az előző kiadáshoz hasonlóan dőlt betűs kommentárokkal vannak ellátva, melyek a képek alatt, illetve mellett kapnak helyet. Az Utószó mindhárom esetben a falu, illetve a család 1956 utáni „utóéletét” tárja elénk, de az utóbbi két kiadásban sokkal hangsúlyosabb szerepet kap a – Závada – család.

Összességében tehát az olvasó nem csak egy a mai napig nagyon értékes és fontos szociográfiával lehet gazdagabb, de egy nagyon érdekes, irodalomtörténeti (sőt, akár technikatörténeti) momentummal is. Nem utolsó sorban pedig nagyon érdekes a szerző három szépirodalmi műve után kézbe venni Závada Pál első, kimondottan szociográfiai jellegű munkáját.

## FÖLDRAJZI NÉPRAJZ, MINT ETNO-TÉRTUDOMÁNY

A. GERGELY András

MTA Politikai Tudományok Intézete  
H-1014 Budapest, Országház u. 30.; e-mail: agergely@mtapti.hu

Keményfi Róbert: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban. Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.

Vannak olykor könyvek, tudások és közlések, amelyek nem évülnek el, még akkor sem, ha vannak ugyanakkor rossz szokásai a tudás-ágazatoknak (avagy, kortárs fogalommal és meghökkentő sugalmazással: a „kreatív iparágaknak” és „tartalomszolgáltatásoknak”), továbbá még a hétköznapi könyvpiacnak is. Ilyen rossz szokás például az „elévülés” tüneténye, a megkopás élménye, a kínálati készletből eltűnés jelensége éppúgy, mint a feledés, a figyelmetlenség, az érdektelenség nyűgje. E kis számú, de megmaradásra és kitartó figyelemre érdemes, szisztematikusan megválogatott alapvető könyvkupacba csempészném Keményfi Róbert munkáját, amely egy szerényen poros és érdektelen „cívisvárosi” egyetem „kötelező irodalom”-szagú sorozatába illeszkedik, s úgy surrant el mellette vagy fölötte a közömbösen maradi szakmai érdektelenség, ahogyan az már manapság senkit sem lep meg vagy háborít föl.

*Földrajzi szemlélet a néprajztudományban* címmel talán nem is igen lehet harmincöt könyvtári olvasónál vagy jegyzetvásárlónál többre számítani, sajnos még akkor sem, ha az alcím, amely csupán a kíváncsiságát leplezni nem képes olvasó számára szerénykedik a belső címlapon, esetleg további öt-tíz olvasót még vonzana is: *Etnikai és felekezeti terek, kontaktzónák elemzési lehetőségei*.

Ilyesfajta „felütéssel” azután vagy óriásit kell tudni mondania a kötet kritikusanak, rendszerépítőt, megújítót, vagy épp ellenkezőleg, bőszen ledorongolót... Az olvasó érdeklődést gerjesztő elégedetlenségére számítva azonban itt most egyiket sem teszem. Minthogy szakkönyvről, s már e címből-alcimből is kitetszően interdiszciplináris munkáról van szó, a lelkes „hosszannázás” talán azon mód hiteltelennek is tetszhet, mielőtt még érdemben megszólalt volna a bíráló. A ledorongolást pedig manapság hallgatással szokás szakmai téren „elegánsan” helyettesíteni. S hogy nem könnyű a kötet ismertetését magamra vállalni, mi sem jelzi jobban, mint hogy két éve latolgatom, mit is lehetne írni erről a könyvről, s maga a szerző is olykor félénken rákérdez, írom-e egyáltalán...

Pedig Keményfi opusza nemcsak futó ismertetést kíván, hanem mi tagadás, meg is érdemelné a lelkes üdvözítést! Nem is csupán azért, mert a szerző a kötet közel háromszázötven oldalán kitartó következetességgel gondoskodik a két, magában véve is rangos, önkörén belül is „multivokális” tudásterület összehangolásáról, hanem mert teszi mindezt a két szemléletmód jóízű, finom és árnyalt harmóniájával, egybecsiszolásuk aprólékos gondját céhes mestermunkaként vállalva. Mintegy „mellékesen” végzi el ezenközben a legnehezebb feladatokat: korábbi munkáinak, az európai görög katoli-

kus vallási területről írott tanulmányainak és adatgyűjtéseinek átfogó felhasználását, „problémakatalógusként” a különféle metodikai keretek bemutatását, szerteágazó tudományközi munkák érvkészletének adaptálását, illetve az etnikai és felekezeti térszerkezet fogalomtárának áttekintését a célból, hogy összegző eljárásmodot javasoljon (oktatási célra is) a tértudományok *szakmatörténeti* és a kortárs vallásnéprajzi nézőpontok egyes ágainak *mentalitáshistóriai* összebékítésére.

Merthogy a mű a debreceni Néprajz-tanszék szakrális néphagyomány-kutatásaira épülve a vallás térbeliségének és politikai-földrajzi-kulturális jelentéstartalmainak föltárására, résztémákon át a múltbeli és jelenkori terepkutatások, térképek, levéltári anyagok, statisztikák és mikrokörnyezeti elemek átfogó bemutatására szolgál. Olvassa akár helytörténész vagy demográfus, kisebbségszociológus vagy vallásantropológus, ezt a szinte archeológiai rétegződést biztosan meglelheti benne. Az etnikai és térszerkezeti vizsgálatok összehangolása, a néprajzi és a földrajzi kutatások eltérő szemléleti (mert főképpen téri és idői, de leginkább kulturális hullámzást tükröző, szinte morfológiai) aspektusai bizonyos fajta „finomszerkezeti” leírásban található meg itt. Például a *kisebbségi-kulturális jelenségek nemzeti-felekezeti térképekre vetítése* olyan szemléleti novumot kínál, amelyet a vallásosság térbeliségének eddig kissé elhanyagolt kutatási témává avatása követ, megtoldva települési szintű térszerkezeti felmérésekkel, empirikus és hivatalos adatok korrigált eltéréseinek megvilágításával, a felmérési módok és a községi összeírások pontossági és megbízhatósági mérlegelésével, továbbá más megismerési szintekkel..., hogy mindez végül egy fölöttébb impozánst áttekintés olvasmányosan közreadott tartalmává simuljon össze.

Amennyire terepismeretem és szakirodalmi tájékozottságom engedi, kellő határozottsággal mondhatom: nem szoktak ilyen komplexitást felmutatni a részterületek kutatói, s még kevésbé szoktak mikrolokális szintű árnyalatokig elmerészkedni a nagy áttekintések tudorai. A „nagy” és „kis elbeszélések” közötti szféra jelentéstartalmait Keményfi mégis valahogy úgy volt képes egységbe szervezni, kézbe foghatóvá és a maga föltártsága mentén plasztikusan megragadhatóvá feltüntetni a két diszciplína terepnumát, hogy kötete nyomán szinte nem is értjük, miért és hol volt, hol lehetett akkora különbség a szaknyelvi interpretációk között, amely nehezítette volna vagy lehetetlenné tette az „átlátást” a rokon területre. Pedig a debreceni néprajzi iskola, Bálint Sándor érzékenysége, Györffy István térségi teljességet átfogó vállalása, majd Bartha Elek vallásnéprajzi kutatási iránya, s megannyi kolléga térben és időben szinkron és diakron összefüggéseket is felmutató hatása szinte nem is teszi első pillanatra oly innovatívnak tetszőnek ezt a tudásterületi kölcsönhatás-együttest. Amint azonban az egyes fejezetek belső tartalmait, hangsúlyait, fölmutatottan kihangzó üzeneteit kezdjük mérlegelni, mindjárt sokkal árnyaltabban látszik, mi minden hiányzott a korábbi szemléletmódból, s mennyire „előkészített” volt már mindkét diszciplína határain belül ez a kölcsönösnek tűnő összhang, mely valamiért létre mégsem jöhetett eddig az időig, s amelynek e keretben most Keményfi adott méltó rangot.

A Szerző szándéka korántsem kíván megrázó, ébresztő vagy szembesítő lenni. Mint aki evidenciákhoz, földrajzi tényekhez és térképészeti kódokhoz szokott, úgy közli észrevételeit, úgy taglalja érveit és akként is építi fel gondolati vonalvezetését. Tényszerűségeket beszél jobbára, holott számos helyen kitetszik: a „tények” mögött mindig sejdíti a jelentések kontextusát, érzékelteti a dimenziókat, relációkat, szinte képletbe foglalható arányképződményeket. Miképpen a földrajz is (a maga

szcientizálódási folyamatában igen későn, a huszadik század elejére intézményesülni képes diszciplína módjára) efféle téri eszköztárral él, ha meg kell határoznia egy társadalmi jelenség kiterjedtségét; úgy a néprajztudomány is, midőn a spirituális ködlésből korrekt mód kimetszett képletként kell felmutatnia a hit mentén egyházi kapcsolókat, vallási tagoltságot, felekezeti erőviszonyokat és szakrális áthatásokat, valamiképp a „tényszerűnek tetsző” lényegeket kell felmutassa – a kettő összevonásával azután már sokkalta komplexebb eseti érvényességet kell igazolnia. Keményfi ördögös alaposággal adaptálja és vezeti be a kontaktzóna fogalmát, melyet azután szinte fejezetként kapcsol össze a jelentések és értelmezések térnumaival. S alapelveként is azt követi, hogy szegmentumokra szedi a főfogalmakat (etnikai tér, vallási tér, szakralitás, etnicitás, állammemzet, kultúrnemzet, térképezés, térmodellek, mentális tér, térköziség-proxemika, módszertani térkonstrukciók – így a statisztikai-geográfiai módszerek, ökológiai életterek, regionális dimenziók, átmeneti terek – különbségeit), majd az elméleti és empirikus megközelítések vázlata nyomán a kortárs értelmezések és lehetséges interpretációk komplexumát, s ezekbe építi be mindennapi példáit, a működő vallási és etnikai identitások kiterjedését, kölcsönhatásait taglalva. A kötet egyötöde még így is a melléklet, ami doktori értekezéseknél nem ritkaság, de a földrajzosa jellemző okadatoltság még ezzel együtt is meglepi az etnológiai-etnográfiai leírásokhoz szokott szemet, de mindez nem zavaró, mert folytonosan jelen van a terek közötti relációk kitapintható rácsszerkezete és hullámzása.

Nehezen képzelheti el az olvasó, miképpen lehet mondjuk az etnicitás, a hívő életvitel, a hely, vagy a szórvány kategóriáját érzékletes egzaktussággal megtölteni, de Keményfinak ez példásan sikerül. Ott, ahol mások a vallások törésvonalait markíroznak vastag filctollal, Keményfi éppenséggel finom áthallásokra módot adó tüllfátylat húz csupán (például az etnikai és nemzeti térkép-készítés ill. színhasználat szimbolikájának összefüggéseire koncentrálva, vagy a mentális terek és proxemikus kódok konstruált térképekre vetítésének megoldásait ecsetelve), s amit a legjava történész, szociológus vagy kulturális antropológus is megirigyelhetne: a határokat éppen a közteségben, a nyitott ablakok révén, vagy magukban a folyamatokban meglelt állandósággal példázva teszi érzékletessé. Ez a szemléleti multipolaritás éppen a mindennapi élet térhasználati gyakorlata értelmében válik kardinálisan fontossá, s épp e fontosság óvatosságra intő jellege épül bele szervesen a Szerző optikai térmodelljébe. De mert empirikus módszere immár régóta a történetileg evidens belső gyakorlatra fókuszáló megértés volt (például levéltári, könyvtári, kartográfiai alapanyagok összehasonlító elemzésével és értelmezésével), ezt a vállaltan belül álló nézőpontot keresztezi a pragmatikus megjelenítések magyarázatával (így a tér-rekonstrukciós vagy rehabilitációs eljárások esélyeinek latolgatásával).

Keményfi e művével első körben a földrajzosok és a néprajzosok egyre szélesedő körének megérintését kíséri meg, a köztük lévő távolságot kívánja csökkenteni a jól megépített valóság-konstrukciók, hidak révén. Az általa képviselt választékosság módszertani magabiztossággal és igazoló alapanyaggal a két rokon tudomány közötti mesterséges (és képzelt!) falakat kíséri meg lebontani vagy áttetszővé, transzparenssé varázsolni, amelyek nem a társadalmi valóság működésmódjaiban, hanem a róluk kialakított, révükön megfogalmazott határápításban elválnak immár a társadalmi tényvilágtól, de ugyanakkor visszahatnak, s idővel olykor domináns hatásként a térszerkezetek látszólagos mozdulatlanságát is befolyásolják. Evidenssé teszi, hogy

felosztani, megosztani, keretek közé préselni és szeparálni olyan hatalmpolitikai elv, amelyet rendre valamiféle doktrína, ideológiai cél vagy manipulációs gyakorlat szándéka formál, nem pedig a társadalmi szereplők maguk...

A mű célja – az alkotó szándékával egészséges harmóniában –, nem a diszciplínák közötti határépítés és védelmi övezet-konstruálás, amelynek mintáját épp a hatalmpolitikai beszédmód adja, hanem az ablakok, átereszek, ajtók, áthatások terének tágítása, a befogadó közeg folyamatos puhítása, rugalmas válaszra késztetése. Ezzel Keményfi oszlopos jelentőségű opuszt alkotott, melynek további fél vagy másfél tucat társadalomtudományi területen munkálkodó embertudományos ágazat számára van kötelező irodalom-jellegen túli fontossága. S hogy épp szociológusoknak mire való lenne ez a mű...? A válaszom roppant egyszerű: olyasfajta interdiszciplináris példaként szolgál, amely nem kizár vagy bekebelez más területeket, nem elvitat vagy sarokba szorít rokon ágazatokat, hanem átöleli mindezeket, egymáshoz hangolja az eltérő tónusokat, s föl kínálja a társadalomkutatónak, hogy „áthallásait”, tudományterületek közötti merev határtartományait nyugodtan lazítsa föl, a vegye úgy, hogy a másik területe éppoly izgalmas, épp annyira szórakoztató, s néhanapján még izgalmasabb is, mint amit adatsorok görgetésével vagy (hogy a vallások szociológia-történeti interpretációival is összefüggésbe hozzam) historikus vázlatával és hívőszámok vagy felekezeti arányszámok feltornyozásával kínálni lehetne. Táblázat, rigorózus közlés, mutató és térbeli eligazodást segítő térképolt így is elegendő akad a kötetben, mint Keményfi régebbi munkáiban is, de ezek mellett, s olykor „fölött” ott a mentális szférákat is átlátni hajlamos kutató érdeklődése a mélyebb megértés irányába fókuszálva...

Vannak olykor könyvek, tudások és közlések, amelyek nem évülnek el, még akkor sem, ha egyébként más tudás-ágazatok már megkoptak, az érdeklődés aprócska pontokra fókuszálódott immár, s inkább a feledés, a figyelmetlenség, az érdektelenség nyűgje veszi körül az efféle munkákat, semmint a lelkes fogadtatás. Írásom, mely készülni kezdett volna a kötet megjelenésének másnapján is akár, épp ennek a kommunikáció-túltengéses korszaknak következtében vajúdott évekig, s immár elsősorban talán azért szántam el magam, mert látva látszik, hogy ismét itt egy mű a szemünk előtt, melyre ahelyett, hogy nagyrabecsüléssel néznénk, helyette révetegen bámulunk, majd lassan ráborulunk egy nyugodt álom ártatlan mámorában.

Pedig a könyv egyszerűen szólva: fontos. Jó, hogy van immár. Nem elaludni, ébredni kell tőle... Artikulációs mozgásterünket ugyanis épp Keményfi teremti újra az etnikai és vallásföldrajz határvonalain át- meg átjárva, szemhatárán a tér-antropológiai és interetnikus kölcsönhatások mentális tudomány-térképe segítségével...



## **ABSTRACTS**

### **THE EFFECT OF MODERNIZATION ON THE FIELD OF HUMAN VALUES**

*Tamás Keller*

The majority in the theoretical field of modernization regards the effect of modernization as a linear process. This statement is also true for those theories, which specify at least two successive processes within modernization. In our analysis we were able to create an index to measure all the effects of modernization at once. Using the fourth wave of the World Value Survey, and with evidence from more than sixty countries around the world, we measured modernization in the GDP PPP of a particular country. With this independent variable we wanted to understand the value change – as the dependent variable – in the defined country. We created an index containing the linear combination of traditional and post-modern values as well. According to the results of our main model we concluded that the effect of modernization on human value change is not linear but rather it has a quadratic component.

### **FAMILY FARM VERSUS INDUSTRIAL FARM?**

*Imre Fertő–József Fogarasi*

The literature on the agricultural transformation in Central and Eastern European countries usually neglect the investigation of organizational forms in agriculture. This paper is the first to analyze the choice of organization forms in transition agriculture employing transaction cost theory. The analysis is based on Hungarian FADN data in 2003. In general, our results do not support the theoretical predictions on the choice of farm organization, but confirm the differences in capital level and farm area observed in different farm organizations. The divergence between theory and empirics shed light on the importance of further research in explaining of farm organizations.

### **POVERTY, HEALTH AND ETHNICITY: EXPERIENCE OF EMPIRICAL RESEARCHES IN NORTH-EAST HUNGARY**

*Mihály Fónai–Gergely Fábián–Éva Filepné Nagy–Mariann Péntes*

The results of our empirical researches carried out in North-East Hungarian region is analyzed and compared with national and international experiences from literature in this study. During last decade, we examined social and health status of Gipsy/Roma people living in this region in frame of researches, two of them were proceed at county, others at settlement level. We present our results grouped around three problems, which gives a chance for empirical testing of hypothesis of other researches reflected

on this problems. Typical sample's characteristics of Hajdúböszörmény study made feasible to analyze the statements on correlation between underclass situation and ethnicity, because the social indicators of Roma and non-Roma people were similar in most fields. Our results proved the statement that the poverty makes ethnical feature but not only Roma can be ranked among underclass. In our study we deeply analyze coherence of ethnicity and poverty; besides of income poverty we touch the housing poverty, deprivation in wealth and living conditions, and the problems of social-political poverty. According to our findings, in the last years the general income per capita was 16 000 – 20 000 HUF among Gipsies/Roma living in this region, therefore more than 90% of them can be considered poor based on relative poverty indicator. The health state was studied through the subjective health picture, utilization of the health care system, satisfaction with care services and the list of most frequently complaints, diseases (Why did you visit the doctor...). We found that cardiovascular diseases, cerebrovascular disorders, gastric and duodenal ulcers, respiratory disease, asthma and the neurotic and psychiatric diseases are of higher rate than among non-Roma people. We aspired in our study to give structural and cultural explanation of examined phenomenon, moreover to present correlations, although because of research methods we rather analyzed successes of structural effects.

#### **METHODOLOGICAL CONSIDERATIONS TO RESEARCHES ON SCHOOL MOBILITY**

*Péter Tibor Nagy*

The article offers solution for weighting data which have been causing a recurring difficulty in all researches on social mobility: the data referring to the fathers of the surveyed person of the representative sample of a particular generational survey is not representative with regard to the father's generation, because the chance that fathers who had more than one child are more often remembered is higher than in case of those who had only one single child. (weight = 1 / (the number of brothers/sisters of the surveyed person + 1)) The present experiment confirms that 1. relying on the method of weighting one can obtain more insight into the generation of fathers than without this method, 2. the mobility toward the group of the Hungarian basic, as well toward the group of the higher educational system is significantly higher than previously assumed.

#### **INTERNET USE AND CHANGING OF SOCIAL CAPITAL IN TIME**

*Fruzsina Albert–Beáta Dávid–Szilárd Molnár*

In our analysis we examine the impact of Internet use on the social networks of individuals, and also whether egocentric network characteristics have a measurable effect on the diffusion of Internet use. The empirical bases of our longitudinal analysis are three waves of the World Internet Project carried out between 2001 and 2003.

### **POTENTIAL RESEARCH DIRECTIONS IN THE SOCIOLOGY OF CONSUMPTION**

*Erzsébet Hetesi–Jenő Andics– Zoltán Veres*

In the course of the history of sociology, the need of a new paradigm has emerged in the 80s – the consumption orientation –, i.e. the conflict between the producer and the consumer became the new major conflict of contemporary society. At this time the basic model of researches is the consumer society consisting of clusters of consuming micro-cultures. Typical research topics are: mode, body, consuming, and household economy. Publications of postmodern theoreticians (Lyotard, Jameson, Baudrillard) have given additional impulse. According to postmodern consumption sociology, subjects of consumption are not products or services, but the meaning they stand for. For the individuals of the postmodern society, consumption is the expression of social outstanding and individual well-being. Consumption as expression of taste enables to establish and retain social links. The most prominent representatives of consumption sociology are the British Colin Campbell and the American George Ritzer. Regarding the Hungarian sociology, some publications of Ágnes Utasi and Elemér Hankiss can be listed here. While the sociology of consumption aims to model the structure of society by researching the consumption behavior; marketing describes consumption behavior to sociological variables (e.g. life style). The most well-known research models are EuroLifeStyle and Target Group Index. These have already been incorporated into corporate practices of marketing planning. We can expect further results from the combination of the two different research approaches.

### **DISCRIMINATION IN SHOPPING CENTERS**

*Éva Pálosi– Endre Sik–Bori Simonovits*

The aim of the research was to measure the level and mechanism of discrimination against Roma and obese women in women's clothing shops in shopping centers. The method we used was discrimination testing (audit). The three testers were identical as far as their age, education and clothing style were concerned. The only difference among them was their ethnic background and weight. The result of the testing (N=51) was that both being Roma and obese significantly decrease the probability of being hired.